

ISSN 2010-720X

ILIM HÁM JÁMIYET

FAN VA JAMIYAT

2020 (№4)

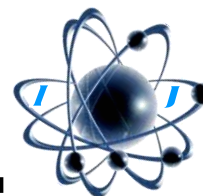
ISSN 2010-720X

2004-jildin mart ayidan baslap shiga basladi

**ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASI JOQARI HÁM ORTA
ARNAWLÍ BILIMLENDIRIW MINISTRLIGI**

**ÁJINIYAZ ATÍNDAGÍ NÓKIS MÁMLEKETLIK
PEDAGOGIKALÍQ INSTITUTÍ**

ILIM hám JÁMIYET

Ilimiy-metodikaliq jurnal

Seriya: Tábiyiy hám texnikaliq ilimler. Jámiyetlik hám ekonomikalıq ilimler.
Filologiya ilimleri

**Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat
pedagogika instituti**

FAN va JAMIYAT

Ilmiy-uslubiy jurnal

Seriya: Tabiiy va texnika fanlari. Ijtimoiy va iqtisodiy fanlar. Filologiya fanlari

**Нукусский государственный педагогический
институт имени Ажинияза**

НАУКА и ОБЩЕСТВО

Научно-методический журнал

Серия: Естественно-технические науки. Социальные и экономические
науки. Филологические науки

**Nukus State Pedagogical Institute
named after Ajiniyaz**

SCIENCE and SOCIETY

Scientific-methodical journal

Series: Natural-technical sciences. Social and economic sciences.
Philological sciences

4

2020

Shólkemlestiriwshi: Ájiniyaz atındaǵı Nókis
mámleketlik pedagogikalıq institutı hám jurnal redakciyası jámaáatı
Shólkemlestiriw komiteti baslıǵı: OTEMURATOV B. – NMPI rektori
Bas redaktor:
ALLAMBERGENOV K. - filologiya ilimleriniń doktori, professor

REDKOLLEGIYA AǴZALARÍ

f.i.d., prof. **Abdinazimov Sh.** (Nókis)
 t.i.d. **Abdullaeva Ya.** (Nókis)
 b.i.d., prof. **Allamuratov B.** (Nókis)
 p.i.d., prof. **Alewov U.** (Nókis)
 f.i.d. **Ayymbetov M.** (Nókis)
 f.-m.i.d. **Dawletmuratov B.** (Nókis)
 f.i.d., prof. **Raqimjan Turisbek** (NurSultan)
 p.i.d., prof. **Erkibaeva G.** (Turkistan)
 f.i.d., prof. **Eskeeva M.** (Nur-Sultan)
 p.i.d., prof. **Xalilov F.** (Tashkent)
 f.-m.i.d., prof. **Ismaylov Q.** (Nókis)
 f.i.d., prof. **Jarimbetov Q.** (Nókis)
 g.i.d., prof. **Jolibekov B.** (Nókis)
 b.i.d., prof. **Jumanov M.** (Nókis)
 a/x.i.d. **Jumamuratov A.** (Nókis)
 b.i.d., (DSc). **Jumamuratov M.** (Nókis)
 f.-m.i.f.d. (PhD) **Kalxanov P.** (Nókis)
 f.-m.i.d. **Kamalov A.** (Nókis)
 f.i.k., doc. **Qadirov Q.** (Nókis)
 tex.i.d. **Qayipbergenov B.** (Nókis)
 tex.i.d. **Qayipbergenov A.** (Nókis)
 p.i.d.(DSc), **Qarlibaeva G.** (Nókis)
 t.i.d. **Qochanov B.** (Nókis)

f.i.k., prof. **Qochanov Q.** (Nókis)
 f.-m.i.d., prof. **Qudaybergenov K.** (Nókis)
 f.i.d., prof. **Qulbek Ergobek** (Turkistan)
 f.i.d., prof. **Quramboev K.** (Nókis)
 f.i.d., prof. **Mamedov A.** (Ashxabad)
 f.i.d., prof. **Mamedov N.** (Baku)
 b.i.d. **Mambetullaeva S.** (Nókis)
 b.i.d., prof. **Matchanov A.** (Nókis)
 f.-m.i.d.(DSc), doc. **Otemuratov B.** (Nókis)
 p.i.k., doc. **Pazilov A.** (Nókis)
 f.-m.i.k., doc. **Prenov B.** (Nókis)
 p.i.d., prof. **Raximov B.** (Gulistan)
 tex.i.d., prof. **Reymov A.** (Nókis)
 p.i.d., prof. **Ruziev E.** (Urgench)
 t.i.d. **Saribaev M.** (Nókis)
 f.i.d., prof. **Suyunova N.** (Cherkas)
 f.i.d., prof. **Sherbak S.** (S.Peterburg)
 tex.i.d. **Tagaev M.** (Nókis)
 g.i.d. **Turdimambetov I.** (Nókis)
 ps.i.d. (DSc). **Utepbergenov M.** (Nókis)
 f.-m.i.d., prof. **Utewliev N.** (Nókis)
 p.i.d., doc. **Utebaev T.** (Nókis)
 f.-m.i.d. **Yavidov B.** (Nókis)
 p.i.d., prof. **Yuldashev Q.** (Gulistan)

Juwaplı redaktorlar:

f.i.k., docent. **E.Xojaniyazov** – ózbek tili boyınsha
 PhD, **G.Kidirbaeva** – rus hám inglis tilleri boyınsha
Q.Biysenbaev – qaraqalpaq tili boyınsha

D.Dogarova - juwaplı xatker
Z.Xodjekeeva - korrektor
N.Allamuratova - operator

Jurnal 1992-jıldan «Qaraqalpaqstan muǵallımı» atamasında shıǵarıla baslaǵan. 2004-jılda «Ilim hám jámiyet» atamasına ózgeritilip, 01-022-sanlı gúwalıq penen Qaraqalpaqstan Respublikası Baspasóz hám xabar agentligi tárepinen dizimge alınǵan.

2020-jılı 07-avgustta Ózbekstan Respublikası Prezidenti Administracyası janındaǵı xabar hám ǵalaba kommunikacyalar agentligi tárepinen qayta dizimge alınıp, 1098-sanlı gúwalıq berilgen.

«Ilim hám jámiyet» jurnalı Ózbekstan Respublikası Ministirler kabineti janındaǵı Joqarı Attestaciya Komissiyası kollegiyasınıń 2013-jıl 30-dekabrdegi 201/3-sanlı qararı menen filologiya, pedagogika, psixologiya pánleri boyınsha ilim doktori dárejesin alıw ushın maqalalar járiyalanıwı tiyis bolǵan ilimiy basılımlar dizimine kirgizilgen edi.

2019-jıl yanvar ayınan baslap JAK ekspert qararı tiykarında bul dizim tómende atılǵan pánler menen tolıqtırıldı:

- 01.00.00 – fizika-matematika ilimleri;
- 03.00.00. – biologiya ilimleri;
- 05.00.00. – texnika ilimleri;
- 07.00.00. – tariyx ilimleri;
- 11.00.00. – geografiya ilimleri.

ТАБИЙҲАМ ТЕХНИКАЛІҚ ИЛИМЛЕР

Fizika. Matematika

РАДИОНУКЛИД ^7Be В МЕСЯЧНЫХ 2018 ГОДА И ЛЕТНЕ-ОСЕННИХ АТМОСФЕРНЫХ ВЫПАДЕНИЯХ 2019 ГОДА В ГОРОДЕ ТАШКЕНТЕ

Н.Н.Базарбаев - кандидат физико-математических наук

Научно-исследовательский институт полупроводников и микроэлектроники

А.И.Эшназаров - студент

С.К.Махмудов - докторант

И.Холбаев - доктор физико-математических наук, профессор

М.Х.Чиндалиев - магистрант

Национальный университет Узбекистана

Д.М.Холов - ассистент преподаватель

Навоийский государственный педагогический институт

Таянч сўзлар: табиий радионуклидлар, аниқ фаолият, самарали фаолият, доимий кузатув пунктлари, баҳолаш, ўзига солиштирма йиғинди активлик, радиоактив мувозанат.

Ключевые слова: естественные радионуклиды, точная активность, эффективная активность, постоянные пункты наблюдения, оценивание, гранулометрический состав, удельная суммарная активность, радиоактивное равновесие.

Key words: natural radionuclides, specific activity, effective activity, permanent observation points, grading; assessment specific total activity, radioactive equilibrium.

Природная радиоактивность Земли, помимо первичных естественных (ЕРН) и техногенных (ТРН) радионуклидов, обусловлена космогенными радионуклидами (КРН). Образующихся в верхних слоях атмосферы в реакциях расщепления ядер атомов воздуха (азота, кислорода, аргона и др.) высокоэнергетической составляющей космического излучения. Образовавшиеся в верхних слоях атмосферы, ионы КРН сорбируются каплями влаги и пылинками и в результате атмосферных обменных процессов переносятся в приземные слои воздуха, откуда, вместе с мокрыми и сухими осадками, выпадают на поверхность Земли. Наиболее значимым среди них является ^7Be ($T_{1/2} = 53.3$ дня), распад которого сопровождается гамма-излучением $E_\gamma = 478$ кэВ.

Активности ^7Be в атмосферных выпадениях зависят от Солнечной активности, широты местности, интенсивности обменных процессов между верхними и приземными слоями атмосферы, интенсивностей мокрых и сухих выпадений и степени запыленности воздуха, а также от интенсивности протекания на ее отдельных площадках краткосрочных почвенных процессов эрозии и седиментации. Эти обстоятельства и обуславливают интерес к исследованиям активности ^7Be в атмосферных выпадениях.

Отметим, что интерференция всех этих факторов, осложняет выявление роли отдельных факторов на выпадения ^7Be и требует систематических, долговременных исследований.

Такие исследования проводятся с начала 50-х годов прошлого столетия в целом ряде стран мира. Что касается Узбекистана, то они начаты в 2002 году в Самарканде и в 2009 году в Ташкенте (см. например [1] и содержащиеся там ссылки на литературные источники).

В настоящей работе гамма-спектрометрическим методом исследованы активности ^7Be в ежемесячных 2018 года и летне-осенних 2019 года атмосферных выпадениях в Ташкенте.

Материалы и методы. Отбор проб ежемесячных атмосферных выпадений осуществлялся экспозицией на крыше двухэтажного корпуса ускорителя НУУз ($N = 41^\circ 18', E = 69^\circ 16'$, высота – $H = 406$ м над уровнем моря (н.у.м.)) кюветы площадью $1 \times 1 \text{ м}^2$ и высотой стенок $0,10$ м, застиланной марлей, смоченной 100 г глицеринового масла (методика “липкого” планшета). Кювета соединялась с канистрой куда стекали дождевые и талые воды. После завершения экспозиции марля вынималась из кюветы, вода из канистры сливалась в сосуд и, не доводя до кипения, выпаривалась до сухого остатка. Кювета и сосуд протирались чистой марлей. Экспонированная и

протирачная марли доводились до воздушно-сухого состояния и упаковывались в однолитровый сосуд Маринелли. Одновременно, из такого же количества чистой марли изготавливалась инертная проба.

Отбор проб летне-осенних выпадений осуществлялся протиркой влажной марлей участка крыши площадью 50 м^2 . После чего, марля высушивалась и упаковывалась в однолитровый сосуд Маринелли. Из такого же количества чистой марли изготавливалась инертная проба.

Гамма-спектры проб измерялись HPGe детектором с относительной эффективностью $\epsilon_{\text{отн}}$ и энергетическим разрешением $\Delta E_\gamma = 2$ кэВ на линии 1332 кэВ ^{60}Co , длительность измерений составляла $t = 6$ часов.

Минимально детектируемые активности ^7Be , ^{232}Th , ^{226}Ra – $A_{\text{min}} = 5 \text{ Бк/м}^2$, ^{40}K – $A_{\text{min}} = 20 \text{ Бк/м}^2$.

Относительные ошибки в значениях активностей радионуклидов, в зависимости от их величин, $\delta = 10-50\%$.

Активности выпадений КРН ^7Be определялась по площади пика полного поглощения (ППП) линии γ 478 кэВ ^7Be в спектре исследованной пробы, а выпадающих ЕРН – по размерам площадей ППП аналитического линии соответствующих радионуклидов в спектрах исследуемых, а так же инертных проб (рис. 1)

$$A = \frac{N_\gamma}{\alpha_\gamma \epsilon_\gamma t} (1)$$

где A – активность, N_γ – площадь ППП, $\alpha_\gamma \epsilon_\gamma$ – квантовый выход и эффективность регистрации анализируемого излучения, t – длительность измерений.

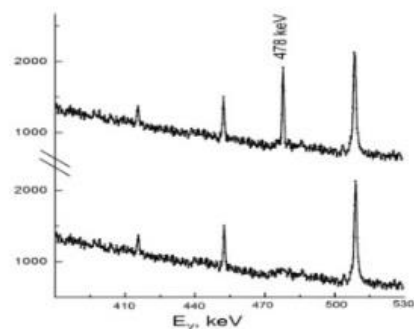

Рис.1 Спектры выпадений КРН ^7Be в исследуемых (верх) и инертно (внизу) пробах

Результаты. Активности КРН ^7Be в месячных атмосферных выпадениях 2018 года приведены в таблице 1,

Таблица 1. Активности КРН ^7Be в месячных атмосферных выпадениях 2018 года в Ташкенте.

месяц	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	Σ
A_{Be} , Бк/м ²	30	130	155	115	50	35	25	35	40	110	150	185	1060

Суммарное годовое значение активности ^7Be в 2018 году в Ташкенте – 1060 Бк/м² сопоставимо с минимальными значениями этой величины в 2002-2014 гг. $A_{\Sigma 1024} = 1659 \text{ Бк/м}^2$ [2].

Активности радионуклидов в летне-осенних сухих атмосферных выпадениях 2019 года в Ташкенте определены для КРН ^7Be – $A_{\text{Be}} = 5.04 \text{ Бк/м}^2$, ЕРН ^{40}K – $A_{\text{K}} = 1,8 \text{ Бк/м}^2$, ЕРН – ^{232}Th и ^{226}Ra – $A_{\text{ThRa}} = 0.1 \text{ Бк/м}^2$. Эти величины сопоставлены с данными 2017 и 2018 гг. $A_{\text{Be}} = 2.7 - 3.1 \text{ Бк/м}^2$, $A_{\text{K}} = 1.3 - 2.7 \text{ Бк/м}^2$, $A_{\text{Th}} = 0.1 - 0.11 \text{ Бк/м}^2$ и $A_{\text{Ra}} = 0.1 - 0.2 \text{ Бк/м}^2$ [6].

Обсуждение. Активности КРН ^7Be в месячных атмосферных выпадениях 2018 года (на рис. 2) сопоставляются с соответствующими значениями количества мокрых осадков – P , температуры – t , влажности – V , и запыленности – C воздуха (данные о погодных условиях предоставлены Центр Гидрометеорологии РУз).

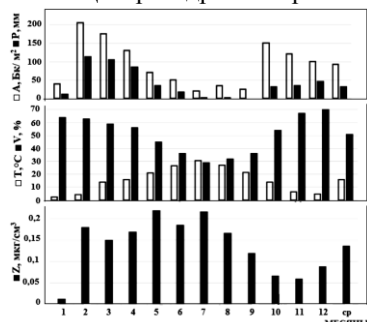

Рис.2. Диаграммы месячных значений активности ^7Be – A , количества мокрых осадков – P , температуры – T , влажности – V , запылённости – Z воздуха и их среднеемесячных значений ср в 2018 году в Ташкенте.

Рассмотрение этих данных свидетельствует, что выпадения ^7Be находятся в прямой зависимости от количества мокрых осадков и влажности воздуха и в обратной – от температуры и запыленности воздуха.

Эти зависимости, за исключением зависимости от запыленности воздуха, отмечены практически во всех

Литература

1. Azimov A.N., Bazarbaev N.N., Inoyatov A.Kh., Muminov I.T., Mukhamedov A.K., Omonov H.S., Rashidova D.Sh., Safarov A.A., Holbaev I.Kh., Eshkobilov Sh.Kh. Atmospheric precipitation of ^7Be in 2009-2014 in. –Tashkent and Samarkand: // Atomic Energy, vol. 123, issue 1 (July), 2017, -P. 53-56.
2. Azimov A.N., Hushmuradov Sh.Kh., Muminov I.T., Muminov T.M., Osmanov B.S., Safarov A.N., Safarov A.A. Gamma-spectrometric determination of natural radionuclides and ^{137}Cs concentrations in environmental samples. // The improved scintillation technique. Radiation Measurements Vol.43 (2008), -P. 66-71
3. Web-resource <http://meteo.uz/>

2018 йилда Тошкентдаги ҳар ойлик атмосфера тушумлари гамма-спектрометрик усулида тадқиқот қилинди. Ўлчовлар натижалари ҳар ойлик ҳўл тушумлар, температура, намлик ва чанглик миқдорлари билан солиштирилди.

Гамма-спектрометрическим методом исследованы активности космогенного радионуклида ^7Be в ежемесячных атмосферных выпадениях 2018 года в Ташкенте. Результаты измерения сопоставлены с месячными значениями мокрых осадков, температуры, влажности и запылённости воздуха.

The gamma-spectrometric method was used to study the activity of the cosmogenic ^7Be radionuclide in monthly atmospheric deposition in 2018 in Tashkent. The measurement results are compared with the monthly values of wet precipitation, temperature, humidity and dustiness of the air.

предыдущих исследованиях, что позволяет сделать вывод – ^7Be выпадает в основном с мокрыми осадками.

Рассмотрение зависимости выпадений ^7Be и количества осадков (рис.3) свидетельствует, что значения их отношений A_i/P_i по мере приближения к сухому сезону сильно возрастает. Это обстоятельство можно объяснить, возрастанием в выпадениях ^7Be вклада сухих выпадений связанного с усилением запыленности воздуха.

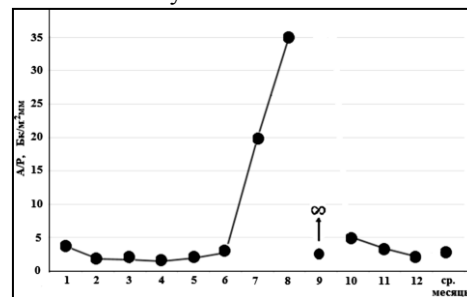

Рис. 3 Месячные значения отношений активностей ^7Be к количеству осадков в 2018 году в г. Ташкенте.

В пробах отобранных на крыше здания аккумулярована лишь незначительная часть выпавших сухих осадков, исследование радиоактивности которых позволяет оценить вклады КРН ^7Be и ЕРН.

КРН ^7Be выпадает с космической пылью постоянно, а ЕРН выпадает с почвенной пылью, поднимающейся в воздух только в ветреную погоду. Эти обстоятельства обуславливают доминирующий вклад КРН ^7Be в сухих выпадениях. Относительные вклады ЕРН в радиоактивность сухих выпадений соответствуют их содержаниям в почвах: $A_{\text{Th}} = 50 - 60 \text{ Бк/м}^2$, $A_{\text{Ra}} = 30 - 40 \text{ Бк/м}^2$, $A_{\text{K}} = 400 - 800 \text{ Бк/м}^2$

Заключение. Проведенные исследования выпадений КРН ^7Be показывают, помимо известных зависимостей от количества мокрых осадков, температуры и влажности воздуха, возрастание в сухих периодах года зависимости от запыленности воздуха, а также выявить соответствие активностей ЕРН в сухих выпадениях.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

SUMMARY

ӘДЕТТЕГИ ДИФФЕРЕНЦИАЛЛЫҚ ТЕҢЛЕМЕЛЕР УШЫН ҚОЙЫЛҒАН КОШИ МӘСЕЛЕСІН САҢЛЫ ШЕШИҮҮ УСЫЛЛАРЫНЫҢ ЭФФЕКТИВЛИГИ БОЙЫНША САЛЫСТЫРМАЛЫ АНАЛИЗИ

Д.П.Бектурсынова – стажёр оқытыушы

Әжсинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: оддий дифференциал тенглама, бошлангич шарт, сонли усул, такрибий ечим, аниклилик, самарадорлик.

Ключевые слова: простое дифференциальное уравнение, начальное условие, численный метод, приближительное решение, точность, эффективность.

Key words: ordinary differential equation, initial condition, numerical method, approximate solution, accuracy, efficiency.

Көплеген физикалық кубылыстар дифференциаллық теңлемелер арқалы аңлатылатуғын болғанлықтан, инженерлик хәм илимий мәселелер көпшилик жағдайларда дифференциаллық теңлемелерди шешиү менен байланыссы болады. Лекин, бирқанша әмелий әхмийетли мәселелерде бул дифференциаллық теңлемелер курамалы көриниске ийе, хәм олардың дәл шешимин табыү кыйын яки мүмкин болмайды. Деген менен, бул сыяқлы курамалы мәселелерди санлы усулларға тийкарланып, ЭЕМ жәрдемінде жуўық түрде шешиү мүмкин. Дифференциаллық теңлемелерди өз ишине алыушы мәселелердин бири басланғыш мәселе яғный Коши мәселеси болып табылады.

Биринши тәртіпли, әдеттеги, дифференциаллық теңлеме ушын қойылған Коши мәселесин санлы шешиү мәселесин қараймыз.

$$\begin{cases} y' = f(x, y(x)), \\ y(x_0) = y_0, \end{cases} \quad (1)$$

Бул мәселени санлы усул менен шешиү ушын шешим изленип атырған $[x_0, b]$ кесиндисинде $x_1, x_2, \dots, x_n$ интеграллау түйинлеринин торы киритиледи. Тең өлшемли тор ушын тор түйинлери $x_i = x_0 + i \cdot h, i = 0, 1, \dots, n$ формуласы арқалы анықланады, бунда $h = x_{i+1} - x_i$ - тордың адымы [1]. Интеграллау торының түйинлеринде $y(x)$ дәл шешимнің $y_1, y_2, \dots, y_n$ жуўық мәнислери табылады. Санлы шешиүдин нәтижесинде изленип атырған $y(x)$ шешимнің тор түйинлериндеги жуўық мәнислеринин $\{x_i, y_i\}, i = 0, 1, \dots, n$ кестеси (тор функциясы)не ийе боламыз.

Эйлер усылы биринши тәртіпли әпиұайы дифференциаллық теңлемелерге қойылған Коши мәселесин шешиүдин ең әпиұайы санлы усылы болып есапланады.

Бул усул менен Коши мәселесин шешиүдин мәниси төмендегисе [3]: дәслеп, (1) теңлемедә $x = x_i, i = \overline{0, n}$ деп уйғарылып, төмендеги

$$y'(x_i) = f(x_i, y(x_i)), \quad i = \overline{0, n} \quad (2)$$

теңлеме менен алмастырылады. Қолайлық ушын $y(x_i) = y_i$ белгилеу киритемиз. Бул жерде, $y(x_i), i = \overline{0, n}$ (1), (2) Коши мәселесинин $x = x_i, i = \overline{0, n}$ ноқаттағы мәниси. Бул жерде, x_i ноқаттағы $y(x_i) \approx y_i, i = \overline{0, n}$ белгили деп есаплап, x_{i+1} ноқаттағы $y(x_{i+1}) = y_{i+1}$ жуўық мәниси анықланыуы керек. Буның ушын $y(x)$ функциясы $x \in [a, b]$ кесиндиде жеткиликли тәртипке шекем үзликсиз туўындыға ийе деп есапланып, $y(x_{i+1}) = y(x_i + h)$ функциясын Тейлор қатарына жиклеймиз. Сонда,

$$y(x_{i+1}) = y(x_i + h) = y(x_i) + hy'(x_i) + \frac{h^2}{2} y''(\bar{x}_i), \quad (3)$$

бул жерде, $\bar{x}_i \in [x_i, x_{i+1}]$ ықтыярай ноқат, $h > 0$ киши муғдары. $y''(x) - x \in [x_i, x_{i+1}]$ кесиндиде әсте өзгере-туғын функция деп уйғарып хәм $y(x_i) \approx y_i, y(x_{i+1}) \approx y_{i+1}$ белгилеулерди есапка алып, (3) формуладан төмендеги нәтижеге ийе боламыз:

$$y_{i+1} = y_i + hy'(x_i) = y_i + hf(x_i, y_i), \quad i = 0, 1, 2, \dots, n-1 \quad (4)$$

(1), (2) Коши мәселесинин $x \in [a, b]$ кесиндидеги $y(x)$ шешиминин $x_i \in [a, b]$ ноқаттағы жуўық шешимин (4) формула менен есаплау Эйлер усылы деп ата-лады. Эйлер усылы төмендеги кемшиликлерге ийе:

- 1) бул усулдың анықлығы кем
- 2) бул усулдың хәр бир адымында пайда болған есаплау қәтеликлери жыйналып барылады. Соның ушын бул усулдан пайдаланып, (1)-(2) Коши мәселесин жеткиликли анықлық пенен есаплау мүмкин болмайды.

Эйлер усылының жоқарыда келтирилген кемшиликлерин жоқ қылыу мақсетинде бул усулдың бирнеше өзгертилген түрлери жаратылған. Олардың гейпараларын көрип шығамыз:

1. Эйлердин жетилистирилген усылы. Бул усулдың есаплау алгоритми мынадан ибарат: дәслеп $x_{i+1/2} = x_i + h$ ноқатлары жасалып,

$$y_{i+1/2} = y_i + \frac{h}{2} \cdot f(x_i, y_i) \quad \text{мәнислери есапланады, соң}$$

$$f_{i+1/2} = f(x_{i+1/2}, y_{i+1/2}) = f\left(x_i + \frac{h}{2}, y_i + \frac{h}{2} f(x_i, y_i)\right) \quad \text{мәнисле-}$$

ри табылады. Ең акырында, x_{i+1} түйининдеги $y(x_{i+1}) \approx y_{i+1}$ жуўық мәниси төмендеги формула бойынша есапланады [4]:

$$\begin{aligned} y_{i+1} &= y_i + h \cdot f_{i+1/2} = y_i + h \cdot f(x_{i+1/2}, y_{i+1/2}) = \\ &= y_i + hf\left(x_i + \frac{h}{2}, y_i + \frac{h}{2} f(x_i, y_i)\right), \quad i = 0, 1, 2, \dots, \end{aligned} \quad (5)$$

2. Эйлер-Коши усылы да Эйлердин, әдеттеги, усылының жетилистирилген усылы болады. Бул усулдың есаплау алгоритми төмендеги тәртипте жасалады:

дәслеп $\bar{y}_{i+1} = y_i + hf(x_i, y_i)$ мәнислери есапланып, $(x_{i+1}, \bar{y}_{i+1})$ ноқатта $f(x, y)$ мәниси табылады, яғный $\bar{f}_{i+1} = f(x_{i+1}, \bar{y}_{i+1}) = f(x_{i+1}, y_i + hf(x_i, y_i))$. Буннан соң,

x_{i+1} түйининдеги $y(x_{i+1}) \approx y_{i+1}$ жуўық мәниси

$$\begin{aligned} y_{i+1} &= y_i + h \cdot \bar{f}_{i+1/2} = \\ &= y_i + \frac{h}{2} \cdot \left[f(x_i, y_i) + f(x_{i+1}, \bar{y}_{i+1}) \right], \quad i = 0, 1, 2, \dots, \end{aligned} \quad (6)$$

формуласы бойынша есапланады [5].

(1)-(2) Коши мәселесин шешиў ушын кең тарқалған усыллардың бири Рунге-Кутта усылы болып есапланады. Бул усылдың тийкарғы есаплаў схемасы төмендегише:

$$y_{i+1} = y_i + \frac{h}{6} \cdot [k_1^{(i)} + 2k_2^{(i)} + 2k_3^{(i)} + k_4^{(i)}], \quad (7)$$

бул жерде,

$$\begin{cases} k_1^{(i)} = hf(x_i, y_i); & k_2^{(i)} = hf\left(x_i + \frac{h}{2}, y_i + \frac{k_1^{(i)}}{2}\right); \\ k_3^{(i)} = hf\left(x_i + \frac{h}{2}, y_i + \frac{k_2^{(i)}}{2}\right); & k_4^{(i)} = hf\left(x_i + h, y_i + k_3^{(i)}\right) \\ (i = 0, 1, 2, \dots, n-1) \end{cases}$$

Рунге-Кутта усылының бир кемшилиги, (7) ден көринип турғанындай, усылдың хәр бир адымында $f(x_i, y_i)$ мәнислерин хәр қыйлы төрт ноқатта есаплаў талап етиледі. Егер бул функция жеткиликли курамалы функция болса, бундай есаплаўлар көп ўақытты хәм үлкен көлемдеги есаплаўларды анықлаўға туўры келеди. Екинши тәрептен, бул усылдың төртинши тәртипли анықлық дәрежесине ийе болыўы $f(x, y)$ функциясынан хәм тордың h адымын сайлап алыўдан ғәрезли болады. Бул усылды қолланғанда тордың адамын өзгертип барыў имканияты бар, бирақ бул көп мийнет талап етеди.

Мерсон 1958-жылда Рунге-Кутта усылын өзгертип, басқаша көринисте усынды. Бул усыл анықлыққа ерисиў ушын h адымды автоматикалық түрде хәм тезлик пенен сайлаў усылын береді [2]. Бул формула төмендегиден ибарат:

$$y_{i+1} = y_i + \frac{1}{6} \cdot [k_1^{(i)} + 4k_4^{(i)} + k_5^{(i)}], \quad (8)$$

бул жерде,

$$\begin{cases} k_1^{(i)} = hf(x_i, y_i), & k_2^{(i)} = hf\left(x_i + \frac{h}{3}, y_i + \frac{k_1^{(i)}}{3}\right), \\ k_3^{(i)} = hf\left(x_i + \frac{h}{3}, y_i + \frac{k_1^{(i)}}{6} + \frac{k_2^{(i)}}{6}\right), \\ k_4^{(i)} = hf\left(x_i + \frac{h}{2}, y_i + \frac{k_1^{(i)}}{8} + \frac{3}{8}k_3^{(i)}\right), \\ k_5^{(i)} = hf\left(x_i + h, y_i + \frac{k_1^{(i)}}{2} - \frac{3}{2}k_3^{(i)} + 2k_4^{(i)}\right). \end{cases}$$

Бул усылдың жетискенлиги соннан ибарат, h тың жоқары дәрежелерин өз ишине алған қатардың ағзала-рын таслап жиберіў есабынан пайда болған $\mathcal{E}$ кәтелик

$$5\mathcal{E} = k_1^{(i)} - \frac{9}{2}k_3^{(i)} + 4k_4^{(i)} - \frac{1}{2}k_5^{(i)}, \quad i = 0, 1, 2, \dots \quad (9)$$

формула менен анықланады. Сондай-ақ, h адымды өзгертиў қағыйдасы төмендегише: егер (9) аңлатпаның муғдары берилген $\mathcal{E}$ кәтеликке салыстырғанда 5 еседен көп болса, онда адымды еки есе киши етип алып, есаплаўларды қайтадан орынлаў керек; егер оң тәреп берилген $\mathcal{E}$ дәлликтен $\frac{5}{32}$ есе киши болса, онда h

адымды еки есе арттырып, есаплаўды тәкирарлаў керек. Мерсонның тастыйықлаўына қарағанда, бул усыл турақлы h адым менен алынған стандарт Рунге-Кутта усылына салыстырғанда есаплаўларды 20 % ке кемейтеди [2].

Мысал. Жоқарыдағы усыллардан пайдаланып, берилген Коши мәселесиниң $[0, 1]$ кесиндисинде шешимлериниң кестесин жасаң:

$$y'(x) = -y(x) \cos x + \sin x \cdot \cos x, \quad x \in [0, 1]$$

$$y(0) = 1,$$

Мәселениң дәл аналитикалық шешими

$$y^*(x) = 2e^{-\sin x} + \sin x - 1 \text{ көриниске ийе.}$$

Шешилиўи.

Бул жерде

$h=0,2$; $f(x, y) = -y \cos x + \sin x \cdot \cos x$ деп алынады. Дәслеп

$x_{i+1} = x_0 + ih, i = 0, n-1$ ноқатлары жасалады. Бул ноқатларға сәйкес шешимлердиң мәнислери жоқарыда атап өтилген Эйлер усылы, Эйлер-Коши усылы, Рунге-Кутта усылы хәм Кутта-Мерсон усылларына тийкарланып табылады. C++ программаластырыў тилинде дүзилген программалардан пайдаланып табылған есаплаў нәтийжелери 1,2-кестелерде келтирилген.

1-кесте

$x_i, i = \overline{0, 5}$	$y^*(x_i)$	y_i (Эйлер усылы)	y_i (Эйлер-Коши усылы)	y_i (Рунге-Кутта усылы)	y_i (Кутта-Мерсон усылы)
0	1	1	1	1	1
0,2	0,8383112	0,8	0,8410656	0,8383146	0,8383104
0,4	0,7443200	0,6821312	0,7481049	0,7443248	0,7443196
0,6	0,7017692	0,6282099	0,7053792	0,7017745	0,7017699
0,8	0,6934379	0,6177170	0,6962166	0,6934434	0,6934395
1	0,7036229	0,6316009	0,7053784	0,7036292	0,7036251

Төмендеги кестеде хәр бир усыл арқалы алынған шешим менен мәселениң дәл шешими арасындағы айырма, яғный дәллик дәрежеси келтирилген.

2-кесте

$x_i, i = \overline{0, 5}$	$y^*(x_i)$	$ y_i - y^* $ (Эйлер усылы)	$ y_i - y^* $ (Эйлер-Коши усылы)	$ y_i - y^* $ (Рунге-Кутта усылы)	$ y_i - y^* $ (Кутта-Мерсон усылы)
0	1	0	0	0	0
0,2	0,8383112	0,0383112	0,0027544	0,0000034	0,0000009
0,4	0,7443200	0,0621888	0,0037849	0,0000048	0,0000003
0,6	0,7017692	0,0735593	0,0036099	0,0000052	0,0000007
0,8	0,6934379	0,0757209	0,0027788	0,0000056	0,0000016
1	0,7036229	0,0720220	0,0017555	0,0000063	0,0000023

Бул кестелерден көринип турғанындай, 4-тәртіпті Рунге-Кутта усылы хәм 5-тәртіпті Кутта-Мерсон усылы аналитикалық шешимге жақын болған нәтийжелерди береді екен. Сондай-ақ, h адымды кемейтйү арқалы Эйлер усылы хәм Эйлер-Коши усылларының да дәллігін арттырыў мүмкін.

Әдебиятлар

1. Бахвалов Н., Жидков И., Кобельков Г. Численные методы. – М.: ФизМатЛит, 2002.
2. Исроилов М. Хисоблаш методлари, 2-қисм. – Т.: Iqisod-Moliya, 2008.
3. Калиткин Н.Н. Численные методы. – М.: ФизМатЛит, 2000.
4. Киреев В.И., Пантелеев А.В. Численные методы в примерах и задачах: Учебное пособие. – М.: «Высшая школа», 2008.
5. Формалев В.Ф. Численные методы: учебник. – М.: ФизМатЛит, 2004.

РЕЗЮМЕ

Мазкур мақолада оддий дифференциал тенгламалар учун Коши масаласини ечишнинг бир қадамли сонли усуллари кўриб чиқилган. Берилган сонли усулларнинг самарадорлигининг қиёсий таҳлили биринчи тартибли оддий дифференциал тенглама учун қўйилган Коши масаласини ечиш мисолида амалга оширилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассмотрены одношаговые численные методы решения задачи Коши для обыкновенных дифференциальных уравнений. Сравнительный анализ эффективности данных численных методов реализованы на примере решения задачи Коши для обыкновенного дифференциального уравнения первого порядка.

SUMMARY

This article discusses one-step numerical methods for solving the Cauchy task for ordinary differential equations. A comparative analysis of the effectiveness of these numerical methods is implemented by using the example of solving the Cauchy task for an ordinary differential equation of the first order.

УДК 621.315.593

КРЕМНИЙ С НАНОКЛАСТЕРАМИ АТОМОВ МАРГАНЦА – НОВЫЙ МАТЕРИАЛ ДЛЯ ТЕНЗОДАТЧИКОВ

Х.М.Иллев - доктор физико-математических наук, профессор

Ташкентский государственный технический университет имени Ислама Каримова

А.Б.Камалов - доктор физико-математических наук, доцент

С.А.Турсынбаев – докторант

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Таянч сўзлар: кремний, марганец, тензосохсалар, нанокластер, босим, харорат, ёритилганлик.

Ключевые слова: кремний, марганец, тензосохсалар, нанокластер, давление, температура, освещённость.

Key words: silicon, manganese, tensorial properties, nanocluster, pressure, temperature, illumination.

Введение: Тензоэлектрические свойства полупроводников, легированных различными примесными атомами, были достаточно хорошо изучены в работах [1-2]. Однако влияние давления на параметры тензоэлектрических свойств кремния с нанокластерами примесных атомов марганца при различных температурах ещё практически не изучено. Такие исследования представляют большой практический интерес для определения влияния давления на состояние и стабильность кластеров примесных атомов марганца, что позволяет создать на основе примесных атомов кластеров марганца более чувствительные датчики. Примеси с нанокластерами марганца обладают рядом уникальных физических свойств, которыми не обладает исходный материал без марганца [3-4]. В данной работе приведены экспериментальные результаты исследования давления на электрические свойства кремния с нанокластерами атомов марганца.

До сегодняшнего дня разработаны и созданы различные тензодатчики с широкими функциональными возможностями и можно сказать, что при этом разработчиками были использованы все возможные характеристики полупроводниковых материалов, легированных различными примесными атомами. Для создания более эффективных, высокочувствительных и быстродействующих тензодатчиков необходимы новые полупроводниковые материалы или новые физические явления. В этом числе представляет большой научный и практический интерес влияние давления и температуры на изменение параметров полупроводникового материала, то есть на его проводимость [5-6].

Метод исследования: В качестве исходного материала был выбран кремний р типа проводимости с удельным сопротивлением $\rho=3 \text{ Ом}\cdot\text{см}$, с концентрацией

кислорода ($N_{O_2}=4\cdot 10^{17} \text{ см}^{-3}$). Диффузия проводилась в запаянных ампулах в интервале температур $T=1150\div 1170 \text{ }^\circ\text{C}$ в течении времени $t=5\div 20$ минут. После диффузии пластины резко охлаждались в масле со скоростью $220 \text{ }^\circ\text{C/с}$. Далее пластины очищались механической и химической обработкой в HCl и HF [7].

Для исследования влияния давления на параметры полученных образцов была создана специальная установка, позволяющая осуществлять давление в локальной области образца для изучения его электрофизических свойств при различных температурах. Прибор позволяет получить результаты в области температур от комнатной до $150 \text{ }^\circ\text{C}$. Давление создается механическим способом металлическим острым зондом.

Экспериментальные результаты. Было изучено влияние давления от $5,16\cdot 10^5 \text{ Па}$ до $7,74\cdot 10^7 \text{ Па}$ при $30 \text{ }^\circ\text{C}$, $40 \text{ }^\circ\text{C}$, $50 \text{ }^\circ\text{C}$, $70 \text{ }^\circ\text{C}$. Во время измерения, падение напряжения на образцах было $E=10 \text{ В}$.

Таблица 1

Без освещения				
	30 °C	40 °C	50 °C	70 °C
P, [Па]	I/I ₀	I/I ₀	I/I ₀	I/I ₀
$5,16\cdot 10^5$	1	1	1	1
$1,29\cdot 10^7$	3,16	4,06	6,56	8
$2,58\cdot 10^7$	3,44	4,8	8,33	10,16
$3,87\cdot 10^7$	3,55	5,14	9,21	11,33
$5,16\cdot 10^7$	3,62	5,39	9,83	12,62
$6,45\cdot 10^7$	3,7	5,59	10,53	13,7
$7,74\cdot 10^7$	3,75	5,75	11,13	14,62

В таблице 1 приведено относительное изменение тока в зависимости от приложенного значения давления при различных температурах, при отсутствии освещения. Как видно в отличие от обычного кремния и от

кремния только легировано марганца без нанокластеров [8], чувствительность к давлению в образцах с нанокластерами атомов марганца достаточно высокая, хотя при этом давление изменяется всего от $5 \cdot 10^5$ Па до $7 \cdot 10^7$ Па. Это показывает, что действительно наличие нанокластеров существенно повышает тензочувствительность образцов.

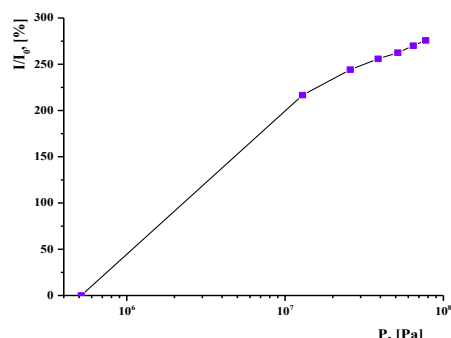

Рис. 1. Зависимость относительного изменения тока от давления при комнатной температуре (без освещения, при $E=10$ В)

На рис. 1. представлено относительное изменение I/I_0 в зависимости от давления. Установлено, что в зависимости относительного изменения тока (I/I_0) от давления (P) есть два ярко выраженных участка с различным коэффициентом тензочувствительности (α_1), а на участке, где P меняется от $5 \cdot 10^5$ Па до $7 \cdot 10^7$ Па наблюдается очень высокая тензочувствительность. Во второй области давления $P=10^7 \div 10^8$ Па тензочувствительность практически монотонно увеличивается (коэффициент тензочувствительности $\alpha_2 = 5 \div 7$) в отличие от первой области. Это очень важный результат, который показывает возможность создания тензодатчиков работающих в области с низким значением давления.

Таблица 2

При освещении				
	30 °C	40 °C	50 °C	70 °C
P, [Па]	I/I_0	I/I_0	I/I_0	I/I_0
$5,16 \cdot 10^5$	1	1	1	1
$1,29 \cdot 10^7$	4,97	5,35	6,61	8,25
$2,58 \cdot 10^7$	6,99	7,88	8,83	10,59
$3,87 \cdot 10^7$	7,75	8,95	10,01	11,86
$5,16 \cdot 10^7$	8,63	9,8	10,88	13,25
$6,45 \cdot 10^7$	9,39	10,69	12,03	14,44
$7,74 \cdot 10^7$	9,89	11,34	12,7	15,43

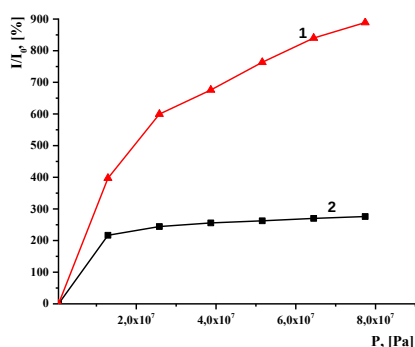

Рис. 2. Зависимость тока от давления (1-при освещении 100 Вт/см^2 , 2 – без освещения, $E=10$ В)

Аналогичная закономерность наблюдается и при высоких температурах, так очень интересные результа-

ты были получены при освещении образцов. Так установлено, что при освещении тензочувствительность существенно растёт таблица 2 и рис. 2. Хотя известно, что в обычных полупроводниковых материалах наблюдается обратный эффект, то есть освещение приводит к уменьшению тензочувствительности. Это первая особенность исследуемых образцов, показывает, что создан новый класс фото-тензо-датчиков с высокой чувствительностью. В таблице 3 и на рис. 3. приведены коэффициенты α_1 и α_2 тензодатчиков как в темноте, так и при освещении также при различных температурах.

Таблица 3

Температура	30 °C	40 °C	50 °C	70 °C
Без освещения				
α_1 , [мкА/МПа]	2,02	3,36	6,97	10,8
α_2 , [мкА/МПа]	0,11	0,36	1,14	2,46
При освещении				
α_1 , [мкА/МПа]	5,6	6,72	9	11,79
α_2 , [мкА/МПа]	1,39	1,86	1,99	2,8

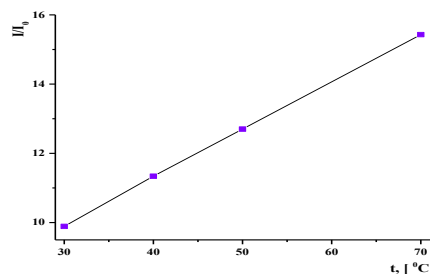

Рис. 3. Зависимость тока от температуры (при освещении 100 Вт/см^2 , $E=10$ В)

Вторая особенность тензосвойств образцов, это существенное влияние температуры на тензочувствительность. В отличие от результатов работ [9-10] при повышении температуры тензочувствительность не уменьшается, а наоборот существенно увеличивается. Например, из таблицы видно, что тензочувствительность при повышении температуры от 30 °C до 70 °C увеличивает почти в 3,9 раза (таблица 1).

Обсуждение результатов: Полученные результаты показывают, что кремний с нанокластерами действительно является принципиально новым материалом для создания более высокочувствительных тензодатчиков. Это объясняется тем, что нанокластеры атомов марганца действуют как многозарядные квантовые точки, которые создают вокруг себя не только достаточно сильное электрическое поле, но и существенно влияют на квантование энергетического спектра электронов в кластерах из-за взаимодействия данных кластеров в решетке кремния, что приводит к появлению мини энергетических зон, которые приводят к существенному расширению спектральной области энергетических состояний в таких кристаллах. Поэтому наличие давления в отличие от обычных полупроводниковых материалов в которых тензочувствительность напрямую связана с уменьшением ширины запрещенной зоны и соответственно имеющих достаточно низкий тензочкоэффициент, в нашем материале под давлением существенно меняется весь комплекс спектра энергетических уровней как в внутри нанокластеров, так и в мини зонах, а также и E_g . При этом вклад изменения энергии ионизации примесных уровней в нанокластерах и в мини зонах существенно больше чем изменение E_g . Также следует отметить, что изменяя уровень кратности заряда нанокластеров и концентрацию нанокластеров атомов марганца в решетке, можно управлять в широкой обла-

сти тензосвойствами материала, что позволяет не только создать новый класс тензодатчиков, но и начать новое научное направление по использованию тензоэффекта в объемнонаноструктурированном материале.

Выводы.

Тензосвойства кремния с нанокластерами атомов марганца существенно отличаются от тензосвойств обычных полупроводников, в том числе кремния легированного различными примесными атомами. Установлено, что повышение температуры и освещение существенно увеличивают тензочувствительность материала.

Литература

1. Проценко И.Г., Брусенцов Ю.А. Определение механических деформаций и напряжений полупроводниковыми тензочувствительными элементами // Вопросы современной науки и практики. Университет им. В.И. Вернадского. Россия, 2014, №1(50). -С. 272-280.
2. Дружинин А.А., Кутраков А.П., Лях-Кагуй Н.С., Вуйчик А.М. Двухфункциональный датчик давления-температуры на основе нитевидных кристаллов кремния // Технология и конструирование в электронной аппаратуре, 2013, №4. -С. 23-26.
3. Бахадирханов М.К., Аюпов К.С., Мавлянов Г.Х., Илиев Х.М., Исамов С.Б. Фотопроводимость кремния с нанокластерами атомов марганца // Микроэлектроника. –Москва: 2010, Т. 39. Вып. 6. -С. 426-429.
4. Bakhadyrkhanov M.K., Mavlonov G. Kh., Isamov S. B., Iliev Kh. M., Ayupov K.S., Saparniyazova Z. M., and Tachilin S. A. Transport Properties of Silicon Doped with Manganese via Low-Temperature Diffusion // Inorganic Materials. Russia. 2011, Vol. 47, No. 5, -P. 479-483.
5. Баринев И.Н. Полупроводниковые тензорезистивные датчики давления на основе КНД-структуры // Компоненты и технологии. –Москва: 2009, № 5, -С. 12-15.
6. Бахадирханов М.К., Илиев Х.М., Зикриллаев Х.Ф. Влияние одноосного сжатия на фотопроводимость сильнокомпенсированного Si <B. Mn>. // Письма в ЖТФ. – 1998, - Т.24. №22. –С. 23-28.
7. Моллаев А. Ю., Арсланов Р. К., Камилов И. К., Арсланов Т.Р., Залибеков У.З., Федорченко И. В. Влияние высокого давления на электросопротивление и изменение объема в ферромагнитных полупроводниках $A^{II}B^{IV}CV$: Mn // Журнал Неорганической химии. - Москва: 2015, Т. 60. Вып. 8, -С. 1095-1099.
8. Бахадирханов М.К., Абдураимов А. Влияние упругого сжатия в направлении [100] на параметры ТЗН в кремнии, легированном марганцем. // Физика и техника полупроводников. - 1986, - Т. 20. - Вып. 9. - С. 1561-1564.
9. Турсунбаев С.А., Камалов А.Б., Илиев Х.М., Тачилин С.А., Кушиев Г.А. Тензосвойства кремния с нанокластерами. // Физика полупроводников и микроэлектронике. Научный журнал. 2019, том 1, выпуск 4. Издательство ООО «VNE-SHINVESTPROM». –Ташкент: DOI 10.37681/2181-9947-2019-4.
10. Маматкаримов О.О., Хамидов Р.Х. Тензорезистивный эффект кремния с примесью олова при статическом и динамическом давлениях. Письма в ЖТФ. 2003. Т.29. №3. -С. 24 - 28.

РЕЗЮМЕ

Таркибида марганец атомлари нанокластерлари бўлган кремнийнинг тензохоссалари оддий яримўтказгичлар, жумладан турли киришма атомлари билан легирланган кремний, тензохоссаларидан фарқ қилиши кўрсатилган. Ҳарорат ва ёритилганликнинг ортиши материал тензосезгирлигининг сезиларли даражада ортишига олиб келиши топилган. Топилган натижалар нанокластер (квант нукталар) да ҳамда материалда ташкил топган минизоналарда энергетик спектрлар кенгайиши билан тушунтирилади.

РЕЗЮМЕ

В статье приводятся данные о том, что тензосвойства кремния с нанокластерами атомов марганца существенно отличаются от тензосвойств обычных полупроводников, в том числе кремния легированного различными примесными атомами. Обнаружено, что повышение температуры и освещение существенно увеличивают тензочувствительность материала. Полученные результаты объясняются расширением энергетического спектра как в нанокластерах (квантовых точках), так и в сформированных мини зонах в таком материале.

SUMMARY

The article presents the data that tensorial properties of silicon with nanoclusters of manganese atoms differ from that of ordinary semiconductors, including from that of silicon doped with different impurity atoms. It is found that increase of temperature and illumination substantially increase tensorial sensitivity of the material. The obtained results are explained by the widening of energetic spectrum in both nanoclusters (quantum dots) and formed minizones in the material.

ИССЛЕДОВАНИЕ ДЕГРАДАЦИИ СОЛНЕЧНЫХ ЭЛЕМЕНТОВ НА ОСНОВЕ ПОЛИКРИСТАЛЛИЧЕСКОГО КРЕМНИЯ

К.А.Исмаилов – доктор физико-математических наук, профессор

Е.Ж.Косбергенов – докторант

Каракалпакский государственный университет имени Бердаха

Таянч сўзлар: кремний асосида куёш элементи, деградация, кучланишнинг температура коэффициент, поликристалл кремний.

Ключевые слова: кремниевый солнечный элемент, деградация, температурный коэффициент напряжения, полукристаллический кремний.

Key words: silicon solar cell, degradation, voltage temperature coefficient, polycrystalline silicon.

Введение. Эффективность солнечной панели в течение срока службы постоянно снижается, поскольку компоненты панели стареют во время наружного воздействия. Первоначальная деградация солнечных панелей происходит с самых первых часов работы в полевых условиях. Через некоторое время мощность стабилизируется на определенном уровне относительно исходной мощности [1]. На сегодняшний день большинство (более 90 %) доступных солнечных модулей (СМ) изготовлены из моно или поликристаллического кремния [2]. Примерно 95% фотоэлектрических мо-

дулей изготовлены с использованием кремниевых подложек р-типа, которые подвержены деградации при воздействии солнечного света, даже при таких низких температурах, как 70°C, встречающихся в типичных условиях работы солнечных панелей [3].

В последнее время, в связи с накоплением опыта эксплуатации СЭ, особое внимание уделяется вопросам прогнозирования долгосрочных значений параметров СЭ и их изменению с течением времени, в результате чего в реальных условиях выходная мощность отличается от ожидаемой, измеренной в лабора-

торных условиях. Основными факторами, определяющими деградационные процессы, являются: термоциклирование, ультрафиолетовое излучение, воздействие влаги. В процессе эксплуатации все вышеуказанные факторы приводят к снижению мощности, однако выявить точный вклад отдельного фактора в процессе эксплуатации затруднительно [4].

Экспериментальная часть. Цель работы - установить закономерности изменения основных параметров при высокой температуре и определить влияние освещенности и температуры на темп деградации параметров кремниевых солнечных элементов. В настоящей работе приводятся результаты исследования дополнительного легирования атомами никеля кремниевых фотоэлементов. Образцы (p-n-структуры) делились на три группы для получения разных структур. Группа I — контрольные образцы; группа II — образцы, у которых на тыльной стороне структур в вакууме был напылен тонкий металлический слой чистого никеля толщиной 1 мкм; группа III — образцы у которых металлическая пленка никеля создавалась на поверхности. Все образцы подвергались диффузионному термоотжигу в одинаковых условиях при $T = 1200^\circ\text{C}$, $t = 10$ мин. Далее все три группы образцов подвергались термообработке в течение часа при температуре $T = 800^\circ\text{C}$.

В этом исследовании источником света для проведения ускоренных испытаний солнечных элементов была выбрана галогенная лампа с уровнем освещенности около 1000 Вт/м^2 . Типичный спектр излучения галогеновой лампы хорошо соответствует спектру солнечного излучения. Солнечные элементы помещаются на металлическую пластину, которая приводит к почти однородному распределению температуры.

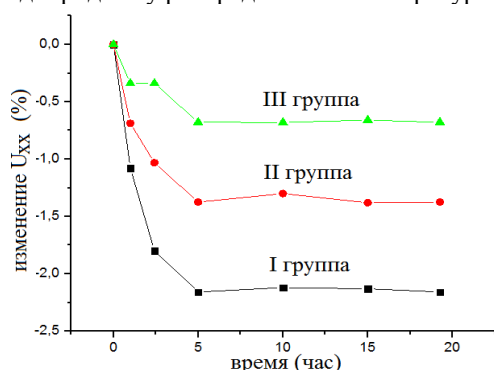

Рисунок 1 Деградация солнечных элементов на основе поликристаллического кремния при температуре 110-115°C и эквивалентном уровне освещенности 1000 Вт/м^2

Одним из дефектов, снижающим срок службы СЭ является формирование борокислородных (ВО) комплексов. Другим дефектом является межузельное железо, образованная в последствии попадания света на пары железо-бор (FeB) [1]. Для монокристаллических клеток полученных методом Чохральского (Cz) борокислородные дефекты являются доминирующими, так как во время роста кислород включается в значительном количестве в кремниевый материал. Железо играет гораздо меньшую роль, но было показано, что железо в случае недостаточного геттерирования может иметь эффект такой же как в монокристаллическом материале [5].

Для поликристаллического материала оба дефекта ВО и FeB важны [1]. U_{xx} является подходящим параметром для исследования деградации. Для лучшего сравнения уровней деградации между тремя образцами, вместо использования значений U_{xx} , обычно

используется ΔU_{xx} [6] и его можно рассчитать с помощью уравнения (1),

$$\Delta U_{xx}(t=x)[\%] = \frac{U_{xx}(t=x) - U_{xx}(t=0)}{U_{xx}(t=0)} \cdot 100 \quad (1)$$

где t — время освещения.

На рисунке 1 показана деградация солнечных элементов на основе поликристаллического кремния при температуре $110 - 115^\circ\text{C}$ и эквивалентном уровне освещенности 1000 Вт/м^2 . На рисунке 2 при температуре $150 - 155^\circ\text{C}$. С ростом температуры скорость деградации возрастает. Уровень деградации зависит от температуры, так как образование и уничтожение дефектов имеет разные энергии активации [7]. Быстрая начальная деградация произошла, и напряжение стабилизировалось через 2,5 часа при -4,5% для образцов I группы, при -4% для образцов II группы, при -3% для образцов III группы, как показано на рисунке 1. На рисунке 2 видно, что для образцов III группы напряжение стабилизировалось через 8 часов при -6%. В тоже время уровень деградации составляет -6,8% для образцов II группы, и -8,3% для образцов I группы. При хранении в темноте образцы регенерируются.

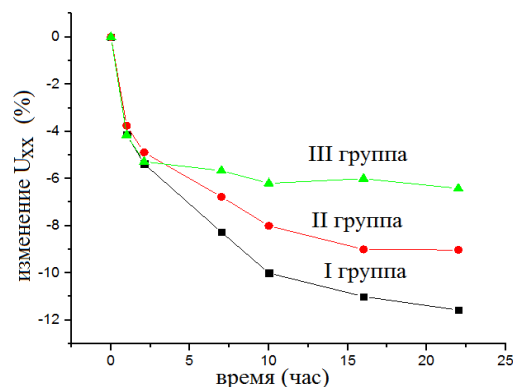

Рисунок 2. Деградация солнечных элементов на основе поликристаллического кремния при температуре $150 - 155^\circ\text{C}$ и эквивалентном уровне освещенности 1000 Вт/м^2

При попадании солнечного излучения в элементах выделяется очень большое количество тепловой энергии, и рабочая температура элементов возрастает. Значительное повышение температуры влияет на концентрацию носителей заряда, а также на процесс поглощения света, в результате чего изменяются выходные параметры солнечных элементов. Концентрация дефектов, определяющая степень деградации параметров элемента, будет зависеть не только от плотности интегрального потока частиц, но и от температуры, которая определяется коэффициентом концентрации солнечного излучения. Это возбудило интерес к изучению влияния температуры и освещенности на фотоэлектрические характеристики кремниевых солнечных элементов [8].

Исследование зависимости параметров солнечных элементов от температуры показало, что с повышением температуры выше комнатной напряжение холостого хода (U_{xx}) уменьшается (рис. 3). В таблице 1 показаны температурные коэффициенты U_{xx} солнечных элементов I, II и III групп. Температурный коэффициент U_{xx} образцов II группы примерно на 7 % меньше, а образцов III группы примерно на 20 % меньше чем у образцов I группы.

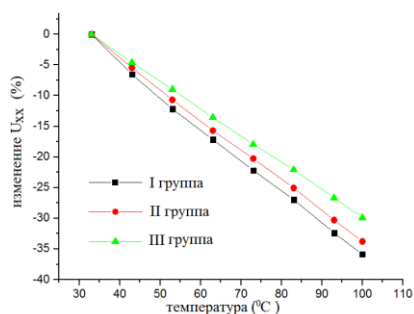

Рисунок 3. Зависимость U_{xx} от температуры поликристаллического кремния

Таблица 1.

	I группа	II группа	III группа
Температурный коэффициент U_{xx}	-0.67 %	-0.62 %	-0.52%

Литература

1. Pingel S., Koshnicharov D., Frank O., Geipel T., Zemen Y., Striner B., Berghold J. Initial degradation of industrial silicon solar cells in solar panels, Conference Paper, January 2010.
2. Andreani, L. C., Bozzola, A., Kowalczewski, P., Liscidini, M., & Redorici, L. (2018). Silicon solar cells: toward the efficiency limits. *Advances in Physics*: X, 4(1), 1548305. doi:10.1080/23746149.2018.1548305.
3. Silicon Solar Cells, Brett Hallam, Axel Herguth, Phillip Hamer, Nitin Nampalli, Svenja Wilking. Eliminating Light-Induced Degradation in Commercial p-Type Czochralski. *Applied Sciences* 2017.
4. Khoroshko Vitaliy Viktorovich, Bruy Nikita Mikhaylovich, Markov Aleksey Nikolayevich Li, Vladislav Konstantinovich. Eksperimental'noye issledovaniye parametrov degradatsii solnechnykh elementov. EUROPEAN SCIENCE FORUM. 2020.
5. Laades, A. "Impact of Iron Contamination on CZ-Silicon Solar Cells" EU PVSC (2008).
6. Chia-Mei Lin, Marcus Glaeser, Enno Mälguth, Steffen Uredat, Nobert Bernhard, Dominik Lausch. Accelerated light-induced degradation test for industrial application. Conference Paper · September 2017.
7. Rein, S. "Electrical and thermal properties of the metastable defect in boron-doped Czochralski silicon (Cz-Si)" EU PVSC (2001)
8. Bakirov M.YA. Fotoelektricheskiye i radiatsionnyye kharakteristiki kremniyevykh solnechnykh elementov pri povyshennykh osveshchennostyakh i temperaturakh. *Fizika i tekhnika poluprovodnikov*. 1997, tom 31, № 5.

РЕЗЮМЕ

Маколада поликристалл кремний асосида куёш элементларининг ёруғлик ва температура таъсирида деградациясига тегишли экспериментал натижалар келтирилган. Куёш элементларининг деградациясига никел атомлари билан легирлашнинг таъсири кўрсатилган.

РЕЗЮМЕ

В статье проведены экспериментальные исследования и расчёты деградации солнечных элементов на основе поликристаллического кремния под действием света и температуры. Приводятся результаты влияния дополнительного легирования атомами никеля на деградации солнечных элементов

SUMMARY

The article presents experimental studies and calculations of the degradation of solar cells based on polycrystalline silicon under the influence of light and temperature. The results of the effect of additional doping with nickel atoms on the degradation of solar cells are presented.

ЗАДАЧА НЕВАНЛИННЫ – ПИКА В МАТРИЧНОЙ ОБЛАСТИ

Б.М.Нарекеев – старший преподаватель

Д.Е.Мырзанова - старший преподаватель

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Таянч сўзлар: бирлик доира, кетма-кетлик, голоморф функция, матрица-функция, интерполяция.

Ключевые слова: единичный круг, последовательность, голоморфная функция, матрица-функция, интерполяция.

Key words: circle unit, sequence, holomorphic function, matrix-function, interpolation.

Пусть C^{m^2} пространство $[m \times m]$ матриц с комплексными элементами.

Будем обозначать открытый единичный круг в C через D , а ограничивающую его окружность - ∂D , и обобщенный единичный круг в C^{m^2} через τ , а его остов через $S(\tau)$.

К классу B отнесем множество всех голоморфных матриц-функций

$$W(Z) = A_0 + A_1 Z + A_2 Z^2 + \dots, \quad A_k \in C[m \times m] \quad (1)$$

обладающими свойствами: а) $W(Z): \tau \rightarrow \tau$, б) предельные значения $W(Z)$ при $Z \rightarrow U$, $U \in S(\tau)$, лежат в $\tau \cup S(\tau)$.

Рассмотрим следующую задачу: заданы последовательность $[m \times m]$ матриц $\{Z_k\}$ из τ , таких что $\det(Z_i - Z_j) \neq 0$, $i \neq j$, $i, j = 1, 2, \dots$ и последовательность $[m \times m]$ матриц $\{W_k\}$ из $\tau \cup S(\tau)$. Найти необходимые и достаточные условия для последовательности $\{W_k\}$, чтобы существовала матрица-функция $W(Z) \in B$, удовлетворяющая условиям

$$W(Z_k) = W_k, \quad k = 1, 2, \dots$$

Для решения задачи сначала рассмотрим её в классе B' .

Пусть B' класс всех голоморфных в $D = \{z \in C: |z| < 1\}$ матриц-функций (с теми же коэффициентами, что в (1))

$$\omega(z) = A_0 + A_1 z + A_2 z^2 + \dots, \quad A_k \in C[m \times m],$$

обладающими свойствами: а) $\omega(z): D \rightarrow \tau$, б) предельные значения $\omega(z)$ при $z \rightarrow \xi$, $\xi \in \partial D$ лежат в $\tau \cup S(\tau)$.

Заданы последовательность $\{z_k\} \in D$, $k = 1, 2, \dots$, и последовательность $[m \times m]$ матриц $\{\omega_k\}$ из $\tau \cup S(\tau)$. Найти необходимые и достаточные условия для $\{\omega_k\}$, чтобы существовала матрица-функция $\omega(z) \in B'$, удовлетворяющая условиям $\omega(z_k) = \omega_k$, $k = 1, 2, \dots$

Пусть заданы точки $\{z_k\} \in D$, $k = 1, 2, \dots, n$ пока в конечном числе, и пусть данными значениями матриц функций будут $\omega_1^{(0)}, \omega_2^{(0)}, \dots, \omega_n^{(0)}$. Начнем с $n = 1$.

Если $I^{(m)} - \omega_1^{(0)}(\omega_1^{(0)})^* = 0$, то матрица-функция $\omega(z) \equiv \omega_1^{(0)}$.

Если $I^{(m)} - \omega_1^{(0)}(\omega_1^{(0)})^* > 0$, то матрица-функция $\omega(z) \equiv \omega_1^{(0)}$ удовлетворяет требуемым условиям наряду с бесконечными множествами других матриц-функций.

Действительно, пусть $n = 1$ и $I^{(m)} - \omega_1^{(0)}(\omega_1^{(0)})^* > 0$, т.е. $\omega_1^{(0)} \in \tau$. Положим

$$\omega_1(z) = (I^{(m)} - \omega(z)(\omega_1^{(0)})^*)^{-1}(\omega(z) - \omega_1^{(0)}) \left[(1 - \bar{z}_1 z)^{-1} (z - z_1) \right]^{-1} \quad (2)$$

В силу очевидного неравенства

$$I^{(m)} - (\omega(z)(\omega_1^{(0)})^*) (\omega(z)(\omega_1^{(0)})^*)^* = (I^{(m)} - \omega \omega^*) + \omega (I^{(m)} - (\omega_1^{(0)})^* \omega_1^{(0)}) \omega^* > 0,$$

имеет место включение $(\omega(z)(\omega_1^{(0)})^*) \in \tau$ и поэтому $\det(I^{(m)} - \omega(z)(\omega_1^{(0)})^*) \neq 0$. Так как $\omega(z_1) = \omega_1^{(0)}$, то $\omega_1(z)$ - голоморфная матрица-функция в D , и $\omega_1(z) \in B'$. С другой стороны, из (2) находим

$$\omega(z) = (\omega_1(z) \left[(1 - \bar{z}_1 z)^{-1} (z - z_1) \right] + \omega_1^{(0)}) (I^{(m)} + (\omega_1^{(0)})^* \omega_1(z) \left[(1 - \bar{z}_1 z)^{-1} (z - z_1) \right])^{-1} \quad (3)$$

Заметим, что из тождества

$$\begin{aligned} I^{(m)} - \omega_1(z) \left[(1 - \bar{z}_1 z)^{-1} (z - z_1) \right] (\omega_1(z) \left[(1 - \bar{z}_1 z)^{-1} (z - z_1) \right])^* = \\ = \omega_1(z) \left(1 - (1 - \bar{z}_1 z)^{-1} (z - z_1) \overline{(1 - \bar{z}_1 z)^{-1} (z - z_1)} \right) \omega_1^* + (I^{(m)} - \omega_1 \omega_1^*) \end{aligned}$$

и из свойства автоморфизмов τ следует, что если $\omega_1^{(0)} \in \tau$ и $\omega_1(z) \in B'$, то матрица-функция $\omega(z)$ определенная формулой (3) также принадлежит к классу B' , причем $\omega(z_1) = \omega_1^{(0)}$. Таким образом если $I^{(m)} - \omega_1^{(0)}(\omega_1^{(0)})^* > 0$, то каждая матрица-функция $\omega(z)$ определяемая формулой (3), где $\omega_1(z) \in B'$, является решением данной задачи.

При $n > 1$ снова воспользуемся формулой (2). Если

$$I^{(m)} - \omega_1^{(0)}(\omega_1^{(0)})^* = 0$$

то как упомянуто выше $\omega(z) \equiv \omega_1^{(0)}$; эта матрица-функция удовлетворяет остальным условиям тогда и только тогда, когда $\omega_1^{(0)} = \omega_2^{(0)} = \dots = \omega_n^{(0)}$.

Если $I^{(m)} - \omega_1^{(0)}(\omega_1^{(0)})^* > 0$, то вопрос о существовании искомой матриц-функций $\omega(z)$ посредством (2) сводится к вопросу о существовании матриц-функций $\omega_k(z) \in B'$, принимающей в различных точках

$$z_k, \quad k = 2, 3, \dots, n \quad (4)$$

соответствующие значения

$$\omega_k(z_k) = \omega_k^1 = (I^{(m)} - \omega_k^{(0)}(\omega_1^{(0)})^*)^{-1}(\omega_k^{(0)} - \omega_1^{(0)}) \left[(1 - \bar{z}_1 z_k)^{-1} (z_k - z_1) \right]^{-1} \quad (5)$$

Если $\omega_1(z)$ произвольная матрица-функция такого рода, то (2) определяет все возможные решения $\omega(z)$ нашей задачи в классе B' .

Лемма 1. Для того чтобы существовала матрица-функция $\omega(z) \in B'$, принимающая значения $\omega_1^{(0)}, \omega_2^{(0)}, \dots, \omega_n^{(0)}$ в отличных друг от друга точках $z_1, z_2, \dots, z_n$ из D , необходимо достаточно выполнение одного из следующих двух условий:

$$\text{либо } I^{(m)} - \omega_1^{(0)}(\omega_1^{(0)})^* = 0, \omega_1^{(0)} = \omega_2^{(0)} = \dots = \omega_n^{(0)},$$

$$\text{либо } I^{(m)} - \omega_1^{(0)}(\omega_1^{(0)})^* > 0,$$

причем существует матрица-функция $\omega_1(z) \in B'$, принимающая данные значения (5) в $n-1$ точках (4). Теперь мы имеем рекуррентный метод для решения задачи в классе B' в общем случае, так как задача интерполяции в n точках сведена к задаче интерполяции в $n-1$ точках, а задача интерполяции в одной точке уже решена.

Введем обозначения, естественно обобщающие (2) и (5):

$$\omega_\nu(z) = (I^{(m)} - \omega_{\nu-1}(z)(\omega_{\nu-1}^{(\nu-1)})^*)^{-1}(\omega_{\nu-1}(z) - \omega_{\nu-1}^{(\nu-1)})[(1 - \bar{z}_\nu z)^{-1}(z - z_\nu)]^{-1}, \quad (6)$$

$$\omega_0(z) = \omega(z).$$

$$\omega_k^{(\nu)} = \omega_\nu(z_k) = (I^{(m)} - \omega_k^{(\nu-1)}(\omega_k^{(\nu-1)})^*)^{-1}(\omega_k^{(\nu-1)} - \omega_k^{(\nu-1)})[(1 - \bar{z}_\nu z_k)^{-1}(z_k - z_\nu)]^{-1}, \quad (7)$$

$$k = \nu + 1, \nu + 2, \dots, n$$

Решение задачи в общем случае выражается в следующей форме.

Лемма 2. Для того чтобы существовала матрица-функция $\omega(z) \in B'$, принимающая значения $\omega_1^{(0)}, \omega_2^{(0)}, \dots, \omega_n^{(0)}$ в отличных друг от друга точках $z_1, z_2, \dots, z_n$ лежащих в D , необходимо и достаточно выполнение одного из следующих двух условий:

$$\text{либо } I^{(m)} - \omega_1^{(0)}(\omega_1^{(0)})^* > 0, \dots, I^{(m)} - \omega_\mu^{(\mu-1)}(\omega_\mu^{(\mu-1)})^* > 0,$$

$$I^{(m)} - \omega_{\mu+1}^{(\mu)}(\omega_{\mu+1}^{(\mu)})^* = 0, \omega_{\mu+1}^{(\mu)} = \omega_{\mu+2}^{(\mu)} = \dots = \omega_n^{(\mu)}; \quad (I)$$

$$\text{либо } I^{(m)} - \omega_1^{(0)}(\omega_1^{(0)})^* > 0, \dots, I^{(m)} - \omega_n^{(n-1)}(\omega_n^{(n-1)})^* > 0. \quad (II)$$

Из формулы (6) и (7) следует что в случае (I) матрица - функция $\omega(z)$ является рациональной матрицей функции степени, в точности равной μ , и не меньшей. Лемма 2 допускает прямое обобщение на случай, когда множество заданных точек $z_1, z_2, \dots, z_n, \dots$ из D бесконечно.

Лемма 3. Для того чтобы существовала матрица-функция $\omega(z) \in B'$, принимающая значения $\omega_1^{(0)}, \omega_2^{(0)}, \dots, \omega_n^{(0)}, \dots$ в отличных друг от друга точках $z_1, z_2, \dots, z_n, \dots$ лежащих в D , необходимо и достаточно выполнение одного из следующих двух условий:

$$\text{либо } I^{(m)} - \omega_1^{(0)}(\omega_1^{(0)})^* > 0, \dots, I^{(m)} - \omega_\mu^{(\mu-1)}(\omega_\mu^{(\mu-1)})^* > 0,$$

$$I^{(m)} - \omega_{\mu+1}^{(\mu)}(\omega_{\mu+1}^{(\mu)})^* = 0, \omega_{\mu+1}^{(\mu)} = \omega_{\mu+2}^{(\mu)} = \dots; \quad (I)$$

$$\text{либо } I^{(m)} - \omega_1^{(0)}(\omega_1^{(0)})^* > 0, I^{(m)} - \omega_2^{(1)}(\omega_2^{(1)})^* > 0, \dots. \quad (II)$$

В случае (I), $\omega(z)$ - рациональная матрица-функция степени не выше μ .

Условия леммы необходимы, так как если существует матрица-функция $\omega(z)$ теоремы, то существует для любого n и матрица-функция $\omega(z)$ леммы 2, так что условия леммы 2 выполняются для любого n . Условия теоремы достаточны, так как если они удовлетворены, то удовлетворены и условия леммы 2 для любого значения n . Обозначим через $U_n(z) = (u_{i,j}^{(n)}(z))$ матрицу-функцию из B' , принимающую значения $\omega_1^{(0)}, \omega_2^{(0)}, \dots, \omega_n^{(0)}$ в отличных друг от друга точках $z_1, z_2, \dots, z_n$. Так как $U_n(z) \in B'$, то очевидно, для

любого значения $z \in D$ верно $\sum_{i,j=1}^m |u_{i,j}^{(n)}(z)|^2 \leq m$, т.е. матрицы-функции $U_n(z)$ равномерно ограничены и образуют нормальные семейства матриц-функций в D : любая предельная матрица-функция удовлетворяет условиям интерполяции во всех точках $z_1, z_2, \dots, z_n, \dots$, в виду равномерной сходимости в D и является матриц-функцией класса B' . Лемма 3. доказана полностью.

Теперь мы можем сформулировать утверждение которое дает решение интерполяционную задачу Неванлинны-Пика в классе B .

Теорема. Для того чтобы существовала матрица-функция $W(Z) \in B$, принимающая значения $W_1, W_2, \dots$ в отличных друг от друга матрицах $Z_1, Z_2, \dots$ лежащих в τ , необходимо и достаточно выполнение одного из следующих двух условий:

либо

$$I^{(m)} - W_1 W_1^* > 0, I^{(m)} - W_2^{(1)} (W_2^{(1)})^* > 0, \dots, I^{(m)} - W_{\mu}^{(\mu-1)} (W_{\mu}^{(\mu-1)})^* > 0, \quad (I)$$

$$I^{(m)} - W_{\mu+1}^{(\mu)} (W_{\mu+1}^{(\mu)})^* = 0, W_{\mu+1}^{(\mu)} = W_{\mu+2}^{(\mu+1)} \dots$$

либо

$$I^{(m)} - W_1 W_1^* > 0, I^{(m)} - W_2^{(1)} (W_2^{(1)})^* > 0, \dots \quad (II)$$

В случае (I), $W(Z)$ - рациональная матрица-функция степени не выше μ .

Действительно, при условии теоремы, из леммы 3 вытекает что, всякая голоморфная в D матрица-функция $\omega(z)$ вида

$$\omega(z) = A_0 + A_1 z + A_2 z^2 + \dots$$

принадлежит классу B' и удовлетворяют интерполяции во всех точках $Z_1, Z_2, \dots$. Тогда определена голоморфная в τ матрица-функция $W(Z)$ вида

$$W(Z) = A_0 + A_1 Z + A_2 Z^2 + \dots$$

Так как $\omega(z): D \rightarrow \tau$, то

$$W^*(Z)W(Z) = \frac{1}{4\pi^2} \int \int_{\partial D \times \partial D} (\bar{z} I^{(m)} - Z^*)^{-1} W^*(z) W(z) (z I^{(m)} - Z)^{-1} d\bar{z} dz < I^{(m)}$$

при $Z \in \tau$. В силу свойства б) имеем $W(Z) \in B$. Теорема доказана.

Литература

1. Хуа Ло-кен. Гармонический анализ функций многих комплексных переменных в классических областях. -М.: Издательство ИЛ. 1959.-С.163.
2. Неванлинна Р. Однозначные аналитические функций. -М.: Гостехиздат. 1941, -С.388.

РЕЗЮМЕ

Маколада матрицавий соҳада Неванлинн-Пик масаласи B синфга тегишли матрица-функция учун қараиб, ечим олинган.

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассмотрена задача Неванлинны-Пика в матричной области для матриц-функций класса B и получено решение задачи.

SUMMARY

The article deals with the Nevalinna-Pick problem in the matrix domain for the B class matrix functions and a solution is obtained to the problem.

KOMPYUTER GRAFIKASINI O'RGATISHDA AMALIY DASTUR ISHLAB CHIQISH

N.U.O'razboyev – assistant o'qituvchi

Muhammad al-Xorazmiy nomidagi Toshkent axborot texnologiyalari universiteti Nukus filiali

U.A.Madaminov – assistant o'qituvchi

Muhammad al-Xorazmiy nomidagi Toshkent axborot texnologiyalari universiteti Urganch filiali

M.A.Avezov – assistant o'qituvchi

O.I.Ounnazarov – assistant o'qituvchi

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: dasturlash, android, foydalanuvchilar, IOS, professional, developers, elektron qurilmalar.

Ключевые слова: программирование, android, пользователи, IOS, специалист, разработчики, электронные устройства.

Key words: programming, android, users, iOS, professional, developers, electronic devices.

Kompyuter grafikasi zamonaviy axborot texnologiyalarining biri bo'lib, u shiddat bilan rivojlanib borayotgan vo'nalishlardan biri. Bunday rivojlanish texnika sohasida ham, dasturiy vositalar sohasida ham amalga oshirilmoqda. Ular videofilm, multimedik mahsulotlar, harakatlanuvchi tasvirlarni yaratishga imkon beradi. Bunday dasturiy mahsulotlar reklamalar ishlab chiqaruvchi vositalar hisoblanib, san'at va multimediv texnologiyasi sohalarida qo'llaniladi. Bundan tashqari namovish grafikasiga, geometrik modellashirishga, grafik interfevslarni loyihalashga, animatsiyaga va ko'zga ko'rinvchi (visual) harakatli obyektlarni yaratishga katta e'tibor berilmoqda.

Umumiv holda kompyuter grafikasidagi tasvirlar ikki xil ko'rinishda: ikki o'lchovli voki uch o'lchovli shakllarda bo'ladi. Ikki o'lchovli grafikaning dasturiy ta'minoti (X,Y)

koordinatalari tizimida yuza tasvirini hosil qiladi va u 2D ko'rinishidagi tasvir deb nomlanadi.

Uch o'lchovli grafikaning dasturiy ta'minoti tekis ekranda (X, Y, Z) (3D) koordinatalari tizimida tasvirlarni hosil qilish imkonini beradi.

Mukammallashtirilgan grafik imkoniyatlarga ega bo'lgan dasturiy vositalar nafaqat ekranda berilganlarni aks ettirish usulini tanlashga, shuningdek, tasvirning ekrandagi elementlari o'lchamlarini, holatini o'zgartiradi, bir joydan ikkinchi joyga ko'chiradi va shu'nga o'xshash ishlarni ham bajaradi.

Uch o'lchovli grafika kompyuter grafikasi tarkibiga kiruvchi eng murakkab va keng qamrovli vonalishdir. Uch o'lchovli grafika bilan ishlovchi foydalanuvchi loyihalash, obektlarni ko'chirish, tovush va namoyish effektlardan foy-

dalanish kabi sohalardan bilimlarga ega bo'lishi kerak. Kompyuter grafikasining bu vonalishi hozirgi kunda jadal rivojlanmoqda. Shu o'rinda avtish iovizki dasturlash tillarining 3D obektlar bilan ishlash va ularni yaratish bugungi kundagi dasturiv mahsulotlarning vizuallashishiga sabab bo'lmogda. Bir qancha dasturlash tillarida ana shundav imkonivatlar mavud bo'lib, unda turli xil vizual turdagi dasturlarni yaratish mumkin.

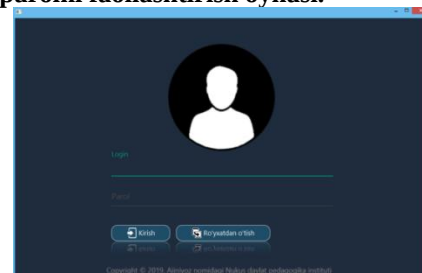
Grafik obektlarni dasturlash tillarida yoki tayyor maxsus dasturlarda yaratishimiz mumkin. Asosiysi yaratilayotgan tasvirning real holatiga qanchalik o'xshashligidir. Obekt ko'rinishi, undagi ranglar uyg'unligi, tasvir o'lchami bularning hammasi kompyuter grafikasining qanchalik ahamiyatli ekanligidan dalolat beradi. Kompyuter grafikasi o'rta maxsus va oliy ta'lim muassasalarida alohida fan sifatida maxsus reja asosida o'qitiladi. Bu esa o'z oldiga kompyuter grafikasini o'rgatish bo'yicha dasturiy mahsulotlar yaratishni talab etadi. Bugungi kunda bu kabi dasturiy mahsulotlarning bir qanchasini ko'rish mumkin. Lekin bu kabi dasturlarda offline rejimda o'rganuvchilar o'rtasida muloqot qilish, fikr almashish va raqobatni oshirish kabi tomonlarga e'tibor kam qaratilgan. Dasturdan faqat bir foydalanuvchi, mustaqil o'rganishi mumkin, lekin, u dasturda bir nechta foydalanuvchi foydalansa ya'ni maktablarda yoki oliy o'quv yurtlarida guruh bo'lib, o'z login va paroliga ega bo'lgan holda foydalansa – bu darslikni o'qish va o'rganish samaradorligini yanada oshiradi. Shu boyisdan biz yuqorida aytilagan kamchiliklarni e'tiborga olgan holda **Leran Graph** dasturini yaratdik. Bu dastur asosan oliy ta'lim muassasalari talabalari uchun ishlab chiqilgan. Dastur 17 dasrlik, nazariy va amaliy topshiriqlar, foydalanuvchilar bilan forum va natijalarni grafik tarzda ko'rish bo'limlaridan iborat. Dastur asosan 5 ta oynadan iborat. Dasturga kirish oynasi, kalit kiritish oynasi, login va parolni faollashtirish oynasi, ro'yatdan o'tish oynasi va dasturning asosiy oynasidan iborat. Dasturni o'rnatgandan keyin, maxsus kod chiqadi, dasturni faollashtirish uchun shu kodni suratga olib, dasturda ko'rsatilgan telefon raqamiga telegram orqali yuboriladi va admin tomonidan sizga maxsus kod beriladi, kodni faqat bir marta ishlatish-ingiz mumkin ya'ni dasturni o'chirib, qaytadan o'rnatganingizda avvalgi aktivlashtirish kodi ishlamaydi. Kodni faollashtirgach, siz dasturdan foydalanishingiz uchun ro'yatdan o'tishingiz lozim. Yuqorida aytib o'tganimizdek, dasturdan guruh bo'lib foydalanish mumkin va ularning har biri o'z muloqot oynasiga va o'z natijalariga ega bo'ladi. Dasturga login va parol bilan kirgandan keyin, sizga tegishli bo'lgan ma'lumotlar va darslar ro'yxati chiqadi. Dastur dinamikasini ta'minlash, o'rganuvchini yanada o'ziga tortish, har bir mavzu haqida ta'surot qoldirish va effektivlikni ta'minlash maqsadida html, css, javascript, mysql, java kabi tillardan foydalanildi. Dasturning o'zi JavaFX dasturlash tilida ishlab chiqildi. Dasturda kompyuter grafikasini o'rgatish bo'yicha umumlashtirilgan va chuqurlashtirilgan mavzular va kompyuter grafikasi turlari: rastrl, vektorli, fraktalli grafika haqida batafsil ma'lumotlar, amaliy misollar, topshiriqlar va qo'shimcha ma'lumotlar keltirilgan. Bundan tashqari har bir grafika turi

bo'yicha ishlovchi grafik redaktorlarda ishlash, 2 va 3 o'lchamli tasvirlarni yaratish ketma-ketligi batafsil keltirilgan. Dasturni o'rganuvchilar kompyuter grafikasi haqida to'laqonli tushunchaga ega bo'lishlari va grafik redaktorlarda rastrl, vektorli, fraktalli tasvirlarni yaratish bo'yicha bilim va ko'nikmalarga ega bo'ladi. Dastur bilan tanishib chiqsak.

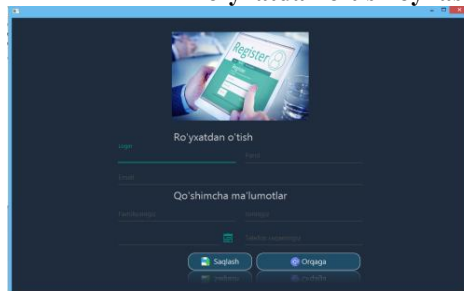
Dastur asosiy ishchi oynasi

Login va parolni faollashtirish oynasi.

Ro'yatdan o'tish oynasi

Dasturning asosiy oynasi

Bu qismda siz darsliklar bilan tanishish, boshqa foydalanuvchilar natijalarini ko'rish va muloqot qilish, natijalar-ingiz grafisini ko'rish, dastur haqida tanishish kabi bo'limlar bilan tanishib chiqishingiz mumkin.

Adabiyotlar

1. Kultin N.B. Основное программирование SPb.: - Питер: 2000.
2. Nazirov Sh. Delphi tilida dasturlash asoslari. - T.: 2008.
3. Андриенко В.Н. Java. Секреты программирования. – М.: АБФ, 2005.
4. Faronov V.V. Программирование на языке высокого уровня Java. – М.: 2003.

Ushbu maqola ikki o'lchovli va uch o'lchovli grafikalarini dasturlashni o'z ichiga oigan kompyuter grafikalarining afzalliklari haqida yozilgan. Bugungi kunda 2D va 3D kompyuter dasturlari ko'p. Ulardan biri JavaFX dasturi. Ushbu dastur obyektlash modellari va ikki o'lchovli, uch o'lchovli grafikalar yaratish uchun dasturlash tilidan foydalanishga imkon beradi.

В статье говорится о преимуществах компьютерной графики в том числе о программировании двухмерной и трёхмерной графики. На сегодняшний день существует множество 2D и 3D компьютерных программ. Одна из них программа JavaFX. Данная программа даёт возможность моделировать объекты моделей двухмерной и трёхмерной графики.

This article presents the benefits of computer graphics, including two-dimensional and three-dimensional programming. Today there are many 2D and 3D computer programs. One of them is a JavaFX program. This program allows you to create object models and two-dimensional, three-dimensional graphics using a programming language.

REZYUME

PEZIOME

SUMMARY

ОПРЕДЕЛЕНИЯ НИОБИЯ И ТАНТАЛА ПИРРОЛИДИНДИТИО КАРБАМИНАТОМ НАТРИЯ В ХЛОРОНОКИСЛОЙ СРЕДЕ

Э.Х.Атоев – кандидат педагогических наук, доцент

Н.У.Шарипова – ассистент преподаватель

Бухарский инженерно-технологический институт

Таянч сўзлар: пирролидиндитиокарбаминат, пирокатехол, дитиокарбамин, оптик зичлик, селективлик, дитиокарбамин гурухи, ютилиш тасмаси, тикланиш даражаси, она ликёр.

Ключевые слова: пирролидиндитиокарбаминат, пирокатехин, дитиокарбамин, оптическая плотность, избирательность, дитиокарбаминавая группа, полоса поглощения, степень извлечения, маточный раствор.

Key words: pyrtolidinedithiocarbamate, pyrocatechol, dithiocarbamine, optical density, selectivity, dithiocarbamine group, absorption band, degree of extraction, mother liquor.

Взаимодействие ниобия с пирролидиндитиокарбаминатом (ПДТК) аммония в 8-9 н HCl приводит к образованию смешанных комплексов с Cl⁻, CNS⁻ и пирокатехином, экстракция которых применена для отделения и спектрофотометрического определения ниобия [1-3].

Введение ионов ClO₄⁻ позволяет получить окрашенный ПДТК ниобия при относительно низкой кислотности (2-4 н). Из 4 н раствора HClO₄ действием большого избытка ПДТК натрия выделено индивидуальное соединение, анализом которого на содержание С, Н, N, HClO₄, Nb и дитиокарбаминовые группы установлен его состав –Nb(C₅H₈NS₂)₄ClO₄ [4-7].

На данном этапе изучения тантала и ниобия, на первый взгляд, можно заметить, что эти металлы очень похожи друг к другу. Но характер связей практически другой. Например, это касается кислотных свойств оксидов. Атомы ниобия и тантала имеют разную оболочечную структуру. Во внешнем слое ниобий имеет один электрон, а тантал - два: Nb 4d⁴5s¹. В результате ниобий не имеет «традиционного» заполнения орбиталей электронами. В этом случае процесс протекает несколько иной: один из электронов внешнего слоя циркония, расположенный в периодической таблице перед ниобием, переходит на 4d-орбиталь второго внешнего слоя. Разница между ядрами электронов в ячейках 4d⁴ и 5s¹ и ядром в значительной степени незначительна. Благодаря этим свойствам атом ниобия может активировать все пять электронов в химических процессах.

Для определения тантала применялась только реакция с пирогаллолом, который дает желтое соединение с танталом в кислой среде, тогда как ниобий в кислой среде окрашенного соединения не образует. Для определения ниобия пирогаллол применяли в щелочной среде в присутствии сульфата натрия для предотвращения возможного окисления пирогаллола.

На основании анализа ИК-спектров ПДТК натрия, его дисульфида, ПДТК ниобия состава 1:3 и выделенного соединения установлено отсутствие протонизации дитиокарбаминовых групп, координации которых осуществляется, по-видимому, через серу. ИК-спектры подтверждают наличие групп ClO₄⁻, присоединенных ионногенно и отсутствие связи Nb=O.

Растворимость выделенного соединения в CHCl₃ и CCl₄ составляет соответственно 2,7*10⁻² м, 7,5*10⁻⁷ м, в спиртах, эфирах и кетонах происходит медленное разложение. В видимой и УФ областях спектра растворы Nb(C₅H₈NS₂)₄ClO₄ в CHCl₃ имеют три полосы поглощения (λ=250 нм, ε=55000; λ=315 нм, ε=112000; λ=435 нм, ε=18200). Серная кислота вплоть до концентрации ее 22 N не разрушает выделенного соединения.

При постоянной кислотности в растворах, содержащих H₂SO₄ и HClO₄ методом сдвига равновесия исследовано влияние концентрации ПДТК натрия и ионов ClO₄⁻ на степень извлечения ниобия в органическую фазу и ее оптическую плотность, измеренную при λ=435 нм. Концентрация ClO₄⁻ оказывает влияние только на интенсивность окраски дитиокарбаминате ниобия. Образование окрашенного соединения протекает ступенчато. При небольших избытках ПДТК натрия

образуется, в основном, неокрашенный дитиокарбаминат ниобия состава 1:3 (рис. 1). Поглощение света при λ=435 нм растворами Nb(C₅H₈NS₂)₄ClO₄ в CHCl₃ положено в основу спектрометрического метода определения ниобия. Образование дитиокарбамината ниобия происходит в водной фазе. Оптимальными являются концентрации [ПДТК]=0,2%, [H₂SO₄]=8-10 N, [HClO₄]=1 н. Устойчивая в течении 1-2 часов окраска экстракта может быть получена в отсутствии избытка реагента, который разлагается при выдерживании осадка дитиокарбамината ниобия с маточным раствором. Закон Бера выполняется для концентраций ниобия 0,5-6 мкг/мл.

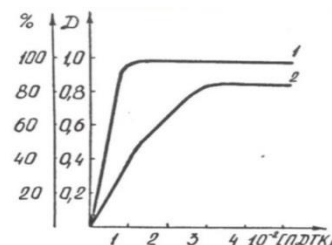

Рис.1. Влияние концентрации ПДТК натрия на % извлечения ниобия в органическую фазу (1) и D(2) [Nb]=0,56*10⁻³ м [ClO₄⁻]= 1 м [H⁺]= 4 м L= 1 мм

Метод обладает высокой избирательностью по отношению к наиболее частым спутникам ниобия, которые не образуют окрашенных дитиокарбаминатов.

Благодаря большей устойчивости к действию кислот соединения Nb(C₅H₈NS₂)₄ClO₄ определению не мешают также некоторые ионы, образующие окрашенные дитиокарбаминаты. Основные данные, характеризующие избирательность метода, приведены в табл.1.

Таблица 1. Допустимые молярные отношения при определении 35 мкг Nb

№	Элемент	Молярные отношения
1	Ta	160 и 1000 при введении Ta в холостую пробу.
2	Ti	20000
3	Zr	20000
4	F	1000
5	V	200 и 2000 при введении V в холостую пробу.
6	Fe	6000 проводилось восстановление Al
7	Co	4

Выводы: Установлены большое различие в растворимостях соединения Nb(C₅H₈NS₂)₄ClO₄ в CCl₄ и CHCl₃, для Cu и Nb, Bi и Nb последовательной экстракцией CCl₄ и CHCl₃.

Разработаны методики анализа на содержание Nb₂O₅, TiO₂, Ti₂O₅ некоторых титанатов и цирконатов.

В соединениях, содержащих большие количества титана и циркония, доверительный интервал определения Nb₂O₅ при содержании его 0,1% и доверительной вероятности 0,95 составляет 0,1-0,003%.

Литература

1. Вердизаде Н.А., Залов А.З., Сулейманова Г.С. Экстракционно-спектрофотометрическое определение ниобия и тантала. // Азербайджанский хим. журн. 2017, № 1. –С.72-76.
2. Мухаммадеев А.С. Электролитическое рафинирование ниобия в хлоридных расплавах. Дисс.... канд. хим. наук. – Екатеринбург: 2004.
3. Гундобин Н.В., Титов В.И., Пилипенко Л.В., Дворецков Р.М. Спектрофотометрическое определение ниобия в жаропрочных никелевых сплавах, содержащих тантал. //Труды ВИАМ. 2014, №8. -С. 10 (viam-works.ru).
4. Маслов С.В. Физико-химическое поведение ниобия и тантала и процессы с их участием в хлоридных сплавах. Автореф. дисс..... канд. хим. наук. –Екатеринбург: 1999.
5. Янченко М.Ю. Применение кислых водно-органических сред при полярографическом определении ниобия. Автореф. дисс..... канд. хим. наук. -Свердловск: 1991.
6. Амелин В.Г., Чернова Р.К. Фотометрическое определение тантала в присутствии ниобия. // Журн. аналит. химии. 1983. Т. 38. № 8. –С. 1446-1450.
7. Елинсон С.В. Спектрофотометрия ниобия и тантала. -М.: Атомиздат. 1973, -С. 288.

РЕЗЮМЕ

Маколада перийлорик кислота мухитида ниббийни натрий пирролидинедитио карбамат (ПДТС) билан аниқлаш усули тасвирланган, аниқлаш шартлари, содир бўладиган реакциялар кимйёси батафсил тавсифланган, олинган маҳсулотлар спектрлари таҳлил қилинган, таъсирини ўрганган бирикмаларнинг турли хил эритувчилардаги эрувчанлиги, ҳарорат ва эритма муҳитининг реакциялар жараёнига таъсирини ўргангани.

РЕЗЮМЕ

В статье излагается метод определения ниобия пирролидинедитио карбаминатом (ПДТК) натрия в хлорнокислой среде, подробно описывается условия определения, химизм протекающих реакций, анализируются спектры полученных продуктов, изучается влияние растворимости соединений в различных растворителях, изучены влияние температуры и среды раствора во время протекания реакций.

SUMMARY

The article describes a method for the determination of niobium with sodium pyrrolidinedithio carbamate (PDTC) in a perchloric acid medium, describes in detail the conditions for determination, the chemistry of the reactions taking place, analyzes the spectra of the products obtained, studies the effect of the solubility of compounds in various solvents, and studies the effect of temperature and solution environment on the course of reactions.

УДК 595.7:632

ЖАНУБИЙ ОРОЛҚУМ ХУДУДИНИНГ КАМ ЎРГАНИЛГАН ТЎҒРИҚАНОТСИМОН (INSECTA: ORTHOPTEROIDEA) ҲАШАРОТЛАРИ

Д.О.Базарбаева – ассистент ўқитувчи

Б.Гулимбетов – стажёр тадқиқотчи

Ажсиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

М.Ж.Медетов - биология фанлари доктори (DSc)

ЎзРФА зоология институти

Таянч сўзлар: insecta: orthopteroidea, ландшафт, биохилма-хиллик, термит, туркум, оила, авлод, тур.

Ключевые слова: insecta: orthopteroidea, ландшафт, биоразнообразие, термит, группа, семейство, наследия, вид.

Key words: insecta: orthopteroidea, landscape, biodiversity, termite, group, family, heritage, view.

Дунёдаги глобал иқлим ўзгаришлари ва табиий ландшафларда содир бўлаётган жараёнлар уларнинг ҳашаротлар био хилма-хиллигига салбий таъсири йилдан-йилга ортиб бормоқда. Биохилма-хиллик хавфсизлиги табиий ландшафтларда кенг тарқалган ва ҳашаротларнинг ривожланиши учун қулай иқлим шароитларига эга табиий ҳудудлардаги ҳашаротларнинг тур таркибини аниқлаш, ўз вақтида ва самарали муҳофазаси чораларини ишлаб чиқишга қаратилган.

Илмий адабиёт манбаалари маълумотларига кўра ер юзасида тўғриқанотсимон ҳашаротларнинг 30 мингдан ортиқ тури тарқалган бўлиб, уларнинг 700 дан ортиқ тури Ўрта Осиё мамлакатлари, жумладан, Ўзбекистон Республикаси ҳудудида ҳам тарқалган [2,5].

Марказий Осиё ҳудуди тўғриқанотсимон ҳашаротларининг фаунаси ва тур таркибини ўрганиш 18- аср охирида бошланган. Биринчи бор А.П. Федченко раҳбарлигидаги экспедиция аъзолари томонидан тўғриқанотсимон ҳашаротлар турларини аниқлаш бўйича йиғилган материаллар таҳлил қилиниб, айрим турларнинг таксономик ҳолати аниқлаган [7].

Айниқса, бунда янгидан ўзлаштирилган ер майдонларида зараркунанда ҳашаротлар комплексларининг шаклланишига алоҳида эътибор қаратилган. Бироқ Ўрта Осиё ҳудудида тарқалган тўғриқанотли ҳашаротлар турларини ўрганиш бўйича илмий тадқиқотларда етакчи йўналиш – бу, систематик-фаунистик йўналиш бўлиб, шунингдек, турли хил ландшафтлар шароитида ортоптероид гуруҳларнинг тарқалиши ва гуруҳлари ҳақидаги экологик-географик йўналишдаги тадқиқотлар амалга оширилган. Ортоптероид гуруҳларнинг маълум бир

экологик шароитларда тарихий эволюция давомида шаклланган табиий жамоалар сифатидаги ҳолати ва уларнинг биоценозлар таркибидаги тутган ўрни ҳақида айрим тадқиқотчилар ишларида батафсил маълумотлар келтирилган [6,8].

Ўрта осийнинг чўл ҳудудида тарқалган тўғриқанотли ҳашаротлар фаунаси ҳақидаги ўз илмий мақолисида Г.Я. Бей-Биенко (1950) томонидан ушбу ҳашарот турларининг чўл ҳудудидаги гуруҳлари ҳақидаги илмий билимлар жуда саёз ҳисобланиши, маълумотлар камлиги қайд қилиб ўтилган. Шу билан биргаликда, ушбу йўналишдаги маълумотлар бир қатор мураккаб назарий ва амалий масалалар ечимида жуда долзарб аҳамиятга эга ҳисобланиши, жумладан, чўл фаунасининг келиб чиқиши, чўл ҳудудини ўзлаштириш билан боғлиқ бўлган табиий шароитларда юзага келувчи сукцессион жараёнлар, алоҳида зараркунанда турларнинг тарқалиш ҳудудларига аниқлик киритиш каби масалаларни ҳал қилишда муҳим аҳамиятга эга ҳисобланиши таъкидланади.

Ўзбекистон тўғриқанотли ҳашаротларини ўрганишга бағишланган тадқиқот ишлари асосан айрим ҳудудларда олиб борилган ва улар умумлаштирилмаган бўлиб, республикадаги ҳашаротлари фаунаси тўғрисида етарлича маълумот бўлмаган. Энг муҳим тадқиқотлар асосан янги ўзлаштирилган ва қишлоқ хўжалик экинлари етиштириш учун мослашган ҳудудларда олиб борилган. Жумладан, янги ўзлаштирилган Қарши чўли, Мирзачўл энтомофаунасининг шаклланишини тадқиқ қилиш олиб борилган. Қарши чўлининг янги ўзлаштирилган ҳудудларида 1967-1970 йиллар давомида тадқиқот ишлари олиб борилган ва 36 авлодга мансуб 59 турнинг стациялар бўйича

тарқалиши аниқланган [8].

Тўғриканотли хашаротлар фаунаси ва экологиясини ўрганиш билан бир қаторда, сувараклар, бешиктерватлар, термитлар фаунаси ва экологиясини ўрганиш борасида ҳам бир қатор тадқиқот ишлари олиб борилган. Бу туркумларга мансуб турлар сони Марказий Осиё ва Ўзбекистонда кенг тарқалган бўлса ҳам уларнинг ҳўжалик томонидан ўрганиш катта аҳамиятга эга эканлиги сабабли, экологиясини ўрганиш борасида анча тадқиқотлар олиб борилган. Жумладан, Марказий Осиё мамлакатлари ҳудудида термитларнинг зарари катта бўлганлиги сабабли уларни ўрганишга катта эътибор берилган.

Термитлар қадимги хашаротлар бўлиб, ер юзида сутэмизувчилар ва кўпчилик гулли ўсимликлар мавжуд бўлмаган даврларда пайдо бўлган, уларнинг ижтимоий яшаш тарзи эса, чумолилар ва асаларидан илгарироқ, бундан 200 млн. йил муқаддам тараккий топган. Фақат игнабаргли дарахтларгина термитлар оламининг узок тарихий ривожланишининг тилсиз гувоҳи ҳисобланади. Шу ва шунга яқин бошқа турдаги ўсимлик ҳамда дарахтларнинг термитлар томонидан кемирилганлиги тўғрисидаги маълумотлар эса уларнинг узок тарихий эволюцион жараёнларни босиб ўтганликларидан далолат беради [2].

Тадқиқот материаллари. Тадқиқот материаллари сифатида тўғриканотсимонлар катта туркумига мансуб бўлган Бешиктерватлар, таёқчасимонлар, сувараклар ва термитлар туркуми хашаротлари ва улар тарқалган ва ўрганилаётган ҳудудларда учрайдиган ҳар хил стациялардаги ўсимликлар турлари олинди. Тадқиқот ишларини 2019 – 2020 йиллар давомида Оралқум ҳудудларидан 27 координатадан жами личинка ва имаго босқичидаги 3462 дан ортиқ хашарот намуналари йиғилди ва ўрганилди. Шунингдек, маршрутлар бўйлаб стация ёки биотоплардан мингдан ортиқ хашарот намуналари йиғилиб, улар энтомологик усуллари билан қайта ишланди, матрац ва энтомологик қўтичаларга жойланди ва уларнинг фотосуратлари тайёрланди. Изланишлар давомида тўғриканотсимон хашаротлар тарқалган стацияларнинг маданий ва ёввойи ўсимликлар тур таркиби ҳам эътиборга олинди. Янги аниқланган ва кам тарқалган турлардан коллекция тайёрланди. Йиғилган намуналардан ЎЗР ФА Зоология институтининг Энтомология лабораториясида тўғриканотлиларнинг таксономик ҳолати аниқланди.

Хашарот намуналарини йиғиш ишлари умумэнтомологик услублар ва туркумлар учун ишлаб чиқилган услублардан фойдаланилди [2,3]

Тўғриканотсимонларни асосан Энтомологик тутқич билан йиғиш услуби ёрдамида йиғилди. Бу услубда хашаротларни йиғиш қуйидаги кўринишда амалга оширилди: яъни, тутқич бир қўл билан шундай ҳолатда ушланади, бунда таёқнинг охириги қисми камида тирсаккача етиб турди. Унинг ҳалқа қисми ер юзасига ёки бута тупи ёки дарахт тупига нисбатан перпендикуляр ҳолатда жойлаштирилди. Кейин тутқич ўсимлик бўйлаб тезкорликда ҳаракатлантирилди. Бунда тутқичнинг ўсимликка урилиш кучи катта аҳамиятга эга ҳисобланади. Тутқични секин ҳаракатлантиришда силкитувчи зарба берилмайди, ўз навбатида хашаротлар ерга қочиб тушишга улгуради. Аксинча, жуда ҳам кучли сермаш ҳолатида ҳам хашаротлар билан биргаликда ўсимликнинг синган новдалари тутқичга тушади ва бу хашаротларни териб олишда ҳалақит беради. Шу сабабли, иш бажаришда эмпирик нуқтаи назардан зарба кучини ўртача меъёрда танлаш талаб қилинади. Бунда ўсимлик танаси қанчалик қаттиқ бўлса, зарба бериш кучи ҳам шунчалик кучлироқ бўлишига эътибор қаратиш тавсия қилинади.

Орол денгизининг қуриган ўзанида пайдо бўлган Оролқум массиви табиати бошқа ҳудудлардан фарқли

равишда, хашаротлар фаунасининг шаклланиши учун анча қулай бўлиб, минтақаларнинг табиийлиги тўғриканотсимонларнинг тур таркиби хилма-хиллигининг юқори бўлиши билан тавсифланади. Умуман, бизнинг тадқиқотларимизга қадар бу ҳудуд тўғриканотсимонларининг тур таркиби алоқиди ўрганилмаган. Улар фаунасининг шаклланиши, турларнинг зоогеографик таҳлили, экологиясига оид ишлар олиб борилмаган. Бу катта туркум вакиллари барча биологик ва экологик хусусиятларини таҳлил қилиш учун албатта уларнинг тур таркибини тўлалигича аниқлаб олиш талаб қилинади. Қуйида тадқиқот даврида тўғриканотсимонларнинг Оролқум ҳудудида тарқалган ва аниқланган турларининг ҳозирга давр таксономик ҳолатига асосланган маълумотлари келтирилган.

Тўғриканотсимон хашаротлар катта туркумининг териканотлилар (Dermaptera), сувараклар (Blattoptera), термитлар (Isoptera), бешиктерватлар (Mantoptera), таёқчалар (Phasmoptera) туркумига мансуб бўлган турлар ва уларнинг таксономик структураси.

Оролқум ҳудудида тўғриканотсимон хашаротларининг систематикаси ва тўлиқ таркиби ўрганилди. Охириги 20 йил ичида ушбу гуруҳнинг таксономияси сезиларли даражада ўзгарганлигини ҳисобга олиб, ушбу гуруҳнинг хашаротларини ўрганиш зарурати пайдо бўлди. Термитлар ва тўғриканотлилардан ташқари барча аниқланган тўғриканотсимон хашаротларининг тизимли алоқаси «Mantodea Species File» ва «Cockroach Species File» интернет-ресурсларининг электрон маълумотлар базаларига мувофиқ амалга оширилди.

Оролқум ҳудуди тўғриканотсимон хашаротлари бош туркуми турлари фаунасини ва таксономик структурасини аниқлаш учун 2019 – 2020 йиллар давомида йилнинг барча мавсумларида табиий ва антропоген ҳудудларидан тўпланган биоматериаллар таҳлил қилинди. Олинган маълумотлар статистик усуллар асосида умумлаштирилди. Тўғриканотсимонларнинг умумий таксономик структураси қуйидагича ифодаланган.

Arthropoda- Бўғимоёқлилар тип

Hexapoda-Олтиоёқлилар катта синфи

Insecta -Хашаротлар синфи

Pterygota-Кенжа синфи

Neoptera –Янгиканотлилар инфра синфи

Orthopteroidea (Polyneoptera) – Тўғриканотсимонлар

катта туркуми

Туркум Blattoptera ёки Blattodea Сувараклар

Катта оила Corydiidae

Оила Corydiidae (Sauss 1864)

Кенжа оила Corydiinae (Sauss 1864)

Авлод Polyphaga (Brulle 1835)

1. *Polyphaga saussueri* (Dohrn.) Соссюра тошбақасимон сувараги

Синонимлар: *Polyphaga pellucida* (Redt. 1889),

Polyphaga camolorum (Kirby 1903)

Тарқалиши: Қозғистон, Ўзбекистон, Туркменистон, Тожикистон, Озарбайжон, Афғонистон, Эрон.

Зоогеографияси: Чўл, Транспалеарктик тур.

Экологияси: Полифаг. Псаммофил. Синантроп.

Тунги фаол хашарот.

Катта оила Blaberoidea

Оила Ectobiidae

Кенжа оила Blattellinae

2. *Blattella germanica* (Linneus, 1767).

Тарқалиши: Космополит.

Экологияси: Полифаг. Синантроп. Инфекцион касалликлар таркатади.

Туркум Isoptera

Оила Hodotermitidae

- Авлод *Anacanthotermes* Jacob 1903.
3. *Anacanthotermes ahngerianus* Jacobs 1904.
Аниқланган жойи ва муддати: Жанубий
Ўзбекистонда кенг тарқалган тур. Аҳоли хонадонлари
ва тарихий обидаларга зарар етказди.
Тарқалиши: Туркменистон, Қозоғистон,
Ўзбекистон.
Экологияси: Гербобионт. Чўл, Ўрта Осиё, Қозоғистон.
Туркум: Mantoptera Бешиктерватлар
Оила: Mantidae
Кенжа оила: Mantinae
Триба: Mantini
Авлод. *Mantis* L. 1758
4. Кенжа тур. *Mantis religiosa langolata* (Lindt.
1974)
Тарқалиши: Жанубий Европа, Ўрта Осиё, Кавказ,
Россиянинг Европа қисми, Шимолий Африка.
Шимолий Америка ва Австралия
Экологияси: Йирткич. Фитофил-пистирмачи.
Кенжа оила: Oxyotespinae
Триба Oxyotespini
Авлод *Severinia* Finot, 1902
5. *Severinia turcomaniae* (Saussure 1872).
Аниқланган жойи ва муддати: 10 L28.IV.2018
Термиз 37°16'39.99"С 67°12'17.50"В
Тарқалиши: Жанубий Россия, Туркменистон,
Ўзбекистон, Тожикистон, Қозоғистон, Афғонистон,
Мўғилистон
Экологияси: Йирткич. Гербобионт. Типик арид
тур. Катта ёш личинкалари қишлайди [122:51-58].
Кенжа оила. Tarachodinae
Триба Tarachodini
Авлод. *Iris* Saussure, 1869
6. *Iris polystictica* (Fischer-Waldheim, 1846)
Тарқалиши: Жанубий Россия, Марказий Осиё,
Қозоғистон
Экологияси: Йирткич. Фитофил-пистирмачи. Хорт-
обионт.
Оила Empusidae
Кенжа оила. Empusinae
Триба Empusini
Авлод. Empusa (Illiger 1798)
7. *Empusa pennicornis*
Тарқалиши: Украина, Якин Шарқ, Кавказ, Кичик
Осиё, Марказий Осиё, Қозоғистон.
Экологияси: Йирткич. Фитофил-пистирмачи. Хорт-
обионт.
Туркум Phasmodoptera (Phasmododea) – Чўпсимонлар
Оила. Diapheromeridae Kirby, 1904
Авлод. *Sceptrorhasma* Brock & Seow-Choen. 2000
8. *Sceptrorhasma bituberculatum* (Redtenbacher, 1889).
Тарқалиши: Туркменистон, Қозоғистон,
Ўзбекистон.
Экологияси: Чала чўл Ўрта Осиё Қозоғистон,
хортобионт.
Туркум Dermaptera Териканотлилар
Катта туркум Forficulina.
Катта оила Labiduridae (Verhoeff 1902)
Оила Labiduridae (Verhoeff 1902)
Авлод *Embia*
9. *Embia tartara*
Тарқалиши: Туркменистон, Қозоғистон,
Ўзбекистон.
Экология: Ўрта Осиё, дашт тури.
Жанубий Оролқумнинг турли ҳудудлари
тўғриканотсимон хашаротлар фаунасини ўрганиш
борасида олиб борилган тадқиқотлар натижасида
тўғриканотсимонлар бош туркумининг 7 та оиласига, 9
авлодига мансуб 9 та тури ва кенжа турлари аниқланди.
Келтирилган маълумотлардан кўриниб турибдики,
тўғриканотсимонлардан бешта туркумга мансуб бўлган,
суварақлар туркуминининг (Corydiidae), (Ectobiidae)
оилаларининг 1 тадан авлодга 1 тадан тури,
термитларнинг (Hodotermitidae) 1 авлод битта тури,
Бешиктерватлар туркумининг (Mantinae, Empusinae,
териканотлиларнинг (Labiduridae) таёқчасимонларнинг
(Diapheromeridae) оиласининг бир авлод 1 турининг
ўрганилаётган ҳудудда тарқалганлиги аниқланди.
Тўғриканотсимон хашаротлардан суварақлар 2 та,
бешиктерватлар 4 та, термитлар биттадан,
таёқчасимонлар ва териканотлилар туркумларига
мансуб бўлган 1 та дан турининг ўрганилаётган
ҳудудда тарқалганлиги аниқланди.

Адабиётлар

1. Абдуллаев И.И., Холматов Б.Р. Популяционная структура термитов рода *Anacanthotermes* Jacobson, 1904 (Isoptera, Hodotermitidae). // ЎЗР ФАнинг маърузалари. – Тошкент: 2014, №5. 69-71-б.
2. Бей-Биенко Г.Я. и Мищенко Л.Л., *Саранчовые фауны СССР и сопредельных стран*. Определитель по фауне СССР, издаваемый ЗИН, №38, ч. I, П. Издательство Академии Наук СССР. -Москва – Ленинград: 1951, -С. 668.
3. Доспехов Б.А. Методика полевого опыта. – М.: Агропромиздат, 1985, –С. 343.
4. Медетов М.Ж. Ўзбекистон арид ҳудудларининг тўғриканотли хашаротлари (Insecta: Orthoptera): Боил. фан. докт. (DSc) ...дисс. автореф. – Тошкент: 2018, 60-б.
5. Мищенко Л.Л., Таракановые – Blattodea, богомолы – Mantodea, привиденьевые – Phasmodoptera, прыгающие прямокрылые – Saltatoria Orthoptera (sens. str.) и кожистокрылые Dermaptera пустынь СССР. Рефераты науч.- исслед. работ отд. биол. наук АН СССР за 1944. -М.-Л.: изд. АН СССР. 124-125-б.
6. Правдин Ф.Н. Экологическая география насекомых Средней Азии. Ортоптероиды. -М.: «Наука», 1978, - 270.
7. Сосюр Г. Прямокрылые (Orthoptera). – // Путешествие в Туркестан А.П. Федченко, Т. 2, Ч.5. Изв. о-ва любителей естествознаний, антропо и этногеограф., 1874. Т 11. №4. -С.1-52.
8. Эргашев Н.Е. Прямокрылые насекомые Каршинской степи. Биология, видовой состав, экология и распространение. - Ташкент: «Фан», 1982, -С. 75.

РЕЗЮМЕ

Жанубий Оролқумнинг турли ҳудудлари тўғриканотсимон хашаротлар фаунасини ўрганиш борасида олиб борилган тадқиқотлар натижасида тўғриканотсимонлар бош туркумининг 7 та оиласига, 9 авлодига мансуб 9 тури ва кенжа турлари аниқланди. Аниқланган тўғриканотсимон хашаротлардан суварақлар 2 та, бешиктерватлар 4 та, термитлар биттадан, таёқчасимонлар ва териканотлилар туркумларига мансуб бўлган 1 дан, тўғриканотлиларнинг эса 38 тури ўрганилаётган ҳудудда тарқалган.

РЕЗЮМЕ

В результате исследования фауны прямокрылых насекомых в разных территориях в Южном Аралкуме были обнаружены 9 видов и подвидов прямокрылые насекомые, относящиеся к 7 семействам, 9 поколениям главного отряда. В исследуемой территории обнаружены насекомые: тараканы 2 видов, богомолы 4 видов, термиты одного вида, относящиеся к отряду палочкообразных и жесткокрылых одного вида, а прямокрылых 38 видов.

SUMMARY

As a result of research different species of the fauna as right-winged insects in different regions of the southern Aral sea, 9 species and subspecies belonging to 7 families, 9 general of the main family of right-winged insects were identified. The identified right-winged insects, 2 species of cockroach, 4 species of mantis, one species of termites, 1 species of tube formers eimor skin-winged or 38 species of straight-winged insects are distributed in the study area.

УДК 595.7:632

ШИМОЛИ – ҒАРБИЙ ЎЗБЕКИСТОН ЧЎЛ ХУДУДЛАРИ ВИЗИЛДОҚ ҚўНҒИЗЛАРИ (COLEOPTERA: CARABIDAE) ФАУНАСИ

А.Я.Ешмуратов – эркин тадқиқотчи
Б.Р.Холматов – биология фанлари доктори (DSc)
ЎзР ФА Зоология институти

Б.Д.Гулимбетов – стажёр тадқиқотчи

Ажсиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: Coleoptera, Carabidae, чўл, фауна, космополит, Кизилкум Оролқум, абиотик, биотик, омил.

Ключевые слова: Coleoptera, Carabidae, пустыня, фауна, космополит, Кизилкум Оролқум, абиотик, биотик, фактор.

Key words: Coleoptera, Carabidae, desert, fauna, cosmopolitan, Kizilkum, Aralkum, abiotic, biotic, factor.

Кирриш. Планетамиздаги аниқланган барча хайвонларнинг 25% ни ташкил қилувчи Coleopteralar туркумига кирувчи визилдоқ қўнғизлар оиласи - булар, космополитлар саналиб қатор тадқиқотчиларни ўзига жалб қилиб келган. Визилдоқ қўнғизларнинг, бутун дунё бўйлаб 40 000 дан ортиқ турлари мавжуд. Визилдоқ қўнғизлар самарали ва кўп сонли энтомофаг ҳисобланади. Улар қишлоқ хўжалик экинлари зараркундаларини мунтазам равишда кириб йўқотади, ҳамда хонаки хайвонларда паразитлик қилувчи трематод ва нематодларнинг ҳам оралиқ хўжайинлари саналади. Барча табиий ва антропоген муҳитларда кўплаб учрайдиган ва қишлоқ хўжалик экинлари зараркундаларини самарали йўқотадиган визилдоқ қўнғизларини ҳар томонлама ўрганиш мақсадга мувофиқлигини кўрсатади. Жумладан: *Calosoma*, *Carabus*, *Bembidion* ва *Scarits* авлоди қишлоқ ва ўрмон хўжаликлари хавфли зараркундалари сонини тартибланишида алоҳида аҳамият касб этади.

Шунинг билан бир қаторда визилдоқ қўнғизларнинг айрим турлари қишлоқ хўжалик экинларини ҳам зарарлайди. Визилдоқ қўнғизларни умумбиологик ва фаунистик нуқтаи назардан ўрганиш долзарб саналади.

Шуларни ҳисобга олган ҳолда олиб борилаётган тадқиқотлар Республикамизда амалга оширилаётган илмий тадқиқотларнинг устувор йўналишларига тўла мос келади.

Материал ва методика. Ўзбекистоннинг шимоли-ғарбий қисми чўл ҳудудлари визилдоқ қўнғизларини ўрганиш учун Қизилкум чўли ва Орол денгизининг қуриган ўзанида пайдо бўлган Оролқум массиви ҳудудларидан намуналар йиғилди. Олинган маълумотлар чўл минтақаси фаунаси сифатида таҳлил қилинди.

Биз тадқиқот олиб борган ҳудудлар қумли чўллардан иборат бўлиб, ўсимликлар қоплами анча сийрак бўлиб, ҳашаротлар фаунаси типик чўл шароитига хос. Шунинг учун ҳам Қизилкум ва жанубий Оролқум Визилдоқ қўнғизлари фаунаси бошқа зоналарга нисбатан бироз қашшоқроқ. Визилдоқ қўнғизларни тадқиқ қилиш ишлари 2018-2020 йиллар давомида Марказий Осиё ҳудудида энг катта чўллардан бири бўлган Қизилкум чўлида ва Оролқумда олиб борилди. Қизилкум асосан Амударё билан Сирдарё орасида жойлашган чўл. Майдони 300 минг кв. км. Қизилкум округи шимоли-ғарбда Қуйи Амударё округи билан, жануби-шарқда Қуйи Зарафшон округи билан, шарқда эса Тошкент-Мирзачўл округи билан чегараланади. Округнинг жануби-ғарби Туркменистон, шимоли-шарқи Қозоғистон билан бўлган давлат чегарасига тўғри келади.

Қизилкум жануби-шарқдан шимоли-ғарбга қараб пасайиб, катта ҳудудни эгаллагани учун унинг иқлимий хусусиятлари ҳам шимолдан жанубга қараб ўзгариб боради.

Қизилкум округи Ўзбекистоннинг қурғоқчил қисмларидан бири. бўлиб, унинг шимоли-ғарбида, Қуйи Амударё округига туташ қисмларида йиллик ёғин миқдори 75-100 мм атрофида ўзгаради. Ёғин миқдори округнинг жануби-шарқий қисмига борган сари ортиб, 100-150 мм га, қолдиқ тоғлар ва Нурота тоғларига яқин

қисмларида эса 200 мм га етади.

Қизилкум округида ёғин йил фасллари бўйича ҳам нотекис тақсимланган. йиллик ёғинни 100% десак унинг 48% баҳорга 30% қишга, 19% кузга, фақат 3% ёзга тўғри келади. Бу эса ўз навбатида мазкур ҳудуднинг флораси ва фаунасига таъсирини теккизади.

Уларнинг фаунасини аниқлаш учун намуналар йиғиш ишлари белгиланган маршрутлар бўйича ва белгилаб олинган ҳудудларда олиб борилди. Бунинг учун Нукус – Тахтақўпир, Нукус-Тўртқул–Бухора, Нукус – Учқудук, Нукус – Мўйноқ Оролқум йўналишида автомагистрал бўйлаб, маршрутларнинг 5-10 км ичкарасигача ҳудуддан намуналар йиғилди.

Визилдоқ қўнғизлар намуналарини йиғиш ишлари умумэнтомологик услублар ва каттикканотлилар туркуми учун ишлаб чиқилган услублардан фойдаланилди. Энтомологик туткич билан сермаш услуби ёрдамида ҳашаротларни йиғиш қуйидаги кўринишда амалга оширилди: яъни, туткич бир қўл билан шундай ҳолатда ушланади, бунда таёқнинг охири қисми камида тирсаккача етиб турди. Унинг ҳалқа қисми ер юзасига ёки бута тупи ёки дарахт тупига нисбатан перпендикуляр ҳолатда жойлаштирилди. Кейин туткич ўсимлик бўйлаб тежорликда ҳаракатлантирилди. Бунда туткичнинг ўсимликка урилиш кучи катта аҳамиятга эга ҳисобланади (Голуб 1998).

Асосан энтомологик туткичлар ярдамида, ҳар хил түзқчалар ёрнатилар орқали. бунда (шиша, ёки банкалар, пластмасса стаканлар) тупроқга қўмилиб қуйилди ва ёруғлик ёрдамидаги туткичлар тунги ҳашаротларни тутиш учун нисбатан самарали ҳисобланиб, энтомофаунани ўрганишда ажойиб натижаларга эришишни таъминлайди. Шунингдек, чирок ёруғига учиб келаётган ҳашаротларни туткич ёрдамида тутиб олиш мумкин. Аксарият вояга етган визилдоқ қўнғизларни фақат далада мавсумидаги муайян давридагина фаоллик кўрсатади холос, демак, у фақат шу пайтдагина йиғилиши мумкин бўлди. Шу тарика, энтомофаунанинг баҳорги (апрел охири-майнинг иккинчи декадаси), кеч баҳорги (майнинг учинчи декадаси-июн боши), эрта ёзги (июнь), ёзги (июл-август боши), кеч ёзги (август-сентябр боши) ва кузги (сентябр ўртаси-октябрь) аспектларини ажратиш мумкин. Ҳар бир гуруҳ учун ўзининг мавсумий максимуми ва минимумлари мавжуддир. Масалан, кўпчилик каттикканотлилар баҳор охирида ва ёзнинг бошида, айниқса, ранг-баранг, июл ўрталарида ҳисобга олинган турлар ранг-баранглиги ва уларнинг сероблиги кескин пасайди (бу вақтда аксарият турларда ривожланиш рўй беради), ранг-баранглик (камроқ ифодаланган) нинг иккинчи авжи одатда янги авлод ималоси вужудга келадиган пайтда, август-сентябр бошида кузатилди.

Бу усуллар асосан айрим тур миқдорини аниқлаш учун қабул қилинган бўлса ҳам, унинг популяция ҳолатини белгилаш учун ҳам фойдаланиш мумкин.

Бу ерда визилдоқ қўнғизлар оиласининг 4 та кенжа оила 27 авлодига тегишли 43 тур ва кенжа турлари аниқланди. Ўрганилган турлардан *Calosoma*, *Calomera*, *Amara*, *Zabrus*, *Ophonus*, *Tachus* каби авлодлар турлари барча мавсумда доминантлик қилади. Турлар таркибига

кўра, бизнинг маълумотлар Давлетшина 1979., маълумотларига анча яқин, фақат баъзи мезофил турларнинг учрамаганиги ва чўл ва ярим чўл турлари сонининг ортканлиги билан фарқ қилади.

1.- жадвал

№	Кенжа оила, тур ва кенжа турлар	Жану бий Орол- кум	Кизи лқум 1*
Кенжа оила: Carabinae LATREILLE, 1802			
1.	<i>Calosoma algiricum</i>	+	+
2.	<i>C. auro-punctatum dzungaricum</i>	-	+
3.	<i>C. imbricatum deserticola</i>	+	+
4.	<i>C. olivieri</i>	-	+
5.	<i>C. reitteri</i>	-	+
Кенжа оила: Cicindelinae LATREILLE, 1802			
6.	<i>Calomera littoralis</i> (Fabricius, 1787)	+	-
7.	<i>C. deserticola</i>	-	+
8.	<i>C. lacteola</i>	-	+
9.	<i>C. melancholica</i>	-	+
10.	<i>C. nox</i>	+	
11.	<i>C. obliquefasciata</i>	-	+
12.	<i>C. sublacerata</i>	-	+
13.	<i>Megacephala euphratica armenica</i>	+	+
Кенжа оила: Siagoninae BONELLI, 1813			
14.	<i>Siagona europaea</i>	+	-
Кенжа оила: Broscinae HOPE 1838			
15.	<i>Dyshirius apicalis</i>	+	+
16.	<i>D. caspius</i>	-	+
17.	<i>D. cylindricus</i>	-	+
18.	<i>D. zimini</i>	-	+
19.	<i>Scarites angustus</i>	-	+
20.	<i>S. bucida</i>	+	-
21.	<i>Scarites eurytus</i>	-	+
22.	<i>Broscus semistriatus</i>	-	+
23.	<i>B. chlorodius luridicornis</i>	+	-
24.	<i>B. (Notaphocampa) niloticum</i>	-	+
25.	<i>Broscus punctatus</i> Dejean, 1828	-	+
26.	<i>B. Emphanes latiplaga</i>	+	+
27.	<i>B.(E) tenellum buchatriplaga</i>	-	+
28.	<i>Tachus turkestanicus</i>	+	-
29.	<i>Pogonus virens</i>	-	+

30.	<i>Pogonistius syrdensis gravi</i>	+	+
31.	<i>Chlaenius (trichlaenus) stevensi</i>	-	+
32.	<i>Ch. (Ch) spoliatus</i>	-	+
33.	<i>Pt. liosomus</i>	+	+
34.	<i>Agonius extensum</i>	+	+
35.	<i>Taphoxenus gracilis</i>	+	+
36.	<i>Amara aena</i>	+	+
37.	<i>A. ovate</i>	-	+
38.	<i>A. tescicola</i>	-	+
39.	<i>A. fedtschenkoi</i>	-	+
40.	<i>Zabrus morio</i>	+	+
41.	<i>Carenochirus titanus</i>	-	+
42.	<i>Ophonus griseus</i>	-	+
43.	<i>Harpalus (s.str.) distinguendus</i>	+	-
44.	<i>Dicheirotichus ustulatus</i>	+	+
45.	<i>Anisodactylus pseudoaeneus</i>	+	+
46.	<i>Lebia (Lebia) menetriesi</i>	-	+
47.	<i>Microlestes negrita</i>	-	+
48.	<i>Agatus flavipes</i>	+	+
49.	<i>Discoptera komarovi</i>	-	+
50.	<i>Zuphium testaceum</i>	+	+
		22	43

Илмий манбаларга кўра Давлетшина 1979., Жануби-Ғарбий Қизилқум шароитида Carabidaeларнинг 38 тури тарқалганлигини аниқлаган. Бу ҳолат ўрганилган ҳудудда ўсимликлар турлари анча кўплиги ва хилма-хиллиги билан изоҳланади. Бу эса ўз навбатида визилдоқ кўнғизлар фаунасининг бойишига олиб келади. Қизилқумнинг шағаллик, қумли ва гипсли чўллари ўхшаш бўлса ҳам визилдоқ кўнғизлари фаунаси турлар таркиби ва миқдори жиҳатидан анча фарқланади.

Шундай қилиб, илмий тадқиқотларимиз натижасида Шимоли-ғарбий Ўзбекистоннинг тадқиқот олиб борилган қумли чўлларида 26 авлодга мансуб 50 визилдоқ кўнғизлар тури тарқалган бўлиб, булардан Оролқумдан 22 та тур, Қизилқумдан 43 та тури тарқалганлиги тадқиқотларимиз давомида тасдиқланди.

Аниқланган визилдоқ кўнғизларнинг чўл ҳудудлари биотопик тарқалиши авваломбор муҳитнинг абиотик, гидро-эдафик ва биотик омилларига боғлиқ ҳолда, ландшафтлардаги ўзгаришларга анча сезгир бўлиб, ушбу шароитларда мисли индикатор сифатида бўлиши исботланди. Визилдоқ кўнғизлар экологиясини ҳудудлар кесимида ўрганиш, уларнинг зарарли турлар билан биологик кураш амалиётида қўллаш имкониятларини аниқлаш учун зарур бўлади.

Адабиётлар

1. Баратов П., Маматкулов М., Рафиқов А. Ўрта Осиё табиий географияси. – Тошкент: “Ўқитувчи”, 2002, 440-б.
2. Берлов О.Э, Берлов Э.Я. Биологические особенности жужелиц подрода Hemicarabus рода Carabus (Coleoptera, Carabidae) Восточной Сибири. // Зоологический журнал. 1989, Том 68, № 8.- С. 148-150.
3. Иноятова М.Г. О биологии жужелиц, распространённых в поливной зоне севера Узбекистана. 1961.
4. Крыжановский О.Л. Жуелиц Средней Азии рода карабус. 1953.
5. Крыжановский О.Л. Опыт ревизии системы семейства жуелиц (Coleoptera, карабиде) 1976.
6. Кудрин А.И. К вопросу применения земляных ловушек для изучения распределения и взаимодействия элементов энтомофауны на поверхности почвы. 1965.
7. Куперштейн М.Л. Оценка трофической связи жуелиц (Coleoptera, карабиде) 1975.
8. Михайлов В.Л. Состав и распределение жуелиц гор Таджикистана. 1980.

РЕЗЮМЕ

Шимолий-ғарбий Ўзбекистоннинг тадқиқот олиб борилган қумли чўлларида 26 та авлодга мансуб 50та визилдоқ кўнғизлар тури тарқалган бўлиб, булардан Оролқумда 22 та тур, Қизилқумдан 43 та тури тарқалган. Аниқланган визилдоқ кўнғизларнинг чўл ҳудудлари биотопик тарқалиши авваломбор муҳитнинг абиотик, гидро-эдафик ва биотик омилларига боғлиқ ҳолда, ландшафтлардаги ўзгаришларга анча сезгир бўлиб, ушбу шароитларда улар мисли индикатор сифатида бўлиши исботланди. Визилдоқ кўнғизлар экологиясини ҳудудлар кесимида ўрганиш, уларнинг зарарли турлари билан биологик кураш амалиётида қўллаш имкониятларини беради.

В результате проведенных исследований в пустынях северо-западного Узбекистана были обнаружены 50 видов жуков свистунов, относящиеся к 26 семействам, из них в Аралкуме обнаружены 22 видов, в Кизилкуме – 43 вида. Биотопическое распространение на территориях пустыни жуков свистунов изначально зависит от абиотических, гидро-эдафических и биотических факторов среды, они очень чувствительны к ландшафтным изменениям, в этих условиях доказано, что они могут выступать как индикаторы. Изучение экологии жуков свистунов по территориальным распределениям даёт нам возможность опыта в практике борьбы против их вредных видов.

SUMMARY

In the studied sandy deserts of northern -western Uzbekistan, there are found 50 species of beetles belonging to 26 genera, including 22 species from the Aral sea and 43 species from the Kyzylkum. The bio topic distribution of desert areas of identified beetles has been shown to be more sensitive to changes in landscapes, primarily due to abiotic, hydro-edaphic and biotic factors of the environment and as an indicator under these conditions. The study of the ecology of beetles by regions allows them to be used in the practice of biological control of harmful species.

АНАЛИЗ ПОКАЗАТЕЛЕЙ ФУНКЦИИ ВНЕШНЕГО ДЫХАНИЯ У ДЕТЕЙ, ПРОЖИВАЮЩИХ В УСЛОВИЯХ ПРИАРАЛЬЯ

Н.П.Мираметова – доктор философии по биологическим наукам

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Таянч сўзлар: Жанубий Орол бўйи, ташки нафас, болалар организми, омиллар, ёш динамикаси.

Ключевые слова: Приаралье, внешнее дыхание, детский организм, факторы, возрастная динамика.

Key words: South Aral region, external respiration, child organism, factors, age dynamics.

Сохранение адаптационного потенциала организма в условиях интенсивного воздействия различных антропогенных факторов относится к числу центральных проблем экологии и физиологии. Индивидуальная адаптация - это развивающийся в ходе жизни процесс, в результате которого организм приобретает устойчивость к факторам внешней среды и получает возможность жить в условиях ранее не пригодных для жизнедеятельности.

В настоящее время многими исследователями [1, 2, 7] показано, что наряду с генетическими факторами, на развитие организма ребенка большое влияние оказывают экологические факторы. Научная значимость исследований, посвященных проблеме физического развития детей, особенно возросла в последние годы [3]. Процесс акселерации значительно затормозился или даже остановился, в связи, с чем возникает необходимость в новых научных исследованиях. По многочисленным данным показатели физического развития и состояния здоровья отдельных групп детского населения за последние два десятилетия приобрели отрицательную тенденцию [9]. В тоже время конкретизация положения в части своевременной и достоверной информации о состоянии физического развития детей и подростков постоянно необходима для организации профилактической работы.

Материал и методы

Обследуемый контингент представлял собой группы детей в возрасте от 6 до 10 лет. Территориально все обследуемые были разбиты на 3 группы в соответствии с местом постоянного проживания. Функциональное состояние организма детей оценивали по результатам исследования функции внешнего дыхания (ЖЕЛ) методом спирометрии; сердечно-сосудистой системы (ЧСС, АД).

Функции внешнего дыхания исследовались методом пневмотахометрии на аппарате «Полианализатор – ПА5-02». Оценка параметров внешнего дыхания проводилась в состоянии относительного покоя, в положении сидя. В ходе исследования определялись абсолютные значения показателей внешнего дыхания и их отношение к среднестатистической норме, выраженной в процентах: FVC – жизненная емкость легких (л); FEF 75 – проходимость крупных бронхов (л/сек); FEF 50 – проходимость средних бронхов (л/сек); FEF 25 – проходимость мелких бронхов (л/сек).

Оценку полученных результатов исследования и их математическую обработку проводили по методикам, рекомендованным в биологических исследованиях [6] и при использовании пакета анализа Microsoft Excel. Статистические методы, используемые при обработке по-

лученного материала, включали определение достоверности полученных материалов по t-критерию Стьюдента (нижней границей достоверности принят уровень значимости 95% ($p < 0,05$)); проведение корреляционного анализа показателей сравниваемых групп, с определением коэффициента корреляции R по методу Пирсона (значимой корреляция считалась при величине коэффициента 0,7 и более) [6].

Результаты и обсуждение

Дыхательная система является пограничной и непосредственно контактирует с внешней средой и одной из первых реагирует на изменение внешних условий, загрязненности приземного слоя воздуха. Основным назначением дыхания считается доставка кислорода к тканям и удаление образовавшейся в результате окислительных процессов углекислоты. В соответствии в общепринятой концепции П.К. Анохина дыхательная система – это комплекс образований, включающий центральные (регуляторные) и периферические (воспринимающие) нервные компоненты и рабочие аппараты, функционально объединенные в единую систему, конечным эффектом деятельности которой является поддержание относительного постоянства газового состава крови и тканей организма.

Исследования функции внешнего дыхания дают существенную информацию о состоянии приспособительных механизмов организма ребенка. В ответ на изменение качества атмосферного воздуха со стороны внешнего дыхания в первую очередь изменяется бронхиальная проходимость. По уровню проходимости бронхов судят о состоянии адаптивных изменений. Такие относительные показатели как жизненная емкость легких при оценке физического развития характеризует одновременно функциональные возможности организма.

В ходе исследования нами установлено, что у детского организма происходит два важных периода развития системы внешнего дыхания: в 6-7 лет – происходит значительное снижение бронхиального сопротивления, что приводит к увеличению объема вдоха и выдоха, и 8-10 лет – периода интенсивного увеличения объема легких. Общие закономерности развития функций внешнего дыхания, его резервных и адаптивных возможностей в онтогенезе детей многосторонне изучены специалистами [2, 3, 8].

Так, отметим, что по данным специалистов, в возрасте 8-12 лет происходит плавное созревание морфологических структур легких. Однако, между 8-9 годами жизни удлинение бронхиального дерева преобладает над его расширением. В результате этого снижение динамического сопротивления дыхательных путей замедляется, и динамика трахеобронхиального сопротивле-

ния нет [4]. Наибольший рост и развитие системы дыхания происходит в период полового созревания [5]. К началу полового созревания общий объем легких увеличивается в 10 раз, а к его кольцу – в 20 раз по сравнению с таковыми у новорожденного. Хрящи бронхов у детей мягкие, гибкие и легко пружинят. Эластические волокна развиты относительно слабо. Слизистая оболочка бронхов богата сосудами, но относительно суха. По данным Н.А.Скоблиной (2008) окончательное ветвление бронхиального дерева (сегментарные, субсегментарные и терминальные бронхи, бронхиолы, альвеолярные ходы) заканчивается к 7 годам [8].

Полученные нами результаты по функциональным показателям организма детей 6-10 лет свидетельствуют, что в процессе развития детей показатели жизненной емкости легких (ЖЕЛ) имеют тенденцию к повышению (табл.1). Жизненная емкость легких у ребенка 5-7 лет составляет 1200 мл у мальчиков и 850 мл у девочек. В 8-10 лет этот показатель соответственно 2000 мл и 1700 мл [10].

Таблица 1
Возрастная динамика показателей функции внешнего дыхания у детей, проживающих в регионе Южного Приаралья ($M \pm m$)

Возраст, лет	пол	FVC	PEF	FEF-75	FEF-50	FEF-25
6	м	1,90±0,07	3,11±0,1	3,28±0,1	2,40±0,1	1,16±0,03
	д	1,60±0,04	3,76±0,2	3,34±0,2	2,36±0,2	1,23±0,1
7	м	1,93±0,02	3,25±0,1	3,39±0,1	2,47±0,1	1,24±0,02
	д	1,62±0,08	3,86±0,2	3,48±0,2	2,49±0,2	1,31±0,1
8	м	1,94±0,08	3,77±0,1	3,33±0,1	2,50±0,1	1,26±0,07
	д	1,72±0,08	4,06±0,2	3,53±0,2	2,54±0,2	1,36±0,1
9	м	2,18±0,08	4,49±0,2	3,78±0,2	2,56±0,1	1,33±0,07
	д	1,85±0,06	4,24±0,1	3,86±0,1	2,68±0,1	1,42±0,1
10	м	2,34±0,07	4,91±0,2	4,23±0,1	3,01±0,1	1,54±0,1
	д	2,07±0,07	5,17±0,1	4,31±0,2	3,29±0,2	1,76±0,01

Примечание: д - девочки, м - мальчики, FVC – жизненная емкость легких (л); FEF 75 – проходимость крупных бронхов (л/сек); FEF 50 – проходимость средних бронхов (л/сек); FEF 25 – проходимость мелких бронхов (л/сек), PEF- максимальная скорость выдоха (л/сек).

Так, у мальчиков в 6 и 7 лет показатели жизненной емкости легких (FVC) составили 1,90±0,07 л и 1,93±0,02 л соответственно. Наибольший прирост FVC отмечается у детей в возрасте 9 и 10 лет у мальчиков показатель FVC составил 2,18±0,08 и 2,34±0,07 л ($p < 0,001$) соответственно.

По данным проведенного анализа наблюдается, что у девочек в возрасте 6 и 7 лет показатели FVC составили 1,60±0,04 и 1,62±0,08 л соответственно. Наибольший прирост FVC отмечается у девочек в возрасте 9 и 10 лет абсолютные значения FVC составили 1,85±0,06 и 2,07±0,07 л ($p < 0,001$) соответственно. У девочек в возрасте 10 лет FVC был достоверно выше - 2,07±0,07 л ($p < 0,001$), чем у девочек 6 лет и недостоверно выше, чем у девочек 8 лет ($p > 0,05$).

Изучение проходимости различных отделов трахеобронхиального дерева показало, что у мальчиков с возрастом отмечается тенденция к увеличению бронхиальной проходимости. У мальчиков в возрасте 9 и 10 лет проходимость крупных бронхов (FEF-75) составила 3,78±0,2 и 4,23±0,1 л/с соответственно против 3,33±0,1 и 3,33±0,1 л/с ($p < 0,001$) у мальчиков 7 и 8 лет (соответственно). У девочек в возрасте 9 и 10 лет абсолютные показатели FEF-75 были достоверно повышены до 4,31±0,2 л/с против показателей соответственно 3,48±0,2 и 3,53±0,2 л/с у девочек 7 и 8 лет ($p < 0,001$).

Абсолютный показатель проходимости средних бронхов (FEF-50) у мальчиков 9 и 10 лет был достоверно соответственно выше - 2,56±0,1 и 3,01±0,1 л/с, чем у мальчиков 7 и 8 лет ($p < 0,001$) и 6 лет ($p < 0,01$). У девочек показатель средних бронхов FEF-50 составил соответственно 2,68±0,1 (10 лет) ($p < 0,001$), 2,68±0,1 (9 лет) ($p < 0,001$) и 2,36±0,2 (6 лет) ($p < 0,05$).

Абсолютные показатели проходимости мелких бронхов (FEF-25) у мальчиков в возрасте 9 и 10 лет также были достоверно выше соответственно 1,33±0,07 и 1,54±0,1 л/с. чем у мальчиков 6-8 лет ($p < 0,05$).

Что касается девочек, то в возрасте 9-10 показатели проходимости мелких бронхов (FEF-25) были достоверно соответственно повышены до 1,42±0,1 и 1,76±0,01 л/с ($p < 0,001$), чем у девочек 7-8 лет и достоверно против 1,23±0,1 л/с у девочек в возрасте 6 лет ($p < 0,001$).

Абсолютные показатели максимальной скорости (PEF) выдоха у мальчиков с возрастом увеличивались. Наибольший прирост PEF отмечался у мальчиков в возрасте 9 и 10 лет соответственно 4,49±0,2 и 4,91±0,2 л/с против 3,25±0,1 и 3,77±0,1 л/с в возрасте 7 и 8 лет соответственно. Достоверное повышение абсолютного показателя PEF наблюдалось у девочек 9 и 10 лет (4,24±0,1 и 5,17±0,1 л/с соответственно) ($p < 0,01$).

Проведенные исследования методом пневмотахографии у обследуемых детей выявили следующие результаты. Было показано, что у мальчиков возраста 6 - 7 лет жизненная емкость легких составляла в среднем 1,90±0,07 л, что соответствует 92% от должных значений. Величины ЖЕЛ у мальчиков возраста 8-10 лет были достоверно ниже ($p < 0,05$), чем должные значения этого показателя для лиц соответствующего пола и возраста (8 – 10 лет). У девочек возраста 6 и 7 лет ЖЕЛ была снижена относительно должных значений (86%) и более выражено, чем у мальчиков, что статистически достоверно ($p < 0,05$).

Таким образом, увеличение проходимости бронхов с возрастом детей при несущественных различиях в величине жизненной емкости легких можно отнести к региональным особенностям системы внешнего дыхания. Однако с учетом высокой загрязненности приземного слоя атмосферы в регионе Южного Приаралья выявленное у детей увеличение проходимости бронхов было расценено нами как нежелательная реакция и один из факторов, способствующих развитию бронхолегочной патологии. Увеличение проходимости бронхов в условиях запыленности приземного слоя воздуха физиологически нерационально. Сохранение данной реакции в дальнейшем может привести к различным патологическим изменениям со стороны бронхолегочного аппарата, что частично и объясняет рост бронхолегочной патологии у детского населения в регионе Южного Приаралья.

Литература

1. Агаджанян Н.А., Макарова И.И. Среда обитания и реактивность организма. – Тверь: 2001, -С. 176.
2. Алексеев С.В. Экология человека системный взгляд на процесс формирования здоровья. Вестник Российской академии мед.наук. -М.: «Медицина», 2002, №7. -С. 3.
3. Берсенева А.П. Проблемы адаптации и учение о здоровье. -М.: «РУДН», 2006, – С.284.
4. Козинец Г.И. Физиологические системы организма человека, основные показатели. - М.: «Триада-Х», 2000, -С. 384.
5. Козликина Н.Б., Гайнанова Н.К. Некоторые особенности физического развития детей (6-10 лет) с разными темпами ростовых процессов. // Биологическая наука и образование в педагогических вузах: материалы VII Всероссийской научно-практической конференции «Проблемы биологической науки и образования в педагогических вузах» Вып. 7. – Новосибирск: Изд. НГПУ, 2011. – С. 98-102.
6. Лакин Г.Ф. Биометрия. -М.: «Наука», 1990, -С. 340-341.
7. Матыскин А.В. Параметры внешнего дыхания в условиях пылевого загрязнения. // Тез.докл. ежегодной научно-практической конференции молодых ученых, посвященной 30-летию ГУ НИИ медицинских проблем севера СО РАМН. – Красноярск: 2006, – С. 98-99.
8. Скоблина Н.А. Физическое развитие детей, находящихся в различных социальных условиях. // Российский педиатрический журнал. 2008. № 3. -С. 29-31.
9. Устюшин Б.В., Истомин А.В. и др. Особенности состояния здоровья и адаптационных реакций детского организма на Севере. // Педиатрия. 1996. № 1. -С. 56-59.
10. <http://studfiles.net/preview>

РЕЗЮМЕ

Мақолада Жанубий Орол бўйи минтақасида истиқомат қиладиган болаларда ташки нафас олиш функциясининг кўрсаткичлари ўрганилган. Болалар организмда ташки нафас олиш тизими ривожланишининг икки зарур даври юз бериши аниқланди: 6-7 ёшда - нафас олиш ва чиқариш ҳажмининг ортишига олиб келувчи бронхиал каршиликнинг пасайиши юз берадиган даври ва 8-10-ёшда ўпка ҳажмининг интенсив катталашishi даврлари бўлиб ҳисобланади. Трахея-бронх йўллари ҳар хил бўлимларининг ўтказувчанлигини ўрганиш шуни кўрсатдики, яъни ўғил болаларда ёшга боғлиқ бронхиал ўтказувчанлик ўсишига мойиллик кузатилади. Ўпканинг тириклик сифими катталигининг болаларнинг ёши ошган сари ўзгаришини уларнинг бронхлари ўтказувчанлиги даражасининг кучайиши ҳисобига тўғри келиб, буни эса ташки нафас олиш тизимининг минтақавий хусусиятлари деб қараш мумкин.

РЕЗЮМЕ

В статье проводится исследование о показателях функции внешнего дыхания у детей, проживающих в условиях региона Южного Приаралья. Установлено, что у детского организма происходит два важных периода развития системы внешнего дыхания: в 6-7 лет – происходит значительное снижение бронхиального сопротивления, что приводит к увеличению объема вдоха и выдоха, и 8-10 лет – периода интенсивного увеличения объема легких. Изучение проходимости различных отделов трахеобронхиального дерева показало, что у мальчиков с возрастом отмечается тенденция к увеличению бронхиальной проходимости. Увеличение проходимости бронхов с возрастом детей при несущественных различиях в величине жизненной емкости легких можно отнести к региональным особенностям системы внешнего дыхания.

SUMMARY

The article studies the indicators of the function of external respiration in children living in the conditions of the South Aral Sea region. It has been established that in a child's body there are two important periods in the development of the external respiration system: at 6-7 years - there is a significant decrease in bronchial resistance, which leads to an increase in the volume of inhalation and exhalation, and 8-10 years - a period of intensive increase in lung volume. The study of the patency of various parts of the tracheobronchial tree showed that boys tend to increase bronchial patency with age. The increase in bronchial patency with the age of children with insignificant differences in the value of the vital capacity of the lungs can be attributed to the regional features of the external respiration system.

МАҲАЛЛИЙ ЎСИМЛИКЛАР ХОМ АШЁЛАРИДАН ҚУРУҚ ЭКСТРАКТ ОЛИШ

С.Т.Шарипова – *фармацевтика фанлари бўйича фалсафа доктори, доцент*

Г.М.Мауленбергенова – *магистрант*

М.О.Акрамова – *магистрант*

Тошкент фармацевтика институти

Таянч сўзлар: ўсимлик хом ашёлар, мацерация, бисмацерация, реперкаляция усуллари, майдалиқ даражаси, гидромодуль, экстрагент, биофаол моддалар.

Ключевые слова: растительное сырье, мацерация, бисмацерация, методы реперкализации, крупность, гидромодуль, экстрагент, биоактивные вещества.

Key words: plant raw materials, maceration, bismatseration, repercalization methods, degree of communiton, hydromodule, extractant, bioactive substances.

Маҳаллий дори воситаларини ишлаб чиқиш замонавий тиббиётнинг асосий муаммоларидан бири бўлиб ҳисобланади. Шу муносабат билан, комплекс дори препаратларини яратиш алоҳида қизиқиш уйғотмоқда. Уларни қўллаш фармакотерапевтик таъсир доирасини кенгайтириш, даволаш самарасининг муайян аспектларини кучайтириш, номақбул токсиклигининг намоеъ бўлишларини камайтириш имконини беради [3].

Республикамизнинг бой ўсимлик захиралари кенг фармакотерапевтик таъсирга эга бўлган доривор ўсимликлардан дори воситаларини яратиш имкониятларини беради. Биологик фаол моддаларнинг таъсирини бошқариш ва йўналтиришни такомиллаштириш фармацевтика саноатини ривожлантиришининг асосий йўналиши бўлиб ҳисобланади. Доривор ўсимликлардан фаол моддаларни ажратиш, дори препаратларининг қисқа

муддатда даволаш самарасига эришиш, узок вақт давомида уларнинг терапевтик концентрациясини сақлаб қолиш имконини беради. Амалиёт шуни кўрсатадики, бундай дори препаратларини қўллаш дори дозасини камайтириш, дори моддаларининг кўзгатувчи таъсирини ва дозасини ошириб юборишни йўқотиш, ноҳўя таъсирларнинг юзага келишини камайтиради [5].

Тадқиқотларимизда пешоб ҳайдаш таъсиротли маҳаллий ўсимлик хом ашёлари йиғмасидан бисмацерация, перколяция ва реперколяция усулларида препарат олиш ҳамда ундан қуруқ экстракт олиш масаласига бағишланди. Йиғманинг таркиби Тубулғабаргли бўймадарон, Кийик ўти, Қизилмия ўсимликларининг ер устки қисмидан иборат. Бисмацерация усули қадимдан қўланилиб келинаётган бўлишига қарамай, ҳозирги вақтда саноатда қўлланилаётган усул бўлиб ҳисобланади. Хом ашёлар

1:1 нисбатларда олинди, керакли майдалик даражаларда майдаланди ва ёт моддалардан тозаланди. Олинган препаратни ёт моддалардан тозалаш учун 10°C дан юқори бўлмаган ҳароратда 2 кун тиндириб қўйилди. Сўнгра ажратмани фильтр сузгич ёрдамида сузиб олинди [6].

Тажрибаларда йиғмадан биологик фаол моддаларни ажратиш олишнинг муайян шароитларини аниқлаш учун экстракция жараёни самарадорлигига турли омилларнинг таъсири ўрганилди. Бунда қуйидаги омиллар: экстрагент тури, хом ашёнинг майдалик даражаси, гидромодуль, жараёнинг давомийлиги ва экстракциялар сони, экстракция олиб борилган ҳарорат кабилар ўрганилди. Экстрагент тури турли эритувчилар ёрдамида ўсимлик йиғмасини хона ҳароратида тиндириш ва олинган ажратмада биофаол моддалар йиғиндисини аниқлаш йўли билан танланди. Олинган суюқ экстракт филтрлаш орқали тозаланди ва вакуум бўғлатгичда бўғлатилди.

Олинган натижалар 1-жадвалда келтирилди.

1- Жадвал. Экстрактив моддалар ва флавоноидлар йиғиндисининг ажралиб чиқишига экстрагент турининг таъсири

Экстрагент	Экстрактив моддалар микдори, %	Флавоноидлар йиғиндисини микдори, %
Тозаланган сув	21,25	0,102
30% этил спирти	18,50	0,059
40% этил спирти	17,31	0,047
70% этил спирти	13,45	0,039
90% этил спирти	10,57	0,033

Олинган суюқ экстракт таркибидаги флавоноидлар спектрофотометрик усулда аниқланди.

Тажрибалар асосида олинган кўрсаткичлардан келиб чиққан ҳолда йиғмадан биофаол моддаларни ажратиш олишда спирт концентрацияси ортиши билан экстрактив моддалар ва флавоноидлар микдори камаяди деб хулоса чиқариш мумкин. Жадвалда келтирилган кўрсаткичлардан тозаланган сув ва 30% этил спирти оптимал экстрагент эканлиги кўриниб турибди. Юқоридагилардан келиб чиқиб топилиши осон ва арзонлигини ҳисобга олган ҳолда, тозаланган сувдан экстрагент сифатида фойдаланишга қарор

қилинди. Тажрибалар орқали фазаларнинг (хом ашё - экстрагент) оптимал нисбати - 1:10 аниқланди. Масалан, 1:40 гидромодулида биофаол моддалар йиғиндисининг микдори уларнинг хом ашёдаги микдорига нисбатан 85,76% ташкил этиб, бу 1:10 гидромодулидагидан 29% камроқ демакдир. Олинган натижалар 2-жадвалда келтирилди.

Асосий омилларнинг экстракция жараёнига таъсири

Экстракция шароити		Хом ашёга нисбатан биофаол моддалар суммасининг ажралиши, %
Майдалик даражаси, мм	2 ммдан кўп	38,45
	1 – 2	88,10 46,15
Экстракция ҳарорати, С	30-40	32,98
	50-60	38,89
	70-80	54,43
	90-100	82,15
Гидромодуль	1:10	90,24
	1:20	81,42
	1:30	79,67
	1:40	65,76
Экстракция давомийлиги	10	65,89
	20	76,54
	30	85,60
	40	96,40

Таdqикотимизнинг кейинги босқичи йиғмадан олинган куруқ экстрактнинг қуйидаги физик-кимёвий ва технологик хусусиятларини: ҳақиқийлиги, гигроскопиклиги, нам ютиш кинетикаси, сочилувчанлиги, ташқи кўриниши кабиларни ўрганишга бағишланган.

Физик-кимёвий хусусиятларини ўрганиш натижаларига кўра пешоб ҳайдовчи куруқ экстракти ўта гигроскопик, сочилувчан, тўқ жигарранг ва ўзига хос хидга эга эканлигини кўрсатди. Куруқ экстракт таркибидаги асосий таъсир этувчи моддаларнинг флавоноидлар ва кумаринлар таркибини ва микдорини аниқлаш мақсадида спектрофотометрик ва хроматоспектрофотометрик усуллардан фойдаланилди.

2- Жадвал

Пешоб ҳайдовчи куруқ экстрактнинг физик – кимёвий хоссаларини ўрганиш натижалари

Кўрсаткичлар	Олинган натижалар	Аниқлаш усули
Ташқи кўриниши	Ранги қизилдан тўқ-қўнғир-гача бўлган, ўзига хос хидли, ширин мазали, ўта гигроскопик, аморф кукун	ХI ДФ 2-жилд, органолептик
Таркиби:	мос келади	цианидин реакцияси
а) флавоноидлар йиғиндисини		
б) кумаринлар	Спектрнинг УБ соҳасидаги ютиш (max 271±3 нм)	УБ-спектрофотометрия
в) кверцетин	Спектрнинг УБ соҳасидаги ютиш (max 430±3 нм)	УБ-спектрофотометрия
с) глициризин	Спектрнинг УБ соҳасидаги ютиш (max 258±3 нм)	УБ-спектрофотометрия
Оғир металллар, %	0,01 дан кам	ХI ДФ 2-жилд, 161-б.
Намлик, %	4,34	Носовицкая ва ҳаммуал-лифлар тавсия этган усул
Микробиологик тозалик	1г препаратда умумий бак-териалар сони 10 ⁴ дан, уму-мий замбуруғлар сони 10 ² дан, бошқа грамм манфий бактериялар сони 10 ² дан кўп бўлмаслиги керак. Escherichia Coli, Pseudo-monasaeruginosa, Staphylo-coccusaureus оилаларига мансуб бактериялар бўлмаслиги керак.	ХI ДФ,2-жилд, 193-б. ва 29.09.2005 й. даги 2-сон ўзгартиришлар

Хулоса: Экстрагент танлаш борасидаги тадқиқотлар асосан ўсимлик хом ашёси таркибидаги биофаол модданинг кимёвий тузилиши ва фармакологик таъсиридан келиб чиқиб олиб борилди. Бундан ташқари экстрагентнинг селективлиги, диффузион хоссаси кимёвий, фармакологик ва биокимёвий индеферент эканлиги, шунингдек тез топилиши, арзонлигига қараб танланди.

Тадқиқотларда хом ашёнинг майдалик даражаси 1-2 мм бўлганида биофаол моддалар йиғиндисининг унуми

уларнинг хом ашёдаги миқдорига нисбатан олганда максимал 88,10% бўлиши аниқланди, биофаол моддалар йиғиндисининг унуми экстракция давомийлиги билан чизикли боғлиқликда эканлигини, икки маротаба ўтказилган экстракция эса хом ашёдан ўртача 85-90% биофаол моддаларнинг ажралиб чиқишини таъминлашини кўрсатди. Экстракция қилинган хом ашё (шрот) таркибида қолиб кетадиган фаол моддаларнинг миқдори (йўқотиш) 8-12% ни ташкил этди.

Адабиётлар

1. Равшанова С.Э., Зияев Ш.З., Юнусова Х.М., Зуфарова З.Х. Спектро-фотометрическое определение содержания флавоноидов в капсулах растительного происхождения // Наука и технологии в современном обществе. Материалы II Международной научно-практической конференции, -Уфа: 2015, -С.108-112.
2. Фогт В.П., Степанова Т.А. Содержание флавоноидов в противодиабетическом экстракте // Фармация. -2007, № 4, -С. 24-25.
3. Ожигова, М. Г. Разработка технологии и анализа фитопрепаратов для лечения урологических заболеваний: дисс. на соис. Уч. Степ. Канд. Фарм. наук: 15.00.02: /М. Г. Ожигова; СПб. СПХФА. СПб., 2006. -С. 201.
3. Оленникова Д.Н., Танхаева Л.М. Методика количественного определения суммарного содержания флавоноидов в листьях подорожника большого. // Хим.-фарм. журн. -2008. № 4. -С. 40-42.
4. Аливердиева А.А. Получение экологически чистых целебных экстрактов растений действием микроволн: автореф. дис. канд. биол. наук. -Махачкала: ДГТУ, 2007. -С.20.
5. Шарипова С.Т., Х.М.Юнусова Разработка технологии получения жидких и сухих экстрактов «Мелифлос». «Фармация: Современное состояние достижения и перспективы» // Сб. матер. международной науч-практ. конф. - Алматы: 2010, -С. 226-228.
6. Шарипова С.Т., Юнусова Х.М., К.М.Комилов. Разработка нового отечественного препарата на основе природного сырья. Материалы научно-практ. конференции «Интеграция образования, науки и производства в фармации» -Тошкент: 2010, -С.281.

РЕЗЮМЕ

Маҳаллий дори воситаларини ишлаб чиқиш замонавий тиббиётнинг асосий муаммоларидан бири бўлиб ҳисобланади, шу сабаб комплекс дори препаратларини яратишга алоҳида эътибор берилмоқда. Мақола пешоб ҳайдаш таъсиротли маҳаллий ўсимлик хом ашёлари маҳсулотларидан ажратма олиш ҳамда ундан қуруқ экстракт олишга бағишланган.

РЕЗЮМЕ

Разработка местных лекарств - одна из основных проблем современной медицины, особое внимание уделяется созданию комплексных лекарственных средств. Извлечение из сбора местного растительного сырья с мочегонным действием, а также было изучено процесс извлечения сухого экстракта.

SUMMARY

The development of local medicines is one of the main problems of modern medicine, with particular attention being paid to the development of complex medicines. Extraction from the collection of local herbal raw materials with a diuretic effect, has also been devoted to obtaining the extraction from dry extract.

JÁMIYETLIK HÁM EKONOMIKALÍQ ILIMLER

Ekonomika

ЎЗБЕКСТАНДА АҲЫЛ ХОЖАЛЫҒЫН БАСҚАРЫҰДЫ ЖӘХӘН СТАНДАРТЫНА АЛЫП ШЫҒЫҰ БАСҚЫШЛАРЫ

П.З.Хожалепесов – экономика илимлериниң кандиданти, доцент
Әжсинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты
Д.П.Зинатдинов – илимий изертлеу ислери инженери
Самарқанд ветеринария медицинасы институты Нөкис филиалы

Таянч сўзлар: қишлоқ хўжалиги, модернизация, лойиҳа, инновация, ишлаб чиқариш, илм, сув захиралари, кластер, техника, технологик, аҳоли бандлиги.

Ключевые слова: сельское хозяйство, модернизация, проект, инновация, производство, наука, водные ресурсы, кластер, техника технологий, занятость население.

Key words: agriculture, modernization, project, innovation, production, science, water resources, cluster, equipment technology, employment.

Усы жылыдың 29-июль куні Президентимиз басшылығында өткерилген видеоселектор жыйналысында мәмлекетимиз аўыл хожалығында экономикалық реформаларды жеделлестиріу хәм базар қатнасықларын және де раўажландыру бойынша белгиленген ўазыйпалардың орынланыўын анализ қылыўға итибар қаратылды.

Мәмлекетте азық аўқат қәуипсизлигин тәмийинлеуден баслап, қайта ислеу хәм экспорттан қосымша дәрәмат алыўға шекем болған көп ғана мәселелер әйе аўыл хожалығының раўажланыўы менен байланысly екенлиги мәлим. Сол ушын да мәмлекетимиз тәрәпинен аўыл хожалығын түптен реформалап базар механизмлерин енгизиу, ислеп шығарыўды илим тийкарында шөлкемлестиріу, резерв хәм имкәниятлардан толық пайдаланыўға кирисилди.

Бул хаққында Президентимиздің 2019-жыл 23-октябрьдеги пәрманы менен қабыл қылынған аўыл хожалығын 2030-жылға шекем раўажландыру стратегиясында ең актуал ўазыйпалар белгилеп берилди.

Жәхән банки менен елимиздің аўыл хожалығын модернизация қылыўда 500 млн. долларлық жойбарды әмелге асыру бойынша келисимге ерисилди.

Өзбекстан тарийхында биринши мәрте, илим хәм инновацияны раўажландыруға, аўыл хожалығында басқарыўды жәхән стандартлары тийкарында шөлкемлестиріу қаржылар ажыратылды. Видеоселектор жыйналысында, биринши нәўбетте усы мәселелерге итибар қаратылды [1].

Президент өз сөзинде: «аўыл хожалығы раўажланған Америка, Голландия, Израиль, Қытай, Түркия, Чили мәмлекетлеринде қолланылып атырған аўыл хожалығында билим хәм инновацияларды өз ишине алған хызметлер дизимин бизиң мәмлекетимизде де енгизилип, илим менен ислеп шығарыўдың өз ара байланысlyлығын тәмийинлеудің ўақты келгенлигин көрсетилип өтилди. Усы ўақытқа шекем биз илимиз хәрекет қылдық, нәтийжелерге ериспедик, жеримиздің өмири бийке-өміс, дәрәмат аз, пахташылық кластери, мийке-өміс, жүзимгершилик кластерлериниң хәр бириниң қасында илимий орай болыу кереклиги, илим болмаса хеш биримиз раўажланбаймыз. Дурыс, пахта жобасын орынлауымыз мүмкин, бирақ қандай баҳада орынладық, қәрежетлери қанша болды, дәрәматы қанша, рентабеллиги қанша болды, мине, усы нәрселер мени қыйнайды.

«Аўыл хожалығы министрлиги ескише ис усылынан толық кешип, фермерлерге агро хызмет түрлерин көрсетип хәм жаңадан хызмет көрсетиу түрлерин кеңейтириу өтиуі зәрүр. Бир сөз бенен айтқанда, аўыл хожалығы министрлиги хәм оның қурамындағы шөлкемлер хызметлерин түптен трансформация қылыу ўақты келди» - деп атап өтті.

Сондай-ақ, баянатта аграр тараўлары раўажланған мәмлекетлерде қолланылып қиятырған аўыл хожалығында билим хәм инновацияларды өз ишине алған хызметлер дизимин елимизде де енгизип, илим хәм

ислеп шығарыўдың өз ара байланысly екенлигин тәмийинлеу зәрүрлиги атап өтилди.

Бул жойбар шеңберинде, усы бағдардағы 8 илим изертлеу институты, сондай-ақ, аўыл хожалығы министрлиги қурамындағы бир қатар шөлкемлердің хызметлери түптен реформаластырылып, заманағой лаборатория хәм үскенелер менен тәмийинленеди. Бул ушын Жәхән банкиниң 124 млн. доллар инвестициясы хәм Европа шөлкеминиң 2 млн. долларлық грант қаржылары бағдарланады.

Аўыл хожалығы министрли хәм орынбасарларына халықаралық экспертлер менен биргеликте илимий изертлеу институтлары хызметин терең анализ қылып, оларды түптен қайта шөлкемлестиріу бойынша хәр бир институт ушын бөлек жол картасын тастыйықлау тапсырылды. Бул шөлкемлерге заманағой билимге ийе илимий жаңалықларды ислеп шығарыўды енгиздиретуғын маман кадрларды шақыру зәрүрлиги айтылды.

Санлы технологиялардан пайдаланып атырған жойбарлардың өнімдарлығы хәм бул бағдардағы жумыслардың барысы анализленди.

Мәмлекетимиздің мийке-өміс тараўы үлкен имкәниятларға ийе. Бул тараўдағы кооперативлер хәм кластерлердің хызметлерин қоллап-қуатлау ушын 212 млн. доллар ажыратыу белгиленген. Президентимиз ишки базарды арзан өнімлер менен тәмийинлеу, «даладан-тутыныушыға дейин» дизимин енгизиуде мийке-өміс кластерлери тийкары драйвер болыу керек. Сол ушын ажыратылып атырған қаржыны туўры бағдарлап бир сумды еки сум қылатуғын проектлерди ислеп шығу, буның ушын өнімлерди қайта ислеу, саклау хәм экспортқа таярлау қуатлықларын асыруға айырықша итибар қаратыу зәрүр. Заманағой агрологистика орайлары хәм комплекслерин шөлкемлестиріуге қаратылған ўазыйпалардың орынланыўы да көрип шығылды.

Усы жылдың 11 май күни Өзбекстан Республикасы Президентиниң республика аймақларын аўыл хожалық өнімлерин жетистиріу қәнийгелестиріу бойынша қосымша шара иләжлары хаққындағы қарары қабылланған еди. Усы қарар тийкарында бул бойынша Жиззах ўәлаяты үлги болып, келеси 3 жылда ол жерлерде 120 мың гектар жер майданы өзлестирилип бағ хәм таўзарлық жерлер шөлкемлестирилип майлы егинлер егилиу режелестирилмекте. Бул тәжрийбени басқышпа-басқыш барлық аймақларда енгизиу, хәр бир районда көби менен 3-4 түр экспортқа мөлшерленген жоқары дәрәмат бериуши өнім жетистиріуді жолға қойыу зәрүрлиги атап өтилди.

2021-жылдың ақырына шекем 3 мың гектарда плантация формасында интенсив бағлар жаратып, жаңа тәртип тийкарында халыққа 1-1,5 гектар жер тарқатқан халда, 2-2,5 мың шаңарақтың бәнтлигин тәмийинлеу бойынша тапсырма берилди [2].

Видеоселектор жыйналысында суўдан ақылға урғас пайдаланыу хаққында да айтып өтилди. Мәмлекетимиз басшысының усы жылғы 10-июльдағы пәрманы менен

тастыйықланған, суў хожалығын раўажландырыўдың 2021-2030-жылларға мөлшерленген концепциясында бул бағдардағы ҳамме тәреплери белгилеп берилген еди. Мәселен, каналлардың пайдалы жумыс коэффициентин асырыў ҳам де 2 млн. гектарда суў тежеўши, соннан 600 мың гектарында тамшылап суўғарыў технологиясын енгизиў есабынан жылына 7 млрд.куб суўды тежеў көзде тутылған. Сондай-ақ, санластырыў есабынан электр энергиясын 2 млрд. киловатт саатқа қысқартыў көрсеткішлер белгиленген.

Суў хожалығы министрлиги бул ўазыйпалардың орынланыўын өз ўақтында тәмийинлеўи халықаралық экспертлерди шақырып жаңа усулда жумыс алып барыўи айтып өтилди. 2025-жылға шекем тараўды толық санластырыў, соның ишинде суўды қадағалаў ҳам есабын онлайн тәризде жүргизиў бойынша дәстүрий өним ислеп шығарыў кереклиги бойынша көрсетпелер берилди [3].

Президентимиз ғалле жетистириў жуўмақларына да тоқтап өтип, усындай аўыр машақатлы жағдайларда да дала мийнеткешлери аўызбиршилик пенен 6 млн. 400 мың тонна ғалле өнимин жетилистиргенлигин. Бул ушын бәрше фермер, дийхан ҳам кластерлерге шын кеўилден терең миннетдаршылық билдирди.

Президентимиз Ш.М.Мирзиёев видеоселектор жыйналысында ғоза тәрбиясы бойынша агротехник иләжларды өз ўақтында өткерий ҳам де тәкирар егинлер егий мәселелерине де тоқтап өтти. Улыўма алғанда, аўыл хожалығын түптен реформа қылыў ҳам де тараўда базар экономикасын кең түрде енгизиў мәселелери бойынша да тийисли қарарлар қабыл етилип баслы ўазыйпалар белгилеп берилди. Усы жумыслардың орынланыўи мәмлекетлик азық-аўқат қәуипсизлигине, ең баслысы халқымыздың кейпиятына ҳам турмыс жағдайына тәсир ететугын жүдә зәрүр мәселе екенлигин атап өтти.

Әдебиятлар

1. «Өзбекстан Республикасы аўыл хожалығын раўажландырыўдың 2000-2030-жылларға мөлшерленген стратегиясын тастыйықлаў ҳаққында»ғы ПП-5853-санлы Пәрманы. 2019-жыл 23-октябрь.
2. Республика аймақларын аўыл хожалығы өнимлерин жетистириўге қәнигелестириў бойынша қосымша иләжлар ҳаққында Өзбекстан Республикасы Президентиниң қарары. –Ташкент: 2020, 11-май. / «Еркин Қарақалпақстан» 2020, 14-май.
3. Өзбекстан Республикасы «Суў хожалығын раўажландырыўдың 2020-2030 жылларға мөлшерленген концепциясы» ПП-6024-санлы Пәрманы. 2020, 10-июль.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада аграр соҳада кластер усулини жорий қилиш кўрсатилған. Мақолада қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқаришни ривожлантириш масалалари ҳосилини кўпайтириш таҳлил қилинған.

РЕЗЮМЕ

В статье представляется внедрение кластерного метода в аграрный сектор. Также анализируется прирост сельскохозяйственного производства.

SUMMARY

This article shows the implementation of the cluster method in the agricultural sector. The article analyzes the growth of agricultural production.

Geografiya

METHODS FOR TOPONIMIC RESEARCH OF OBJECTS

Q.M.Seitniyazov - candidate of geographical sciences, docent

O.O.Baltabaev - doctoral student

Nukus state pedagogical institute named after Ajiniyaz

Таянч сўзлар: этимология, географик, лингвистик, тарихий, картографик, статистик усуллар, семантика, топоформант, топоаниклағич, топонимик тизим, топонимик ареал.

Ключевые слова: этимология, географический, лингвистический, исторический, картографический, статистические методы, семантика, топоформант, топоопредетель, топонимическая система, топонимический ареал.

Key words: etymology, geographical, linguistic, historical, cartographic, statistic methods, semantic, topoformant, locator, toponymic system, toponymic area.

The geographical name is a part of the toponymy of a certain territory, therefore, its analysis can be corrected only taking into account the specifics of the entire toponymic complex. A single name, divorced from the system, cannot serve as a source of scientific analysis. Therefore, the second requirement of toponymic research is the study of a toponym in the context of all toponymy.

The geographic method of toponymic research is based on the use of folk geographic terms - words that define the nature of a geographical object, its genus and type (for example, a mountain, forest, lake). Being, in fact, a household name, folk terms are used to define a specific geographical concept or phenomenon. The genetic connection of a folk term with geographical objects, their essence, finds expression in toponymy, which is a kind of accumulator of a significant number of terms. The relationship between a toponym and a term is a universal pattern of toponymy. Toponymy is a kind of landscape language, its verbal expression. We can say that through toponymy, the landscape "tells" about itself, about its history, dynamics and features. Landscape toponymic studies contribute to the reconstruction of geographical situations of the past. Place names make it possible to identify and investigate in dynamics such components of the natural landscape as landforms, soils, vegetation and fauna.

Closely related to toponymy and cartographic method. The cartographic method is successfully used to establish

patterns of placement of toponymic phenomena, the dynamics of their development in time, spatial relationships and dependencies, both between individual toponymic facts and between them and various social and natural realities reflected on the maps. Revealing toponymic material requires the involvement of various cartographic sources. Multi-temporal maps allow studying the dynamics of various phenomena and their components according to toponymy data.

The establishment of toponymic areas is inseparable from mapping, the tasks of which include the exact localization of places of settlement of people, in whose speech the studied onomastic phenomenon is noted, or objects named in a certain way. But mapping is used not only for fixing the identified areas. Different territorial distributions of names in regional studies and features globally inherent in names of different languages can be mapped. Areas identified as a result of mapping constitute a special toponymic text, the scientific reading of which poses a series of new tasks to the researcher. Consequently, a map with a toponymic load itself becomes a source for further study of geographical names. The creation of modern databases of toponyms, electronic gazetteers, the use of GIS technologies will significantly intensify toponymic research.

A full description and analysis of toponymic facts cannot be carried out without the use of historical research methods. Taking into account real historical conditions is one of the main criteria for the reliability of research. Top-

onyms are usually utilitarian in semantics, since reflect the attitude of man to nature, which has developed over a long historical period. The name is always social: even physical and geographical terms in toponymy are an expression of the level of economic significance of an object.

Each historical epoch is characterized by its own toponymic set, therefore, a special place in the study belongs to the historical and chronological analysis of toponyms. However, such an analysis is far from always possible: folk physical and geographical terms and names of natural objects rarely lend themselves to accurate dating, while socio-economic terms and names in the overwhelming majority have a fairly accurate chronological reference.

An important source of information about the process of territory development and changes in nature was the study of historical documents containing toponymic and historical-geographical information. There are various types of historical documents: Russian chronicles; assembly materials (scribes, acts of estates, farms); legislative documents (various kinds of rescripts, donations for the right to use land); periodicals; traditional memoir materials; descriptions of travelers.

In particular, the unique written sources on the toponymy of Belarus are the scribal books of the 15th - 16th centuries. They characterize the state of agriculture and various crafts, indicate the amount of cultivated land in each village, record transport routes and the names of tracts.

Historical cartographic sources are of great importance. Comparison of maps of different times allows you to study the dynamics of the development of the territory. The specificity of the historical material does not always allow us to understand the historical process of toponymic nomination. Therefore, toponymic information can be considered as a kind of historical monument, supplementing and clarifying historical facts.

Among linguistic methods, scientists use etymological, formant and derivational (structural-grammatical) analysis of toponyms as words of a language.

The etymological method, one of the most ancient and playing an important role in toponymic science, helps to restore the original meaning of a geographical term or name. However, the usual analysis of the etymology of a

lexical fact, proceeding from purely linguistic positions, does not provide a true understanding of the original reasons for the emergence of a toponym. This requires taking into account the geographical, socio-political and cultural-historical factors and circumstances, which may be different in relation to different parts of the studied region.

The analysis of toponymy is carried out by linguistic means of the word-formation (structural-grammatical) method, which is based on the study of massively repeated elements of names. These elements, usually called formants (from the Latin formans - "one who forms"), are most often the final elements of names, which are suffixes or endings. The remaining elements of names (prefixes, stems) are also of interest from the point of view of studying toponymic word formation. However, being less massive, they are of less scientific value. Examples of formants are "-ichi" (Baranovich, Ivatsevichi, Lyakhovich), "-ovo" (Sokolovo, Petrovo, Voronovo), "-ka" - Petrovka, Ivanovka, Kakhovka, etc. .d. Many supporters of this method consider it to be very reliable, since the massively repeated elements in the names provide a serious basis for judging their typology and population migrations that transfer toponyms to new places.

A certain place in the processing of the information received belongs to the statistical method. With its help, the quantitative relationship of toponyms with other categories of names is established, quantitative indicators and relationships of various categories of toponyms are revealed. To a large extent, these statistics are based on the cartographic materials of the study.

Geographic and historical reasons often require local clarification. Sometimes the solution to the question posed is not easy and, in addition to historical, geographical and linguistic information, requires the involvement of additional local facts. Field surveys, toponymic expeditions and acquaintance with objects directly on the ground help to clarify the meaning of some toponyms and geographical terms, to correct certain conclusions. Similar expeditions are also carried out with the aim of collecting geographical names of insignificant, small objects, since they disappear for various reasons, but also have significant scientific value.

References

1. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. -T.: «O'zbekiston», 2017, 488- b.
2. Жучкевич В.А. Общие и региональные закономерности топонимики. АДД. -Минск: 1970.
3. Жучкевич В.А. Общая топонимика. -Минск: 1980, -С. 288.
4. Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов. Изд. 2-е, перер.и доп.: в 2-х томах. - М.: "Картгеоцентр-Геоиздат", 1999.
5. Кораев С. Ўзбекистон вилоятлари топонимлари. -Т.: 2005, 238- б.
6. Hakimov Q. Toponimika. -T.: 2016, 368- b.

РЕЗЮМЕ

Макода географик объектларни топонимик методлар асосида ўрганиш масалаларига бағишланган бўлиб, унда топонимика фанининг тадқиқот усуллари ҳақида, тадқиқот усулларининг таҳлили, топонимик тадқиқотларда илмий манбалар ва дала маълумотларидан фойдаланиш бўйича фикрлар баён этилган.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается изучению методов топонимических исследований географических объектов. Кроме того, даётся общее понятие о методах топонимических исследований, исследовательские методы топонимики, а также использование в топонимических исследованиях научно-практические данные.

SUMMARY

The article is devoted to the description of toponymic research methods of geographic objects. The general concept of the methods of toponymic research, research methods of toponymy, are analyzed as well as the use of scientific and practical data in toponymic research.

МИЙНЕТ РЕСУРСЛАРЫНЫҢ ҚӘЛІПЛЕСІЙІНДЕ ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ТИЙКАРЛАР

Г.Б.Утепова – география илимлериниң кандидаты, доцент

Ўжсинияз атындағы Нәкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: демография, халқ, меҳнат захиралари, методология, ижтимоий-иқтисодий муоммалар.

Ключевые слова: демография, население, трудовые ресурсы, методология, социально- экономические проблемы.

Key words: demographic, population, labor resources, methodology, socio-economic problems.

Жәмийеттиң тийкаргы өндириўши күши болған халықты үйрениў демография пәниниң әҳмийетли тармағы болып келген. Себеби, мәмлекет хәм оның экономикалық районлары халық хожалығының

территориялық тармақларын шөлкемлестириў хәм раўажландырыўда халықтың саны, қурамы, халықтың қайта тиклениўи (қайтыс болғанлар орнын жаңа әўладлардың ийелеўи), миграциялық хәрекети,

жүзеге келсе де, ол өзине салыстырғанда үлкен хэм курамалы демографиялық система элементи есапланады. Халықтың раўажланыўында демографиялық тәртипти тән алмаў, оны система сыпатында тән алмаўға алып келеди.

Илимге белгили халық «өнди́рис күши»не айланғанда, өнди́рислик системаға жақынласады, усыған шекемги басқышта болса, ол көбирек социал организм ретинде «халық системасы»на тән ызымлар тийкарында раўажланады. Халықтың раўажланыў мүмкиншиликлери́н үйрениўде хэм механизмин жаратыўда «та́бият-халық-жа́мийет» системаларының ажыралмас топар екенлигин хэм олар турақлы түрде бир-бирин толықтырып турыўын есапка алыў зәрур.

Илимпазлардың илимий изертлеў жумысларында өнди́риўши күшлерди үйрениў мәселеси ең актуаль мәселелерден бири болып келген. Сол себепли жа́мийеттиң хәр тәреплеме раўажланыўы, халықтың турмыс тәризи хэм жумыс пенен қай дәрежеде тәмийинлениўине байланыслы болады.

Халықтың мийнет искерлиги менен бәнт болған, мийнетке қабилетли жастағы топарлары-мийнет ресурслары есапланады. Дүньядағы көплеген мәмлекетлерде оның критериялары хәр қыйлы болады. Мийнет ресурсларының жасын белгилеўде хәрбир мәмлекет өзиниң ишки имканиятларынан яғный халқының туўылыў дәрежесинен келип шығып белгилейди. Мийнет ресурслары жа́мийет раўажланыўында оғада әхмийетли орын ийелейди. Мийнет ресурсларының қәлиплесиўи, дәслеп халықтың та́бийий хәрекеті, жа́мийеттиң социал-экономикалық раўажланыў дәрежеси, тарийхий раўажланыўдың өзгешеликлерине байланыслы жағдайда әмелге асады. Өнди́рис тараўында хэм де хызмет көрсетиў тараўында бәнт болған актив хэм потенциаллы инсанлар топары хақыйқый мийнет ресурслары курамына киреди. Экономикалық тараўда бәнт болған өспиримлер хэм қариялар актив потенциаллы мийнет ресурслары қатарына қосылмайды. Мийнет ресурслары - жа́мийеттиң бирден - бир өнди́риўши күш болыўы менен бирге халықтың территориялар бойынша бөли́стирилиўине хэм та́бийий байлықлардан пайдаланыў имканиятларын белгилеп бериў өзгешеликлерине де ийе.

Мәмлекеттиң мийнет қабилетин анықлаў халықтың туўылыўына хэм миграциясына байланыслы болады. Өлиўшили́к халықтың өсиўине кери тәсир етеди. Бирак, буның өзине тән тәрепи усынан ибарат, өлимге салыстырғанда туўылыў муғдары көп. Мийнетке қабилетли халық тек ғана өнди́рис қатнасықларын ғана емес, бәлким мийнет етиўге болған қабилетти

қәлиплестириў хэм бөли́стириўде жүзеге келетуғын қатнасықларды да жәмлестиреди. Өнди́рис хеш қашан бир жерде тоқтап қалмайды, себеби техникалық процесслердиң өсиўи (мағлыўмат, инсан қабилети, жаңа техниканы өзли́стириў, кәсип-тәжрийбе) жумысшылардың сапа көрсеткишлерине де тәсир етеди. Өнди́ристи әмелге асырыў ушын өз ара байланыслы болған үш элемент - мийнет, мийнет предмети хэм мийнет кураалларының бирлиги зәрур. Мийнет предмети хэм курааллары мийнеттен ажыралған тәғдирде жансыз нәрселер жыйындысынан ибарат болып қалады. Демек, өнди́рис курааллары тек ғана инсан менен биргеликте өнди́риўши күшлерди пайда ете алады. Хәр қандай исши күши өнди́рис кураалларын иске қосып материаллық хэм руўхый байлық жаратады. Демек, исши күши өзінде жеке адамның мийнет етиўин тәмийинлейтуғын өзгешеликлер жыйындысы есапланады. Исши күши тек ғана өнди́рис процесинде қатнасса ғана, исши күши көринисинде қалады, керисинше болса ол мийнет ресурсы есапланады. Мийнет ресурсларын исши күшине айландырыў ушын оны өнди́рис пенен бәнт етиў зәрур.

Хызмет көрсетиў тараўы хаққында айтатуғын болсақ, ол халық хожалығының өнди́рислик емес тараўлары кең тармақлы тараў есапланады. Бул тараўдың әхмийетли ызымлылығы усынан ибарат, халыққа хызмет көрсетиў формаларын раўажландырыў хэм жетили́стириў яғный үй-жай, коммунал хызмет, халыққа мәдений хызмет көрсетиў түрлери, ден-саўлықты сақлаў, физикалық тәрбия хэм спорт, халық тәлими, мәденият хэм искусство, илим хэм илимге хызмет көрсетиў, финанс, кредит, қамсызландырыў, мәмлекет хэм де тармақлар аралық басқарыў шөлкемлери жумыс искерлиги және де активлескен сайын хызмет көрсетиў тараўындағы жумысшылар, әсиресе ҳаяллардың жумыс пенен тәмийинлениў дәрежеси хэм т.б. айрықша итибар бериледи. Мийнет ресурслары халықтың курамында өзгермели динамикалық топар ретинде қәлиплеседи. Бул процесстиң әмелге асыўында оғада көп географиялық факторлар тәсир етеди.

Хәр қандай жа́мийеттиң тез пәт пенен раўажланыўы ушын ондағы мийнет ресурсларының муғдар хэм сапасына өз алдына итибар берилиў керек. Хәр бир регионда хәр жылы қаншадан - қанша жаслар мийнетке қабилетли жасқа жетеди. Усы жағдайда оларға материаллық хэм руўхый жәрдемлер берилип, мүмкиншилиги болғанынша жумыс орынлары менен тәмийинленсе әлбетте усы региондағы мийнет ресурсларының сапасы бираз жақсы тәрепке өзгереді.

Әдебиятлар

- 1.Ква́ща А.Я. Население и трудовые ресурсы. -М.: «Мысль», 1990
2. Саруханов Э.Р. Население и трудовые ресурсы. В справочном пособии, -М.: «Экономика», 1994.
3. Абдуллаев Ё. Макроиктисодий статистика. - Тошкент: «Мехнат», 1998.
4. Население и трудовые ресурсы. (А.Г.Новицкий и др.) -М.: 1990.

РЕЗЮМЕ

Тавсия этилаётган мақолада халқ ва мехнат ресурсларини методологик ўрганишнинг қатар аҳамиятли ижтимоий-иктисодий ва демографик масалалари ҳақида сўз этилади.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются наиболее важные социально-экономические проблемы демографических и методологических основ движения населения и трудовых ресурсов.

SUMMARY

The reviewed article are studied the most important socio-economic problems of the demographic and methodological basis for the movement and labor resources of the population.

ДЕМОКРАТИЯЛЫҚ ҚӘДИРИЯТЛАРДЫҢ КӨРКЕМ ДӨРЕТИҮШИЛИКТЕГІ ТАЛҚЫСЫ

(Т.Жумамуратов шығармалары мысалында)

М.Т.Жумамуратова – филология ғилмлериниң кандидаты

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: демократик қадриятлар, баъдий ижод, тафаккур, ижтимоий онг.

Ключевые слова: демократические ценности, художественное творчество, мышление, общественное сознание.

Key words: democratic values, artistic creation, thinking, public consciousness.

Халықшыл жәмийет ҳаққындағы ой, гуманистлик мәпти гөзлеген уллы мақсетлер тийкарындағы демократиялық жәмийет қурыў идеясы әйем заманларда-ақ хәр бир дәўирдин интеллектуал санасына қозғаў салып, жәмийет прогреси ҳәм инсан кәмиллигине, ҳуқықый мәденияттың жоқарылаўына бағдарланып, идеал жәмийеттин көбирек адекват ҳәм нәтийжели жолларын излеўге талпындырып келген. Әйемги дәўир естелиги «Авесто» өз ишине әдеп-икрамлык, ҳуқық, дин ҳаққындағы өлшемлерди жәмлеген тарийхий ҳуқық дереги сыпатында тән алынбақта [6]. Грек философлары Платон, Аристотель, Эпикурдың мийнетлеринде олардың жәмийет ҳәм мәмлекет ҳаққындағы пикирлери бар [6]. Хәзирети Алишер Наўайы «Махбул ул-қулуб» шығармасында «Әдалатлы патша Ҳақ тааланың халыққа көрсеткен мәрхәматидур; бундай патша мәмлекет ушын тынышлық ҳәм пәраўанлық себепшисидур» [1,15] - деп жазады. Сондай-ақ, бул мийнетте беклер, орынбасарлар, ўәзирлер, жасаўылар, ләшкерлер, қазылар, нызамшы муфтилер ҳәм тағы басқалардың мәмлекет қурамындағы миннет ҳәм ўазыйпалары – олардың мәнәўияты ҳәм әдеп-икрамлығы көзқарасынан түсиндирилген. Қарақалпақ классиги Күнхожаның «Шад боларсан, шадлы болса елатың» деген ғәпинде жеке инсан ҳәм жәмийет бирлигиниң әҳмийети сезиледи.

Илимий жөнелисте демократиялық жәмийет тийкарларына арналған жұмыслар[2;3;5] орынланды. Америкалы илимпаз Джон К.Гэлбрейттиң мийнети әйне «Әдил жәмийет гуманистлик көзқарас» [3] - деп аталған. Солай да, адамгершиликли жәмийет ҳәм онда демократиялық әдиллик ҳәм халықшыллық мәселелери толығы менен шешимин тапқан емес, еле де тийкарлы, хәр қыйлы аспектлерде ўирениўди талап етеди.

Демократиялық қәдриятлардың көркем дөретиўшиликтеги талқысына қаратылған бул мақаланың ўирениў объекти – Өзбекстан ҳәм Қарақалпақстан халық шайыры, Бердақ атындағы Мәмлекетлик сыйлықтың лауреты Тилеўберген Жумамуратовтың (1915-1990), шайыр тилинде айтсақ, «хәр дәўирде де бир қәлипте жаңарып баратуғын хасыл даналық»тан ибарат «кеўиллерди толқытқан» халықшыл ойға қурылған мәнәўий мийрасы болып табылады.

Әзел-әзелден, пикирлеў әлеми кең, исеними бекем, сезимталлығы терең, жоқары мәдениятлы, өмирин жақсылық ҳәм сулыўлық нызамлары менен қура алатуғын мәнәўиятлы инсанлар өзлериниң дөретиўшилик интәси менен инабатлы түсиник ҳәм сезимлерди тәрбиялап жәмийет прогресине үлес қосады. Көркем дөретиўшилик пенен шуғылланған өнерпаз өз пикирлеўинде өзине шекемги прогрессив идеялардың қаймақларынан азықланып, турмыс фактлерине экспрессивлик-баҳалаўшылық мүнәсибет билдириў арқалы әдиллик моделин усынады. Т.Жумамуратовтың шығармаларында да әдил, инсансүйиўши пәрўар жәмийет ҳаққындағы арзыў-әрманлар өз сәўлесин тапқан. «Әдиллик – дарақ, жақсы болсаң, дарағысаң журтыңның»; «Өзиң емес, журт өлшейди баҳаңды»; «Өзим Шәрьярман деп шайқымды салма, төбеңде көз тигип сынап тур халқың»[4]-деген қатарлар – халық қәлеўи ҳәм прогрессив жәмәтшилик пикирдин әҳмийетин билдирип тур. «Жақсылықтың қарамаатлы иси бар, Әдилликтің қудиретли күши бар!» деген ой-пикир шайырдың хәр қый-

лы жанрларда жазылған шығармаларының тийкары кредосы, десек те болады. Себеби, жетилискен жәмийетте инсанлар мүнәсибети ҳаққындағы қараслардағы негизги қәдрият – жақсылық ҳәм әдиллик. Жақсылық – бул әдиллик мүнәсибети, әдил мүнәсибетте болыў – жақсылық дереги. Усы ҳақыйқатлық шайырдың хәр қыйлы дөретпелерде әҳмийетли өлшем сыпатында көринеди. «Таң қаларлық қыял жетпес қарамаат, Кең аспанның жайнап турған ақ күни. Онда болмас теңсизлик, я алағат, Жер жәхәнге бирдай сепкен жақтыны» деп әдиллик улығланады. Соның менен бирге, бул дөретиўшиликте жәмийеттеги әдиллик ҳаққындағы қараслар оннан да кеңирек мағананы жәмлеп, жаратылыстың өзи – ҳәмме ушын теңдик өлшеминде екенлиги ҳаққындағы философиялық жуўмаққа тиреледи: «Дунья баста ҳәмме ушын қурылды, Жаслық тахтым қашықласа бурынғы. Барлық жанның ҳуқықы тең биз бенен, Келгенлерге босатамыз орынды».

Мәмлекет қурылысы ҳәм басқарыў тараўындағы ең әҳмийетли ўазыйпалар мәмлекетте нызамлық тийкарда белгилеп қойылған. Конституцияға муўапық, Өзбекстан Республикасында Олий Мажлис, Президент, Ўзирлер Кабинети, мәхәллий мәмлекет ҳәкимияты, суд ҳәкимияты органлары – мәмлекет ҳәкимиятын әмелге асырады. Мәмлекет ҳәкимияты органлары жәмийетте жоқары мәнәўиятқа тийкарланған ўигит-нәсиятлаўды тәмийинлеп, миллий ҳәм улыўмаинсанлық қәдриятларды ен жайдырады, адамларды жақсылық жолында бирлестириўши идеяларды жаратады. Мәмлекеттиң бул мақсетлериндеги қарамаатлы таянышларының бири – көркем дөретиўшилик, әлбетте.

Көркем дөретиўшиликте жаратылған уникал жаңалық – өмирдин этикасын-эстетикасын өзінде жәмлеген философиялық ойлардан ибарат. Ҳақыйқый шайыр терең пикирлеўши философ. Сонлықтан да ол: «Жолбасшылық – бийик хұрмет, зор талап»ты – ел тәғдири ушын қатаң жуўапкершилик, ел ағасы сыпатындағы ауыр салмақ ҳәм Ўатан алдындағы перзентлик сезим екенлигин аңлата алады.

«Басшы келип кетеди, халық қалады, Жақсы басшы сыртынан мақталады. Арадан кетсе де ол, өтсе де ол, Адамлар жүрегінде сақланады»; «Басшы болсаң, елиңиң ағасы бол, Бир жағынан хызметкер баласы бол, Жақсылық жерде қалмас, деген сөз бар, Ең қәдрили көзиниң қарасы бол»; «Баслық, мүдир, райис яки ҳәким, ҳәммеси өз халқына бала бәри». Бул пикирлерде жақсылық, демократиялық жаңаланыўларды мақуллаў – хәр қандай прогрессив сананың, демек халықтың қәлеўи екенлигин аңлаймыз ҳәм бул нийетлердин – әсиримиз жарасығына айланғанына сүйсинамыз.

Мәнәўият қәдрияти – инсанның мойынлайтуғын ҳәм қорғаўға таяр туратуғын, өз өмири даўамында бағынатуғын түсиник ҳәм концепциялар жәми болып табылады. Мәмлекет раўажланыўының теориялық негизи: улыўмаинсанлық қәдриятларға садықлық, мәнәўий мийрасты бекемлеў ҳәм раўажландырыў, инсанның өз имкәниятларын еркин жүзеге шығарыўы, Ўатанды сүйиўшилик киби принциплерге сүйенеди.

Демек, демократияның зәрүрий шәрти – еркинлик, хұрпикирлилик. Бирақ, еркинлик – бийбастақлық емес. Демократия – шахстың ҳәмме ушын тең зәрүр

нызамларға толық бойсыныуын, тәртип-интизамға сүйенип жасауын талап етеди. Еркінлик кепиллиги – бул инсан болмысының өз максетлерине мууапық нызам тийкарында, этикалық-эстетикалық қарым-қатнас шеңберінде шешим қабыллауы хәм хәрекет етиуи болады. Еркінлик хәм жууапкершилик өз ара диалектлик байланыстағы түсиниклер. Инсан өзиниң жәмийет алдиндағы миннетин – әпиуайы жасау тәризиде, өз еркинлигиниң, жәмийетлик белсендиллигиниң бир көриниси, дауамы деп билсе, өзин жәмийетке керекли бир ағза сыпатында таныса ғана, ол шын мәнисиндеги кәмилликке ериседи, жәмийетте жасап турып, жәмийеттен бийгәрез болуу мүмкин емес. Шайырдың қосықларында усы тақылеттеги пикирлерге силтеу бар: *«Адам болсаң жәмийетке дерексен, Қосылмасаң – тамыры жоқ терексең. Ойламасаң тек өзиңнен басқаны, Айтшы қәне, сен кимлерге керексен?!»*.

Басқару хәм орынлаушы бууынды демократияластырудағы тийкаргы бағдарлаушы, әлбетте, ҳуқықый сауат хәм мәнауий бәркамаллық. Бул пазыйлетлердиң жетиспеушилиги хәр дәуирдин де прогрессив ой-пикириниң тийкаргы ууайымы. Уақтында, халық шайыры да, халқының тәшиуиши менен «ауырып», (сол ушын да «халық шайыры» атакларына ийе болған), өз ойларын жәриялаған: *«Адамдағы түрли-түрли сыр қандай, «Биреулер – зор, биреу – қудай урғандай. Миннет етер, болса киши хәмелдар, Хукиметти жалғыз өзи қурғандай»*. Шайырдың «Тирийек жутқан жайын» тымсалы нәпсиқаулық бәлесине жолыққан «бир әйдик жайын»ның өкинишли жууағын береді. Лауазым – бул халық исеними, үлкен жууапкершилик екенлигин уқтырып, жууапкершиликти түсинбеудин ақыбетлерин билдирип сергеклендиреди: *«Ақмаққа хамал – мурнына батпан самал. «Сақ бол» дегендей, Хамалпаразлық – кесел, Тирийек жегендей: Кем-кемнен мәсиреди, Қоддаслап есиреди. Жаман деген аттан да қашпас, Өтирик мағлыұматтан да қашпас. Шалқыйды билінгенше, Сазақтан илнгенше»*.

Шахстың ҳуқықы хәм еркинлигине арналған Инсан ҳуқықларының улыұмалық Декларациясында, миннетлерди де өз ишине алған еркинлик ҳаққында айтылғанда, хәр бир инсанның ҳуқық хәм еркинлиги басқалардың ҳуқықларын мойынлау хәм ҳүрметлеуи шеңберинде екенлиги аңланады. Орынлы түрде Нызам менен кепилленген бул ийгиликли өмир шәрти шайырдың дүнъятанымның мазмуны сыпатында көринеди, адамгершилик қағыйдасы менен үйлесимин табады. Шайыр жәмийетке жат иллетлерге дус келгенде, яки адамгершилик этикаларынан шетлесуи халатларын көргенде оның дүнъятанымында «қарсы сөз» импровизация усылында төкпеленип дәретпеге айланады, кең жәмийетлик ойға тәсир жасайды. Жәмийетлик санада мақуланған шынлық халық арасында таралып кетеди, ен жаяды. Шайырдың: *«Маржанның да арасынан тас шығар, Жай адамнан мың есе пәс басы бар. Өзим көрдим соның биреу-екеуін, Мүмкин, бирақ, арамызда аз шығар?...»* деген сәл хәзилнама қатарларында, сондай-ақ, айырым унамсыз иллет адресатына қарата қатты айтқанларында да, ҳақыйқат ушын гүресте хеш кимнен тартынбағанлығы, лауазымдағы хәмелдарға да, әпиуайы пукараға да бирдей адамгершилик көзқарасынан бахалаушы мүнәсибette болғанлығын көремиз. Мысалы: *«Жоқарыға жалтақладың қояндай, Өз халқыңды тепкиледің бояндай, Басқаны қор, өзиңди зор санайсаң, Өңирдеги уәкалаттан уялмай!»*; *«Көп гердейдиң расында, әкең соққан төриңдей. Барған адам турар сында, Жаңа түскен келиңдей...»* хәм т.б. Халық шайыры К.Рахмановтың шайыр Т.Жумамуратов ҳаққында: *«Қосық болып атылғанда, Албырады батырлар да»* деп тастыйықлау себеби усында.

Шайырдың «Сууға кеткен адам» деген шығармасы халық аңызларына тийкарланған, мазмуны соннан ибарат, бир жылқыман *«жылқынып аққан дәрйаға»* қарап турып, онда *«батып-шүмип қалықлап, демі қысып халықлап»* ығып баратырған адамды көрип қалып қутқарады. Бул *«Ийеси барлық дүнъяның»* Әсфендияр хан екен. Хан өзін қутқарушыға *«Керегиңше алабер, Ғәзийнемнен, малымнан»*, *«Бүгиннен баслап сен де үлкен төресең»* деп көп байлық, хәмел уәде береді. Ал, жылқыман болса, *«Байлыққа жоқ жарысым, Хамалға болмас тарысым. Қутқару – иси хәммениң, Адамшылық ары ушын»*; *«Ергим келмес қумартып, Мийнеттен қол қабартып, Халық пенен дәуран сүргеним, Ханлығыңнан мың артық»* деп жууап береді. Сонда хан: *«надансан, сен жылқышы»* деп жылқыманды *«сықақлап сөз айтып»* мысқыллайды. Жылқыман: *«-Надан десең наданман, Бирақ, мен де адамман. Сениң менен дос болсам, Хәмме ушын жаманман: Елге қәдириң қалмаған, Ханлық – бахыт болмаған. «Қутқарды» деп тил қатпа, Үлкен сыйлық сол маған»* деп жууап береді. Хәм жәнне *«Себең халықтан қорқаман»* деп қосып қояды. Яғный, жылқыман, ханның сонша сыйлықтарынан гөре, сени қутқарғанымды халыққа айтпасаң, болды» деп турыпты. Буннан үлкен ауыр сынақ болар ма?! Автор кейининде, *«Қурал етип хамалды, Белгилеме шамаңды. Халық – тәрези өлшеп тур, жақсы менен жаманды»* деп жууақ шығарған. Демек, қәдрият концепциясы – прогрессив жәмийетлик ой тийкарында, халық ушын не нәрсе кунлы деген сорауға жууап береді.

Бүгинги күни суд реформаларының мәнисі – тәртип-интизам үстемлик етиуиши демократиялық жәмийет ҳаққындағы ойға келип тиреледи. Суд-хуқық дизиминиң либералласыуы бул мәзи нызам талабының жумсатылыуы яки хәлсизлениуи емес, бәлким, керисинше нызамлардың инсаныйлық хәм демократиялық тийкарларының беккемлениуи, демек. Усыларды ойлағанда, халық шайырының: *«Хәмме бирден топылғанда дөгерек, Қыйаңлардың қыйсықлығын жеңер-ек. Бес бармақтың бәри бирдей болғанда, Адам ушын суд, прокурор не керек?!»* деген әрманлары ядқа келеди.

Т.Жумамуратов айрықша импровизаторлық талантқа ийе, кәлеген факт хәм уақыяға сол уақыттың өзінде, қалаберсе, поэтикалық шеберлиги менен қосық қатарларын дизиюине көре халық арасында «төкпе шайыр» атанған. Оның сатиралық шығармаларындағы, мәселен, *«Көпке оның зықы өтти, Биразларды ермек етти. Бир уақытта отырған стол, Қәпелимде өңкип кетти!»* деген сыяқлы күшли юморға қурылған қатарларынан көптеп мысаллар келтируі мүмкин.

Мәмлекеттиң де, ондағы әдалатлы демократияның да басламасы – шаңарақ. Сонлықтан, тийкаргы Конституцияда шаңарақ жәмийеттиң тийкаргы бууыны есапланады, жәмийет хәм мәмлекет тәрәпинен семьяны саламатластыруға, бала тәртип-интизамының тууы кәлиплесиюине тәсир етиуиши үрп-әдетлерге дыққат бериледи. Шаңарақтағы тәлим-тәрбия, ата-ана қәдири, ата-ана хәм перзентлер мүнәсибетлери Т.Жумамуратов дәретиушилигиндеги тийкаргы темасы болып, әдеп-икрамлық қағыйдалары шырайлы сюжеттерде, нәсиятларда өзгеше сәуленген. Бунда семьядағы тәрбиялық атмосферадың әхмийетине айрықша итибар берилген: *«Қус та уясынан сезим алады, Хәр бир нәрсе негизине барады. Әкесине усамайды десең де, Ең болмаса бир белгиси қалады»*; *«Биреу айтса, «Хәу!» деме, Сәл нәрсени дау деме. Өз үйиңнің адамын, Питиспестей жәу деме!»*; *«Қут-берекет татыулықтан туады, Жақсы жұпты бир-бириниң қуады. Мысал алсаң оң қол менен сол қолды, Бирин-бир сыйпалайды, жәуады»*; *«Татыу турмыс елге абад келтирер, Дау-тартыстың изи апат келтирер. Жақсы жұпты өмириңнің қуады, Ақмақ*

тили менен сабап өлтирер» деген сыякты дидактикалык катаралары халык арасында накыл-макалга айланган.

Жуумаклап айтканда, көркөм дөрөтүшликтеги этикалык-эстетикалык мыйрасларды, дөрөтүшлик тәжирибелерди үлги сыпатында үйрениү, олар хаккында пикирлеу пукаралык жәмийетлик сана прогресинде эҳмийетке ийе. Халык шайыры Т.Жумамуратов өзиниң поэзиялык, прозалык, драматургиялык бай мәнәўий мыйрасы менен

инсанийлык қәдириятларды қәстерлеп, унамсыз иллетлер менен аяўсыз гүрести. Биз бул мақалада көркөм дөрөтүшликтиң тек бир бағдардағы, яғный, оның хуқыкий-демократиялық жәмийет хаккындағы, сондай-ақ, мәмлекетлик басқарыу хәм хуқық қорғау мәселелерине байланыслы ой-пикирлерине ғана дыққат аўдардық. Хәм негизинде, усы аспекттиң өзи де еле де кеңирек изертлениўи керек екенлиги хаккындағы жуумакка ийе болдық.

Әдебиятлар

1. Алишер Навоий. Махбубул ул-қуллуб». –Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1983.
2. Андриенко Г. Демократические ценности. <https://www.politforums.net/politclub...>
3. Джон К.Гэлбрейт. Справедливе общество гуманистический взгляд. <https://cyberleninka.ru/article/n/spravedlivo-obschestvo-gumanisticheskij-vzglyad/viewer>
4. Жумамуратов Т. Өмириниң өзи – философия. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 2005.
5. Махаматов Т.М. Демократия как образ жизни народа. Автореферат Диссертации на соискание ученой степени доктора философских наук. –М.: 2005.
6. Проблема общества в античной философии https://studwood.ru/953538/filosofiya/problema_obschestva_antichnoy_filosofii
7. Общая характеристика Авесты как источника зороастрийского права. <https://cyberleninka.ru/article/n/obschaya-harakteristika>.

РЕЗЮМЕ

Мақалада демократик қадриятларнинг бадий ижодаги талқини қарақалпақ шоири Тлеуберген Жумамуратов асарлари миқсолида ёритилади. Шоирнинг ҳуқуқий-демократик ғамият, давлат бошқаруви ва ҳуқуқий ҳимояга оид бадий тафакқури аниқланади. Таҳлилларда асосий урғу асардаги маънавий-ахлоқий баҳолашга қаратилган бўлиб, маънавият, одамийлик ва адолатлилик қадриятлари шоир асарлари орқали таҳлил этилади.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена толкованию демократических ценностей в художественном творчестве на примере произведений каракалпакского поэта Тлеубергена Жумамуратова. Разъясняется художественное мышление поэта о правовом-демократическом обществе, о государственном управлении и правовой защите. Основной акцент анализов направлен на духовно-нравственную оценку в произведениях, на первый план выдвигаются ценности как духовность, гуманность и справедливость.

SUMMARY

The article is devoted to the interpretation of democratic values in artistic creation on the example of the works of the Karakalpak poet Tleubergen Zhumamuratov. The poet's artistic thinking about a legal-democratic society, public administration and legal protection are explained. The main emphasis of the analyzes is aimed at spiritual and moral assessment in works, values such as spirituality, humanity and justice are brought to the fore.

СИСТЕМНОЕ МЫШЛЕНИЕ В ПОЗНАНИИ

М.К.Ниязимбетов - доктор философских наук

Б.Ж.Алланазарова - соискатель

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Таянч сўзлар: мураккаблик, тизим, нозикизилик, тизимли тафаккур, фрагментар тафаккур, редукционизм, холизм, тизимли моделлаштириш.

Ключевые слова: сложность, система, нелинейность, системное мышление, фрагментарное мышление, редукционизм, холизм, системное моделирование.

Key words: complexity, system, nonlinearity, cognitive system, fragment cognition, reduction, holism, system modeling.

В современной гносеологии системное мышление исследуется в качестве адекватного образа мышления для познания сложности.

Что такое системное мышление? Ряд исследований содержат его определения. К примеру, по мнению А.Н.Аверьянова, «системное мышление это – самая разная форма мышления» [1:263], по В.К.Толкачеву, оно есть «качественно новое состояние мышления» [2:347]. По мнению одного из крупных специалистов в вопросах системного мышления и системного подхода Донеллы Медоуз, «Системное мышление – новый способ описания и познания окружающего мира, учитывающий, что «всё связано со всем», что взаимосвязи могут носить нелинейный характер и образовывать циклы обратных связей, что система в целом представляет собой нечто большее, чем простая совокупность составляющих ее частей. Специалистов в области системного мышления и системной динамики называют системными мыслителями или системщиками. Современный мир быстро меняется, многое усложняется, системное мышление помогает нам увидеть наши возможности, применять их и управлять ими. Данный тип мышления может помочь найти истинные причины проблем и найти пути их преодоления» [3:150].

Противоположностью системного мышления является фрагментарное (отрывочное, неполное) мышление. Если фрагментарное мышление изучает предметы и явления, деля их на части, то системное

мышление занимается построением целого объекта из его частей. Односторонность фрагментарного подхода много веков назад отметил древнекитайский философ Лао Цзи в своем высказывании: «когда человек делит мир на части, он перестает понимать воздействие не только божественных, но человеческих законов». Между прочим, фрагментарное мышление мы можем рассмотреть на примере индийской притчи, в которой говорится о том, как несколько слепцов не смогли познать истину, представляя себе части тела слона, которые они ощупывали:

Первый, ощупывая хвост слона, посчитал, что это веревка. Второй, ощупывая зубы слона, представил их себе в виде палок. Третий, ощупывая его живот, представил себе стену. Четвертый, ощупывая ноги слона, представил себе столбы.

Слепцы познали только части целого. Они не осознали, что в действительности истина выглядит по-другому. Анализ только частей не обеспечивает понимания целого, ибо целое определяется взаимодействием частей. Отдельно взятая часть целого это только часть, она не дает никакого представления о целом. Между тем, объединив свои разрозненные представления, слепцы могли бы создать единую картину целого и таким образом достичь истины. При помощи системного мышления мы создаем широкую панораму, точнее понимая происходящее.

В подобном вышеприведенному фрагментарному

мышлению, мы получаем информацию о небольшой части предмета или явления.

Фрагментарное мышление дает человеку только одну единственную возможность, другие возможности и связи между ними остаются за пределами его понимания. Точно также фрагментарное мышление приводит только к одному единственному решению вопроса, других решений человек не видит. Фрагментарное мышление это – видение только частей предметов и явлений, отдельной их стороны, отдельных связей в них. Например, исследователь, опирающийся на фрагментарное мышление в решении проблемы, связывает ее возникновение с одним единственным фактором, имея дело со строгим детерминизмом (линейной связью) причинно-следственной зависимости. Размышляя над единственным решением проблемы, невозможно прийти к новым решениям.

В виде примера мы также можем обратиться к сфере предпринимательства. Если предприниматель, занимаясь бизнесом, удовлетворяет только свой материальный интерес и не видит в нем других вещей, таких, например, как возможность морального удовлетворения от совершения добрых дел, то он мыслит несистемно. Маловероятно, что такое предпринимательство будет эффективным.

К тому же специалисты много говорят об экономических проблемах, загрязнении окружающей среды, социально-политических беспорядках и других проблемах современной действительности, размышляют над решением этих проблем, однако окончательного решения эти проблемы еще не получили. Причиной этого является усложнение мира. Осознание, понимание сложных систем традиционным образом мышления недостаточно. Следовательно, возникла необходимость в другом типе, образе мышления, которым является системное мышление. Системное мышление это – способность познавать не только части целого, но и его синергию, различные связи, присутствующие в системе.

Мы живем в мире систем. Поэтому нам необходимо системное мышление. Раз мир является системным, то и для его познания необходимо системное мышление.

Системное мышление предполагает, что мы должны видеть свойства предметов и явлений не как отрицающие друг друга, а в виде элементов, из которых строится целое. В истории философии некоторые учения рассматривали материю и дух противоположными друг другу, отрицающими друг друга. Однако материя и дух представляют собой целостность, следовательно, они предполагают друг друга. Такие представления, присутствующие в некоторых учениях, можно оценить в качестве фрагментарного мировоззрения, которое противоположно системному мировоззрению. По мнению М.Р.Шагиахметова, системное мировоззрение это – рассмотрение человека и природы, человека и мира при помощи нового, адекватного подхода, в котором никакая часть не может быть противопоставлена другой, рассмотрение мира в целостном, системном единстве [4:6].

Раз мир является целостной системой, наше представление о нем, наше мировоззрение также с необходимостью должно быть системным. Тогда наши знания о мире будут адекватными.

Таким образом, предметы и явления необходимо рассматривать, основываясь не на их амбивалентности, а в совокупности всех их сторон, которые предполагают друг друга, когда это необходимо обращать внимание на то, как они меняются местами. В качестве примера взглядов, придерживающихся признания единства противоположностей, их

взаимопереходов, а не отрицания их друг другом, можно привести китайскую басню:

В одной из китайских деревень жил счастливый крестьянин, ибо у него была лошадь, которой не было у других. Однако однажды лошадь убегает... и он превратился в самого несчастного человека в деревне. Однажды его лошадь вернулась, но привела с собой дикую лошадь. Человек снова стал считать себя счастливым. Но его единственный сын, пытаясь приручить дикую лошадь, упал с нее, сломал ногу и стал калекой. Крестьянин вновь ощутил себя несчастным, потому что его единственный сын стал калекой. Однажды император объявил сбор воинов в военный поход, и всех молодых парней забрали на войну, в деревне остался только сын крестьянина, так как был калекой. Крестьянин снова почувствовал себя счастливым.

В данной басне выдвигается идея о том, что в определенных условиях противоположные вещи могут быть хорошими и полезными, в других – плохими и бесполезными, одним словом, какая-либо часть целого не может быть названа абсолютно плохой или абсолютно хорошей, напротив противоположные части могут переходить друг в друга, предполагать друг друга, находиться в постоянной синергии. Вышеизложенные идеи предрасполагают по-иному рассматривать такие противоположные категории, как этические “добро” и “зло”, эстетические “прекрасное” “безобразное”, духовные “мудрость” и “невежество”. А также вызывают необходимость разработки нового учения, рассматривающего данные двойственные категории не как отрицающие, а дополняющие друг друга, предполагающие друг друга, бессмысленность одной из категорий, когда отсутствует противоположная ей категория, а также, что они являются частями целого. Например, известно, что Джалалиддин Руми применял системное мышление в рассмотрении человеческого поведения: “если бы человек был абсолютно мудрым и полностью свободным от невежества, тогда именно эта мудрость разрушила бы его. Следовательно, невежество вечно, потому что оно обеспечивает непрерывность существования. Мудрость и невежество меняются местами, невежество помогает мудрости также как ночь и день дополняют друг друга” [5:19-20], то есть “это есть самое малое подтверждение того, что противоположные стороны не отрицают друг друга” [6:317].

Системное мышление раскрывает нам также новое видение фундаментальных проблем философии. В частности в определении сущности человека в некоторых философских учениях приоритет занимает разум (Декарт), в других воля (Шопенгауэр) или ощущения (Ж. Локк и другие). Исторически рационализм, сенсуализм и иррационализм формировались как оппозиционные друг к другу доктрины. Например, гносеологическая позиция учения рационализма выражена высказыванием: “Я мыслю, значит я существую” (Р. Декарт), сенсуализм же опирается на принцип “чего нет в ощущениях, того не может быть в разуме”. На наш взгляд, данный подход фрагментарен, то есть аналитический, так как в данном случае в познании разум и ощущения рассматриваются и признаны как отделенные друг от друга части.

Философ, мыслящий системно, считает, что разум, воля и ощущения не отрицают друг друга, а являются частями (элементами) целого, которые предполагают друг друга. Это сравнимо с человеческим организмом, в котором мозг в отрыве от сердца, сердце в отрыве от печени не могут выполнять полностью свои функции, они являются дополняющими друг друга частями целого. Подобная мысль была выдвинута несколько

веков назад французским философом Леже-Мари Дешаном. По его мнению, “разум-рассудок не могут существовать без ощущений. Однако разум-рассудок составляет не только одно ощущение, чувство. Разум-рассудок составляют единство и гармонию вместе со всеми ощущениями в целом. Поэтому делать выводы из одного единственного ощущения все равно, что делать выводы об общем, основываясь только на частное. Такие выводы будут бессмысленными, потому что общие выводы, которые делаются на основе всех частей целого могут иметь совсем иную природу” [7:317]. Однако теория познания основывается на концептуальную модель Декарта – метод аналитического мышления, согласно которому, чтобы познать целое, необходимо разделить его на части, а в результате их объединения можно получить свойства целого. Об односторонности данной методологии Фритьоф Капра пишет следующее: “картезианская научная картина мира оказала положительное воздействие на классическую механику и развитие техники, однако во многих других сферах человеческого развития привела к серьезным негативным последствиям. Картезианское мировоззрение явилось причиной множества беспокойств, возникших в мире в настоящее время” [8:336].

Таким образом, по нашему мнению, в настоящее время основу современного гносеологического принципа составляет применение методов холизма и элементаризма в единстве. Методологические методы редукционизма, механицизма присущи фрагментарному мышлению. Редукционизм является методологическим средством перехода от сложного к простому, то есть, чтобы познать сложное целое, необходимо изучать его, разделив на части. Такой подход был присущ классической науке.

Следует отметить, что моделирование сложных систем должно основываться на системном моделировании.

Системное моделирование это – метод, опирающийся на системное мышление, когда отображение исследуемой системы строится согласно требованиям системного подхода. Системный подход это направление методологии научного познания и социально-экономической практики, основанная на

изучении объектов в качестве систем, применении системного принципа.

Основные положения системного принципа [9:18]:

- целосный характер систем;
- взаимосвязь в системе целого и частей;
- примат целого над частями, то есть приоритетность, превалирование целого;
- иерархичность структуры системы;
- динамизм систем, их структуры, характеристик элементов;
- неоднозначность в будущем возможного состояния и поведения, в том числе нередко и хаотического, внешней среды и изучаемых систем;
- устойчивость или эффективная адаптация, включая гомеостатическое поведение, сложных систем по отношению к неизвестному.

Таким образом специалисты различных областей науки в процессе исследовательской деятельности должны опираться на системное моделирование изучаемого ими объекта. Для этого до начала построения модели системы они должны изучить его структуру, проанализировать его компоненты, определить связи между отдельными его элементами. В свою очередь до анализа структуры системы они должны знать содержание и сущность ряда понятий, а именно: система, элемент, структура, малая система, большая система, обратная связь, которые характеризуют строение и функционирование системы..

В заключении можно сказать, в настоящее время для молодежи эффективным инструментом при решения сложных задач в усложняющемся мире, принятия правильного решения может служить системное мышление. При использовании системного мышления, когда признано, что проблема имеет системный характер, потребуется решать не одну проблему, а множество проблем. Решение системных проблем связано с системным мышлением. Ибо, по мнению специалистов, множество проблем настоящей действительности, в частности возникновение экологического, экономического, социального и пр. кризисов связано с тем, что не было опоры на системное мышление.

Литература

1. Аверьянов А.Н. Системное познания мира: методологические проблемы. - М.: Политиздат, 1985, -С.263.
2. Толкачев В.К. Роскошь системного мышления. СПб.: Эмпатия, 1999. – С.347.
3. Медоуз Д. Х. Азбука системного мышления. / Д. Х. Медоуз; пер. с англ. под ред. чл.-корр. РАН Н. П. Тарасовой. 2-е изд.— М.: «БИНОМ». Лаборатория знаний, 2011, -С. 150.
4. Шагиахметов М.Р. Основы системного мировоззрения (системно-онтологическое обоснование). -М.: КМК, 2009, -С. 6.
5. Модернизация жараёнининг фалсафий-методологик тахлили. Масъул мухаррир М.Н.Абдуллаева. –Тошкент: “Noshir”, 2010, 19-20-б.
6. Ҳақиқат манзаралари. Леже-Мари Дешан мақоласи. – Тошкент: “Янги аср авлоди”, 2009, 317-б.
7. Ҳақиқат манзаралари. Леже-Мари Дешан мақоласи. - Тошкент: “Янги аср авлоди”, 2009, 317-б.
8. Капра Фритьоф. Паутина жизни. Новое научное понимание живых систем. – К.: «София»; М.: ИД «Гелиос», 2002. -С. 336.
9. Лившиц В.Н. Основы системного мышления и системного анализа. – М.: Институт экономики РАН, 2013. -С. 18.

РЕЗЮМЕ

Биз мураккаб ночизикли оламда яшаймиз. Мураккаблик муаммоси замонавий эпистемология ва фан методологиясида марказий ўринни эгаллайди. Маълум бўлдики, мураккаблашётган оламни, унинг қонуниятларини билиш уни анъанавий методология методлари билан тадқиқ этиш билан адекват эмас. Шу сабабдан мураккаблик феноменини тадқиқ этишнинг муқобил методларини ва тафаккур тарзини ишлаб чиқиш зарурати пайдо бўлди. Мазкур мақолада мураккабликни билишда тизимли тафаккурнинг фалсафий жиҳатлари таҳлил этилган.

РЕЗЮМЕ

Мы живём в сложном нелинейном мире. Проблема сложности прочно заняла центральное место среди проблем современной эпистемологии и методологии науки. Становится очевидным, что познание усложняющегося мира, его закономерностей невозможно адекватно отразить методами традиционной методологии науки, поэтому возникла необходимость разработки альтернативных методов и стиля мышления исследования феномена сложности. В статье дан анализ философских аспектов системного мышления в познании сложности.

SUMMARY

It is clear that the cognition of complex world and changing principals are impossible adequately depict methodology sciences in traditional method, so that it came up necessary to develop the alternative methods and thinking style of research phenomena. The article is analysed the philosophical aspects of cognition system in complexity of consciousness.

AGRICULTURE OF KARAKALPAKSTAN IN CONDITIONS OF THE MANAGEMENT OF PLANNED DISTRIBUTING SYSTEM IN 1960-1980 YEARS

A.A.Abdukarimov - *basic doctoral student*

Nukus state pedagogical institute named after Ajiniyaz

Tayanch soʻzlar: partiya apparati, sun'iy sug'orish, ijtimoiy soha, paxtani kimyolash, qishloq xo'jaligi siyosati, paxta xom ashyosi, kollektor, paxta tozalash sanoati, monokultura, bioiqlim, ekologik, pestitsidlar, defoliatsiya.

Ключевые слова: партийный аппарат, искусственное орошение, социальная сфера, химизация хлопчатника, аграрная политика, хлопок-сырец, коллктор, хлопкоочистительная промышленность, монокультура, биоклимат, экологический, песцистиды, дефоляция.

Key words: party leadership, artificial irrigation, social sphere, chemicalization cotton, agricultural policy, raw cotton, collector, cotton ginning industry, monoculture, bioclimat, ecological, pesticides, defoliation.

In the early 1960s, new faces appeared in the highest echelon of power in Karakalpakstan: Kallibek Kamalov, Erezhep Aitmuratov, Rakhima Kalbaeva, Zhiembai Bekbergenov, Said Bukharov, Viktor Mlinsky, Kucherbay Seytimbetov, Reipnazar Babanazarov and others [1:12].

A characteristic feature of the activities of the leadership of Karakalpakstan at that time: all members of the government and party workers were for months during the sowing and processing and picking of raw cotton on a business trip to the collective and state farms assigned to them.

Experiments were carried out for the management of economic industries on the territory of Karakalpakstan: 5 collective farm and state farm production administrations were formed - Turtkul, Chimbay, Khodjeili, Amu Darya, Kegeili [2:32]. In 1962, the Ministry for the production and procurement of agricultural products was formed, on December 25, 1965; the Amudarya delta administration of irrigation systems was formed.

The real levers of power were concentrated in the hands of the party leadership: it expanded its command functions, took upon itself the solution of day-to-day management issues, replacing Soviet and economic bodies.

1975-1980 about one and a half million square meters of housing were built, many farmsteads were liquidated, and the residents who previously lived in them moved to comfortable villages. There were 147 km of water pipelines and 132 rural water supply networks in the Republic [3:11].

It should be emphasized that in 1975-1980 hundreds of secondary schools and children's institutions, healthcare institutions, culture, enterprises, trade, public catering and consumer services were built in the republic over the past 8 years. Capital investments for the construction of public utility facilities amounted to more than 18 million rubles for the improvement of cities, regional centers and other settlements was spent 25 million rubles [4:105].

Fresh forces came to the leadership of the agriculture of Karakalpakstan in the 1980s: A. Bekmanov, M. Kinbaev, E. Gayupov, I. Kurbanov, D. Zhumabaev, I. Doschanov, S. Zhamangaraev, S. Turemuratov and others [5:67].

The agriculture of Karakalpakstan specialized in the production of cotton, rice, alfalfa seeds, karakul skins, wool, and silkworm cocoons. The agriculture of our republic was based on artificial irrigation. The structure and effectiveness of the agricultural management system largely depended on the administrative-territorial division of Karakalpakstan. Of course, here it was necessary to take into account the most important factors that determine the nature of the economy and social sphere of each of the 15 districts of Karakalpakstan, but in practice, the originality of many of these regions was not taken into account.

It should be noted that Karakalpakstan was the northernmost border of cotton growing in the world cotton growing. If the yield of cotton in 1963 was 15.8 centners per hectare, then in 1970 the yield increased to 27.7 centners, and by 1975 it was already 31.0 centners per hectare, i.e. the increase against 1963 was almost 2 times higher [6:6]. This tremendous leap was made "thanks", firstly, to a sharp expansion of the front of reclamation work. And, secondly, due to the chemicalization of cotton, which later affected

the soil and human health. Although the damage of excessive chemicalization of agriculture was obvious, it remained one of the constituent parts of agricultural policy until the early 90s.

In accordance with the instructions of the center, the party and state bodies of Karakalpakstan in 1973 set the task of bringing the production of raw cotton to at least 450-500 thousand tons by the end of the decade, and increasing the production of other crop and livestock products. For these purposes, it was planned:

For 7 years (1974-1980) to comprehensively develop and enter into agricultural circulation at least 150 thousand hectares of new lands, including: in the Turtkul, Beruniy regions, cotton lands of ancient irrigation on the Ellikkala massif - 20 thousand hectares and the Zhanbaskala massif - 40 thousand hectares. In the northern regions for rice - 40 thousand hectares, for potatoes, garden melons and fodder crops in all areas - 10 thousand hectares.

By the mid of 70s, the water industry of Karakalpakstan had turned into a complex diversified system. Irrigation works have made significant changes in the development of agriculture in the republic. The sown area expanded by more than 67 thousand hectares, for the first time an engineering rice system was built on 50 thousand hectares. The production of raw cotton has increased significantly. Cotton growers of Karakalpakstan in the ninth five-year plan handed over 1.7 million tons of cotton, 283 thousand tons more than in the eighth five-year plan.

The authorities coordinated the work of several teams to create cotton-growing equipment, which made it possible to expand the scale and increase the pace of cotton-growing mechanization. So, if in 1949, at the dawn of the use of cotton-picking equipment, the share of machine picking of raw cotton was only 0.2% of the total volume of harvested cotton, then in 1974 in Karakalpakstan, 196 thousand tons of raw cotton were harvested by machines, or 53% of the total crop. In the business of picking raw cotton, the machine operators of the Nukus, Chimbay and Leninabad (modern Kanlikol) districts particularly distinguished themselves, collecting over 60% of them by machines. The mechanization of agricultural production significantly changes the nature and content of agricultural labour.

At the same time, significant importance was attached to the development of the cotton ginning industry - the largest industry in our region. In the 70s, 10 cotton factories, 32 procurement points, several dozen drying and refining shops equipped with high-performance equipment were built in Karakalpakstan.

Cotton, which was turning into an agricultural monoculture not only of Karakalpakstan, but of the Central Asian republics as a whole, blocked the processes of diversification of its agrarian-industrial structure. To put it simply, the region, which is fertile in bioclimatic terms, is doomed to remain in a narrow niche of all-Union cotton specialization. In the total mass of all sown areas in 1970, 50% of the land in Uzbekistan was occupied by cotton, while only 3.6% of the area was allotted for spring wheat.

The monoculture orientation of the region's agricultural sector led to the fact that it turned from an agrarian produc-

ing to a consuming one. New lands were allocated for cotton. Sowing of food crops was rapidly declining, and the size of the villagers' personal plots was limited. Extension of the cotton crop, the crops of which fit literally under the windows of a collective farmer's house, narrowed the possibilities of developing a personal subsidiary farm to the limit. As a result, from year to year, the possibilities of food self-sufficiency in the republic became scarce. Not only cereals, but even potatoes and some types of vegetables began to be imported into the republic. It came to paradoxes when they bought apples in stores imported from distant Moldova.

During the ninth five-year plan, the development of new lands for the rice complex of Karakalpakstan continued at an accelerated pace. The plan for the development of the national economy for 1971-1975 provided for the production of 402.6 thousand tons and the delivery of 320 thousand tons of rice to the state. In 1975, the cultivated area for rice was increased to 30 thousand hectares, and the production of rice to 105 thousand tons, or 2.2 times more than in 1970.

Rice in the 70s became another virgin land for the Central Asian republics. In 1974, the farms of Karakalpakstan sold 120 thousand tons of raw rice to the state, or more than 7 times more than in 1966. Such high rates of development of rice growing in our region can be seen from the data of the expansion of sown areas, increase in yield and increase in the gross harvest of this food crop. For example, in 1965, the sown area of rice was 13.6 thousand hectares, and then by 1974 it was 35.6 thousand hectares.

This food crop has received special attention. It was emphasized that work on the construction of rice systems in the Kyzylorda, Syrdarya, Chirchik, Astrakhan, Rostov

regions, Primorskiy region and the Karakalpak Autonomous Soviet Socialist Republic will continue.

In the national economic division of labor, the role of Karakalpakstan is determined, first of all, by irrigated agriculture and animal husbandry. And most of the republic's industrial enterprises are called upon to process agricultural raw materials.

The ecological consequences of the cotton priority were also severe. The uncontrolled use of the waters of the Amu Darya and Syr Darya, the average annual flow of the latter into the Aral Sea from 42.9 cubic kilometers in 1961-1970 decreased to 4.2 cubic kilometers in 1981-1984. This became one of the main reasons for the Aral Sea tragedy. The Amu Darya in its lower reaches completely dried up, and its delta turned into a saline desert. In an extensive non-market economy, water, precious in the conditions of an arid natural environment, has turned into an almost free resource. Thousands of cubic meters of it spread over numerous irrigation structures, flooding cotton and rice fields, not so much irrigating them as covering them with a crust of evaporated salt.

Chemicalization of agriculture was carried out on a large scale in Karakalpakstan. In pursuit of the cotton rampart, the earth was saturated with chemicals in huge quantities. Along with the use of a large group of pesticides, chemical defoliation was widely carried out - pre-harvest removal of leaves from cotton to facilitate its mechanized harvesting. Penetrating deep into the soil, defoliants seeped into the groundwater, infecting them.

The "white gold" fever claimed the lives of people, turned them into doomed hostages of the Soviet extensive economy.

References

1. Kamalov K. At the service to people. Memories. 2nd edition. -Nukus: «Bilim», 2018.
2. Rashidova G.Sh., Kamilov D.A. Sharaf Rashidov. A portrait of a person in an era and an era in a person. -Tashkent: «Tasvir», 2017.
3. Kk.Rep. SA fund-229, inventory-4, case-95, sheet-11.
4. Kk.Rep. SA fund-229, inventory-5, case-100, sheet-105.
5. Moyanov J. People's man honouring. About Uzaqbergen Tileumuratov. -Nukus: «Bilim», 2020.
6. Shagilov I. Remembering the past days. - Nukus: «Bilim», 2012.

Maqolada 1960-1980 yillarda Qoraqalpog'istonda qishloq xo'jaligini rejalashtirish jarayoni va uning oqibatlarini, yangi yerlarning o'zlashtirilishi va bu agrar islohotlar natijasida bioklimatik o'zgarishlar va ekologik muammolarning kelib chiqishi haqida ma'lumot beriladi.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается состояние сельского хозяйства Каракалпакстана 1960-1980 годов, планомерно-распределительная система и её последствия, расширение орошаемых земель под хлопчатник биоклиматические изменения и экологические последствия возникшие в результате аграрных реформ.

РЕЗЮМЕ

The article discusses the condition of 1960-1980s agriculture of Karakalpakstan, planned distributing system and its consequences, increasing in irrigated land under the cotton, bioclimatic measurements and ecological conditions becoming as a result of agrarian reforms.

SUMMARY

ИЗ ИСТОРИИ ПРОВОЗГЛАШЕНИЯ ГОСУДАРСТВЕННОЙ СУВЕРЕННОЙ ДЕКЛАРАЦИИ КАРАКАЛПАКСТАНА

Т.А.Аметов - доктор философии по историческим наукам

Нукусский филиал Ташкентского государственного аграрного университета

Таянч сўзлар: Каракалпоғистон, суверенитет, Декларация, конституция, низом, газета, хоқимият, сиёсат.

Ключевые слова: Каракалпакстан, суверенитет, Декларация, конституция, закон, газета, орган, политика.

Key words: Karakalpakstan, sovereignty, Declaration, constitution, law, newspaper, government (khokimiyat), politics.

Осуществлялось и всё ещё продолжается совершенствование многогранной деятельности по улучшению народного благосостояния и восстановлению духовных ценностей, по обновлению общества и по претворению в жизнь огромных исторических изменений государства в годы независимости.

В своём выступлении на шестнадцатой сессии Верховного Совета Республики Узбекистан двенадцатого созыва 22 сентября 1994 году первый Президент Узбекистана И.А.Каримов отметил: «Путь достижения намеченных целей очень труден и сложен» [9:313].

В конце 80-х годов прошлого века поднимались демократические волны по бывшим союзным республи-

кам как последствия процессов «перестройки», подвергались сомнениям социалистические идеи, резко упали командно-административные методы работы, они подвергались суровой критике. Не смотря на проблемы центр старался всякими путями нарушать и углублять относительно стабильное состояние в бывших союзных республиках.

Здесь необходимо следует отметить, что лозунг первого Президента И.Каримова «Благодаря независимости каракалпакский народ обрел возможность заново возродить многие духовные ценности» [10:268], который вдохновлял идти наш народ вперед, в свою очередь, требовал, чтобы мы, не смотря на самые трудные

и тяжелые условия, не возвращаясь назад, не отворачиваясь от демократических преобразований, обязаны были принимать новые законы по выборам и проводить настоящие народные выборы, выдвигая честных народных кандидатов в депутаты и избирая самых надежных, по истине верных служителей интересам народа. Лидеры Республики стремились получить свой реальный статус, и провозглашение суверенитета стало естественным процессом.

В это время и в Каракалпакстане созревали вопросы определения настоящего статуса республики. К тому же, различные группы интеллигентов стремились укреплять и усовершенствовать общественное мнение.

20 июня 1990 года принимается Декларация о государственном суверенитете Узбекистана. Подчеркнуто, что суверенитет Каракалпакстана обеспечивается Конституцией самой республики. Узбекистан защищает интересы Каракалпакстана [6:194].

Концепция суверенитета Каракалпакстана в составе Узбекистана, хоть и медленно, но пробивала себе дорогу и находила признание. Передовой интеллигенцией были проведены несанкционированные митинги 16 и 21 ноября в Нукусе. После этого были проведены санкционированные митинги 20, 22, 23 ноября также в столице [14].

1 декабря 1990 года Президент Республики И.Каримов на встрече в Нукусе с депутатами, с хаками районов и городов, с активистами республики поддержал идею и дал согласие на государственную суверенность Каракалпакстана [5].

Первый Президент Узбекистана И.Каримов поддержал идею о государственном суверенитете Каракалпакстана на новой правовой основе. При этом глава государства подчеркнул, что провозглашение Республики Каракалпакстан суверенным, политически и экономически самостоятельным государством должно способствовать дальнейшему развитию социального и экономического благосостояния всего проживающего в ней многонационального населения. Учитывая исторические сложившиеся обстоятельства, тесные экономические и культурные связи, традиционные узы дружбы и братства народов, Каракалпакстан должен оставаться в составе Узбекистана [12].

Новые условия предполагают, что отношения между Узбекистаном и Каракалпакстаном будут регулироваться договорами и соглашениями.

Глава государства предложил образовать компетентную комиссию, которая на двусторонней основе разработала бы четкие экономические расчеты взаимоотношений двух братских равноправных республик.

Необходимость сохранения территориальной целостности Каракалпакстана, предоставления самостоятельности в осуществлении законодательной, исполнительной и судебной власти, за исключением тех полномочий, которые добровольно передаются Узбекистану в решении экономических, социальных и культурных вопросов.

Дата созыва 4 сессии Верховного Совета Каракалпакстана XII созыва, где должен был рассматриваться проект Декларации, была перенесена с 6 декабря 1990 г. на 14 декабря 1990 г. [13]. Были подготовлены два варианта проекта Декларации. Варианты были опубликованы в средствах массовой информации республики.

В ходе принятия суверенитета Каракалпакстан сталкивался со многими проблемами. 14 декабря 1990 г. начала свою работу четвертая сессия двенадцатого созыва Верховного Совета Каракалпакской Автономной Советской Социалистической Республики (старое название данной республики в тот период Т.А.). Открыла и вела работу сессии председатель Верховного Совета Каракалпакской АССР Т.А.Ешимбетова. На данной сессии участвовали 130 депутатов. На этой сес-

сии был избран секретариат. Была также утверждена повестка дня и порядок работы. На повестку дня был поставлен вопрос «О принятии Декларации о государственном суверенитете Республики Каракалпакстан» [1:6]. Было предложено два варианта – А и Б Декларации о государственном суверенитете Республики Каракалпакстан. В 235 номере газеты «Еркин Каракалпакстан» за 12 декабря 1990 г. были опубликованы варианты А и Б Декларации о государственном суверенитете Республики Каракалпакстан [7]. На сессии требовались с депутатов терпение, целомудрие, гражданская позиция и деловитость, рассчитанная на будущее. Варианты А и Б в тексте Декларации толкали нас всех, находящихся в эпохи демократических волн, хладнокровно решать, т.е. по принципу «Семь раз отмерь один раз режь». Данный вопрос обсуждался на собрании постоянной комиссии от 13 декабря 1990 г. и в её работе участвовали 94 депутата [1].

Депутаты Верховного Совета Республики Каракалпакстан приступают к обсуждению проекта Декларации о государственном суверенитете Каракалпакстана, и для этого они избирают редакционную комиссию по выработке и редактированию данного проекта, а также счётную комиссию. На этой сессии участвовал вице-президент Республики Узбекистан Ш.Р.Мирсаидов [2:32]. По первому вопросу повестки дня выступали народные депутаты Каракалпакстана [8].

Безусловно, что данная Декларация возлагала надежду, что она будет такой, которая бы заключила в себе суверенность, политические, экономические и культурные связи Республики Каракалпакстан, и такие принципы, при помощи которых можно было бы добиваться дружеских и братских взаимоотношений между другими странами, сохранения и приумножения земных, подземных богатств, ресурсов подземных недр и достигнуть единства региона [8]. Однако в текстах вариантов данного проспекта указанной Декларации сохранились и факторы, которые оказывали бы обратное воздействие на политическое социально-экономическое и духовное развитие нашего народа. В вариантах проекта Декларации о суверенитете было предложено перестроить ККАССР в суверенную Советскую Республику Каракалпакстан, входящую в состав Республики Узбекистан [11:32-34]. Варианты проектов Декларации о государственном суверенитете Каракалпакстана депутаты просматривали по пунктно и предложили поставить на открытое голосование. Была организована редакционная комиссия, и она состояла из 17 человек, и её председателем был заместитель председателя Жокаргы Кенгеса Каракалпакстана Журбин Ю.А.. Журбин Ю.А. ознакомил депутатов с внесенными изменениями в Декларацию и предложил голосовать за вариант А. депутаты единогласно голосовали, не было «против» или «воздержавшихся». Председатель Верховного Совета СР Каракалпакстана Ешимбетова Т.А. взяла за основу принятой Декларации вариант А и по пунктно предложила на голосование. Учитывая высказанные выше мнения и рекомендации, депутаты полностью были согласны с принятием данной Декларации о государственном суверенитете Каракалпакстана и подавали дружно свои голоса, не было «против» и «воздержавшихся».

Таким образом, Декларация о государственном суверенитете Советской Республики Каракалпакстан была принята 14 декабря 1990 года на четвертой сессии двенадцатого созыва. На сессии с поздравительными словами выступил вице-президент Республики Узбекистан Ш.Р.Мирсаидов. Он в своем докладе отметил, что, «когда мы принимаем независимую Декларацию о суверенитете Республики Узбекистан на второй сессии Верховного Совета Узбекистана в её девятом пункте писали так: «Суверенитет Каракалпакстана обеспечива-

ется Конституцией Республики. Узбекистан защищает интересы Каракалпакстана соответствии с её Основным Законом и Конституцией Узбекистана.

Узбекистан таким образом не против получения суверенности не будет ни каких препятствий. Мы такие близкородственные народы, которые всегда поровну делились и радостями и горями» [11:32-34].

Был избран самый верный путь – перспектива для будущего Республики. Была провозглашена государственная независимость Узбекистана, начались годы укрепления на пути строительства суверенной независимой государственности Республики.

Мы живём в такой период общественной жизни, когда все её стороны в очень максимально короткий срок претерпевают огромные коренные изменения. Она день за днем преобразуется, и, в первую очередь и самое главное, наш народ крепко решил и вооружился для того, чтобы определить свою судьбу наряду с теми народами, которые стремятся к фактической независимости и демократической свободе.

Претворяются в жизнь в Республике основы строительства демократического правового общества. Чем дальше, тем больше и больше утверждаются нормативные положения и правила, признанные во всему мире общечеловеческие ценности и сокровища, реальная демократия, человеческие свободы и права. Возрождаются и развиваются наши национальные обычаи и традиции [3].

Осуществляют свою соответствующую деятельность законодательные, исполнительские и судебные власти, которые характерны для строительства демократического правового общества.

Литература

1. Архив Жокаргы Кенеса Республики Каракалпакстан. ф.1, оп.14, д.18.
2. Архив Жокаргы Кенеса Республики Каракалпакстан. ф.1, оп.14, д.18. -С.32.
3. Архив Жокаргы Кенеса Республики Каракалпакстан. ф.1, оп.14, д.167.
- 4./ «Вести Каракалпакстана», 6 сентябрь 1991, №171.
- 5./ «Вести Каракалпакстана», 4 декабря 1990, № 228-229.
6. Декларация о суверенитете. // Каримов И.А. Узбекистан на пороге достижения независимости. – Ташкент: «Узбекистан», 2011. –С. 194.
- 7./ «Еркин Каракалпакстан», 12 декабря 1990, № 235.
- 8./ «Еркин Каракалпакстан», 15 декабря 1990, № 238.
9. Каримов И.А. Наша цель: свободная и процветающая Родина. – Ташкент: «Узбекистон», 1996, Т.2. –С. 313.
10. Каримов И.А. По пути безопасности и стабильного развития. – Ташкент: «Узбекистон», 1998, Т.6. –С. 268.
11. Каракалпакстан АССР Жокаргы Советиниң мәжлислери. Он екинши шақырық төртинши сессия. 1990-жыл 14-15 декабрь. Стенографиялық есап. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1996, 32-34-б. // Архив Жокаргы Кенеса Республики Каракалпакстан ф.1., оп.14., д.18., л.33.
12. Состоялось совещание. / «Советская Каракалпакия», 1990, 4 декабря.
13. О переносе сессии четвертой сессии Верховного Совета Каракалпакской АССР двенадцатого созыва. / «Советская Каракалпакия», 1990, 4 декабря.
14. Уснатдинов Ш. Отыз еки тистен шыққан сөз. Қарақалпақстанның мәмлекетлик суверенитети туғралы пикир жүргізіудің бөгеті ашылды. / «Еркин Қарақалпақстан», 1990-жыл, 4-декабрь.

Мақолада Қарақалпақстан Республикасы суверенитетининг тамойиллари таҳлил этилган. Ўзбекистон ва Қарақалпақстан ҳукуматлари алоҳида эътиборлари Орол бўйи муаммоларига қаратилган. Ўзбекистон таркибида Қарақалпақстан Республикаси ўз ҳудудида фуқароларнинг бурчлари ва эркинликлари, конституциявий ҳуқуқларини қонунлар билан тартибга солиди. Қарақалпақстан Республикасида Конституция устулиги ва ўзига тегишли масалаларни қонунлари асосида ҳал қилади. Қарақалпақстан ҳудудида зич яшайдиган бошқа миллат вакилларининг тенг ҳуқуқлилиги, ўз она тилларининг кенг қўлланилиши ва ривожлантирилишини таъминлайди.

В статье анализируются принципы суверенитета Республики Каракалпакстан. Особое внимание правительство Узбекистана и Каракалпакстана уделяет проблеме Приаралья. Республика Каракалпакстан самостоятельно осуществляет законодательное регулирование порядка реализации конституционных прав, свобод и обязанностей граждан. На территории Каракалпакстана устанавливается верховенство Конституции и законов Республики Каракалпакстан по вопросам, отнесенным к её ведению. Каракалпакстан на своей территории обеспечивает все условия для свободного функционирования и развития родных языков всех народов, компактно проживающих в республике.

The article deals with principles of sovereignty of the Karakalpakstan Republic. The special attention is given to the problem of the Aral Sea coast by the government of Uzbekistan and Karakalpakstan. The republic of Karakalpakstan consisting of Uzbekistan is independently carried out the legislative regulation order of realization the constitutional rights, freedom and duties of citizens. The Republic of Karakalpakstan may determine the main law of the constitution and the law of the Republic of Karakalpakstan as well as amendments in the country's territory. All citizens and nationalities living in the Karakalpakstan Republic has equal rights and provides the development of their native language.

СУФИЗМ-ИСЛАМДАҒЫ ГУМАНИСТЛИК ТӘЛИЙМАТ

М.Ж.Атамуратова – ассистент оқытушы

Әжанияз атындағы Нәкіс мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: ислом, суфизм, тасаввуф, пир, мурид, шариат, тариқат.

Ключевые слова: ислам, суфизм, мистицизм, пир, мурид, шариат, тариқат.

Key words: islam, sufism, mysticism, feast, murid, sharia, tarikat.

Шығыс халықтарының руўхый дүньясына терең кирип, күшли тәсир көрсеткен суфизм-тасаўуф тәлийматы VIII әсирдің орталары IX әсирдің басларында қәлиплесип кең раўажлана баслаған. Суфизм тәлийматы инсанды ең жоқары қәдирият деп билди, әсирлер даўамында инсанды ұлығлады, оны барлықтың (әлемнің) гүлжаы екенлигин, мийнети, мағрипети хәм руўхый пәклениўи арқалы иләхият әлеми менен байланысыўын көрсетип берди. Бизин миллий мәнәўиятымыз, миллий идеямыз, ұлыўма мәмлекетимиз сиясатында өз алдына орын тутқан инсан факторы, оның жоқары қәдирият екенлиги мәселесиниң түп негизлери де суфизм философиясының өмир бахый идеялары менен үнлес келеди.

Суфизм – ислам әлеминде кең тарқалған, Орта хәм Жакын Шығыс мәмлекетлери тарийхында терең из қалдырған диний-ағартыўшылық тәлиймат есапланады. Оның тийкарында әлем хәм оннан тысқарыдағы пүткил барлықтың шексиз қүдирет ийеси болған Алла жаратқан, жаратылыслардың ең ағласы – инсан, барлық жаратылыс бир-бирине уйғын тәризде жаратылған деген көзқараслар бар. Суфизмге профессор О.Ф.Акимешкин былай деп тәрип берген еди - «Суфизм ислам дининдеги өзгеше мистикалық, диний хәм философиялық тәлиймат болып, оның ўәкиллери жеке пәклениў арқалы Аллатаала менен адамның руўхый байланысын орнатыўға болады деп есаплайды» [1:12]. Демек, Аллатааланы таныў адамның руўхый хәм физикалық тәрептен пәклениўи арқалы пүткил әлемнің мәнисин аңлаўға умтылыў демекдур.

Жәмийетте адамның саламат руўхый дүньяқарасы таза хәм жақсы орталықта қәлиплеседи. Инсаниятқа берилген барлық динлер әне усы мақсетти байрақ қылып алған. Солай етип диний-ағартыўшылық, философиялық – руўхый тәлийматлар, бағдарлар жүзеге келген.

Суфизм ислам дини кирип барған барлық Шығыс мәмлекетлеринде инсанлар дүньяқарасы хәм жәмийеттиң руўхый раўажланыўына байланысly халда түрли ағымлар формасында раўажланған, социаллық-сийий турмысқа илим-пән раўажланыўына тәсир көрсеткен. Инсаниятқа тийисли болған барлық динлер соның ишинде, ислам диниде инсанда шариятты курал етип гөззал минез-қулықты тәрбиялайды. Суфизм болса тариқатлар жәрдеминде гөззал минез-қулықты жоқары дәрежеге жеткереди.

Суфизм тәлийматының теориялық негизи болған тасаўуф философиясының ең тийкаргы бағдарларының бири Кубравия. Кубравия тасаўуф философиясының басқа бағдарлардан инсанды руўхый-мәнәўий кәмалатқа алып барыўшы жаңа жол, бағдар екенлиги менен түптен парық қылады. Онда инсан тек ғана иләхият сырларын билиўге умтылыўшы, өзін пүткиллей ұмытып қойған адам емес, ал өзін өзи аңлаған реал социаллық имканиятларға ийе дәретиўши сыпатында түсиндириледи.

Суфизм тәлийматының және бир бағдары Ахмет Яссаўий тийкар салған Яссаўия тарийкаты. Ахмет Яссаўий хикметлеринде инсан шахсындағы унамсыз иллетлерди жүзеге шығарыўшы себеплердин бири – нәпси екенлиги айтылады. Нәпси себепли инсанда ашкөзликке, урлыққа тән қәсийет пайда болады. Нәпси-ге берилген адам хәр қандай жаман ислерден қайтпайды. Ойшылдың пикиринше, бундай иллетке соққы берийўи қүдирет-сабырдур. Қанаат пайда етий, барына шүкир қылыў. Ол адамларды билимге шақырады.

Әлемнің сырларын билиўге шақырады. Қәлбинде Алла руўхы бәрхама жасаған адам ғана әлемди биле алады. Надан, тәкаббыр, саўатсыз, дьяанатсыз адамлардан жеркенеди. Ата-анасын хұрмет қылмайтуғын руўхый пәс адамлардан қатты ғәзепленеди. Адамлардың бул дүньядағы ислерине дурыс баха беретугын сол жәхән-немде де надан адамлар менен бирге болмаслықты уқтырады. Себеби, наданлық- адамның пәске кетийўидур дейди. Соның ушын да, ол наданлықтан қашып «жер астына кирдим»-деп жазған еди [2].

Нақшбандий бағдары, Яссаўий тарийкатынан ең әўеле таркидүньяшылықтан ўаз кешип, адамларды хадал мийнетке шақырғаны менен парық қылады. Басқаша айтқанымызда, нақшбандия бирейлердин есабынан жасаўға қарсы шығады. Тек ғана өзиниң маңдай тери менен қылынған мийнети менен табылған ырысқысын хадал деп есаплайды. Нақшбандийдин пикиринше, «инсан берекетиниң басланыўы хадал ишип жеўде» [3]. Соның ушын инсан мәнәўий жетик болыўы ушын хадал мийнет қылыўы зәрүр.

Суфизм тәлийматының ортаға қойған баслы мәселеси - адам хәм оның Аллатаалаға болған мүнәсибети. Суфийлик жолға түскенлердин бас мақсети - руўхый хәм физикалық тазаланыў, пәклениў арқалы руўх пенен денени бир-бирине сәйкеслендирий арқалы инсан дәрежесине көтерилиў хәм ең соңында Аллатааланың (хактың) дийдарына жетисий. Оның ушын хак дийдарына шын ашық болыў керек. Аллаға мухаббат суфийды хәр қыйлы гүнә, кемшиликлерден, нәпси менменлик, хәм т.б жаман қәсийетлерден қутқарады. Суфийлик жолына түсип, ашық болған адам мәнзилге жетий ушын төрт басқыштан өтийи керек. Бул басқышлар бири екыншиси менен диалектикалық байланысly хәм бири екыншисине тәсир көрсетеди.

Биринши басқыш шәрият деп аталады. Бул басқышта суфийлар хадал менен ҳарамды, жақсылық пенен жаманлықты, мийрим-шәпәт хәм зулымлықты айырады. Шәриятта инсанның барлық ис-хәрекетлери дәслепки пайытта еки түрге: ҳарам хәм хадалға бөлинген еди. Шәрият ыызам-қағыйдаларының раўажланып барыўы менен инсан хызмети бес ири өлшем тийкарында басқарылатуғын болды. Бул өлшемлер төмендегилер: парыз-хәр бир адам орындаўы мәжбүр болған ис-хәрекетлер; сүннет- мәжбүрий емес, бирақ мақул деп есапланған нормалар; мубох – ыхтиярий орынланатуғын үрп-әдетлер, қағыйдалар; мәкирий-намақул есапланған қылықлар; ҳарам-катаң қадаған қылынған ис-хәрекетлер.

Шәрият ыызам-қағыйдаларына әмел қылыў көнликпесин өзінде жәмлеген адам тарийхат басқышына кәдем қояды.

Екинши басқыш – тарийхат (арабша сөзден алынған болып, «жол» деген мәниести билдиреди) [4]. Яғный, иләхий мағрипетти ийелеўге бел байлаған адамның руўхый кәмалат жолы. Бул басқышқа өтий ушын шәрият талапларының барлық басқышларының талаптарын орындап, мусылман дәрежесине жетий. Суфий бул басқышта руўхый кәмалатқа ерисиўи керек. Тарийхат әдеби талаптарына гөре, усы басқышқа кәдем қойған адам, ең әўеле, устаздың сабағын алыўы лазым. Себеби, устаздың (пийр) сабағын алмаған суўпы (мурид) шын мәнистеги руўхый кәмалатқа көтериле алмайды. Соның ушын да, бәркамал инсан дәрежесине көтерилиўди әрман қылған хәр бир инсан устаз хәм шәкирт (пир хәм мурид) мүнәсибетлери шығырығынан өтийи керек.

Тарийхат қағйдаларында тийкарынан, шәкирт (мурид,суўпы)ке сабақ бериўшы устаз (пир,ийшан)ға үлкен жуўапкершилик жүклетиледи. Шәкиртти кәмилликке карап жокары дәрежелерге шарлаўшы устаз, тарийхат әдеби талапларын жақсы билетугын қалби Алла мағрипети менен толы болған билимли инсан болыўы керек. Устаздың билиминин тереңлиги, тарийхат усылларын жақсы өзлестиргени, әдеп-иқрамлы жақтан пәклиги, сөзи хәм исиниң бирлиги, шөлкемлестирйўшилиқ хәм исбилерменлик қәбилети менен хәмийше өрнек болыўы лазым. Сабақ бериў барысында өзиниң исендире алыў қәбилети менен басқалардан ажыралып турыўы дәркар.

Устаз хәм шәкирт арасындағы инсаный мүнәсибетлердиң жолға қойылыўы руўхый кәмалатқа көтерилиўдиң әҳмийетли шәрти есапланады.

Кәмил пирге мурид (суўпы) болған мусылман өзін үлкен хәм машақатлы гүреске салады. Ол өз нәпсисине қарай гүреске түсип, иләхият илиминин сырларын ийелеп, түнлерди қудайға ибадат етиў менен өткереди.

Үшинши басқыш-мағрипет («мағрифат»)сөзи арабша-«арафа»-билмек сөзинен алынған). Тарийхат әдеплерин толық өзлестирген инсан мағрипет басқышына көтериледи. Бул басқышта суфийлар қудайды ақыл менен емес, ал жүрек сезимлери менен аңлаўы тийис. Мағрипет басқышында суфийлер ҳадалық пенен ҳарамды, жақсылық пенен жаманлықты, мийримлилик пенен зулымлықты кеўли менен аңлаўы тийис. Пир устаз таңлаў арқалы мурид шәкиртлик жолында болып ҳақыйқатқа жетеди. Суфийлардың пикирине гөре, мағрипет пикирден алдын пайда болады хәм оны жүзеге келтиреді. Тасаўўыф әдебиатларында келтирилиўинше, Аллатааланың пазыйлетлерин болса, тек илахий мағрипет жәрдемінде билиў мүмкин.

Тасаўўыф философиясында корсетилиўинше илим, билим - бул билиў процесинин нәтийжеси. Инсан барлықтың өзине тән формасы болғаны ушын ол барлықтың белгили бир бөлегин билиўге ылайық. Тас-

саўўыф философиясы ўәкиллеринин түсиндириўинше билиў процесинин еки таянышы бар. Биринши таяныш-Кураны кәрим идеялары-билим болса, екынши таяныш-исеним. Илим билиминин ең әҳмийетли қәсийети ол хәмме ўақыт өзгеристе. Бундай өзгерис инсан келбетине да өз тәсирин тийгизеди. Әне усындай өзгерислер себепли инсан руўхый кәмилликке карап бара береді. Өз нәўбетінде усындай руўхый өзгерислер себепли инсан өзін өзи аңлап барады. Өзи ҳаққында түрли мағлыўматлар топлайды, өзинин ис-хәрекетиндеги, минез қулқындағы түрли иллетлерден тазаланып барады. Инсан өзін-өзи қанша көп билсе Алланың пазыйлетлерин сонша көп биледи. Әне усындай илахий мағрипет пенен Аллаға жақынласады.

Төртинши басқыш-хақыйқат деп аталады. Оған ерискен суўфий руўхый раўажланыўдың жоқарғы шыңына ериседи. Хақыйқат басқышында адам ҳақ пенен дийдарласып, ақырғы муратқа жетип, абсолют ақыл парасат пенен биригип кетеди.

Суфизм(тасаўўыф) тәлийматы мәнис-мазмуны жағынан инсан ҳаққындағы илим. Ол инсанлардың кеўлине, қалбине, руўхына терең кирип, адамларды хәмийше пәкликке хәм жақсылыққа шақырған, туўрылық, расғөйлик, ҳадаллық хәм тынышлықты ен жайған, жаманларды туўры жолға салған. Суфий уламалар хәм олардың шәкиртлери адамларды нәпсиге жеңилмесликке шақырады. Суўфийлик әдеп-иқрамлы, қалби хәм руўхы пәк, билими жокары инсанларды, яғный кәмил инсанларды тәрбиялап кәмалға жеткерийди өзлеринин тийкарғы миннети хәм мақсети деп билген. Басқаша айтқанда, инсанның руўхый-мәнәўий кәмиликке жетисийи суфизмнин тийкарғы мақсети есапланған.

Улыўмаластырып айтқанда, суфизм(тасаўўыф) бул илахийт әлеми, инсан руўхыаты мұтәжликлери хәм оның Аллаға болған мүнәсибети ҳаққындағы философиялық тәлиймат.

Әдебиатлар

1. Шодиев Р., Бахриева Д. Суфизм в духовной жизни народов Мавереннахра (IX-XII вв). –Самарканд: 2018.
2. Ахмад Яссавий. Ҳикматлар. -Т.: «Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти»,1991.
3. Комилов Н. Тасаввуф. -Т.: «Movarounnahr»-«Ozbekiston», 2009.
4. Чориев Анвар. Инсон фалсафаси. -Т.: 2007, «Ўзбекистон файласуфлари миллий ҷамияти».
5. Ембергенов У., Шомуратов Ж. Сулаймон Боқирғоний (Ҳаким ота). -Т.: «Ўзбекистон» 2015.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада суфийлик тәлиймоти умуминсоний қадиятлар даражасига қўтарилган исломий фалсафий таълимот сифатида қўриб чиқилади ва унинг инсонпарварлик ғояларининг инсон қамолотидаги аҳамияти муҳокама қилинади.

РЕЗЮМЕ

В статье обсуждается учение суфизма как исламская философическая доктрина, которая поднялась до уровня универсальных ценностей, и обсуждается важность его гуманистических идей для человеческого развития совершенствования.

SUMMARY

This article discusses the teachings of Sufism as an Islamic philosophical doctrine that has risen to the level of universal values, and discusses the importance of its humanistic ideas for human excellence.

ТАЪЛИМ ТАРАҚҚИЁТИ ҲАМИША ДОЛЗАРБ: ТАЪЛИМ ОЛИШ ҲАММА УЧУН ОЧИҚ

А.Елмуратова - *психология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)*

Б.Алламбергенова - *ассистент ўқитувчи*

Ўзбекистон давлат жисмоний тарбия ва спорт университети Нукус филиали

Таянч сўзлар: таълим тизими, таълим шакли, шахс, масофавий, сиртки, кечки, инклюзив, эҳтиёж, қонун, муҳтож.

Ключевые слова: система образования, форма образования, личность, дистанционное, заочное, вечернее, инклюзивное, необходимость, закон, нужда.

Key words: education service, form of education, person, distance, part-time, evening, inclusive, necessity, law, needs.

Одамзод бу ёруғ дунёга манфаат аталмиш минглаб ришталар билан боғланган, у шу манфаатлар замирида ҳаракат қилади, фаолият юритади. Шахс манфаати, жамоа манфаати, мамлакат ҳамда ҷамият манфаати ҳамиша бир-бирини тўлдириб, бир-бирига таъсир этиб туради. Инсон ҷамият ичида яшар экан, шахсий манфаатларини атрофдаги одамлар, халқ ва мамлакат манфаатлари билан уйғунлаштириб бориши керак. Шу жараёнда у қамолга етади, шахс сифатида шаклланади [3].

Ҷамиятнинг раванки, мамлакатнинг тараққиёти, фуқаронинг тараққиёти, фуқаронинг моддий ва

маънавий манфаатлари қай даражада ривожлангани ва қай даражада қондириляётгани билан белгиланади.

Ўз қудрати ва салоҳиятини юксалтиришни қўзлаган ҳар бир мамлакат фуқароларининг моддий ҳамда маънавий манфаатларини қондириш борасидаги фаолият ва ҳаракатларига кенг имкониятлар яратади, эркинликлар беради, уларни рағбатлантиради.

“Таълим тўғрисида”ги янги қонуннинг қабул қилиниши мазкур тизимда янги имкониятлар эшигини очди. 1997 йилда қабул қилинган қонунда [1] назарда тутилмаган таълим олиш шакллари жорий этилмоқда, яъни таълим олиш шакллариининг таснифи кенгай-

тирилди:

- ишлаб чиқаришдан ажралган (қундузги) ва ажралмаган ҳолда (*сиртқи, кечки, масофавий*);

- назарий - таълим ташкилоти негизида, амалий - таълим олувчининг иш жойида бирга олиб бориладиган дуал таълим;

- оилада таълим олиш ва мустақил таълим олиш;

- катта ёшдагиларни ўқитиш ва уларга таълим бериш;

- жисмоний, ақлий, сенсор (сезги) ёки руҳий нуқсонлари бўлган болалар (шахслар) учун инклюзив таълим;

- экстернат тартибидаги таълим - ўқув дастурларини мустақил равишда ўзлаштиришни ўз ичига олиб, унинг якунлари бўйича таълим олувчилардан давлат таълим муассасаларида якуний ва давлат аттестацияларидан ўтиш;

- мудофаа, хавфсизлик ва ҳуқуқни муҳофаза қилиш фаолияти соҳасида кадрлар тайёрлаш [2].

Алоҳида таълим эҳтиёжлари бўлган болалар учун инклюзив таълим жорий этилмоқда. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2020 йил 13 октябрьдаги «Алоҳида таълим эҳтиёжлари бўлган болаларга таълим-тарбия бериш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПҚ-4860-сон қарори қабул қилинди. Шу билан бирга, 2020-2025 йилларда халқ таълими тизимида инклюзив таълимни ривожлантириш концепцияси, алоҳида таълим эҳтиёжлари бўлган болалар таълимини 2025 йилгача ривожлантиришнинг мақсадли кўрсаткичлари тўғрисида ҳам ҳужжатлар тасдиқланиб, уни амалга ошириш бўйича «йўл харитаси» тузилди [3].

Инклюзив таълим нима дегани? Бу умумий таълимни ўзгартириш жараёни бўлиб, барча болалар ундан фойдаланиши, уни болаларнинг турли эҳтиёжларига мослаштириш мумкинлигини кўзда тутиб, мазкур масала алоҳида эҳтиёжманд болаларга билим олиш имконини беради. Инклюзив таълим болалар учун мўлжалланган ва барча болалар таълим олишда турли эҳтиёжларга эга шахслар эканини эътироф этадиган методологияни ривожлантиришга ёрдам беради [4].

Миллий қонунчилигимиз имконияти чекланган инсонларга ҳам ўз салоҳиятини юзага чиқаришда тенг ҳуқуқ беради. Конституциямизда таълим олиш ҳуқуқи барча учун кафолатланган. Мамлакатимизда жисмоний имкониятлари чеклангани сабабли умумтаълим мактабларига боролмаётган болалар ҳам бор.

Европа Иттифоқи томонидан молияланадиган “Ўзбекистонда алоҳида эҳтиёжли болалар учун инклюзив таълим” лойиҳаси мамлакатимизда инклюзив таълимни ривожлантиришга қўшимча турки берди. Лойиҳанинг асосий мақсади 2-10 ёшгача бўлган алоҳида эҳтиёжли болалар учун таълим сифатини ошириш ва уларнинг умумтаълим мактаблари ҳамда мактабгача таълим муассасаларига мослашишига кўмаклашишдан иборат [4].

Европа мамлакатлари тажрибаси шунни кўрсатадики, ўшбу ёш тоифаси болаларни умумтаълим мактабларига жалб қилиш учун қўлай ҳисобланади. Яъни, болани кейинчалик ۷ ёки 6۷ таълим муассасига ўтказишдан кўра, уни таълим тизимида энди кириб бораётганда ихтисослаштирилган эмас, балки оддий мактаб ёки боғчага жалб қилиш муҳимдир. Аммо, шунга қарамай

жоизки, ҳар бир ҳолатни “бола манфаатларини инобатга олиш” тамойилига амал қилган ҳолда кўриб чиқиш ва қарор қабул қилиш зарур. Яъни, ҳаммаси боланинг ўзига боғлиқ. Негаки, саломатлиги билан боғлиқ жиддий камчиликлари бор айрим болалар учун ихтисослаштирилган мактаб энг яхши қарор ҳисобланади. Лойиҳамиз айнан ўшбу ёш тоифасига қаратилгани ўшбу масала кейинчалик болаларнинг ёши каттарган сайин ўз аҳамиятини йўқотади, дегани эмас. Ресурсларимиз чеклангани боис асосий эътиборни айнан шў ёш тоифасига қаратмоқдамиз [4].

Инклюзив таълимнинг асосий тамойилларидан бири шундан иборатки, 6۷ таълим бир томонлама бўлмаслиги керак ва жамият инклюзив таълимни йўлга қўйиш учун шарт-шароитлар яратиши лозимлигини кўзда тутиши зарур. Европа давлатларида Ўзбекистонда бўлгани каби кўпинча оддий болаларнинг ота-оналари фарзандлари алоҳида эҳтиёжли болалар билан бирга ўқишдан хавотирга тушади. Шў сабабли бундай болаларнинг ота-оналари билан ҳам ишлаш лозим. Таъқидлаш жоизки, алоҳида эҳтиёжли болалар ота-оналарига уларнинг фарзандлари ҳам жамиятнинг бир бўлаги бўлиш ҳуқуқига эга эканини етказиш, бунга уларнинг онгига сингдириш таълимнинг асосий мақсадларидан биридир. Зеро, имконияти чекланган инсонлар ҳам катта ютуқларга эришаётгани хақида кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Бунинг учун уларга ўз салоҳиятини юзага чиқариш, ота-оналарга эса танлаш имкониятини бериш зарур. 6۷ борада маърифий тадбирлар, семинарлар, кенг жамоатчилик иштирокида учрашувлар ўтказилаётгани самарасида аксарият ота-оналар бугун фарзандлари оддий умумтаълим мактабида ўқишига рози.

Амалийдан биламизки, муайян таълим эҳтиёжларига эга бола ўз тенгқўрлари орасида ўқиса, 6۷ кўпроқ самара беради. Биринчидан, боланинг ривожланишида, иккинчидан, жамиятни, бундай болалар атрофидаги болаларнинг ривожланишига ёрдам беради. Негаки, алоҳида эҳтиёжли болалар билан бирга ўқийдиган ўғил-қизларда уларга ёрдам бериш, ачиниш, жавобгарлик туйғувси шаклланади, кўпинча яхши шароитларда ўсиб-ўлғаяётган болаларга хос худбинлик қайфияти йўқолади. Бунинг самарасида болалар биргаликда ишлаш, бир-бирини қўллаб-қувватлашни ўрганади. Бир муҳитда тарбияланадиган болалар ўзларидаги фарқни сезмайди, балки бунга фақат ота-оналар сезади, холос. Шў боис бундай мулоқот алоҳида эҳтиёжли ва бошқа болалар, ўқитувчилар, жамият, маҳалла, оилаларга ижобий таъсир кўрсатади. Яъни, уларнинг барчасида алоҳида эҳтиёжли инсонларга нисбатан ижобий муносабат ривожланади. Умуман олганда, раҳм-шавқат, муровват каби ҳислатлар халқимизга азалдан хос бўлиб, бунга болаларга ҳам ёшлигидан сингдириш лозим. 6۷ борада инклюзив таълим алоҳида ўрин тутати. Биз таълим олишнинг шаклларида бири бўлган инклюзив таълим ва унинг афзалликлари хақида фикр юритдик, лекин таълим олишнинг янги “Таълим тўғрисида”ги қонунда назарда тутилган шакллари ҳам фуқароларимизнинг таълим олиши учун кенг имкониятлар яратётганлиги кишини қувонтиради. Президентимиз томонидан “Аҳоли ҳаёт даражаси ва сифати кўп жиҳатдан мамлакат рақобатдошлигининг асосий кўрсаткичига айланган бугунги шароитда таракқиётнинг муҳим омилли сифатида таълимнинг роли ортиб бормоқда» деган ибораларининг исботи айнан таълим масаласига қаратилган жиддий эътибордан дарак бериб турибди.

Адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси “Таълим тўғрисида” ги Қонуни. 23.09.2020 йил. Қонун “Халқ сўзи” газетасида эълон қилинган ва 24.09.2020 йилдан қучга кирди.

2. Ўзбекистон Республикаси “Таълим тўғрисида” ги Қонуни. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1997 й., 9-сон, 225-модда; 2013 й., 41-сон, 543-модда; Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 05.01.2018 й., 03/18/456/0512-сон; 19.04.2018 й., 03/18/476/1087-сон)
https://www.norma.uz/uz/qonunchilikda_yangi/talim_tugrisidagi_yangi_qonun_asosiylari_haqida_qisqacha

РЕЗЮМЕ

Макур мақолада Янги “Таълим тўғрисида”ги Қонун ва унга киритилган янги таълим шакллари ҳақида фикр юритилади, шу билан бирга инклюзив таълимнинг аҳамияти ва унинг қонунда акс этиши ёритилган.

РЕЗЮМЕ

В статье освещаются взгляды на новый «Закон об образовании», а также приводятся информация о новых формах образования и конкретно освещается важность инклюзивного образования и его отображение в новом законе.

SUMMARY

This article highlights the views on the renewed “Law on Education”, on new forms of education, specifically highlights the importance of inclusive education, its reflection in the new law.

ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИНИ ШАКЛЛАНТИРИШ ВА РИВОЖЛАНТИРИШДА МАХАЛЛИЙ ЎЗИНИ ЎЗИ БОШҚАРИШ ОРГАНЛАРИНИНГ ЎРНИ

В.Ишқуватов – тарих фанлари номзоди

Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети

Таянч сўзлар: ўзини ўзи бошқариш органи, маҳалла, тадбир, урф одат, чора-тадбир, ижтимоий сўров, муаммо, таклиф ва тавсия, мурожаат, кўни-қўшни.

Ключевые слова: органы самоуправления, махалля, мероприятия, традиция, мероприятие, социальный опрос, проблема, предложения и рекомендации, обращения, соседство.

Key words: self-government bodies, makhallia, event, tradition, event, social survey, problem, suggestions and recommendations, handling, neighborhood.

Ўзбекистонда ўзини ўзи бошқариш органи, яъни маҳалла ва унинг бугунги кун талаблари доирасидаги фаолиятини ёритиш масаласига давлат сиёсати даражасида аҳамият қаратилмоқда. Шу боисдан бугунги кунда жамиятимизда кечаётган чуқур ислохотлар шароитида ўз-ўзини бошқариш тузилмасининг халқимиз турмуш тарзидаги, оила ва жамият ҳаётидаги ўрнини мамлакатимиз мисолида тарихий нуқтаи назардан тадқиқ этиш ва умумлаштириш илмий ҳамда амалий аҳамият касб этади. Айниқса, сўнги йилларда маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органлари ҳаётида улкан ислохотлар амалга оширилмоқда. Бу борада мамлакатимиз Президенти томонидан 2017 йил 3 февралда янги таҳрирда қабул қилинган «Маҳалла институтини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида» ги Фармони муҳим қадам бўлди [1]. Бу борада 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясида маҳалла институтининг жамият бошқарувидаги ўрни ва фаолияти самарадорлигини, жойлардаги ўзини ўзи бошқариш органларининг ролини оширишга катта аҳамият берилганлиги ҳам унинг жамиятдаги нуфузини янада ошганлигидан далолатдир [2].

Кўп асрлик тарихга эга бўлган маҳалла тизими Ўзбекистонда биринчи марта фуқаролик жамиятини шакллантиришнинг муҳим бўғини сифатида маҳаллий давлат ҳокимиятидан ўрин олди. Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, маҳаллалар фаолиятининг, уларга берилган ваколатларнинг демократик, қонуний асосини Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ташкил этади [3].

Фуқаролик жамиятининг муҳим асоси сифатида Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида ўзини ўзи бошқариш органларини шакллантиришнинг ҳуқуқий асослари ўз ифодасини топди [3]. Конституциянинг 105-моддасида “Шаҳарча, қишлоқ ва овулларда, шунингдек, улар таркибидаги маҳаллаларда ҳамда шаҳарлардаги маҳаллаларда фуқароларнинг йиғинлари ўзини ўзи бошқариш органлари бўлиб, улар икки ярим йил муддатга раисни (оқсоқолни) ва унинг маслаҳатчиларини сайлаши”, белгилаб қўйилган.

Маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органларининг энг ёрқин кўриниши, айни пайтда фуқаролик жамиятининг асоси ва таянчи сифатида мустақиллик йилларида жамиятда бошқарув тизимларини ислох қилиш, давлат вазифаларини жамоат ташкилотларига босқичма-босқич ўтказиш, яъни қучли давлатдан, қучли жамиятга ўтиш борасидаги йўللار изчил давом эттириб

келинмоқда. Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларининг ваколатлари, вазифалари Ўзбекистон Республикасининг “Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида”ги Қонунида аниқ белгилаб қўйилган бўлиб, унда фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларининг вазифалари сифатида қуйдагилар белгиланди:

– фуқароларга жамият ва давлат ишларини бошқаришда қатнашиш ҳуқуқини амалга оширишда қўмаклашиш;

– ўз ҳудудларида ижтимоий ва ҳўжалик вазифаларини ҳал қилиш, оммавий-маданий тадбирларни ўтказиш;

– давлат ҳокимияти органларига Ўзбекистон Республикаси Қонунларини, Президент ва ҳукумат ҳужжатларини, халқ депутатлари кенгашлари ва ҳокимликларнинг қарорларини бажаришда ёрдамлашиш мақсадида фуқароларни бирлаштириш [4].

Фуқаролик жамияти куриш шароитида фуқаролар йиғинининг коллегиял орган эканлиги ҳам муҳимдир. Яъни, маҳалла раиси кенгаши тегишли халқ депутатлари Кенгаши ёки ҳоким билан келишган ҳолда, заруратга қараб қакиради. Фуқаролар йиғини, барча аҳолини йиғишнинг иложи бўлмаган ҳолларда, белгиланган вакиллик меъёрлари асосида ўтказилади [4], дейилган. Бу эса ҳозирги фуқаролик жамияти куриш шароитида маҳалла раисларининг фаолиятида демократия, очиклик ва шаффофлик тобора кўзга ташланаётганлиги аниқламоқда. Бу эса маҳаллада истиқомат қилаётган фуқаролар бошқарувини осонлаштириш, уларни янада жипслаштириш, маҳалла идорасидан узок-узок ҳудудларда жойлашга ҳонадонларни янги маҳаллалар ва овулларга бирлаштиришни тақоза этмоқда.

Шу боисдан мустақиллик йилларида фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларини такомиллаштириш, зарур ҳолатларда йириклаштириш тадбирлари қўрилди. Агар рақамларга мурожаат этадиган бўлсак, мамлакатимизда 1994-йилда 12 мингдан ортиқ ўзини ўзи бошқариш органлари шакллантирилган бўлса, уларнинг сони 2001-йилда 7847 тани ташкил этган [5]. 2017 йилга келиб улар сони 10 мингдан ортиқни ташкил этган. Бу эса мамлакат миқёсида ушбу тузилма фаолиятини бошқаришни тобора енгиллаштирмоқда.

Маълумки 1999-йил 14-апрелда қабул қилинган “Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида”ги Қонунда уларнинг ваколатлари ва ҳуқуқлари белгиланган бўлса, 2013 йил 22 апрелда қабул қилинган “Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари

тўғрисида”ги Қонуни ва 2017 йил февралдаги “Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари фаолиятини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” ги Фармони уларнинг ваколатларини янада кенгайтди [6]. Ушбу Қонунларга асосан фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органларига, шунингдек, маҳалла фуқаролар йиғинига қуйидаги ҳуқуқлар берилган:

–аҳоли манфаатларини ифодалаш ва унинг номидан қарорлар қабул қилиш;

–Қонун ҳужжатларининг, шунингдек, ўз қарорларининг ижро этилиши бўйича жамоатчилик назоратини амалга ошириш;

–атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва ободонлаштириш юзасидан ўз ҳудудда жойлашган корхона, муассаса ва ташкилотлар раҳбарларининг ҳисоботларини эшитиш ҳуқуқлари берилди.

Фуқаролик жамиятини шакллантириш ва ривожлантиришда фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари маҳаллий давлат ҳокимияти органлари тизимидан мустақил фаолият олиб бориши ҳам муҳим аҳамият касб этади. Яъни, ушбу тизим давлат ҳокимияти органига қирмайди ва Қонун билан берилган ўз ваколатларини тегишли ҳудудда амалга ошира олади. Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари юридик шахс ҳуқуқларидан фойдаланади, белгиланган намунадаги муҳрга эга бўлади ва маҳаллий давлат ҳокимияти органларида ҳисобга олиниши кераклиги белгиланган [7].

Фуқаролик жамиятининг умумэтироф этилган нормаларига мувофиқ, агар ушбу тузилмага ўхшаш бошқарувнинг хориж мамлакатларидаги тизимига эътиборни қаратсак, унинг назарияси ва фаолиятига ғарб олимлари ўз шарт шароитларига мувофиқ тўхталиб ўтганлар. Жумладан, рус олимлари В.И. Фадеев ва Л.Е. Лаптевалар фуқароларни ўзини ўзи бошқарувининг моҳияти қуйи даражада ижтимоий ҳокимият манбаи бўлиш, кундалик ҳаётдаги масалалар бўйича мустақил қарор қабул қилиш ва унинг оқибати учун жавобгар бўлиш каби фуқаролик ҳуқуқларини тан олиш демакдир, дея қайд этадилар [8]. Л.А. Велиховнинг таъкидлашича, ўзини ўзи бошқариш ўз табиатига кўра, марказий ҳокимиятдан мустақил ва эркин бўлиш ҳуқуқига эга. Зеро, давлат уни вужудга келтирмайди, балки фақатгина эътироф этади [9].

Бу борада Ғарбда ўзини ўзи бошқарув тизими ўзига хос тарзда шакллантирилган. Масалан, германиялик давлат ва жамият назарияси билан шуғилланган Г.Еллинек маҳаллий ўзини ўзи бошқариш деганда, “...давлатнинг профессионал мансабдор лавозимига эга бўлмаган шахслар орқали бошқарилишини, бунда бошқарувдан манфаатдор шахслар воситасида давлатнинг бюроқаратик бошқарув тизимига қарама-қарши бўлган бошқарув” ни тушунади [10]. Унда муаллиф бошқарувнинг тўла демократик асосдаги фуқаролик жамиятига асосланган, Қонунларга тўла бўйсунувчи, ҳар қандай мафкурадан холи ўзига хос бошқаруви эканига урғу беради.

Англиялик И.Редлих эса маҳаллий ўзини ўзи бошқариш деганда, “Маҳаллий ҳокимият ёки унинг сайланган вакиллари Қонунчилик ҳокимияти томонидан тақдим этилган, ёхуд умумий ҳуқуқлар доирасида уларга тегишли бўлган вазифа ва ваколатларни амалга оширилиши” [11] ни тушунади.

Айрим Ғарбий Европа давлатларида, одатда шаҳар ва қишлоқ коммуналари маҳаллий ўзини ўзи бошқаришнинг бошланғич ячеёкаси ҳисобланиб, улар турлича номланади. Шунингдек, аҳоли сони ва ҳудуд ўлчами жиҳатидан бир-биридан фарқ қилади. Муниципалитетларни ташкил этиш ва бошқариш ана шундай тузилмалардан биридир. Бундай тузилмалар Буюк Британия, Германия, Франция ва Скандинавия

давлатларида амал қилади. Шу боисдан Ғарбий Европа давлатларидаги маҳаллий бошқарувни шартли равишда ўзаро алоқадор уч турга бўлиш мумкин, яъни тузилмавий, функционал ва ташкилий. Кундан кунга ошиб бораётган турли ижтимоий муаммоларни жойларда бартараф этиш учун муниципалитетларни катта шаҳарлар билан бирга, марказдан узоқ аҳоли пунктлари, яъни қишлоқларда тузишни талаб этмоқда [12]. Бу маҳаллий бошқарувдаги тузилмавий ислохотларининг типик кўринишидир.

Айни пайтда функционал ислохотлар ҳуқуқ ва мажбуриятлар унитар давлатларда ёки федерация субъектида маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органлари эга бўладиган эркинлик даражасини ўз ичига олади. Ташкилий ислохотлар эса асосан Европанинг Ғарбий қисмидаги айрим давлатларга хосдир. Масалан, Британия оролларида муниципал бошқарувнинг англо-саксон модели яратилган. Бу модел маҳаллий жамоалар, қавмлар, шунингдек шаҳарлар негизда юзага келади, уларни бошқариш тизими аста-секин мамлакатни бошқаришнинг давлат вертикалига киритиб борилади [11].

Қайд этилган олимларнинг фикрларидан шуни англаш мумкинки, шарқда мусулмон қоидаларига мос бошқарув, ғарбда эса ўзини ўзи бошқариш тизими сифатида асосан шаҳар муниципал бошқармалари ва уларнинг жойлардаги бўлимларининг фаолияти назарда тутилган. Бундай уюшмалар маҳаллий бошқарув тизими сифатида эътироф этилиб, улар энг асосийси давлат ҳокимиятидан мустақил равишда иш олиб борадилар. Уларнинг ваколат доираларига суд-полиция вазифаларини бажариш, айрим масалаларни ҳал этишда ҳукуматга тобе эмаслиги, сайлов жараёнларидаги овоз бериш ва унинг натижаларини назорат қилишдаги мустақиллик қабилардир. Яъни айрим вазифаларни бажаришда ҳукумат уларга ўз таъсирини ўтказмайдир.

Энди фуқаролик жамиятида маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органларини бошқараётган маҳалла раисларининг ташаббускорлиги, жамиятдаги ўзгаришларга дахлдорлик ҳисси, қолаверса салоҳияти муҳим рол ўйнашини қайд этиш ўринли. Агар ракамларга мурожаат этадиган бўлсак, тадқиқотлар натижасида биргина 2006 йилда маҳалла фуқаролар йиғинлари расилари орасида 2970 нафари педагог, 1016 таси иктисодчи, 2412 нафари муҳандис ва агроном, 271 таси шифокор, 291 нафари ҳуқуқшунос, 2979 таси бошқа мутахассислар эканлигига амин бўлдик [13].

Бу эса уларнинг касбий, малакавий салоҳияти борасида, қайси касб эгаси бўлишидан қатъий назар, фуқаролик жамияти қуриш шароитида соҳа ходимларини бугунги кун ўзгаришлари ва ислохотларидан хабардор бўлиб боришларида муҳим рол ўйнайди. Демак, жамиятдаги бугунги шиддатли демократик ўзгаришлар мунтазам равишда улар билими ва малакасини ошириб боришни тақоза этади.

Бу борада 1999 йилда ташкил этилган Республика “Маҳалла зиёси” ўқув-услубий маркази муҳим рол ўйнади. Шу йили мазкур даргоҳда 450 раис ўз малакасини оширган бўлса, 2000 йилда ушбу ўқув марказида 2500 йиғин раислари, 445 та хотин-қизлар масалалари бўйича комиссия аъзолари ўз малакаларини оширганлар [14]. 2013 йил 10 октябрда Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ходимлари малакасини оширишларини ташкил этиш тўғрисида” ги қарорига мувофиқ шу йилдан бошлаб раис, котиб, диний маърифий, маънавий ахлоқий масалалар бўйича раис ўринбосари ҳамда “Маҳалла посбони” жамоат тузилмаси ўз малакаларини оширадиган бўлдилар [15].

Ушбу тадбирга мувофиқ ҳар бир ҳудудда ташкил қилинган фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органлари

ходимларини ўқитиш ва малакасини ошириш бўйича ўқув курслари ўзини ўзи бошқаришни ривожлантириш, бу борада мавжуд муаммоларни ҳал этишга кўмак бермоқда. Масалан, 2014 йил мобайнида ушбу ўқув курсларида, жами ўзини ўзи бошқариш органлари ходимларининг 35% ни ташкил этувчи 13 минг 983 нафар ходимлар ўқиб, малака оширганлар. 2017 йилда фақатгина 2 минг 68 нафар диний маърифий ва маънавий-ахлоқий масалалар бўйича раис маслаҳатчилари малака ўқув курсларида ўқиганлар [16].

Ўзбекистонда ҳам демократик давлатлар каби фукаролар йиғинларининг ижтимоий-сиёсий функциялари эътиборга олинди, уларнинг давлат ва маҳаллий бошқарувдаги иштироки, бу борада маҳаллий ҳокимият органларининг вазифалари алоҳида эътироф этилган [17]. Масалан, “Маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисида”ги Қонуннинг 1-моддасида халқ депутатлари Кенгаши ва ҳоким Ўзбекистон Республикаси давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари билан фукароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ўртасидаги алоқаларни, аҳолини вилоят, туман ва шаҳарни бошқаришга жалб этишни таъминлаши белгиланган.

2019 йил 1 февралдан бошлаб Президентнинг “Аҳоли муаммолари билан ишлашни янада такомиллаштириш чора тadbирлари тўғрисида” ги фармонида кўра Халқ қабулхоналарининг аҳоли мурожаатлари билан ишлаш бўйича амалдаги тизими билан бир қаторда, Халқ қабулхоналарининг муаммоларини уйма-уй юриш орқали аниқлаш ва ҳал қилишни, давлат органларининг аҳоли билан ишлашни назарда тутувчи янги тизим жорий қилинди [17].

Фукаролик жамияти қуриш шароитида бундай муаммолар ва уларни ҳал этиш борасидаги мурожаатлар инстанциясига мувофиқ, дунёнинг айрим ривожланган мамлакатлари мисолида қайд этадиган бўлсак, ушбу мамлакатларда ҳам фукаролар муҳим иқтисодий, ижтимоий ва бошқа муаммоларни ҳал этишда маҳаллий муниципал бошқармалар фаолиятига таянадилар. Ўрганишлар шуни кўрсатдики, ривожланган 22 та мамлакатда иш билан банд бўлмаган аҳолининг ўртача 4,9 фоизи бевосита ишсизликни бартараф этиш масаласида мазкур ташкилотга мурожаат этар экан. Бу кўрсаткич Нидерландияда 12,4, Ирландияда 11,5, Бельгияда 10,5, Исроилда 9,2, Австралияда 7,2, Буюк Британияда 6,2 фоизга тенгдир [18].

Таъкидлаш ўринлики, сўнги йилларда маҳалла институтини янада такомиллаштириш юзасида

қўрилган чора тadbирлар барча соҳаларда ижобий натижаларда ўз аксини топмоқда. Жумладан, бу борада мамлакатимиз Президентининг 2017 йил 3 февралдаги янги тахрирда қабул қилинган «Маҳалла институтини янада такомиллаштириш чора-тadbирлари тўғрисида» ги Фармони ҳамда 2018 йил 15 февралда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Маҳалла институтининг янада самарали фаолият юритишини таъминлаш чора-тadbирлари тўғрисида» ги қарори қабул қилиниши муҳим қадам болди [1]. Мамлакатимизда ўзини ўзи бошқариш органлари фукаролик жамиятининг асосий институти сифатида йилдан-йилга такомиллашиб бормоқда. Шунингдек, мазкур органларнинг бошқарув тизимидаги кўламнинг кенгайиб бориши билан ҳуқуқий давлатнинг ўз ваколатларини демократик тамойиллар асосида амалга ошириши учун қулай ва кенг имкониятлар пайдо бўлмоқда.

Бу борада фукаролик жамияти қуриш йўлида маҳалла тизими 2018 йилдан эътиборан ўз фаолиятининг янги даврига қадам қўйди, десак муболаға бўлмайди. Маҳалланинг фукаролик жамияти қуриш шароитидаги ўрни, шубҳасиз унинг жамоатчилик тузилмалари билан фаол ҳамкорлигидир. Қачонки ушбу тузилманинг жамоат бирлашмалари, уюшмалар, ННТ лар, сиёсий партиялар, банк тузилмалари, вазирликлар, кўмиталар билан самарали ҳамкорлиги йўлга қўйилсагина ўз мақсадига эришиши мумкин.

Хулоса ўрнида айтиш жоизки, мамлакатимизда фукаролик жамияти қуриш шароитида ушбу тизимни номарказлаштириш, шунингдек, фукаролик жамияти институтларининг давлат ҳуқуқий давлатнинг ролининг ошиши, давлатнинг ваколатига қирувчи кўплаб вазифаларни маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органларига берилиши фукаролик жамиятини барпо этишда ҳар томонлама етук инсонларни тарбиялашда муҳим аҳамият касб этади. Чунки, қонун устуворлиги, қонун олдида барчанинг тенглиги ва шу каби демократик тамойиллар қарор топади ва амалга ошади. Зеро, фукаролик жамият қурилишидаги мезонларни, маҳаллий давлат бошқарув тизимини ривожланган демократик давлатлар намунасида ва миллий андозалар асосида такомиллаштиришни, қуйи ҳокимият органларини замонавий фикр юритадиган, халқ манфаатларига содиқ, юқори малакали кадрлар билан мустаҳкамлашни, бир қатор ваколатли вазифаларини давлатдан маҳаллий ҳокимият органларига, фукароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларига топширишни тақазо этмоқда, десак муболаға бўлмайди.

Адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Маҳалла институтини янада такомиллаштириш чора-тadbирлари тўғрисида»ги Фармони. /«Халқ сўзи». 2017 йил. 4 февраль.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида” ги ПФ-4947 – сон Фармони. // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. -№6 (766) – 70 модда. –Тошкент: “Адолат”, 2017.
3. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. -Т.: 2017. 105-модда.
4. “Фукароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикасининг Қонуни// Қонун ҳужжатлари тўплами. -Т.: 1999.
5. Гуломов М. Маҳалла-фукаролик жамиятининг асоси. -Т.: 2003.
6. “Фукароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикасининг Қонуни// Қонун ҳужжатлари тўплами. -Т.: 1999; “Фукароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикасининг Қонуни// Қонун ҳужжатлари тўплами. -Т.: 2013; Ўзбекистон Республикасининг Президентининг “Фукароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари фаолиятини янада такомиллаштириш чора-тadbирлари тўғрисида” ги Фармони. “Халқ сўзи”, -Т.: 2017 йил, 5 февраль.
7. Фукаролар йиғинларида иш юритишни ташкил қилиш ва олиб бориш тартиби тўғрисида Низом. -Т.: 2009.; Фукаролар йиғинларида иш юритишни ташкил қилиш ва олиб бориш тартиби тўғрисида Низом. -Т.: 2013.; Фукароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари фаолиятига оид норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўплами. -Т.: 2015.
8. Фадеев В.И Муниципальное право России. -М.: 1994. Фадеев В.И Гарантии прав местного управления. -М.: 1994.; Лаптева Л.Е Об истории земских учреждений в России. // Государство и право. –М.: 1993. -№8.
9. Велихов Л.А. Основы городского хозяйства. –Обнинск: 1995.
10. Еллинек Г. Общее учение о государстве. СПб.: 1908.
11. Редлих И. Английское местное самоуправление. -СПб.: 1908. Т. 2.

12. Летовска Е. Как начиналась работа уполномоченного по гражданским правам. Т. 1. -М.: 1997.; Carlos Perese Fernandes. History of the origin from Civil protector before protector of folk. Estrategia Global. 2003 №11.; Бойцова В.В. Служба защиты прав человека и гражданина. Мировой опыт. -М.: «БЕК», 1996.
13. Маликова Г. Фукарларнинг ўзини ўзи бошқариш институтининг конституциявий-хукукий асосларини такомиллаштириш муаммолари. Юридик фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс. Автореферати. -Т.: 2009.
14. Умарова Г. Ўзбекистонда ўзини ўзи бошқариш органларининг шаклланиши ва такомиллаштириш тарихи. (1991-2001 й). Тарих фан номз. дисс. автореферати. -Т.: 2002.
15. Сайткосимов А. Система повышения квалификации работников органов самоуправления граждан. // Фукарлиқ жамияти. 2016 №3.
16. Малакали кадрларга эhtiёж катта. / «Маҳалла», 2018 йил 27 январ. №11-сон.
17. “Фукарларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонунига шарҳ. -Т.: “Ўзбекистон”, 2009.
18. Анхайер Хельмут. Гражданское общество и «третий сектор». //«Deutschland», 2000, №5.

РЕЗЮМЕ

Маколада Ўзбекистонда ўзини ўзи бошқариш органи, яъни маҳалла ва унинг бугунги кун талаблари доирасидаги фаолияти-ни ёритиш масаласига давлат сиёсати даражасида фукарлиқ жамиятини шакллантиришга аҳамият қаратилган. Шу билан бирга унда мазкур соҳадаги мавжуд муаммолар ва уларни бартараф қилиш борасида маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органлари ҳамда мутасадди ташкилотлар томонидан амалга оширилаётган ишлар ёритилган.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена потребностям формирования гражданского общества на уровне государственной политики в сфере охвата органов самоуправления в Узбекистане, то есть деятельности махалли и её современных потребностях. В то же время в ней изложены существующие проблемы в этой области и работа, проделанная органами самоуправления и организациями для их решения.

SUMMARY

The article is devoted to the needs of forming a civil society at the level of state policy in the scope of self-government bodies in Uzbekistan, the activities of the mahalla and its current needs. At the same time, it outlines the existing problems in this area and the work done by self-governing bodies and organizations to solve them.

TO THE QUESTION OF SEARCH FOR UPBRINGING THOUGHTS IN THE ANALYSIS OF PUBLICATIONS ON ISLAMIC CULTURE

K.B.Kadyrov - candidate of pedagogical sciences, docent
Termez branch of Tashkent state Pedagogical university

Таянч сўзлар: ислом маданияти, тарбия, фикрлар, қарашлар, ислом дини.

Ключевые слова: исламская культура, воспитание, мысли, взгляды, история, исламская религия.

Key words: Islamic culture, upbringing, thoughts, views, Islamic religion.

Introduction The Islamic upbringing has many advantages, including unique virtues that are unique to it. But their attractiveness individually depends on the spiritual and moral needs of the older generation.

Particular attention is paid to a gentle and kind attitude towards children. It is known that the Prophet kissed his children, grandchildren, played with them, and also played and joked with other children. Passing the children, he always smiled and greeted them.

Uprightness or the right path is the true path. Justice, which means uprightiness, consists according to Muslim law of following the right road, turning away from what is forbidden and encouraging the ascendancy of reason over passion.

Equity is synonymous with justice, i.e. level-headedness, uprightiness and a predilection for what is right. It is a happy mean between too much and too little. According to the jurists, it consists of ‘the virtue people bring to performing their religion, and nobility of the soul; they explain this term by saying that nobility of the soul consists of adorning oneself with everything that beautifies and avoiding everything that disfigures or sullies. To philosophers it is the ideal principle, natural or positive, that defines the Law and requires it to be observed and enforced [5:84].

CONSIDERATIONS Whereas Aristotle had studied the polis (city-state), the subject of Ibn Khaldun's study was human association (al-ijtima' al-insani) or civilisation ('umran). This human association is necessary (daruri). Ibn Khaldun followed Aristotle in asserting that man is “political” by nature. That is, he cannot do without the social organisation for which the philosophers use the technical term “city (polis: state)”?

Aristotle had applied his scientific method to the study of the polis (city state), but this work was obviously incomplete and largely unknown to Ibn Khaldun. Ibn Khaldun developed the Aristotelian method by incorporating his own specific historical methodology. He claimed he was aware

of the issues involved in the study of society and history with God's help and without the instruction of Aristotle. He proceeded to apply this updated version of the Aristotelian method to the study of society as a whole [3:170].

Ibn Khaldun spent much of his later life as a senior Religious Judge. He did not consider the Sultan to have become Caliph by default. Rather, the duty of sustaining the Shari'a falls primarily on specifically religious personnel, the 'ulama. In his own life, especially after he went to Egypt, Ibn Khaldun seems, like most Sunni Jurists (but not Ibn Taymiyya) to have accepted the existing order, in which the 'ulama preside over those communal and personal ethics and regulations which fall under the Shari'a, while leaving political power to the Sultan and his officials, backed by coercion and military force [3:179].

These remained distinctively Islamic states in the sense that religious personnel oversaw important aspects of social and moral life. Political and religious power remained, on the whole, in separate hands but in symbiosis with one another. The political importance and role of Islam varied considerably between them and between different periods within each state. Attempts to compare these states are contentious, the more so it would seem the closer people look.

Culturally the regions these dynasties governed had much in common. In some respects, there was no cultural boundary between the Danube and the Ganges, just as in Europe high culture could cross confessional divides. But, as in Europe new developments tended not to do so, and in terms of religious thought and political culture Shi'ite Iran effectively cut the eastern and the western branches of Sufism off from each other for a while. The Mughals looked to Iran for models of political management, correct account keeping and understanding of realpolitik. They consider themselves a central Asian dynasty, the rightful heirs of Timur, looking back nostalgically at Transoxiana, “the graveyard of our ancestors”: the Taj Mahal New its inspiration from Samarkand, Poets, 'ulama and ambitious men migrated from Iran to the Mughal court, where Persian was

spoken, and there they influenced moeurs, literature and the conduit and theory of state affairs [3:197].

States do not live by ideology alone, and the varied ideologies of the new states of the Muslim world were a cloak for a variety of personal factional and class interests. Twenty-first-century states in the Muslim world differ, broadly speaking, from Western states in the strength of traditional networks throughout the “civil society” over which they rule. Social membership and obligation run in family clans, sects large and small, Muslim and non-Muslim local districts and tribes. In the heyday of secular ideology, “the categories of political action, whether observed in Syria, Iraq or the Yemen, remained the traditional ones of *jama'at* (groups), *kutal* (factions) and *fi'at* (cliques)”. Political parties serve as the instruments of such units, or of the state or the ruler. Politics and social life in general depend upon a patronage system, in which people are grouped “into families, quarters, villages, sects and tribes”, which have even “stifled the emergence of class and interest groups”. Familial and hereditary factors operate at the pinnacle of state authority in Saudi Arabia, the Gulf sheikhdoms (“no more than the private property of individual families”), and the hereditary monarchies of Jordan and Morocco. Militias belonging to clans, religious groups or terrorists often deny the state the monopoly of the legitimate means of coercion these “reassert, at the expense of the military, the function of the warrior in Arab societies”. Such traditional units constitute the power base of governments. Nationhood has created some sense of common membership in states such as Turkey, Iran, Egypt and Uzbekistan. But many find their social identity in religious or familial units [3:305].

Ideology becomes important when other means of securing control, such as coercive force, ties of family or sect and distribution of wealth, are weakened [3:306].

How does one interpret the Qur'an? We examine the view that it is an ethical rather than a political document. If one adopts this view, it is relatively easy to align Islamic thought with liberty, toleration and human rights. Finally, we look at economic justice and the role of the Muslim Community in international affairs [3:324].

The Universal Declaration of Human Rights finds widespread support among Muslims. Muslims find it relatively easy to extend toleration to other monotheists (since this can be seen as implicit in the Qur'an). Ali Bulaç writing in a Turkish context, seems to want to revive an egalitarian version of the *dhimmi* system: different ethnic and religious communities could operate as self-moderating associations, which will express themselves in self-defined cultural and legal standards; pluralism in this sense is part of the divine will (since human knowledge is limited).

The Universal Islamic Declaration of Human Rights (1981) goes further. It extends toleration to people of all religions: every person has the right to freedom of conscience and worship in accordance with his religious beliefs. The influential Egyptian religious leader al-Qaradawi, in a discussion of social welfare provisions, advocates equal treatment for non-Muslims.

Islam provides a social guarantee ... which covers all people of a society, Muslim and non-Muslim. It would not be just if a person in Muslim society were to suffer from hunger, or if he were deprived of clothing, medical treatment or accommodation [3:338].

Among the world's religions, few have attained the historical, cultural, and civilizational stature and diversity that Islam has. Since the seventh century, when it first emerged in the western region of the Arabian Peninsula known as the Hijaz, it has been continuously adapted and carried forth by its adherents, who call themselves Muslims, to new lands and peoples in the wider Middle East, Africa, Asia, Europe, and, more recently, to the Americas, Australia, and New Zealand. Indeed, the new religio-historical syntheses brought about by the back-and-forth interactions of Mus-

lims and non-Muslims, and of the many different cultures to which they belong, have had significant influence for centuries, not only upon the religious experience of a large part of humankind, but also upon the development of philosophy, the arts and sciences, and even the very languages we speak and the foods we eat [4:].

Despite the record of some 14 centuries of such achievements, knowledge about Islam and Muslims has been very limited, especially in the Americas. The modern study of Islam was mostly relegated to a few elite universities until the

1980s, and it was hardly mentioned in social studies textbooks used by secondary school students and teachers. What Americans knew of Muslims was largely confined to those who had lived or traveled in Muslim countries, met Muslim immigrants, or heard about famous African-American Muslims like Malcolm X, the boxer Muhammad Ali, or Karim Abdul Jabbar [4:].

So what is Islamic culture? Different authors or specialists in Islamic theology answer differently.

Different authors or specialists in Islamic theology answer differently.

This is a question that Muslims have been answering for centuries when it is raised in their homes, schools, and in the circles of gifted scholars, powerful rulers, and wealthy merchants and businessmen. It is also a question posed by many non-Muslims—never more than now, in the first decade of the 21st century. The answers given by Muslims, like those proposed by non-Muslims, have varied greatly, depending on their education, social status, background, and the wider historical and cultural contexts in which they live [4].

Islam has long been a global religion, but this was not the way it began. It first appeared during the seventh century in the Hijaz, a remote mountainous area along the western edge of the Arabian Peninsula, far from the centers of urban civilization. The dominant powers in the Middle Eastern and eastern Mediterranean regions at the time were the Byzantines, heirs to the Roman Empire, and the Persians. These two empires had been fighting continually with each other for control of trade routes, land, and people. Within less than 100 years after Islam's appearance, Arab Muslim warriors had swept out of Arabia into the Middle East and North Africa, bringing about the downfall of Byzantium and Persia and inaugurating a succession of Islamic states that would rule a large part of the known world until the collapse of the Ottoman dynasty after World War I [4].

In the Quran, Allah is portrayed as the creator of the universe who brings life and death, never sleeps, and knows, sees, and hears everything. He is both eternal and infinite, and unlike the ancient gods, he does not have parents or children. This belief also rejects Christian notions of God as a father and Jesus as his son. In the Quran, God commands human beings to remember him and to submit to him, but he also shows them his kindness and compassion [4:34].

At the same time, the core ideas of Islam began to take shape through continuing revelations, which would be shared throughout the community. Strict monotheism, far different from the prevailing religion of Mecca, was the core theme. According to Muhammad, there was only one God. The idols worshipped by the Meccans were nothing more than useless statues of stone and wood, and were incapable of bringing benefit to anyone. The verses also warned of a Day of Reckoning, when all souls would be brought before God to account for their deeds. Those who believed in God and did good deeds would enter an eternal Heaven as a reward. Those who did not would have a place in Hell and would be eternally tormented. But Islam was not just concerned with theology and life after death. The early verses also denounced social ills that were prevalent

in Mecca. With increasing prosperity from the trade routes, distinct social classes developed. The wealthy would use their money to fund more caravans that would in turn bring them more wealth. A poor person, meanwhile, continued to be marginalized, doubly so if they did not belong to a powerful clan. The Quran declared such disregard for the poor as detrimental to the establishment of a just social order, and worthy of punishment in the Hereafter. It would be years until the rules regarding society would be laid down, but from early on, it was clear that Muhammad had come not just to change people's religious beliefs, but also society itself [1:15].

Conclusion At its core, Islamic theology is relatively straightforward; it is based on the belief in the absolute unity of God and the finality of Muhammad's message. Belief in this implies acceptance of the Quran as the Word of God and the hadith as divinely-inspired guidance. According to traditional Islamic thought, these two sources provided all that was needed for Muslims to live in accordance with the Will of God and achieve eternal happiness in Paradise. But in the middle of the eighth century, a new approach to religion itself began to emerge. As Muslims translated the scientific texts of ancient Greece, they also translated their philosophical works. A new generation of Muslim philosophers began to believe that rationalism could be used to discover divine truths. In their view, conclusions that they came to using logic and philosophy were on the same level as the Quran itself [1:67].

One of the central themes of Islam is its finality and perfection. So many people abandoned pagan beliefs and followed the Prophet Muhammad because they believed he was inspired by God and brought to humanity a true religion that would revolutionize the world. The early generations of Muslims believed that Islam's early history verified the truth of Islam. The first hundred years after the death of the Prophet saw the spread of Muslim political control from southern France to India, despite competition from established and powerful empires.

When military expansion ended, Muslims led the world in advancing science to new frontiers, influencing scientific history throughout the known world. The setbacks of the Crusades and Mongol invasions proved to be nothing more than a thorn in the side of Islamic history, as they were followed by the rise of even more powerful empires. To many Muslims, the proof of Islam's truth was its historical record, and the miraculous nature of Islamic history [1:152].

We need to remember that God is. Thus, it should not be surprising, if his revelation to us is full of profound mysteries.

The function of the clergy in an Islamic democracy is not to rule, but to preserve and, more important, to reflect the morality of the state. Again, because it is not religion, but the interpretation of religion that arbitrates morality, such interpretation must always be in accord with the consensus of the community [2:265].

References

1. Alkhateeb, Firas. Lost Islamic history. Reclaiming muslim civilisation from the past Hurst & Company, London. First published in the united kingdom in 2014 by c. Hurst & co. (publishers) ltd., 41 Great Russell street, London, wc1b 3pl. –P. 167.
2. Aslan, Reza. No god but God. The Origins, Evolution, and Future of Islam. Published in the United States by Random House, an imprint of The Random House Publishing Group, a division of Random House, Inc., -New York: 2005. – P. 312.
3. Black, Antony. The History of Islamic political thought. From the Prophet to the Present. Second edition. Edinburgh University Press, 2011. –P.380. First published 2001 by Edinburgh University Press Ltd, 22 George Square, Edinburgh.
4. Campo, Juan Eduardo. Encyclopedia of Islam / Juan E. Campo. p. cm. - (Encyclopedia of world religions) J. Gordon Melton, Series Editor. Includes bibliographical references and index. Facts On File, Inc. An imprint of Infobase Publishing, 132 West 31st Street. -New York: 10001, 2009. –P. 750.
5. Fekih, Habib. Social thought. The different aspects of Islamic culture / The individual and society in Islam. Chief Editor: A. Bothdiba, Co-Editor: M. Maruf al-Dawalibi. Published in 1998 by the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization 7. Place de Fontenoy, 75352 Paris 07 SP. Printed by Presses Universitaires de France, Vendôme

РЕЗЮМЕ

Мақолада ислом маданиятини таҳлил этишдаги турли нашрий манбаларнинг тарбиявий фикрлари ўрганилган, муаллиф томонидан бу борадаги соҳа мутахассисларининг илмий асарлари ва фикрлари таҳлил этилган.

РЕЗЮМЕ

В статье изучены воспитательные идеи разных публикационных источников при анализе исламской культуры, со стороны автора проанализированы научные произведения и мысли специалистов данной сферы.

SUMMARY

The article examines the educational thoughts of various publication sources in the analysis of Islamic culture, the author analyzes the scientific work and thoughts of specialists in this field.

KARAKALPAKSTAN MUSEMS IN THE CHRONICLE OF THE INDEPENDENCE YEARS

*U.Khojaniyazov – senior scientific researcher
Nukus state pedagogical institute named after Ajiniyaz*

Таянч сўзлар: санъат музейи, мустақиллик, экспонат, экспозиция, музейлар хиллари, маънавият ва маданият, фонд, коллекция, халқаро экспертлар.

Ключевые слова: музей искусств, независимость, экспонат, экспозиция, виды музеев, духовность и культура, фонд, коллекция, международные эксперты.

Key words: art museum, independence, exhibit, the displays, exposition, types of museums, spirituality and culture, fund, collection, international experts.

From the early years of independence Uzbekistan has chased the path of raising nations spirituality, developing national culture, in this way, formulating and moulding the idea of pride for its history, culture and spirituality in people's consciousness and spirit. In essence, not having completed those affairs yet, it was impossible to strengthen the sovereignty and Independence of people of Uzbekistan, to guarantee national development, to educate the generation and to bring the generation up who are loyal to the motherland, without implementing this historical mission. This idea is being especially stated by the scientists of history as well.

Taking this factor into consideration the leadership and State of Uzbekistan consider the intensive development of all spheres of culture and its role in educating the nation as the first task of the government, and this activity is constantly being implemented. In this field the so-called "the mirror of history" the role of museums is of great importance.

In the years of Independence a great deal of Decrees, decisions have been adopted with the aim of better organization of museums, equipping them with rich and various exhibits, and widening their authority among population.

In particular, it was reflected in the Decree of our Presi

dent on January 12, 1998, about "Radical improvement and Perfection of activities of museums, the Decision of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan on July 11, 2006, numbered 07/105282 about" Exploring the state of the museums, equipment on the base of national idea of independence and assisting them in this field." In these Decrees and Decisions providing the museums with highly-skilled specialists who can meet modern requirements, strengthening their material and technical base to see the museums among the world's best museums by utilizing the experience of world museums have been stressed.

In Karakalpakstan, that is considered as a remote land of Uzbekistan, the first type of museums carry on a large scale of activity. During the years of Independence the museums located in the land of Karakalpakstan turned into the place challenging to the realization of the nation itself to mould a true view about our country, to challenge the younger generation to be proud of their history, serving to spiritual-educational up-bringing the youth, for spiritual conscience sake. All above mentioned notions can be illustrated in the instance of two museums in Karakalpakstan.

Undoubtedly, one of the largest and richest museums in Karakalpakstan is the Art Museum named after I.V. Savitsky. The organization and opening of the museum are the result of the activity done by I.V. Savitsky [3].

He took part in the Khorezm Archaeological-Ethnographic Expedition under the leadership of S.P. Tolstov as an ordinary painter. Here I.V. Savitsky carried on activities not only as an artist but also took part in the expeditions arranged in Karakalpakstan villages, was engaged with collecting the subjects of folk applied art, the subjects of folk traditions, collecting exhibits concerning mentality. Later he moved to Nukus from Moscow with the aim to organize the museum reflecting the past of the nation. The period from 1957 to 1966 years was the very busy period in his activity with collecting the masterpieces of folk applied Art. As a result of these noble difficulties and selflessness, with the love to life and history of the nation, the Art museum was founded in Nukus on February 5, 1966. The museum is the real treasure of Karakalpak people, the history of folk culture, art, ethnographic equipment, instruments have been exposed from the 3rd century (BC) till the present time. At the early period the museum fund consisted of 3 thousand exhibits, but in 1991 the number of exhibits became over 70 thousand [4]. Today there are about 100 thousand exhibits.

The museum is engaged in collecting art works, popularizing them, publishing catalogues and arranging exhibitions. The most characteristic feature of the museum is in the compact placement of the exhibits and thorough arrangement of the expositions. The success of the museum lies in placement of exhibits as well as works of high level in a special order.

Thanks to the Independence the present Art museum became famous in the world and today it is a real temple of spirituality and culture of the nation. The new building of the museum was erected in 2002 and it was possible to expose about 90 thousand exhibits and to keep them in the required condition. Today two more new buildings of the museum have been constructed. The President I.A. Karimov visited here and having seen the new buildings and exhibits said the following: "Karakalpak people can immensely be proud of this wonderful museum of unique beauty" [5].

There is a constant exhibition under the title "Masterpieces of World Art" in the museum. The exhibits were coined in the workshop attached to Louvre museum in Paris and they are real original copies of art pearls in the Louvre; These masterpieces belong to the French artist Fernand Leger. After his death his wife Nadejda Leger presents a part of the exhibits to Russia. In 1975 I.V. Savitsky was invited to Moscow and there he could manage to possess 79 exhibits [6]. Even today these exhibits are displayed and

decorate the museum halls.

At the present time the museum occupies the second place in the World after the Russian museum in Saint Petersburg (Russia) for the collection of Russian avant-garde fine art and for its size. This museum is famous in the world for its name "Louvre in the Desert"

The collection of works of the representatives of Russian avant-garde art trends pursued during former system is kept with a special care and respect. The works by L. Popova, A. Shevchenko, R. Falk, V. Pestel, M. Le-Dantu, R. Mazel and others are kept as precious treasure in the museum. Other Museums don't possess these collections. Besides, among the exhibits in the museum one can see works by the founders of Uzbek fine arts as A. Volkov, U. Tansiquboev, P. Benkov, M. Kurzin, N. Karakhan, E. Korovoy. A special hall is decorated here with the works which are considered to be the proud of karakalpak national art, by Q. Saipov, A. Erimbetov, J. Izentayev, J. Quttimuratov, D. Torenizayov.

Karakalpak national Outaw (Yurt) is presented in the museum as a special exhibit. Its each component and their role, purpose of activity, what they are made of, are thoroughly explained by museum workers. Moreover, patterns of karakalpak national handicraft, jewelry wares, textile goods, carpet-making, embroidery, blacksmith's work, house building, wood working and other wares are carefully kept in the museum.

Karakalpak national suit and dresses, women's and men's smart clothes are displayed here from the historical and modern viewpoints they are kept as exhibits.

Leading art critics of the west Ch. Douglas, John Bowl, A. Flaker were amazed at seeing museum exhibits and appreciated them as to be the base for studying again the history of artistic art. The museum is considered to be the main object making contribution to the development of tourism in the Aral sea region. Two web-sites in Russian and English are functioning to popularize it. All the hotels throughout the country acquire advertisements about the museum.

Its international ties are growing year by year. The advantage of the Independence lies in that it is only in the independence years karakalpak art and culture, cultural monuments became known to the world. The following fact can serve as an illustrative example of the above said view. In 1997 David and Susan Richardsons, husband and wife from England, came to Karakalpakstan and during ten years they had visited all the territory of the Republic, because they got very interested in national customs, cultural heritage, traditions. Though they were over 70 years old, they set up a web-site in the internet about the history of karakalpak people and culture and it became famous in the world [7].

A historian from Germany Ollaf Hunter carried on a research work on traditions of karakalpak people, he got acquainted with the traditions of karakalpak people, published scientific articles in close collaboration with museum workers and made a great contribution to acquaint it to foreign countries [8].

Today the museum worker is a member to the International Committee of Museums (ICOM). The museum arranged its exposition in France in 1998. There were exhibited about 300 exhibits. Besides, it participated in the Exhibitions in the USA, Germany, Italy, Japan, Russia [9].

International experts had expressed positive opinions about the museum. Here are some of their opinions: "No doubt that Nukus museum funds are famous and various and diverse collections of the XXth century art. (USA. John Bowl-prof. of The South California University)", "I consider Savitsky collections to be the most significant ones of the world art in 1920-1940 years. There is no doubt that the collections which are becoming famous day by day would certainly be the base for researching the history of art"

(Charlotte Douglas: head of the chair. New-York University), "Your collections may certainly surprise a person even after Louvre, British museum, Tate Gallery, Hermitage, many American museums and Russian museum" (A. Verdi Farmanfarmayan from Rutgers University), "Arranging exhibition of only one part of Savitsky's collections may cause great sensation. It gives possibilities for the art lovers to see for the first time typical reserve, reminding about art panorama of classic vanguard size" (Dr. Aare A. Hansen-Leve, Germany, prof. Munhen University). [5] If "Guardian", newspaper was issued in England, called our museum "one of the wonderful museums of the world", The "New-York Times" fixes 29 museums in the world deserving to visit. In 1984 the museum was given the name of I.V. Savitsky after his death and he was awarded the Order "Buyuk Khizmatlari uchun" (For the Great Services) in 2002 according to the President's decree. It was the greatest appraisal given for his service and selfless labour for the nation.

The Role of museum of Regional Studies organized in Turtkui in 1929 is incomparable in propagating and keeping national art. Museum expositions express the history of the region, people's art, creative work of the people, archaeology, ethnography, flora and fauna, the Aral Sea disaster. Moreover, the expositions give fine expression of the state of fine arts typical to karakalpak nation from ancient times till current days, as well as the great success in this field during the years of independence. The museum fund contains about 60 thousand exhibits. It consists of three departments: 1. "Nature", 2 "Archaeology-ethnography", 3. "New History". The Department "Nature" is mainly intended for school children and there the exhibits cover the topics as "Ustyurt", "QuizilKum", "The Aral Sea", "Swimming animals and insects", "Forest". These exhibits say about the life of the region in lively pictures. Besides, museum exhibits express rich underground and overland fossils, flora and fauna.

It's well-known that there are over 200 hundred archaeological excavations in the territory of the republic. There is a special department giving information about these ancient excavations in the museum and in this department one can see diminished models of the so-called fortresses (Kala): Koy-Krylgan Kala, Jonbash Kala, Tuproqqaala and other Kalas erected in the VIth century (BC). These diminished models reflect the process of changing people's mode of living and construction of towns (Kalas).

Great contribution has been made to formation of the museum by the following scientists: N.A. Baskakov, I.V. Torchinskaya, Qu. Ayimbetov. The museum fund became richer and richer with the exhibits found in the process of archaeological-ethnographic expeditions under the guidance of scientists Y. Ghulomov, S. P. Tolstov, T.A. Zhdanko, A.L. Melkov, A.S. Morozova. [9]

In the department "New History" of the museum one can get a great deal of information about constructive and creative labour in the years of independence. The department is getting richer and richer with the exhibits reflecting new success year by year.

The museum has been taking part in the various festivals on Uzbekistan scale with its exhibits and is becoming prize-winner. In particular, in 2006 the museum was awarded the 1st degree Diploma in the 1st International museum festival held in Karshi and this appraisal expressed its significance [8].

Besides, the museum succeeded in winning prize in the exhibitions held in Tashkent and Marghilan [8].

These museums in Karakalpakstan land have been serving people as cultural-educational establishments challenging to prosperous future by learning its history. Such exemplary cultural centers in our independent country have been making a great contribution to the matter of education of younger generation and people in the spirit of love and devotion to the motherland and cherish the treasures of independence.

References

1. Habibullayev N. The Future of Uzbekistan museums. The Echo from the pfst. 1999, №1-2, -P.2
2. Babanazarova M. State Art museum of the Republic of Karakalpakstan. Named after I.V. Savitsky.
3. Vesti Karakalpakstana. Newspaper №149, August, 1991.
4. Novitsky I. Nukus collection through the eyes of experts. Vesti Karakalpakstane February 21, 2012.
5. Novitsky I. Luvr treasures in Nukus. Vesti Karakalpakstan. February 7, 2012.
6. Nasrullayev V. Advocators of karakalpak cultural heritage. Vesti Karakalpakstana. January 4, 2010, №2.
7. Nurabullayeva S. Museum is a mirror of our history. "San'at". 2009. №3-4.
8. Uzbekistan national Encyclopedia.(Uz. ME) T., 2005, №4. -P.100

РЕЗЮМЕ

Мақолада Ўзбекистон Республикаси мустақиллиги йилларида маданият ва маънавиятга бўлган эътибор масалалари кенг таҳлил қилинган. Халқ маънавияти ва маданиятини юксалтиришда музейларнинг аҳамияти катта. Мустақиллик йилларида музейлар ривожига давлатимиз ва Ўзбекистон раҳбариятининг ғамхўрлиги алоҳида баён қилинган. Ўзбекистон таркибидаги Қорақалпоғистон Республикасидаги музейлар аҳоли ва уларнинг халқаро экспертлар томонидан баҳолашни масалаларига диққат қилинган. Унда бу ҳудуддаги И.В. Савицкий номидаги санъат ва Ўлкашунослик музейлари ҳақидаги маълумотлар келтирилган.

РЕЗЮМЕ

В статье широко анализируется вопросы внимание на культуру и духовность народа за годы независимости в Республике Узбекистан. В развитие культуры и духовность народа особое значение имеют музеи. Здесь подробно излагается заботы государства и руководства Узбекистана в развитии музеев за годы независимости. В статье особое внимание уделяются на состояние музеев Каракалпакстана как составная часть Узбекистана и оценка международных экспертов этих музеев. Еще в статье приводятся сведения о музеех искусств имени И.В. Савицкого и Краеведческого музея расположенном в городе Нукусе.

SUMMARY

The article the problems pertaining to the attention drawn to culture and spirituality of the nation during the years of Independence in the Respublic of Uzbekistan are considered. Museums occupy a significant role in the development of culture and spirituality of the nation. The tendance from the state's side and the leadership of Uzbekistan in the development of museums during the years of Independence is expounded. Special attention is drawn to conditions of the museums in Karakalpakstan that are considered as a significant part of Uzbekistan, and to the issues of how they are evaluated by international experts. Therein, thorough information about the Art Museum named after I.V. Savitsky and museum of Regional Studies, that are located in Nukus city, is given in the article.

БАЛА ҲУҚИҚЛАРИ - ХАЛЫҚ АРАЛЫҚ ҲУЖЖЕТЛЕРДЕ

Т.Қаллибеков- юридика илимлерининг кандидаты
Қарақалпақстан Республикасы ХБХҚТОҚАА орайы

Таянч сўзлар: бола ҳуқуқлари, декларация, пакт, конвенция, факультатив протокол.

Ключевые слова: права ребенка, декларация, пакт, конвенция, факультативный протокол.

Key words: child rights, declaration, covenant, convention, optional protocol.

Бала ҳуқуқларын қорғау маселеси дунья жүзиндеги барлық мәмлекетлер ушын тән болып, жер жүзінде жасаушы ҳәр бир бала ушын тийисли. Бала тәрбиясы

келешекти белгилеу менен байланысly жүдә үлкен әһмийетке ийе маселе есапланады. Бала тәрбиясы маселесинде Президентимиз "Перзентлеримиздин

қабилетін жүзеге шығаруға балалықтан итибар беріп, олардың қамалатын ушын барлық имканиеттарымызды сарыпласақ, журтымыздан және көплеген Берунийлер, Ибн Синалар, Улуғбеклер жетилисип шығады. Мен буган исенемен!”,- деген бахалы пикирлерди билдирген еди [1].

Бала хуқықларын қорғау атамасы хәр қыйлы жағдайларда, хәр қыйлы шөлкемлер тәрәпинен хәр қыйлы мәнисте қолланылады хәм оның ең әпиуайы көриниси хәр бир баланың өзине келтирилетуғын зиянынан қорғалыу хуқықына байланысly мәселелерди хәр тәрәплеме талқылаудан ибарат. Сондай-ақ, бала хуқықлары деп, инсанлар ушын тән хуқықлардың балалар ушын да қолланылыуына да айтылады. Бала хуқықларын қорғауға халық аралық хуқықта да кең түрде кепилликлер берилген.

Бала хуқықларын қорғауға байланысly қағыйдалар 1945-жылдан рәсмий түрде жұмыс алып барып атырған Бирлескен Миллетлер Шөлкеми (*кейинги орынларда БМШ*) Бас Ассамблеясы тәрәпинен 1948-жылы 10-декабрьде қабыл етилген хәм жәрияланған Инсан хуқықлары улыўма жәхән декларациясының 25-статьясының 2-бөлиминде белгиленген. Оған муўапық, аналық хәм балалық айрықша қәуендерлик хәм жәрдем хуқықын беретуғынлығы, некеден яки некесиз туўылған барлық балалар бирдей социаллық қорғаудан пайдаланыуы тийис екенлиги, 26-статьяның 1, 2 - бөлимлери билим алыу мәселелерине бағышланған болып, 3-бөлиминде, ата-аналар өзлериниң киши жастағы балалары ушын билим беріу түрин таңлауда үстин хуқыққа ийе екенлиги белгиленген [2]. Мәмлекетимиз 1992-жыл 2-марттан БМШне ағза.

БМШ тәрәпинен 1966-жыл 16-декабрьде Пуқаралық хәм сиясий хуқықлар ҳақында Халық аралық пакт қабыл етилген. Мәмлекетимиз оған 1995-жылы 28-сентябрьде қосылған. Пакттиң 10-статьясы 2-бөлиминде, ер жетпеген айыпкерлердиң ер жеткен айыпкерлерден ажратылатуғынлығы хәм қысқа мүддетте шешим қабыл етиуи ушын судқа жеткерилетуғынлығы, 14-статьясы 4-бөлиминде ер жетпегенлерге байланысly суд процесинде олардың жасы хәм оларды қайта тәрбиялау мүмкиншилиги есапқа алыныуы тийислиги көрсетилген. Пакттиң 23-статьясында, некеден ажырасқан жағдайда барлық балалардың зәрүр жағдайда қорғалыуы, 24-статьясында, хәр бир бала ҳеш қандай кемситиўлерсиз расасы, терисиниң реңи, жынысы, тили, дини, миллий хәм социаллық келип шығыуы, туўылыуы хәм мүлкий жағдайына қарамастан мәмлекет, жәмийет хәм баланың семьясы тәрәпинен оның жас өспиримлик жағдайы итибарға алынып, қорғалыу хуқықына ийе екенлиги, хәр бир бала туўылыудан есапқа алынып, тезден өз исимине, пуқаралығына ийе болыуы белгиленген [3]. Пактте белгиленген ўазыйпаларды әмелге асыруу ушын пактте ағза мәмлекетлердиң пуқаралары ишинен 18 адамнан ибарат Инсан хуқықлары бойынша Комитет шөлкемлестириледі. Комитеттиң жұмысы 14 статьядан ибарат Факультатив протокол менен тәртипке салынады.

БМШ тәрәпинен 1966-жыл 16-декабрьде Экономикалық, социаллық хәм мәдений хуқықлар ҳақында халықаралық пакт қабыл етилип, 1976-жылы 3-январьдан күшке кирген. Өзбекстан Пактте 1995-жылы 28-сентябрьде қосылған. Пакттиң 10-статьясында, семья жәмийеттиң тийкарғы бұўыны есапланып, семья жуўапкершилигинде балаларды тәрбиялау ғамхорлығы жатқанлықтан, оны күрөйда мүмкиншилиги болғанша ең жоқары қорғау хәм жәрдем берилиуи кереклиги, неке тәрәплердин өз ара еркин келисимине тийкарланып дузилиуи тийислиги белгиленген. Усы статьяда, әсиресе аналарды туўыу хәм оннан кейинги дәўирде айрықша қорғау зәрүрлиги,

усы дәўирлерде жұмыс ислейтуғын аналарды социаллық тәмийинлеу бойынша ҳақы төленетуғын дем алыслар яки жетерли дәрежеде напакалар берилиуи нәзерде тутылған. Балалар яки жас өспиримлердин семьялық келип шығыуы яки басқа белгилерине қарамастан, ҳеш қандай кемситиўлерсиз қорғаудың айрықша илажлары көрилип хәм жәрдем берилиуи керек. Жас өспиримлер социаллық хәм де экономикалық эксплвациядан қорғалыуы, олардың мийнетинен әдеп-иқрамлығына, денсаўлығына зиянлы яки олардың бир тегис раўажланыуына, өмирине қәўипли жұмысларда пайдаланыуы нызам менен жазаланыуы тийис [4].

Пактте қатнасыўшы мәмлекет хәр бир адамның ең жоқары физикалық хәм руўхый саламатлық жетискенлик хуқықын тән алатуғыны, бұл хуқықты әмелге асыруйда, балалардың саламат өсиўин, балалар өлимшилиги хәм өли туўылыуының қысқартылыуын тәмийинлеу, сыртқы орталық хәм санаатта мийнет гигиеналарының барлық халатларын жақсылау, эпидемиялық, кәсиплик хәм басқа да кеселликлер менен гүресіу, ескертиу хәм емлеу, хәммеге аўырған жағдайда медициналық жәрдем беріу, күтип қарау ушын жағдай жаратыуы тийис екенлиги белгиленген.

Пактте қатнасыўшы мәмлекетлердин хәр бир адамның билим алыуға болған хуқықларын тән алыуы, билим алыу адам шахсының толық раўажланыуы ушын бағдарланыуы, билим алыу еркин жәмийеттиң пайдалы қатнасыўшысы болыуына шараят жаратыуы тийис екенлиги көрсетилген. Сондай-ақ, баслауыш тәлимди хәмме ушын бийпұл хәм мәжбүрий түрде, орта билимлендириу хәм оның хәр қыйлы формаларын хәмме ушын ашық хәм де билим алыу мүмкиншилигине ийе болыу ушын барлық зәрүр илажларды көриуи кереклиги, избе-излик пенен бийпұл тәлим алыуды енгизиуди әмелге асыруылары тийислиги, жоқары билим алыуды толық теңлик тийкарында хәр бир адамның қабилетинен келип шығып, хәмме ересе алыуы ушын зәрүрли илажларды әмелге асыруу хәм де избе-излик пенен бийпұл тәлим беріуге ерисиу белгиленген.

БМШ тәрәпинен 1989-жылы 20-ноябрьде Бала хуқықлары ҳақындағы Конвенция қабыл етилди [5]. Мәмлекетимиз Конвенцияға 1992-жылы 9-декабрьде қосылған. Конвенцияға қосымша 2000-жыл 25-майда Балалардың қураллы жәнжеллерге тартылыуына байланысly хәм Балалар саўдасы, балалар бузықшылығы хәм балалар порнографиясына байланысly факультатив протоколлар қабыл етилген. Мәмлекетимиз 2008-жылы 23-декабрьде еки факультатив протоколға да қосылған [6].

Қабыл етилген халықаралық хўжетлерге мәмлекетимиздиң қосылыуы оларда нәзерде тутылған, бала хуқықлары хәм еркинликлерин тәмийинлеуға бағдарланған миннетлемелердиң мәмлекетимиз тәрәпинен орынланыуы тийислигинен дәрек береді.

Конвенцияның алғы сөзинде: - Конвенцияға қатнасыўшы мәмлекетлер БМШ Уставында жәрияланған принциплерге муўапық, жәмийеттиң барлық ағзаларының қадир-қымбаты, теңлик хәм ажыралмас хуқықлары, еркинлик, әдиллик хәм тынышлықты тәмийинлеудиң тийкары екенлигин тән алғанлығын есапқа алып, хәр бир мәмлекетте, соның ишинде, раўажланып атырған мәмлекетлерде де балалардың турмыс шараятларын жақсылау ушын халықаралық бирге ислесиудиң әхмийетлигин тән алып, Конвенцияда белгиленген қағыйдалар бойынша келисип алғанлығы көрсетилген.

БМШ тәрәпинен Бала хуқықлары ҳақындағы Конвенцияның қабыл етилиуине дўня жүзиндеги балаларға қарсы исленип атырған мийримсизлик жағдайлар себеп болды. Булардың ишинде ең

тийкарғыларынан бири балалардың кемситилиуі болып есапланады. Кемситиу, бұл дүнья жүзиндеги миллионлап балалар ушын күнделикли ушырасатуғын жағдай болып, балаларға зорлық ислетиу, оларға қатаң хәм мийримсиз қатнасық жасау, сондай-ақ, езиушиликтиң басқа да түрлерин қолланыу менен сыпатланады. ЮНИСЕФ мағлыұматларына қарағанда, гөдеклерди жынысый белгилерине қарап өлтириу, аборт ислетиу, оларға жетерлише азық-ауқат бермеу хәм қарауысзлық ақыбетинде 60-100 миллионға жақын хаяллар дүнья жүзи халқы санынан шығарылып жибериледи. Дүньядағы балалар мийнетинен пайдаланыудың ең көп бөлимин қурайтуғын хожалықлардың жұмысларына жалланған балалардың 90 пайызы 12-17 жас аралығындағы қызлар болған. Орайлық хәм Шығыс Европадағы меҳрибанлық үйлериндеги балалардың 20 пайызын шамалап көре майып балалар қураған [7].

Конвенцияның 1-статьясында, усы Конвенцияның мақсетлери ушын 18 жасқа толмаған хәр бир инсан заты, егер балаға қолланылатуғын ыызам бойынша ол ертерек ержетпеген болса, бала есапланады деп көрсетилген. Конвенция талаптарына мууапық, Конвенцияға қатнасыушы мәмлекетлер өзиниң тәсир шеңберинде болған хәр бир бала ушын көзде тутылған барлық хуқықларды тәмийинлеп береді хәм баланың хуқықларын тәмийинлеу ушын барлық зәрүр илажларды көреді. Балаларға қаратылған барлық хәрекетлерде, баланың мәплери жақсырақ тәмийинлениуине биринши дәрежелі итибар береді хәм де Конвенцияда белгиленген хуқықларды әмелге асыруу ушын барлық ыызамды, хәкимшилиқ хәм басқа да илажларды көреді.

Қатнасыушы мәмлекетлер баланың жасау хуқықы, хәр бир бала тууылған уақтынан дизимге алынуу, исимге, пукаралыққа ийе болуу, өз ата-анасын билиу, олардың ғамхорлығынан пайдаланыу хуқықларына ийе болуу, бала бұл хуқықлардан айырылып қалған болса оны тезирек тиклеу, бала өзиниң қәлеуисиз ата-анасынан айырылып қалмауының илажларын көреді. Бала мәплеринен келип шығып, суд тәртибинде әмелге асырылған жағдайлар буган кирмейди. Баланың еркин пикирлеу, хұждан хәм дин еркинлиги хуқықларын қорғайды. Бирде бир баланың жеке, семьялық турмысы, жеке қол қатылмаслық, турақ жайға қол қатылмаслық хуқықлары, хат-хабарларының сыр сақланыуы, ар-намысы, қадир-қымбатына қастыянлық етиу объекти болууы мүмкин емес. Бала усындай араласыулар яки қастыянлықтардан ыызам жолы менен қорғаныу хуқықына ийе.

Қатнасыушы мәмлекетлер ғалаба хабар қураалларының әхмийетли абыройын тән алады хәм бала хәр қыйлы миллий хәм халықаралық дәреклердин хабарлары хәм де материалларын, социаллық, рууэхый хәм тәрбиялық жетискенликке, физикалық хәм рууэхый рауажланыуына көмеклесиуге қаратылған хабарлардан рууэхланыуын тәмийинлейди. Ата-ана ямаса тийисли жағдайларда ыызамлы кәуендерлер баланың тәрбияланыуы хәм рауажланыуы ушын тийкарғы жууапкерлер есапланады. Баланы физикалық хәм рууэхый зорлықтың барлық түрлеринен қорғау илажлары, зәрүр жағдайда, бала хәм оған ғамхорлық көрсетип атырған шахсларды керекли дәрежеде қоллап-қууатлау мақсетиндеги социаллық дәстүрлер ислеп шығыу ушын нәтижелі тәртип-қағыйда, сондай-ақ, бала менен жоқарыда көрсетилген усулда мийримсизлерше қатнасықта болуу жағдайларында ескертиу, анықлау, хабар беріу, қарап шығыу, тергеу алып баруу, емлеу хәм де оннан кейинги илажларды көриу зәрүрлиги пайда болған жағдайда, суд исин қозғатыу ушын ис-илажларды да өз ишиней алады.

Өзиниң шаңарақ ғамхорлығынан уақтынша яки

удайына айрылған ямаса өзиниң ең жақсы мәплери жолында бундай ғамхорлыққа қала алмайтуғын бала мәмлекет тәрәпинен көрсетилетуғын айрықша қорғау хәм жәрдемді алыу хуқықына ийе. Ақылы яки физикалық жетиспеушилиги бар баланың айрықша мүтәжликлерин итибарға алған жағдайда жәрдем имканият дәрежесинде баланың ата-анасы хәм ол хакқында ғамхорлық етип атырған басқа да шахслардың экономикалық имканиятлары есапқа алынып бийпул бериледи. Баланың денсаулықты сақлау системасының жетилискен хызметлеринен, кеселликлерди емлеу хәм денсаулықты тиклеу қураалларынан пайдаланыу хуқықын тән алады. Бирде-бир бала денсаулықты сақлау системасының бундай хызметлеринен пайдаланыудан ибарат өз хуқықын айрылып қалмауы керек.

Конвенцияға ағза мәмлекетлер баланың билим алыу хуқықын тән алады хәм де усы хуқық тең имканиятлар тийкарында әмелге асыуына әсте-ақырын ерисиу мақсетинде: төлемсиз хәм мәжбүрий басланғыш тәлимди енгизеди; улыуға хәм кәсип-өнер бойынша орта тәлимнің хәр қыйлы түрлерин рауажландырууды хошеметлейди, бундай тәлимнен хәмме балалар пайдалана алыуын тәмийинлейди хәм бийпул тәлим енгизиу хәм зәрүрлик болған жағдайда финанслық жәрдем көрсетиу сыяқлы зәрүр илажларды көреді; барлық зәрүр қурааллар жәрдемінде хәр бир баланың қәбилети тийкарында жоқары тәлимнен билим алыуын тәмийинлейди; барлық балалар ушын тәлим хәм кәсип-өнер таярлығы саласындағы хабар хәм де материаллар менен танысуу имканиятларын жаратып береді; балалардың мектепке турақлы түрде барыуына көмеклесиу хәм де мектепти таслап кетуғын оқыушылар санының кемейиуі ушын ис-илажларды көреді. Тәлимге байланыссы мәселелер бойынша, соның ишинде, пүткіл дүньяда жауызлық хәм сауатсызлықтан жәрдем беретугын хәм де илмий-техникалық билимлер хәм оқытыудың заманагөй усулларына жол ашыуды жеңилестиретуғын мақсетлерге қаратылған халықаралық бирге ислесиуді қоллап-қууатлайды хәм рауажландырады.

Конвенциядағы қағыйдалардың хеш қандай бәнти айырым шахслар хәм органлардың оқыу журтларын ашыу хәм де оларға Конвенция принциплерине бойсынған жағдайда басшылықты әмелге асыруу, бундай оқыу орынларында берилетуғын тәлим мәмлекет тәрәпинен орнатылған минимал нормаларға жууап беріу керек, деген талаптың орынланыуындағы еркинлигин шеклеу сыпатында додаланбайды хәм қолланылмайды.

Қатнасыушы мәмлекетлер, баланың экономикалық эксплуатациядан хәм оның саламатлығы ушын қәуип-қәтерли яки тәлим алыуы ушын тосқынлық қылатуғын ямаса денсаулығы, физикалық, ақыллы, рууэхый, әдеп-икрамлық хәм социаллық рауажланыуына зыян келтиретугын хәр қандай хәрекетлерден, ислерден қорғалуы хуқықын тән алады. Балаларды урлау, сатыу ямаса оларды хәр қандай мақсетлерде хәм хәр қандай формада контрабанда қылуыдың алдын алыу ушын миллий, еки тәрәплеме хәм көп тәрәплеме дәрежеде барлық зәрүр ис-илажларды көреді. Бирде-бир баланың қыйнауларға ямаса басқа түрдеги инсанға азап беріуші хәрекетке тартылмаслығын тәмийинлейди. Жынаят жууапкершилиги ушын өлим жазасы, азатлыққа шығаруу көзде тутылмаған өмирлик қамақ жазасы 18 жастан киши болған шахслар тәрәпинен исленген жынаятлар ушын қолланылмайды. Конвенцияда нәзерде тутылған хеш бир қағыйда бала хуқықларын әмелге асыруға көп дәрежеде жәрдем беретугын хәр қандай жағдайға тәсир қылмайды хәм де бундай қағыйдалар қатнасыушы - мәмлекетлердин ыызамшылығында хәм усы мәмлекетте әмелде болған

халық аралық хуқық нормаларында өз көринисин табыўы мүмкин.

Мәмлекетимизде бала хуқықларына байланыслы болған халықаралық хўжетлердиң қағыйдаларын

сақлаған халда Миллий нызамшылығымызды жетилистирип барыў ҳазирги күнниң әхмийетли ўазыйпаларынан бири есапланады.

Әдебиятлар

1. Мирзиёев Ш.М. “Билимли авлод - буюк келажакнинг, тадбиркор халқ-фаровон ҳаётнинг, дўстона ҳамкорлик эса тараққиётнинг қафолатидир”. Ўзбекистон Президенти Ш.Мирзиёевнинг Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганиниң 26 йиллиғига бағишланган тантанали маросимдаги маърузаси.

2. Всеобщая декларация прав человека. Сборник международно-правовых документов ООН в области прав человека и борьбы с преступностью. 2009.

3. Международный пакт о гражданских и политических правах. Сборник международно-правовых документов ООН в области прав человека и борьбы с преступностью. 2009.

4. Международный пакт об экономических, социальных и культурных правах. Сборник международно-правовых документов ООН в области прав человека и борьбы с преступностью. 2009.

5. Бола хуқуқлари тўғрисида Конвенция. Unicef. –Тошкент: 2009.

6. Факультативный протокол к Конвенции о правах ребёнка, касающийся торговли детьми, детской проституции и детской порнографии. Сборник международно-правовых документов ООН в области прав человека и борьбы с преступностью. 2009.

7. Болаларни ҳимоя қилиш. Парламент аъзолари учун қўлланма №7. Unicef, 2006.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада БМТ томонидан қабул қилинган Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясида, иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисидаги ва Фуқаролик ҳуқуқлари ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пактларда ҳам да Факультатив протоколда белгиланган болалар таълим тарбиясига оид қоидалар ўрганилган. Шунингдек, мақолада Пактда иштирок этувчи давлатларнинг бола ҳуқуқлари ҳимояси бўйича мажбуриятлари ёритиб берилган.

РЕЗЮМЕ

В статье исследуются положения Всеобщей декларации прав человека, Международных пактов об экономических, социальных и культурных правах, Международных пактов о гражданских и политических правах, а также Факультативного протокола ООН. В статье также подчеркиваются обязательства государств - участников Пакта по защите прав ребёнка.

SUMMARY

The article examines the provisions of the Universal Declaration of Human Rights, the International Covenants on Economic, Social and Cultural Rights, the International Covenants on Civil and Political Rights, and the UN Optional Protocol. The article also emphasizes the obligations of the States parties to the Covenant to protect the rights of the child.

ЎЗБЕКИСТОНЛИК “ҚУРОЛСИЗ АСКАРЛАР”НИНГ УРАЛДАГИ МЕХНАТ ФАОЛИЯТИДАН

Х.Қурбонов - тарих фанлари номзоди

Навоий давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: иккинчи жаҳон уруши, Урал, меҳнат, "қуролсиз аскар", ҳаёт, тақдир, эвакуация, лагерлар, тадқиқотлар.

Ключевые слова: вторая мировая война, Урал, труд, «безоружный солдат», жизнь, судьба, эвакуация, лагеря, исследования.

Key words: World War II, the Urals, labor, "unarmed soldier", life, destiny, evacuation, camps, research.

Иккинчи жаҳон уруши йилларида Урал ҳарбий-мудофаа ишлаб чиқариши асосий ҳудудга айланди. Чунки Урал фронт учун хизмат қилишга қулай, географик жойлашуви ва урушнинг бошланиши давриданок ишлаб чиқариш инфратузилмасига эга бўлган, яъни саноат маркази ҳамда темир йўллар жойлашган қулай макон эди.

Урушнинг илк икки йилида Россиянинг Европа қисмидан 730 та саноат корхонаси эвакуация қилинган эди [1:131].

Шунга кўра Урал ҳудудларидаги саноат корхоналарига минглаб одамлар эвакуация қилинди, жалб этилди ва меҳнатга ёлланганиди. Улар саноат корхоналарида, ишлаб чиқаришда, қурилишда, қишлоқ хўжалигида, муассаса ишлашлари кўзда тутилди ва тўлалигича “меҳнат армиячилари”га айлантирилди. Эвакуация қилинганларнинг аксарияти маҳаллий аҳоли сингари турмуш кечирган бўлсалар, бошқа бир қисми махсус шароитларда кун кечиришга мажбур бўлганлар.

Иккинчи жаҳон уруши йилларида “меҳнат армиячилари” авваллари ҳарбий қисмларда отрядлар, колонналар, рота ва взводлар шаклида ташкил қилинган бўлиб, улар оддий меҳнаткаш аҳолидан ўзига хос кўриқланиш ва меҳнатга ёллангани тизими билан фарқланар эдилар.

Кейинчалик ишчилар колонналари ҳарбий комиссариатлар ва ички ишлар томонидан шахсий таркиб сифатида шакллантирилиб, улар эндиликда “ҳарбий хизматчилар мақоми”да гавдаланишган. Аммо, сўроқсиз ва ўз ихтиёри билан чакирув пунктига келмаган ёки қочиб кетишга уринганлар жиноий жавобгарликка тортилиш билан жазоланишлари муқаррар қилиб қўйилган [2].

Турли миллат ва элатлардан таркиб топган меҳнат колонналаридаги ишчилар уруш якунлангунга қадар

ишлашлари белгилаб қўйилди ва бу колонналар янги-янги кучлар билан мунтазам тўлдириб борилади.

Тарихий тадқиқотларнинг хулосалари шуни исботламоқдаки, Иккинчи жаҳон уруши йилларида Уралга жалб қилинган “меҳнат армиячилари” 3 тоифага бўлинганлар. Яъни, 1-тоифа “совет-немислари”, 2-тоифа “Ўрта Осиё ҳарбий округидан жалб қилинганлар”, 3-тоифа эса “махсус кўчкиндилар”. Ушбу тоифа вакиллари “қуролсиз аскарлар” сифатида меҳнат қилдилар ва тарихда шундай ном қолдирдилар.

ВКП(б)Марказий Комитети Сиёсий бюросининг 1941 йилнинг 31 августдаги “Украина ҳудудидаги немислар ҳақидаги” қарори билан совет-немислари (совет иттифоқи ҳудудларида яшовчи немис миллатли аҳоли – Х.Қ.) “меҳнат армияси”га оммавий жалб қилинган илк халқлар бўлиб тарихга кирди.

Мудофаа халқ комиссарлигининг 1941 йил 8 сентябрдаги № 35105-рақамли директиваси билан Қизил Армия таркибидаги немис миллатидаги халқларни хизматдан озод қилиш белгиланди. Бунга кўра эндиликда бу миллат фуқаролари ички округларга ва қурилиш ҳарбий қисмларига йўналтирилди.

Айнан мана шу даврдан бошлаб Уралда илк “меҳнат армиячилари” шакллана бошланди.

СССР Давлат мудофаа комитетининг 1942 йил 14 октябрдаги №2414СС – рақамли қарори билан Ўрта Осиё ҳарбий округидан (ЎОХО, САВО – Среднеазиатский военный округ – таржимаси, -Х.Қ.) 350 минг оддий фуқаролар “меҳнат армиячилари” сифатида Уралга жалб қилиндилар.

1943 йилнинг кузида жалб қилинганларнинг асосий қисми Ўзбекистондан эди. 1943 йилнинг 15 апрелида 67000 меҳнаткаш, яъни ҳудудга жойлаштирилган Ўрта Осиёликларнинг 48,6 % ни ўзбекистонликлар ташкил қилган. Улардан Свердловск вилоятига – 15131 киши,

Челябинск вилоятига – 7427 киши, Молотовга – 2212 киши, Чкаловга – 2523 киши, Башкирдистон АССРга – 2357 киши ва Удмуртия АССРга – 2970 киши жойлаштирилган.

Ўзбеклардан ташкари бу ерларда Ўрта осиелик бошқа миллатлар, яъни тожиклар, туркманлар, кирғизлар ва козоқлар ҳам бўлган. Бу миллат вакиллари сони 30 мингдан ортиқ бўлган.

1943 йилда уралдаги “меҳнат армиячилари” умумий қисмининг 41,5 % фоизини ўрта осиеликлар ташкил қилган бўлса, бу кўрсаткич 1943 йилнинг ёзига келиб уларнинг сони 73000 дан ошиб кетади. Худудлар кесимида эса, Чкалов вилоятида -8000 киши, Молотов вилоятида – 12692 киши, Свердловск вилоятида – 27000 дан ортиқ киши, Челябинскда – 20000 дан ортиқ киши, Башкирдистон АССРда – 2500 кишидан ортиқ ва Удмуртияда – 3000 дан ортиқ ўрта осиелик “қуролсиз аскарлар” меҳнат қилишган. 1943 йилнинг кузига келиб эса Ўрта Осиелик “меҳнат армиячилари”нинг миқдори камайиб, 1944 йилнинг ўрталарида 22000 кишини ташкил қилган [3].

“Меҳнат армиячиларининг” учинчи тоифасига СССРга депортация қилинган, собиқ кулоқлар ва уларнинг оила аъзолари, ишчилар колоннаси таркибидаги махсус кўчирилганлар мисол бўлади.

Ўрта Осиедан қилинган сафарбарлик шу қадар “ўта шошилиш” тартибда ташкил қилинди. Ҳатто йирик эшелонлар 3 кун ичидаёқ ташкил қилинди ва биринчилардан бўлиб 1700 кишини ўз ичига олган эшелон Тошкент ҳарбий комиссариатидан Башкирдистон АССРга қараб йўл олган.

Шошма-шошарлик билан узоқ ва совуқ худудларга юборилган меҳнаткашларга иссиқ кийим-бош ва оёқ кийимлар беришга улгуришмаган. Тўғрироғи, иссиқ кийимларни борган заводларидан берилиши айтилган бўлса, заводлар эса йиғув пунктларидан берилиши кераклигини таъкидлашган. Бунинг натижасида совуқ ўлкаларга келган меҳнаткашлар устларида енгил кийимлар ва бошларида эса дўппилари билан қолишган. Меҳнат армиячилари Сиёсий етакчиларнинг саъй-ҳаракатлари ҳамда урал халқининг бағрикенглиги билан фронтга кетган турмуш ўртоқлари ва ака-укаларидан қолган кийим-бошлари билан таъминланиши муаммоларни аста-секинлик билан ҳал қилишга имкон берган.

Ўрта Осие ва Қозоғистон худудларидан меҳнат армиячиларининг Урал худудларига келиши 1941 йилнинг охирига тўғри келади. Уларнинг қатта қисми 1942 йилнинг кузи ва 1943 йилнинг баҳорида юборилган. Меҳнат армиячиларининг, тўғрироғи “меҳнат кўчиндилари”нинг қатта миқдорда юборилганлигини биргина Ўзбекистон мисолида таҳлил қиладиган бўлсак, 1941-1943 йилларда 155 минг ўзбекистонлик меҳнатга сафарбар қилинган эди.

1943 йилнинг 15 апрелдаги маълумотларга қараганда Уралнинг иктисодий районлари бўлган Башкирдистон АССР, Удмуртия АССР, Молотов (Перм), Курган, Чкаловск (Оренбург), Свердловск, Челябинск вилоятларида 32620 нафардан ортиқ ўзбек ишчилари меҳнат қилишган. Жумладан Свердловск вилоятида – 15131 нафар ўзбек меҳнат қилган бўлса, Челябинскда – 20 минг, Чкаловскда – 8 минг, Башкирдистонда – 3 минг ўрта осиелик меҳнат қилган.

Тадқиқотлар шуни исбот қилдики, ўрта осиелик меҳнат армиячиларининг аксарияти қишлоқ деҳқонлари бўлган. Рус тилини билмаслиги ва совуқ ҳавога мослашмаганлиги сабабли кўп қийинчилик ва машаққатларни бошидан кечирган. Яшаш шароитларининг оғирлиги ва ўзларининг экирган кийимларида ишлашлари оқибатида ниҳоятда азоб-уқубат чекканлар.

Очарчилик, озиқ - овқат танқислиги, оғир меҳнат,

турар жойларнинг нобоплиги, изгирин совуқ ва бошқа кўплаб сабаблар туфайли меҳнат армиячиларининг кўп қисми ҳалок бўлган. Кейинчалик Ўзбекистон ва Тожикистондан озиқ-овқат маҳсулотлари юкланган эшелонлар юборила бошланган [4:180].

Удмурдиялик тадқиқотчи Т.С.Третьяковнинг тадқиқотларида уруш йилларида меҳнат армиячилари сифатида 51-рақамли трестга сафарбар қилинган ўзбеклар Бухоро ва Термиз худудларидан бўлишган. Улар турли ёшда бўлиб, шу жумладан, чорвадор, қосиб, нонвойдан тортиб ўт ўчирувчигача турли касбикор эгалари бўлишган.

“- Менинг отам, - дейди Уралмаш заводининг собиқ ишчиси Владимир Семеновский, - Алексей Васильевич Семеновский Уралмаш заводида ўн тонналик прессда темирчи бўлиб ишлаган. Унинг қўл остида кўплаб ўзбеклар ёрдамчи сифатида ишлаган. Улар завод ошхонасидан бериладиган овқатни ейишмаган, ўзлари ҳам юпун кийинишган. Оғир меҳнат ва кам овқатланишдан вафот этган кўплаб ўзбекларнинг ёнларидан тўпланган пуллар топилиган. Бунинг сабаби, улар меҳнат қилиб топган ҳалол меҳнатлари пулларини кейинчалик уйларига, оиласига олиб боришни орзу қилишган эди.”

Иккинчи жаҳон уруши йилларида Свердловск заводидаги ишчилар ҳолатини ўрганган Урал давлат университети тадқиқотчи Вера Соловьёванинг таъкидлашича, Уралмаш заводида сафарбар қилинган Ўрта осиеликлар ҳақидаги ҳужжатларда ўзбеклар ва тожикларнинг балиқ, қўзқорин, шўр қарам емасликлари таъкидланган. Ваҳоланки, овқат фақат шу маҳсулотлардан тайёрланар эди. Ҳолат шу даражага етганки, оғир меҳнат қилишга қарамасдан оиласини ўйлаб, ҳатто иккинчи овқатни ҳам емасдан бошқаларга сотиб, пул тўплашга ҳаракат қилганларга кейинчалик қўлларига умуман овқат берилмаган.

Овқатланишдан бош тортиш, оғир меҳнатга яроқсизлик ва умуман бу каби ҳолатларнинг кўпайиб бориши ўрганилганда ўрта осиелик меҳнаткашларнинг маҳаллий маҳсулотлардан қилинган овқатларни емасликларига сабаб бу овқатлар мусулмончилик қоидаларига, ислом динида ейиш ман қилинган маҳсулотлардан қилинган овқатлар эканлиги аниқланган. Чунончи, мусулмон аҳли тайёрланадиган овқат таркибида исломда ман қилинган чўчка гўшти бор, деб кўрқишар экан.

Шундан сўнг Ўзбекистон ва Тожикистон ҳукуматлари ўз ватандошари бўлган ишчилар учун алоҳида озиқ-овқат бригадалари ташкил қилишиб, озиқ-овқат маҳсулот етказиб бериш шароитларини йўлга қўйишган. Эндликда кўплаб саноат корхоналарида ўзбек миллий таомлари тайёрланадиган бўлган. Уралмаш худудида, шунингдек Удмуртиядаги 51-трест худудларида ҳам ўзбекона чойхоналар, ҳатто Орскда 10 та шарқона услубдаги чойхона пайдо бўлган.

Аммо ҳамма жойда ҳам бу каби қулай шароитлар бўлмаган. Аксарият ишчилар бошқа миллат вакиллари билан баракларда, совуқ қотиб кун кечиришган.

Юқорида таъкидлаганимиздек, ўрта осиеликлар турмуш тарзида ислом дини ақидалари устунлик қилган. Оғир иш шароти, қучли ва қатъий назорат ва меҳнатнинг кўплиги сабабли ҳамма мусулмон ишчилар ҳам ислом арконларини бажаришга имкон топа олишмаган.

Ўрта осиелик, жумладан, ўзбек мусулмонлари оғир меҳнат шароитларида вафот этган юртдошларини дафн қилишда айрим муаммоларга дуч келишган. Чунки, маҳаллий худуд этиқодларидан фарқли ўлароқ майитни қафанлаш масаласида тоза мато топиш муаммо ва қиммат бўлганлиги сабабли улар ётоқларидаги тўшақ, устига ташланадиган тоза матодан фойдаланишган. Бу эса айрим ўзаро низоларга сабаб

бўлган.

Хулоса сифатида шуни таъкидлаш мумкинки, Ўрта Осиё ва Қозғистондан мамлакатнинг Урал, Жанубий Урал, Бошқирдистон, Челябинск ва бошқа худудларига юз минглаб кишилар меҳнат фронтига жалб этилди. Улар мислсиз оғир қийинчилик ва очарчилик шароитида фронт талабини қондириш, душман устидан ғалаба қозониш учун қурол-аслаҳа, ўқ-дори, қийим-кечак ва бошқа маҳсулотларни тайёрлашда улкан қаҳрамонлик ва жасорат кўрсатиб меҳнат қилдилар.

2020 йилда Ўзбекистонда нашр қилинган китоб-альбомда келтирилишича, ҳақиқатдан ҳам, 1941-1943 йилларнинг ўзида Ўзбекистондан 155 минг киши меҳнат армиясига сафарбар қилинган [8:180-181].

1943 йили РСФСРнинг 14 область, 4 автоном республикаси ва Красноярск ўлкасида 60 минга яқин ўзбеклар ишлаган.

Урал ва Красноярскда фидокорона меҳнат қилган

Адабиётлар

1. Кириллова А.Д. Урал: век дватцатый. Люди. События. Жизнь. Очерки истории. –Екатеренбург: 2000.
2. ГАРФ. (Государственный архив Российской Федерации) Ф.9414. Оп. 1с. Д.1169. Л. 6-6 об; Гончаров А.Г. Категориальный состав «трудовой армии» на Урале в годы Великой отечественной войны. Вестник Челябинского государственного университе-та. 2011. № 34 (249). История. Вып. 48.
3. РГАСПИ. (Российская государственная социально-политическая история) Ф.644. Оп. 2.Д.138.Л.70-74; Антупьев А.А. Уралская промышленность накануне и в годы Великой Отечественной войны. –Екатеренбург: 1992. – С. 266; Оразов К. Рабо-чий класс Казахстана в годы Великой Отечественной войны. –Алма-Ата: 1975. – С. 45; Хусенов К. Патриотический труд рабо-чих-узбеков на предприятиях и стройках Урала и Сибири в годы Великой Отечественной войны // материалы XXIII научной конференции профес-преп. состава. –Самарканд: 1966, – С.23; Урал-фронту. –Москва: 1985.
4. Ўзбекистон халқининг фашизм устидан қозонилган ғалабага қўшган ҳиссаси. 1941-1945. Китоб-альбом. –Тошкент: “Ўзбекистон”, 2020.

Мақолада Иккинчи Жаҳон уруши даврида Уралда кўп меҳнат қилган ва Ғалабага муносиб ҳисса қўшган ўзбек "қуролсиз аскарлари" нинг ижоди, турмуш тарзи ва тақдири ҳақида ҳикоя қилинади

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

В статье рассказывается о творчестве, образе жизни и судьбе узбекских «безоружных солдат», которые много работали на Урале в годы Великой Отечественной войны и внесли достойный вклад в Победу.

SUMMARY

The article describes the creativity, life and the destiny of the Uzbek "unarmed soldiers" who worked a lot in the Urals during the World War II and made a worthy contribution to the Victory.

ЎРХУН-ЕНИСЕЙ ЁЗУВЛАРИ МОҲИЯТИНИ ТАЛҚИН ЭТИШНИНГ АҲАМИЯТИ

Н.А.Назаров - фалсафа фанлари доктори, сиёсий фанлар доктори, профессор

Тошкент архитектура-қурилиш институти

Таянч сўзлар: Ўрхун-Енисей ёзуви, қадимги турклар, турк рунологияси, тарихий тафаккур, тошбитиклар, мерос, туркий тил, маданият, анаъана.

Ключевые слова: Орхоно-Енисейская письменность, древние тюрки, тюркская рунология, историческое мышление, надписи, наследие, культура, традиция.

Key words: Orkhon-Yenisey writings, ancient Turkic people, Turkic runology, historical thinking, inscriptions, heritage, the Turkic language culture, traditions.

Қадимги туркий ёзув Ўрхун-Енисей ёзуви сифатида - Марказий Осиёда милoddнинг VI-VIII асрларида туркий тиллардаги сўзларни ифодалаш учун қўлланган ёзув шакли, деб айрим манбаларда аталсада, ёзувнинг тадрижий босқичи милoddдан аввалги IV-III-асрларга бориб тақалади. Бу ёзув сиёсий-ҳарбий жараёнларда етакчи қабил диалекти сифатида ўша даврдаги давлат тили, яъни адабий тил мақомида бўлганлиги ва туркология фанига Ўрхун-Енисей ёзувлари тили деб танилганлиги билан аҳамиятлидир. Қадимги туркий ёзув ёдгорликлари асосан эпиграфия сифатида, тошбитиклар ҳолатида Марказий ва Ўрта Осиё, жумладан шарқий Туркистон, Сибир, Олтой ва Мўғулистон худудида яратилган бўлиб, ушбу ёзувлардан олдинги ўрта асрларда Шарқий ва Ғарбий турклар, тургешлар, қарлуклар ва уйғурлар томонидан фойдаланилган. Қадимги турк ёзувларидан хонлар, сардорлар, қабил бошлиқлари, қаҳрамонлар ва турли мансабдорлар қабрлари устига тикланган устунларда, тошларда, метал идишларда, кулолчиликда ва бошқа майда буюмларда ва, ниҳоят, кейинги давр қўлёзмаларида намуналар сақланиб қолган.

Туркий маданиятнинг илк намуналари - Ўрхун-Енисей ёзма ёдгорликларининг тарихий моҳиятига

ишчилар орасида Ақром Ортиқов режани 140 фоизга, Рустам Турдиев, Ҳасан Тўхтабоев 150 фоизга, Убайдулла Ҳайдаров 200 фоизга бажарган. Ўзбекистонлик Мардон Носир ва Мамат Эргашевнинг меҳнатдаги жасоратлари “За тяжелое машиностроение” газетасида ёритилган.

Уруш йилларида Архангельскда меҳнат фронтида хизмат қилган Райимкул Назаров “За доблестный труд” медали билан тақдирланган.

Иркутск областидаги 4-қурилиш трестинг 47-бригадасида ўзбек ишчиларидан 43 нафари 1943 йилги режани ортиги билан бажарган.

Мақоми ҳарбий аскарга тенглаштирилган “Қуролсиз аскарлар”имиз ҳақиқий меҳнат кучи, ақлу заковати ва ватанга бўлган муҳаббати туфайли Иккинчи жаҳон урушидаги ғалабага муносиб ҳисса қўшганлар.

Эндиликда ана шу юртдошларимиз тарихи ва тақдирини ўрганиш ва тарих зарварақларига битиш биз тарихчиларнинг асосий вазифаларидан ҳисобланади.

этибор қаратгудек бўлсак, унда: «Отамни хон сифатида, онамни эса хотун сифатида эъзозлаб кўкка кўтарган осмон: "Турк халқининг исми ва шон-шарафи сўнмасин!", Қабилаларини берган осмон (хоннинг ҳукмронлиги остига) (бу сафар ҳам): «Турк халқининг номи ва шон-шухрати сўнмасин» деди: "Бу исм йўқ бўлиб кетмаслиги учун ҳам осмон мени кўтарди (ва хон қилди)» [1:23], - деган ҳикматлар мавжуд. Ушбу битиклар шавкатли турк элининг абадиётга дахлдор эканлигини, самовий руҳлар турк етакчиларини доимо қўллаб-қувватлаб келиши ифтихор ҳисси билан қайд этиладики, ушбу сатрлар бугунги кунда ҳам тарбиявий аҳамиятга эга бўлиб, тарихий тафаккурни юксалтириш орқали ифтихор туйғусини, фахру ғурурни, ватан ва эл тақдири учун масъуллиқ ҳиссини юксалтиради. Зеро, муайян элнинг муваффақияти шахсий омил билан, яъни етакчининг маҳорати билан боғлиқ: «Фалакдай Тангри яратган Турк Билга ҳокон сўзим: отам турк доно ҳокони тахтга ўтирганда тўққиз ўғуз қаҳрамонлари, унинг машхур беклари ва унинг халқи ҳурмат кўрсатдилар.Ўн етти ёшимда Тангут тарафга

лашкар тортдим... Ўн саккиз ёшимда Олти чуб суғдак томонга қўшин тортдим, халқини тор-мор қилдим... Йигирма икки ёшимда Табғач томонга лашкар тортдим... Тангри ёрлақгани учун, мен муваффақиятга эришганим учун, Турк халқи ғалаба қозонди. Мен томондан давлат бундай бошқарилмаса, Турк халқи ўлажак эди, йўқ бўлажак эди» [2:136-137]. Албатта, муайян халқнинг ғалабасида ҳамда зафар қучишида сиёсий-ҳарбий етакчининг ўрни бекиёс. Ушбу жиҳатлар:

1. Ижтимоий-сиёсий жараёнларда муайян халқ, миллат, эл ва элат муваффақиятини таъминлаш бевосита сиёсий-ҳарбий етакчининг раҳбарлик маҳорати ва қобилияти билан чамбарчас боғлиқ эканлигини;

2. Эл буюк бўлиши учун – унинг йўлбошчиси буюк бўлиб, ҳарбий-сиёсий иродани ўзида тўлиқ мужассамлаштириши лозим. Зеро, муайян халқ ва элнинг муваффақияти бевосита сиёсий раҳбарнинг ташкилотчилик қобилияти билан алоқадор бўлиб, бошлиқдаги ҳислат ва хусусиятларнинг аксарияти элнинг кундалик фаолиятида мужассамланиши;

3. Шерурак баҳодир бошқарган қўшин ғалабани қўлга киритиши муқаррарлиги, сувурак етакчи бошқарган қўшин парокандаликка юз тутиб, мағлубиятга йўлиқиш эҳтимоли кучлилигини билдиради.

Маълумки, тарихий тафаккур аждоғларимиз томонидан ижтимоий-тарихий тараккиёт шароитида яратилган моддий ва маънавий бойликларнинг инсон ёки муайян гуруҳ онгида акс этиб, намоён бўлиб, эл ва юрт манфаатлари йўлида хизмат қилиш иштиёқининг устуңлик даражада намоён бўлишидир. Шу боис, ҳар бир шахсда тарихий тафаккур ўзлигини англаб, тарихий қадриятларига содиқ бўлиб, элпарварлик ва ватанпарварлик ҳислатининг тафаккурда мустаҳкам қарор топишидир. Тарихий тафаккур ижтимоий онгда ворисийлик хусусиятини ривожлантиради. «Янги аср, янги минг йиллик, дунё манзарасининг ўзгариши, инсон эволюцияси трансформацияси, илмий парадигмаларнинг алмашишуви ҳам ижтимоий, ҳам гуманитар билимларга, ҳам билиш усулларига из қолдирди ... Шажаралар, маданият, менталитет ва тарих фалсафасига қизиқиш ортиб бормоқда. турли цивилизациялар ва маданиятлар, уларнинг дунё цивилизацияси ва тарихий жараёнидаги ролли объектив акс эттиришга мойиллик кузатилмоқда» [3: 145-146]. Тафаккурда юз бераётган бундай эврикалар шароитида ҳар бир шахс ўзининг ўтмишига ҳурмат ва эҳтиром асосида муносабатда бўлиши такозо этилади. Шунингдек, тарихий тафаккурда маданий ёки маънавий меросга мансубликни ифодалашда ҳар бир ижтимоий-тарихий даврга хос бўлган йўналтирувчи ғоя зарурий аҳамиятга эга бўлиб, ижтимоий-тарихий тараккиёт давомида тафаккурда элпарварлик ва ватанпарварлик ҳислатлари ривож бевосита ушбу омил билан боғлиқ.

Гарчи илмий доираларда турклар ҳақида кўчманчи дейиш фикри устувор аҳамиятга эга бўлсада, туркларнинг тарихий сахнага кўтарилиши бир томондан йилқичилик маданияти, яъни йилқиларни қўлга ўргатиб, учқур ҳарбий восита сифатида ҳар қандай рақиб қароргоҳини яқсон қила олиш имкониятларини юксалтирганлигида бўлса, иккинчи муҳим омил металл ишлаб чиқариб, ҳарбий жабҳада қурол-яроқ сифатида фойдалана билиш салоҳияти билан ҳам боғлиқлигини унутмаслигимиз керак. Манбалардан маълумки, Олтой кенгликлари қадимда турклар темир, мис, олтин қазиб олишиб, эритиб, безаклар, тақинчоқлар, меҳнат қуроллари яшаш билан бир қаторда улардан қурол-яроқлар ҳам ясаганлар. Олтой, Хакасия, Тува, Минусинск хавзалари қадим

замонлардан бери металл ишлаб чиқариш билан машхур бўлиб, туркий илдизлар бевосита ўша ҳудудлар билан боғлиқ. Тарихнинг муайян палласида, яъни VI-асрнинг бошларида турклар темир буюмлари билан жужанларга солиқ тўлаган бўлсаларда, бевосита от ва темирнинг имкониятлари билан жужанларни мағлуб этиб, нафақат уларнинг асоратидан, балки жужанларни ўлпон тўлашга мажбур этиб, Евроосиёнинг бепоён кенгликларида мустақил ҳоконлик тузишга эришдилар. Шу боис, руник ёзувлар ҳисобланган Ўрхун-Енисей ёдгорликлари моҳиятини тарғиб этиш муҳим.

Турк рунологиясини ўрганиб, ундаги ғояларни тарғиб этиш механизмлари сифатида қуйидагиларни илгари суриш мумкин.

1. Туркий халқлар аждоғларига хос бўлган тошбитиклардаги элсеварлик, ватанпарварлик, умуман ўзаро бирликни таъминлаш ҳақидаги ғоялардан жамият аъзолари, хусусан ёшларни тарбиялашда дўстлик ва қон-қариндошлик хусусиятларининг устувор моҳиятидан фойдаланиб, улар тафаккурини бойитиб бориш.

2. Тарғибий ишларни кенгайтириш ҳамда самарадорлигини ошириш мақсадида оила, маҳалла, тарбия ва таълим муассасалари ҳамда қуролли кучлар сафида умумтуркий ҳислатлар эътирофи билан бир қаторда умуминсоний қадриятларга содиқлик ҳислатларини ривожлантира бориш, бунинг учун табиийки, тафаккурда яхши қўшничилик, дўстлик ва қон-қариндошлик ҳислатларининг барқарор моҳиятини таъминлаб бориш.

Шунинг билан биргаликда турк рунологиясида битилган тарихий ғоялар асосида миллий ва умумтуркий тафаккурни юксалтириб, амалий аҳамиятга эга бўлган ўзаро қўллаб-қувватлаш ва ҳамжиҳатликни таъминлашда қуйидаги жиҳатлар муҳимдир:

1. Туркий ёзувларнинг энг қадимий шакли турк руналаридир. Ушбу алифбо Битиг ёки Орхун-Енисей алифбоси деб номланиб, эл ҳаётига оид тарихий маълумотларни қамраб олади. Тарихий манбалар Олтой ҳудудини туркий халқлар аждоғларининг этник шаклланиш ва консолидациялашуви жараёнида муҳим роль ўйнаганлигини тасдиқлайди. Шу билан биргаликда туркий халқларга хос кўчманчилик, ва бундай кўчманчилик билан ҳамоҳанг пассионарлик хусусияти туркийларни Евроосиё кенгликлари бўйлаб фаолиятини таъминлади.

2. Туркий халқлар аждоғлари фақатгина кўчманчилик асосида кун кечирмасдан, ўтроқ ҳаёт тарзига эга бўлиб, темир қазиб, ундан фойдаланиш, ғалла экиш каби ўтроқ турмуш тарзига хос жиҳатлар ҳам туркий тарих билан боғлиқки, ушбу ўтроқ маданият туркийларни кўчманчилик ва ўтроқ маданиятларни бирлаштирувчи ўзига хос туркий цивилизация яратувчилари сифатидаги ўрнини далиллайди.

Туркий халқлар учун умумий бўлган маданий мерос, чунончи «Алпомиш», «Гўрўғли», «Манас», «Чамбил қамали», «Қирқ қиз» ва ҳ.к. дostonлар тарғибига асосий эътибор қаратиб, унда туркий халқлар учун умумий бўлган жиҳатларга урғу бериш. Зеро, қирғизлардаги миллий эпик қаҳрамон Манасни Алп Манас ҳам дейишади, агар шундай бўладиган бўлса у Алпомишга яқинлиги ва ҳатто бир персонаж эканлиги ҳам тарихан шаклланиш жараёнида бир бўлган туркий халқларнинг маънавий мероси ҳам умумийлигини тасдиқлайди. "Алпомиш ботир" дostonида қозоқлар ва қорақалпоқлар уни "Алпамис", ўзбеклар уни "Алпомиш" деб аташади, бошқирлар уни "Алпамиш ва Барчин Сулуу", татарлар уни "Алпамша", Олтой уни "Алп Манаш", қирғизлар "Манас" деб аташади. Ушбу дostonнинг барча вариантларида (Ўғуз, Қўнғирот, Қипчоқ) дostonнинг пайдо бўлиши вақти тилга олинмаган. Бирок, дoston Дашти-Қипчоқда пайдо бўлган ва ривожла-

нганлиги аник» [4]. «Хасан Поксой ҳам бошка бир қатор тадқиқотчилар каби "Алпомиш" достони Ўрта Осиёда туркий халқлари томонидан яратилганлигини кўплаб далиллар билан исботлашга ҳаракат қилган. Хасанбекнинг аниқлашига кўра, Ўрта Осиёдаги ҳар бир туркий халқ "Алпомиш"нинг энг қамиди бир неча вариантга эга бўлиб, бу ҳол достон туркий халқлар бўлиниб кетмасидан олдин яратилганлигини исботловчи далилди. "Алпомиш" илк алп достондир. Бошка бир Ўрта Осиёда туркий достони "Алпомиш" каби буюк бирлаштирувчи, туркий халқларнинг ўзлигини ифодаловчи хусусиятга эга эмас» [5].

Умумтуркий тафаккурнинг оптимал ривож таъминланаётган бугунги кунда халқларимиз орасида ягона илдизга мансублик ҳиссини юксалтириш маъсулиятини ошириш бугунги куннинг долзарб вазифаси сифатида майдонга чиқмоқдаки, ушбу жиҳат турк рунологиясидаги ғоялар тарғибини таъминлашда муҳим ўрин тутди. Ушбу жиҳатлар туркий халқларни, хусусан ёшларнинг ижтимоий-маданий фаолиятини ўзаро умумийликка эришиш сингари муайян мақсад сари йўналтиришни муҳим вазифа сифатида қўяди.

Бугунги кунда тарихий тафаккурнинг юксалишида турк рунологиясининг ўрни каби масалаларни тадқиқ этиш умумтуркий тарихий муаммолар ечимида оптимал моҳият касб этиши билан бир қаторда туркий халқлар орасида азалий қариндошлик ҳамда дўстлик ришталарининг янада мустаҳкам бўлиши учун ретроспектив характердаги тадқиқотлар қўламини кенгайтириб, тадқиқотчилар орасида илмий-назарий шарт-шароитларни яратиш боради. Айниқса, қадимий тошбитикларда эл бирлиги муаммолари, ўзаро яхлитликни таъминлашда турк рунологиясидаги ғоялар талқини, хусусан элпарварлик ва ватанпарварлик ғоялари

тарғиб – ўзининг тарихий аҳамияти билан бир қаторда бугунги кунда ҳам туркий халқлар мансуб бўлган жамият аъзолари орасида юқорида таъкидланган ғоялар тарғиб ва тарбиясини таъминлайди.

Демак, инсоният мавжуд экан ўзининг шаклланиш жараёнлари ва бу жараёнда инсон сифатида тадрижий такомил босқичларини, маънавий интеллектуал омилларни ўрганишга эҳтиёж сезиб, ақлу заковатини ушбу мақсад сари йўналтира боради. Зеро, тафаккур доимо ўзининг бошланғич нуқтасини қўмсаб, унга интилган сари чарчланиб бораверади.

Умуминсоний таракқиётда муҳим ўрин тутувчи туркий халқлар маданий ривожланиш босқичлари бевосита моддий маданият намуналари билан бир қаторда маънавий маданият намуналарини ҳам қамраб олади. Моддий маданият намуналари – тарихий иншоот, обидалар, ёдгорликлар, шунингдек моддий оламда мавжуд бўлган реал воқелик назарда тутилса, маънавий маданият – тафаккур таракқиётини таъминлашга хизмат қилувчи ёзма ва оғзаки ижод намуналарини қамраб олади. Шу боис, турк рунологиясини ўрганишнинг тарихий-ретроспектив асослари, турк рунологиясининг аҳамиятини тарғиб этиш муҳим. Зеро, турк рунологиясининг тарихий тадқиқи аجدодларимиз босиб ўтган шарафли ва синовли йўлнинг бир текисда кечмаганлиги, бугунги миллий маънавият ва ғоявий баркамоллик ибтидоси табаррук боболаримиз томонидан солинган сўқмоқларга бориб туташиши – барчамизни маънавий қадриятларимизга эҳтиромона муносабатда бўлишимиз билан бир қаторда тарихий-тарбиявий жиҳатларини тадқиқ этган ҳолда турк суперэтноси вакиллари, хусусан туркий ёшлар орасида тарғиб қилишни тақозо этади.

Адабиётлар

1. Радлов В.В., Мелиоранский П.М. Древне-тюркские памятники Кошо-Цайдам. – Санкт-Петербург: Типография императорской Академии Наук, 1897. – С. 23.
2. Отаули. Билга ҳокон достони. – Тошкент: «O'zbekiston», 2015, 136-137-б.
3. Народ в потоке истории. Научная серия /Составители Т.Шанбай, А.Ибраева. – Астана: «Фоллиант», 2014. – С. 145-146.
4. Мұхамбетқарим Қожирбайұлы. Қазақ рулары Латын Америкасының негізін қалады. Интернет материал Abai.kz
5. Исмагуллаев Хайрулла. Зарварақлар: "Алпомиш" - туркий халқлар мероси/ BBC News 29 июль, 2015. Интернет материал.
6. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. Том 8. - Тошкент: «Ўзбекистон Миллий энциклопедияси», 2004, 274-б.
7. Ганиев Р.Т. Восточно-тюркское государство в VI-VIII веках. – Екатеринбург: Изд-во Урал. Ун-та, 2006. – С. 124.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада қадимги турк ёзуви бўлган Ўрхун-Енисей ёзма ёдгорликлари, унинг моҳиятини талқин этишнинг бугунги кундаги аҳамияти ҳақида сўз юритилади. Ёзув мантларидан мисоллар келтирилиб, уларнинг мазмунига эътибор қаратилади. Турк рунологиясини ўрганиб, ундаги ғояларни тарғиб этиш механизмлари илгари сурилиб, тарихий ғоялар асосида миллий ва умумтуркий тафаккурни юксалтириш ҳамда ўзаро ҳамжиҳатликни таъминлаш аспектларига урғу берилди. Шунингдек, турк рунологиясини ўрганиш ва тарғиб этишнинг истиқболли қирралари тадқиқ этилади.

РЕЗЮМЕ

В статье Орхон-Енисейские письменные памятники, рассматриваются как древнетюркская письменность и указывается на важности современной интерпретации её сущности. Приводятся примеры из надписей и уделяется внимание на их содержание. Делается упор на механизмы пропаганды идей тюркской рунологии, делается акцент на аспекты повышения национального и общетюркского мышления и обеспечения взаимопонимания на основе исторических представлений. А также исследуются перспективные аспекты изучения тюркской рунологии.

SUMMARY

The article considers Orkhon-Yenisey written monuments as ancient Turkic writing and points out the importance of the modern interpretation of its essence. Examples from inscriptions are given, and also attention is paid to their content. Emphasis is placed on the mechanisms of promoting the ideas of Turkic runology, focusing attention on the aspects of increasing national and common Turkic thinking and ensuring mutual understanding based on historical ideas. It also explores the promising aspects of the study of Turkic runology.

TIL BILIMI HÁM ÁDEBIYATTANÍW

Til bilimi

QARAQALPAQ TILINDEGI RÁWISH FRAZEOLIZMLERDÍŇ MÁNILIK ÓZGESHELİKLERI

A.Allaniyazov – pán kabinet meñgeriwshisi

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanch so'zlar: frazeologik birikmalar, rawish, iboralarning mazmunıy o'ziga xosligi, frazeologizmlarning turlari.

Ключевые слова: фразеологические сочетания, наречие, смысловая специфика выражений, типы фразеологизмов.

Key words: phraseological units, adverb, semantic specificity of phrases, types of phraseology.

Qaraqalpaq tiliniń frazeologiyasında óz aldına alıp qarawǵa ılayıq esaplangan, ayrıqsha dıqqat awdarıwdı talap etetuǵın máselelerdiń biri rawish frazeologizmler bolıp esaplanadı. Olar bir qansha ózgeshelikleri menen ajralıp turatuǵın turaqlı sóz dizbekleri. Rawish sózler is-hárekettiń hár qıylı belgilerin bildiredi. Ózine tán leksika-grammatikalıq ózgesheliklerine, dáreje kategoriyasına iye. Sóz shaqapları sistemasında rawishler óziniń grammatikalıq, mánilik hám strukturalıq ózgeshelikleri, kategoriyaları menen ajralıp turadı.

Qaraqalpaq tilindegi rawish frazeologiyalıq sóz dizbekleri qurılısı jaǵınan qansha quramalı bolsa da, gápte olar bir leksikalıq birlik sıpatında qullanıladı. Frazeologizmlerdiń quramında kelgen barlıq sózler de jıynalıp barıp bir sintaksislik xızmet atqaradı. Bul rawish frazeologizmler ushın da tán bolıp keledi.

«Tilde kem degende eki yamasa bir neshe leksikalıq birliklerdiń dizbeginen turatuǵın quramalı dúziliske iye, biraq mánisi jaǵınan bir sózge barabar, erkin sóz dizbekleri menen sózlerden (qospa sózlerden) ayqın ajralıp turatuǵın birlikler bar. Olardıń tujırmılı, astarlı, awıspalı mánilerdi ańlatıwı jáne obrazlı sıpatqa iye bolıwı frazeologizmge tán quramalı qásiyetlerdiń jıyntıǵın kórsetetuǵın jáne bir belgi. Frazeologizm komponentler ańlatqan mánilerden basqa mánı bildiredi. Solay etip, eki yamasa bir neshe sózlerdiń turaqlasqan dizbeginen ibarat bolıp, quramındaǵı komponentleriniń mánilerinen basqa frazeologiyalıq mánini bildiretuǵın, turaqlı quramı hám qurılısı menen ajralıp turatuǵın birlikler tilde frazeologizmler dep júritiledi» [4:35].

Til biliminde ulıwma frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń sóz shaqaplarına qatnasınıń shegarasın belgilew áhmiyetli máselelerdiń biri. Bunda olardıń atqaratuǵın xızmetleri úlken orın tutadı. Sonlıqtan, qaysı tildiń frazeologiyalıq sóz dizbeklerine sóz shaqapların kóz-qarasınan baha beriwde usı tárepi názerde tutıladı. Qaraqalpaq tilindegi sózlerdiń jasalıw usılların izertlep, A.Bekbergenov sostavlı sózler menen frazeologizmlerdiń ayırmaslıqların kórsetedi:

1) Sustavlı sózler (ásirese, sostavlı terminler) nominativlik funkciyada (bir predmettiń ataması sıpatında) qullanıladı hám hár qanday ekspressiv mánige iye bolmaydı. Al, frazeologizmler ushın idiomalıq, ekspressivlik qásiyet olardıń jasalıwındaǵı hám qollanılıwındaǵı eń tiykarǵı belgi bolıp esaplanadı.

2) Frazeologizmler belgili bir jekke sózdiń ekspressivlik ekvivalenti, sinonimi bolıp keledi at ústi – üstirtin, kózdi ashıp jumǵansha – júdá tez, al sostavlı terminler tek bir mánili bolıp, sinonimlik qatarǵa iye bolmaydı.» [1].

Bul ayırmaslılıq rawish frazeologiyalıq sóz dizbekleri ushın da tán bolıp keledi.

Tilde frazeologiyalıq sóz dizbekleri arqalı beriletuǵın mánı basqa ekinshi bir sóz benen sol dárejede jetkerip beriw qıyın. Sebebi, frazeologizmler ayrıqsha obrazlılıq sıpatqa, astarlı mánige iye bolıp keledi. Qaraqalpaq tilinde de rawish frazeologizmler usı ayrıqshalıqları menen jumsladı, pikirge obrazlılıq, tásirlik qosadı. Misalı: Degershikler shuqır jerdi qazıp óldim azarda shıqtı... (Ó.X.) Misalda rawish frazeologizm obrazlılıq payda etkenligi ayqın kórinedi.

Tilimizde is-hárekettiń belgisin, muǵdar-dárejesin, qalay iske asqanın kórsetiw ushın geyde hár qıylı sóz shaqapları qullanıladı. Olardıń geyparaları ózleriniń ańlatatuǵın konkret mánisinen ádewir alıslap, rawishke ótip

ketedi. Bul qubılıs házirgi qaraqalpaq tilinde keńnen orın alǵan.

Qaraqalpaq tilindegi rawish frazeologizmler: qaq ortasında, bir maydan, tayda tayaq qalmay, jay-jaywat, ayaq astınan, kózdi ashıp-jumǵansha, qara kórim jer, kóz ushında, dawıs jeter jerde, aydıń-kúnniń amanlıǵında, dáryaǵa taqan shayǵanday bolmaw, soramay-soqqay hám t.b.

Til arqalı awızeki hám jazba túrde qarım-qatnas jasawda frazeologizmler óz ornı menen qullanıladı. Bul birlikler tildiń sózlik quramında ayrıqsha orın iyeleydi. Olar sózlik quramda mánileriniń ótkirliǵı, iqsamlıǵı, tujırmılıǵı menen belgili. Sonlıqtan, kórkem shıǵarmalar tilinde júdá kóp ushırasadı.

Qaraqalpaq tilindegi frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń komponentleriniń semantikalıq jaqtan birigiwshiligi boyınsha úlken bir túri – frazeologiyalıq ótlesiwler. Olardıń eń tiykarǵı ózgesheligi – frazeologiyalıq ótlesiwlerdiń quramındaǵı jekke komponentleri óz aldına tuwra mánisinde jumslamaydı, leksikalıq mánilerinen tolıq ayrılgan boladı hám komponentler bir-biri mene óz ara bekkem baylanıp qalǵan boladı. Olar mine usılay turaqlasıp qalıp, bir leksikalıq mánı ańlatıp turadı. Olardıń komponentleri, bir-birinen ajıralmay, bir tutas pütünlik túrinde kelip, bir sózdiń mánisine tuwrı keledi. Olardıń arasında rawish mánili frazeologizmler de bar. Bunday rawish mánili frazeologizmler joqarıda atap ótilgen sıpatlı belgilerge iye bolıp keledi. Bunday frazeologizmlerge dáryaǵa taqan shayǵanday bolmaw, ekiniń birinde, bir jaǵadan bas shıǵarıp, bir jeńnen qol shıǵarıp, qas penen kózdiń arasında, bir ayaǵı górdde, bir ayaǵı jerde, jeti túnde, kesek gülgegende, túyeniń quyırǵı jerge jetkende, hay-páyine qaratpay, urman-purman hám t.b. rawish mánili frazeologizmler kiredi. Olardan, máselen, urman-purman rawish frazeologizminiń mánisi A.Piirniyazova hám Q.Bekniyazovlar tárepinen bılay túsindiriledi:

«Urman-purman – tez. Misalı: Ğarrı urman-purman gázxanaǵa shıqtı. («Jaǵında qızıq boladı»)» [4:12].

Qaraqalpaq tilindegi tómendegi rawish mánili frazeologizmlerdi frazeologiyalıq ótlesiwlerge misal etip keltiriwge boladı degen pikirdemiz:

1. Jámiyla **til qatpay** sazırayıp otıra berdi. (K.S.)

2. Attıń ústinde zeñireyip, **tas tóbemde** turǵan eken, jan-ıymanım qalmadı! (Sh.S.)

Berilgen misallardaǵı til qatpay – úndemey, tas tóbemde – dál tóbesinde degen mánilerdegi rawish frazeologizmler frazeologiyalıq ótlesiwler bolıp tabıladı. Bul rawish mánili frazeologiyalıq sóz dizbekleri frazeologiyalıq ótlesiwler sıpatında quramındaǵı komponentleriniń leksikalıq mánilerinen ǵárezsiz bári jıynalıp, bir mánı ańlatıp keledi. Bul frazeologizmlerdiń quramındaǵı komponentler ózleriniń leksikalıq mánilerin joyp, ekinshi bir astarlı, basqa mánige ótip ketken. Olardı bólip kórsetiw mániniń pütünliginiń buzılıwına alıp keledi. Bunday frazeologizmler tilge tásirliklik, kórkemlik ótkirlik beriw ushın xızmet etedi.

Frazeologiyalıq birlikler – qaraqalpaq tilindegi frazeologiyalıq sóz dizbekleri komponentleriniń semantikalıq jaqtan birigiwshiligi boyınsha jáne bir túri. Bunda frazeologiyalıq birliklerdiń quramındaǵı sózler de jıynalıp barıp bir mánı ańlatadı. Bularda da frazeologizmlerde de mánı komponentlerdiń mánisinen kelip shıqpaydı, al tutas pütünlik yaǵnıy dizbek ańlatqan mániden payda boladı. Olardıń frazeologiyalıq

ótleşiwlerden ózgesheligi bar, yaǵnıy frazeologiyalıq birliktegi komponentlerdiń bári mánisinen tolıq, birotala ayrılıp qalmaydı, al, geyparaların mánilerine jaqın keledi. Solay etip, frazeologiyalıq birliklerdiń mánileri ayırım komponentlerdiń mánilerinen bólinip, qashıqlasıp ketpesten, birewiniń mánisine baylanıslı bolıp turadı. Bunday frazeologizmler frazeologiyalıq birlikler delinedi. Frazeologiyalıq birlikler sıpatında qaraqalpaq tilindegi ayırım rawısh mánili frazeologizmlerdi kórsetiwge boladı. Mısalı:

1. Sabirov ornınan uship turıp, jáne qaytadan ornına otırıp, ókpelegen baladay bulıyıp, kóziniń qıyǵı menen, alarıp qarap, qaltasına qolın suǵıp, maxorka qaltasın aldı da, qolları qaltırıp shılım oradı. (K.S.)

2. Qanıqlısh *öldim azarǵa* tawǵa iyeklesti. (Sh.S.)

Bunda kóziniń qıyǵı menen – tuwrı qaramay, jaqtırmay, öldim azarǵa – zorǵa, zordan degen mánilerdegi rawısh frazeologizmler frazeologiyalıq birlikler bolıp esaplanadı.

Frazeologiyalıq dizbekler – qaraqalpaq tilindegi frazeologiyalıq sóz dizbekleri komponentleriniń semantikalıq jaqtan birigiwshiligi boyınsha úşinshi bir túri. Frazeologiyalıq dizbeklerde frazeologizm quramındaǵı komponentler mánilerin saqlaǵan boladı. Biraq olar óz aldına bólek mánı ańlatpastan, bári birge ulıwmalıq, bir mánige iye bolıp keledi. Bul komponentler usı jeke mánileriniń birigiwinen frazeologiyalıq mánini keltirip shıǵaradı jáne quramındaǵı sózler dáslepki, jeke turǵandaǵı mánisin birotala joǵaltıp jibermeýden, bári birigip bir mánı bildirip keledi. Bunday birlikler **frazeologiyalıq dizbekler** dep júritiledi. Frazeologiyalıq dizbekler de rawısh frazeologizmlerdiń bir bólegin quraydı. Qaraqalpaq tiliniń leksikalıq quramında olar belgili orn tutadı. Mısalı:

1. Qunnazar menen Allanazar Togızbaevqa **jalıńp-jalpayıp**: «ózlerimiz dúzeyimiz, qatarımızda kópten beri bar edi. Rayonda bizlerdiń de sizdiń arqańızda júzimiz tómen bolmasın, – dep, **jalıńp-jalpayıp**, zorǵa degende qatal sógiske qayıl etip qalıp edi. (Sh.S.)

2. «Burq» etip aq tútin shıqqan waqıtta **qos qollap** barıp: «minekey, taqsır!» dep qolına uslattım. (Sh.S.)

Ádebiyatlar

1. Bekbergenov A. Qaraqalpaq tiliniń stilistikası. –Nókis: 1990.
2. Bekbergenov A. Frazeologiyalıq sóz dizbeklerindegi sanlıqlar.
3. Pirniyazov Q., Pirniyazova A. Qaraqalpaq tiliniń leksikası. –Nókis: 2000.
4. Pirniyazova A. Qaraqalpaq tilindegi feyil frazeologizmlerdiń leksika-semantikalıq ózgeshelikleri. – «Ózbekstan ilimpaz hayal-qızlarınń ilim-texnika rawajlanıwında tutqan ornı» ilimiy-ámeliy konferenciyaǵı teziseri. –Nókis: 2005, 12-b.
4. Yusupova B. Adektiv frazeologizmlerdiń stilik qollanıwı. – «Ózbekstan ilimpaz hayal-qızlarınń ilim-texnika rawajlanıwında tutqan ornı» ilimiy-ámeliy konferenciyaǵı teziseri. –Nókis: 2005, 6-b.
5. Yusupova B. Frazeologiyalıq qaraqalpaq til biliminiń jeke tarawı sıpatında qalıplestiriwdiń áhmiyeti. – «Jámiyetniń rawajlanıwında ilimpaz hayal-qızlarınń ornı» atamasındaǵı Respublikalıq ilimiy-ámeliy konferenciya materialları. –Nókis: 2011.

РЕЗЮМЕ

Qaraqalpaq tilida rawısh turkumıǵa oid boǵan frazeologizmler tilshunoslıqta oʻzining chuqur ilmiy tadqiqını kutayotqan masalalardan hisoblanadı. Maqolada qaraqalpaq tilidagi rawısh frazeologik birikmalar semantikasining oʻziga xoslıqları oʻrganılǵan. Shuningdek, soʻz birikmaları va iboralar tipologik tahlil etilgen.

РЕЗЮМЕ

Фразеологические единицы с компонентами наречия в каракалпакском языке относятся к числу вопросов, требующих глубокого научного исследования в лингвистике. В статье исследуется специфика содержания наречных фразеологических сочетаний в каракалпакском языке. Также предоставляется типологический анализ фраз и выражений.

SUMMARY

Phraseologisms belonging to the group of adverbs in the Karakalpak language are among the questions requiring deep scientific research in linguistics. The article examines the specificity of the content of the adverb in phraseological combinations in the Karakalpak language. Typological analysis of phrases and expressions is also provided.

KEÑESBAY RAXMANOV TIŇ PROZALIQ SHIĖARMALARINDA SOMATIZMLIK FRAZEOLIZMLERDIN QOLLANILIW

U.Q.Jañabaeva – magistrant

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Tayanch soʻzlar: frazema, somatizm, semantika, frazeologik soʻz birikmaları, somatikali frazemalar.

Ключевые слова: фразема, соматизм, семантика, фразеологическая лексика, соматическая фразеология.

Key words: phraseme, somatizm, semantics, phraseological units, somatic phraseology.

Frazeologizmlerdiń ishinde ayırım sózler semantikalıq jaqtan ayrıqsha kózge túsip, onıń uytqısı retinde xızmet etedi. Bunday sózler frazeologizmlerdiń quramında

Berilgen mısallarda jalıńp-jalpayıp – kóp jalıwıw, zorǵa degende, qos qollap – eki qolı menen degen mánilerdegi frazeologiyalıq dizbekler túrindegi rawısh bolıp esaplanadı.

Qaraqalpaq tilinde rawısh frazeologiyalıq sóz dizbekleri kóp qollanıladı. Bunda eki yamasa onnan da kóp bolǵan komponentler (sózler) qatnasadı. Olardıń mánileri jıynalıp barıp, bir pütün turaqlasqan sózlerdiń dizbeginen payda bolǵan mánini keltirip shıǵaradı. Olardıń ańlatqan usınday mánileri dara sózlerdiń ańlatqan mánileri menen sinonim bolıp keledi. Jáne bir ózgesheligi rawısh frazeologiyalıq sóz dizbekleri is-hárekettiń belgisi mánilerin bildirip kelgende, onı tásirli hám obrazlı etip sıpatlap kórsetedi.

Qaraqalpaq tiliniń leksikası oǵada bay bolıp, onıń kórkemligin sinonimler, omonimler, antonimler, paronimler, tabu hám evfemizm sózler, sonday-aq mánisi bir sózge ten barabar frazeologiyalıq sóz dizbekleri keltirip shıǵaradı. Qaraqalpaq tiliniń ózine tán ózgeshelikleriniń biri onda astarlı mánidegi sózler dizbeginiń yaǵnıy frazeologizmlerdiń qollanıwı bolıp, onda rawısh frazeologizmler salmaqılı orın iyeleydi. Bunda onıń quramı ózine tán ózgesheliklerge iye bolıwı menen belgili.

Qaraqalpaq tilindegi turaqlı sóz dizbekleri qanday da bir sóz shaqabı sheńberinde jumсалatıwını onıń belgili bir sóz shaqabına qatnaslı bolıp keliwinen de kórinedi, sonıń menen birge onıń usı sóz shaqabı kólemindegi sózge sáykes ekvivalent bolıp keliwin bildiredi.

Qaraqalpaq tilinde de frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń sóz shaqaplarına qatnası boyınsha bir túri – rawıshlik frazeologiyalıq sóz dizbekleri atawısh turaqlı sóz dizbekleriniń eń ónimli qollanılgan túri bolıp esaplanadı. Rawıshlik turaqlı sóz dizbekleri tilde jumсалǵanda is-háreketti hár qıylı mánilerde sıpatlaydı. Olardıń sınıq, muǵdar-dárejelik, qarsılaslıq, waqıtlıq, sebeplik, orınlıq hám t.b. belgilerin bildirip keledi. Olar tildin tásirliwini arttıradı. Rawısh turaqlı sóz dizbekleri tilde ádewir kóp bolıp, obrazlılıqtı payda etip keliwi menen belgili. Solay etip, qaraqalpaq tilinde rawıshlik sóz dizbekleri ónimli qollanıladı.

qaytalanıp otıradı. Máselen, til, júrek, kóz, awız, qol, tis, ayaq, h.t.b. sózler uytqı sózler qatarına jatadı [1:31].

Professor E.Berdimuratov “Qaraqalpaq tilindegi sóz

dizbekleriniń kópshilik toparı adamzat turmısında belgili bir áhmiyetke iye bolıp kelgen eń jaqın predmetler menen qubılıslar dógerinde payda bolǵanın kóremiz”,- degen pikirdi aytadı hám adam músheleriniń atamalarına baylanıslı (til, awız, júrek, ayaq, qol, bet, bas, murın, qulaq, ókpe hám t.b.) sózler frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń quramında kóp ushırasatúǵının kórsetedi [2:137].

Qaraqalpaq til biliminde adamnıń dene músheleriniń atamalarına (somatizmgerge) baylanıslı frazeologizmler kóplep ushırasadı. Usıǵan baylanıslı, somatikalıq frazeologizmler til mádeniyatı, táriyxıy rawajlanıwında ayırıqsha orın tutadı.

Kórkem sóz sheberi K.Raxmanovtıń “Payǵambar jasındaǵı kúyew” romanında somatizmgerge baylanıslı frazeologizmlerdi kóplep ushıratamız. Qaraqalpaq tiliniń frazeologiyalıq qatlamınan keń paydalanǵan jazıwshı shıǵarmada waqıyalardı ashıp beriwde, qaharman portretin jasawda hám dialoglarda somatizmgerge baylanıslı frazeologizmlerdi jiyi paydalanǵanlıǵın kóriwimizge boladı.

“**Bas**” sózine baylanıslı somatikalıq frazeologizmler. Mısalı: Endi ǵarrınıń ángimesine iqlası bolmadı, duzsız adamnıń ǵapindey, qayda bolsa da **basın alıp ketkisi** keldi... (132-bet).

Shańaraq aǵzalarınń **bası quralıp** azandaǵı chayǵa otırdı (129-bet).

Eki háptedeı boldı úyine de **basın suqpadı** (110-bet).

Kúni menen oyın shıǵar dep onsha **bası aylanbay** otırda, Japaq “oyınnan oymaq shıǵarajaq” pa, qalay-aw (87-bet).

Bul mısallardaǵı **basın alıp ketiw**–“pútkilley ketip qalıw”, **bası quralıw**–“bir jerge jıynalıw”, **basın suqpaw**–“qaytıp kelmew, aralaspaq”, **bası aylanbay**–“oylamaw, qayǵırmaw, qıynalmaw” degen mánilerdi bildirip kelgen.

Bulardan basqa da shıǵarmada bas sózine baylanıslı **bası meń-zeń boldı** (131), **bas jazıw** (131), **bası aylanǵanday** (129), **bası bos** (133), **bas tartıw** (31), **bas jip taqpadı** (97), **basın shattı** (132) hám taǵı basqa frazeologizmler ushırasadı.

“**Kóz**” sózi menen baylanıslı somatikalıq frazeologizmler. Mısallar: -Qayıs gúrtik?-dep Minayxannıń da **kózleri uyasınan shıǵıp** ketti (88-bet).

Jas jigitle bundaylardı **kózine ilmeydi**... (51-bet).

Kózdi ashıp jumǵansha jigirmalaǵan jıl ótip ketipti-aw! (29-bet).

Hayalı onlaǵan jıldan keyin taǵı **kóz jarıp**, qızlı bolǵan eken (23-bet).

Biraq, qırq jastaǵısın **kóz jumıp** ala beriwge boladı (40-bet).

Bul mısallardaǵı **kózleri uyasınan shıǵıw**–“qattı qorqıw, hawlıǵıw”, **kózine ilmew**–“mensinbew”, **kózdi ashıp jumǵansha**–“tez, birden, dárriw”, **kóz jarıw**–“jas bosanıw, perzent kóriw”, **kóz jumıw**–“nemquraydı qaraw” degen mánilerdi ańlatadı.

Bulardan basqa shıǵarmada **kóz astınan qaraw** (164), **kózi jetiw** (56), **kóz salmaw** (153), **kózine shóp salıw** (38) hám taǵı basqa frazeologizmler ushırasadı.

“**Til**” sózi menen baylanıslı somatikalıq frazeologizmler:

Tilińdi tartıp sóyle, Rámet!-dep keyigendeı keyipte sóyledi Vladimir (123-bet). Aqlıqlarım menen de **til tabısa almadım** (39-bet).

Bayaǵıları hayalı bunday ashshı ǵaplerdi **tiline baspaytuǵın** edi... (32-bet).

Ol qáte sóylep alǵanın bilip **tilin tisledi**, biraq kesh edi (109-bet).

Sonıń arasında ákesiniń jumısı ózgerip ǵa Maǵrıppa, ǵa Mashrıppa kóship, barǵan jerindeı balalar menen **til tabısan** degen she taǵı basqa jaqqa kóship ketetuǵın edi (168-bet).

Bir nárselerdi aytpaqshı edi, durıslap **tili aylanbadı** (52-bet).

Esheyinde áytewir nársenge juwqıldap júrip, tap usınday sheshiwshi jerge kelgende **tiliniń baylanǵanına** qara (180-bet).

Bul mısallardaǵı **tilin tartıw**–“qasarıspaw, qarsı sóylemew”, **til tabısa almas**–“öz ara túsinişpew”, **tiline baspaq**–“aytpaw”, **tilin tislew**–“ókiniw, nalınıw, qıynalıw”, **til tabıslıw**–“doslasıw, bir-birin túsinişiw”, **tili aylanbay**–“sóyley almay qalıw, únsiz qalıw”, **tili baylanıw**–“söyler sózin ayta almay qalıw” degen mánilerdi ańlatadı.

“**Júrek**” sózi menen baylanıslı somatikalıq frazeologizmler:

Ráhátin de, azabın da óziń kóre ber, aǵa, dep kúldi Rámetulla. **Júregiń sháwki dep** turǵan shıǵar? (147-bet).

Azanda óñeshinen durıslı hesh nársge ótpegenlikten ishleri qabısıp, **júrekleri sazdı** (146-bet).

“**Júrekleriniń túgi bar**” ballar eken, -dep oyladı Vladimir oǵan tań qalıp (157-bet).

Sonnan berli oynaqsıǵan **júregi ornına túsip**, pákize islep atır (21-bet).

Onısız da qatar júriwge **júrek ete almay** kiyatırǵan Japaq qápesten bosamaǵan qustay erkin hawa jutıp, mańlayına ırshıp shıqqan mup-muzday terin súrtti (46-bet).

Bul mısallardaǵı **júregi sháwki dep**–“quwanıw, más bolıw”, **júrekleri sazıw**–“ash bolıw”, **júreginiń túgi bar**–“qorıqpaw”, **júregi ornına túsip**–“kewili jay tabıw”, **júrek ete almay**–“aybınıw, seskeniw” degen mánilerin ańlatıp tur.

“**Awız, murın, tis**” sózleri menen baylanıslı somatikalıq frazeologizmler:

Kiriwde taǵı **awız ashılıp qaldı**, polǵa ǵalılar tóselgen, qol juwǵıshlar, súlgiler qoyılǵan... (173-bet).

Aylıqtıń üstine taǵı jartı aylıq, qara basınıń **awız-murnınan shıǵıp** atır (21-bet).

-Ay, láwetek ǵarrı ǵoy bir teris qaytqan!-dep Jaqsıǵıl onı jek kórgendeı **murnın jıyırdı** (127-bet).

Ne qılasań ǵarrı qızdıń izinen **tisińniń suwın sorıp** (152-bet).

Tisińizden shıǵarıp, ǵap tarqatıp jibermeń (90-bet).

Bul mısallardaǵı **awız ashılıp qalıw**–“hayran qalıw”, **awız-murnınan shıǵıw**–“mol, liq tolı”, **murnın jıyırıp**–“mensinbew, jaqtırmaw”, **tisińniń suwın sorıw**–“ıqlası ketiw, háwes etiw”, **tisinen shıǵarmaw**–“hesh nársge aytpaw” degen mánilerdi ańlatadı.

“**Qas, qabaq, kirpik**” sózleri menen baylanıslı somatikalıq frazeologizmler:

Qas ǵaǵım payıtqa janı jay tapqanday boldı, jıynalıslı bolatuǵın bolsa úyrenshikli sózler ǵoy (111-bet).

Úyde kempir-ǵarrı bolsa, áne, barıp turǵan mashaqat, solardıń **qas-qabaǵına qarap** is tutasań... (81-bet).

Ómirinshe **qabaǵınan qar jawıp**, beti gúzdiń aspanınday túnerip júretuǵın birewler bar-aw (28-bet).

Búgin túni menen **kirpigi ayqaspaw**, ol biyshara jolına ayday qarap otırǵan shıǵar? (128-bet).

Kóp jıllardan berli bunday essiz quwanǵan joq edi, túni menen jumısta qarawıl emes, sol jerdiń qudayınday bolıp, tańdı **kirpik qaqpaw** atırdı (101-bet).

Bul mısallardaǵı **qas ǵaǵım**–“tez, birden, dárriw”, **qas-qabaǵına qaraw**–“qapa qılmaw, rayın bayqaw”, **qabaǵınan qar jawıw**–“ashıwlanıw, qapa bolıw”, **kirpigi ayqaspaw**–“uyıqlamaw”, **kirpik qaqpaw**–“uyıqlamaw” degen mánilerdi ańlatadı.

“**Qulaq, iyek**” sózleri menen baylanıslı somatikalıq frazeologizmler:

Men ilgerideı ózinińge **qulaq-qagıs etken** másele boyınsha kelip edim (48-bet).

Erteń, baslıǵımızdıń **qulaǵına tiyse**, kimniń tawıp júrgen mış-mış dep aldına shaqırtsa... (90-bet).

Aldı menen, Japaq saǵan aytıp qoyayın, **qulaǵına quyıp al!** (121-bet).

Ara-tura ózine uqsaǵan ǵarıp-qaserlew qıylıları ótse, qısqa sálemlesedi, ayırımları **iyegin qaǵadı** (174-bet).

Rámetulla aǵa, bir jumıs penen kiyatırman. Pitedi dep **iyegim de qıshıp** kiyatırǵan joq... (55-bet).

Bul misallardağı *qulaq-qagıs etken*–“xabarlagan, aytqan”, *qulağına tiyse*–“esitse, xabarı bolsa”, *qulağına quyıp al*–“umitpa, yadınnan shıǵarma”, *iyeğin qaǵadı*–“sálemlesedi”, *iyeği qıshıw*–“dámetiw, úmitleniw” degen mánilerdi anlatıp tur.

“**Qol, ayaq**” sózleri menen baylanıslı somatikalıq frazeologizmler:

On kúnnen keyin **qolın jayıp** diywanashılıq etiwden qaytpaydı (126-bet).

Vladimir oǵan “úndeme” degendey **qolın siltep** namazın dawam ete berdi (124-bet).

Ata, pensiyaǵa shıqqanıńızǵa neshe jıl boldı?–dep **tik ayaqtan turıp** soradı (120-bet).

Arbası menen ákelip ólikti taslap ketken usı bala dep tutıp berse, **ayaǵınıń aspannan ketkeni!** (180-bet).

Vladimirdi qıyal tawladı, keshke shekem **ayaǵın jazıp**, qalanın ishinen aylanıp qaytqısı keldi (164-bet).

Ádebiyatlar

1. Aynazarova G. Qaraqalpaq tilinde teńles eki komponentli frazeologizmlerdiń leksika-semantikalıq hám stillik ózgeshelikleri. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 2015.
2. Бердимуратов Е. Ҳазирги қарақалпақ тили. Лексикология. –Нөкіс: «Билим», 1994.
3. Пахратдинов Қ., Бекниязов К. Қарақалпақ тилинің фразеологизмлер сөзligи. –Нөкіс: «Қарақалпақстан», 2018.
4. Рахманов К. Пайғамбар жасындағы күйеу. –Нөкіс: «Билим», 2010.

РЕЗЮМЕ

Maqolada Kengesbay Raxmanovning nasriy asarlarida somatizmlarga aloqador frazemalar oʻrganilgan. Frazemalarning maʼnolari yozuvchi asarlaridan olingan misollar asosida tahlil qilingan.

РЕЗЮМЕ

В статье исследуются фраземы относящихся к соматизмам на примерах работ Кенгесбай Рахманова. Значения фразем анализируются на основе примеров из произведения автора.

SUMMARY

The article deals with the study of phrases with somatic components on the examples of Kengesbay Rakhmanov's work. The meaning of phrases are analysed on the basis of master-pieces of the author.

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИ АРҚА ДИАЛЕКТИНИҢ БАЛЫҚШЫЛЫҚ ЛЕКСИКАСЫ

М.К.Кайпназарова – филология илимлери бойынша философия докторы
Әжанияз атындағы Нөкіс мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: касбий сўзлар, балиқчилик лексикаси, қорақалпоқ тили шимолий шевасида балиқчилик соҳасига оид сўзлар.

Ключевые слова: профессиональная слова, лексика рыбоводство, слова рыбоводство северного диалекта каракалпакского языка.

Key words: speciality words, fishihg vocabualary, fishing vocabulary in the Karakalpak language of the northern dialect.

Халқымыздың турмыс-тиришилигинде, өмир тәжірийбесинде балықшылық кәсиби салмақты хызмет атқарып, азық-ауқатлық өнімлери де балықтан болғанлықтан ески балық тағам түрлери хәм олардың атамалары бүгинги күнге шекем сақланып қалған. Көпшилик адамлар балық аўлау кәсібін өзлериниң хоббийи, кәри деп қарап, хәўескер балықшы сыпатында шуғылланады.

Бүгинги күнде балықшылық тараўы, оны раўажландырыў мәселеси бойынша бир қатар қарар хәм ис-илаждарды әмелге асырыў бойынша Өзбекстанда буннан былай интенсив усылларда: *венгер-карпы, тияния, ылақа, форел, қара сазан* сыяқлы балық түрлерин жетилистириў белгиленди. Демек, бул усы тараўдың алдағы ўақытларда да кәсиплик лексикасының байыўын, толығып барыўын, қолланылыўы жағынан мәниси тарайған сөзлердин қайта әмелий айланысқа ениўине үлкен имканият жаратылады деген сөз.

Бурынлары балық аўлау қуралларынан: *шолты, қармақ, қаза, баспай, шанышқы* т.б. пайдаланылса, бүгинги күнде бул қурал атамаларының айырымлары архаиклескен ямаса тарийхый сөзлерге айланған. Жәмиеттиң, өндристиң раўажланыўы балықшылық кәсибиниң бүгинги күнде де өз әхмийетин жойтпаўы, балықты өршитиў, көбейтиў ушын интенсив көллердин, суў объектлериниң, балық аўлау қуралларының пайда болыўы бул тараў бойынша кәсиплик лексиканың жаңадан-жаңа бирликлер менен толығыўына тийкар болады. Мәселен, *суўға қамыс салыў* – арнаўлы көллерде сақланып атырған балықларды азықландырыў ушын қайық пенен жүрип

Қуда түсиўге барғанна олар да қуwanıp қалды, бular да **табанı jerge tiymey** uship-uship qaytti (70-bet).

Bul misallardağı *qol jayıw*–“jalınıw, tileniw”, *qol siltew*–“itibar bermew”, *tik ayaqtan turıw*–“xızmet etiw, húrmet kórsetiw”, *ayaǵı aspannan ketiw*–“sátsizlikke ushiraw, isi júrispew”, *ayaq jazıw*–“dem alıw, tınıǵıw”, *tabanı jerge tiymew*–“ókshesi zimiraw” degen mánilerdi bildiredi.

Juwmaqlap aytqanda, jazıwshı K.Raxmanovtıń prozalıq shıǵarmalarında somatikalıq frazeologizmler ónimli bolıp, olar mánilik jaqtan hár túrli ózgesheliklerge iye bolıp jumsalǵan. Jazıwshı tildegi frazeologizmlerdi orın tártibin saqlaǵan halda sheber qollana bilgen. Shıǵarmadağı frazeologizmlerdiń qurılısın, jasalıw jolların hám olardıń mánilik ózgesheliklerin anıqlaw, gápte basqa sózler menen baylanısıw usılların anıqlaw qaraqalpaq til biliminde áhmiyetli máselelerdiń biri bolıp esaplanadı.

суўға көк пишен (қамыс) салыў исине байланыслы айтылады.

Балықшылық кәсибиниң қәлиплесийи ерте дәўирлерден-ақ басланғанлығы хаққында: «Қубла Арал диярында балықшылық хожалық мәденияты антик дәўир хәм ерте орта әсирлерде жолға қойылды хәм балықшылық кәсиби ийелери ретинде Әмиўдарья дельтасында Ал-Кардалия ўәлаяты этнослары, қарақалпақ қәўимлери жумыс алып барды» – деген тарийхый мағлыўматлар келтириледи [1].

Бул мақалада балықшылық лексикасының изертленийи, қарақалпақ тили арқа диалектинде қолланылатуғын балық түрлери хәм дене мүшелерине байланыслы сөзлер хәм олардың қолланылыўы хаққында сөз етемиз.

Кәсиплик лексика саласында балықшылық лексикасы бойынша бир қатар изертлеўлер орынланды. Атап айтқанда, рус тил билиминде Н.Г.Олесова [2], татар тил билиминде О.Н.Бятикова [3], түркмен тил билиминде М.Сарыханов [4], қазақ тил билиминде К.Айтазин [5] тәрәпинен изертленип олардың мийнетлеринде балықшылық лексикасы тематикалық топарларға бөлинип, балық түрлери, дене мүшелери хәм балық тутыў қураллары атамаларына анализ исленген хәм лексика-семантикалық, сөз жасалыўдағы өзгешеликлери хаққында сөз етилген.

Қарақалпақ тил билиминде балықшылық лексикасы мәселелерине байланыслы ең дәслепки пикирлер Т.Бегжановтың 1960-1961-жыллардағы Мойнақ районында жүргизилген диалектологиялық экспедиция материаллары бойынша мақаласында сөз етилген [6]. Буннан басқа да бир қатар илимий топламларда

балықшылық лексикасының қарақалпақ әдебий тили лексикасын байытудың орны хақында О.Доспановтың [7], Г.Санязованың [8] мақалаларында кең түрде сөз етиледі.

Балықшылық лексикасы улыўма әдебий тил лексикасының белгилі бөлегин курап, ал диалектлерде, сөйлесімлерде оның вариантларының, параллельлерінің қолланылуы бул кәсіптік диалектизмлердің мәнілерінің кең изоглоссалық тарқалуы шегіне ийе екенлігін көрсетеді. Балық атамасы улыўмалық сыпатқа ийе болса, оның биологиялық өсиіне, жетилисіуіне қарай бир қанша өсиў, дәрежеленіў избе-излигине ийе. Мысалы: *уўылдырық→мәйек (личинка)→шабақ→балық*.

Балықтың түрлеріне байланысly сөзлер. Балық түрлері сыртқы көринісі, ири хәм майдалығына, етли ямаса тикенлі болуы хәм қай жерден усланыўына қарап түрліше атамалар менен аталады.

Сазан – бул балық түри теңизде де, дәрьяда да ушырасады. Сазанның урғашысы хәм еркеги болады. Урғашысын *сазан* дей береміз, ал үлкенін *сазанның панаханасы* деймиз (Шоманай районы). Сазанның кишкене түри *тыран шабақ* деп аталған (Мойнақ районы).

Ақ шабақ/тыран шабақ – бул балық түри теңизде де, дәрьяда да ушырасады: *Ақ шабақты көбинесе тыран деп те атаймыз* (Кегейли районы). Оның бирнеше сыңарлары болып Мойнақ сөйлесімінде *тыран шабақ/тыран балық*, Шымбай сөйлесімінде *татыран* деген варианты қолланылып, көлде, дәрьяда болатуғын сулуы жылтырақ, сыйпақ бақаншаққа айтылады: *Көбинесе жас баллардың бас кийиміне тил көзди қайтаруы ушын ырымға татыранның бақаншағын илдирип қоямыз*. Қоңырат, Қанлыкөл, Шоманай сөйлесімлерінде *ақкөз балық/қаракөз балық* деп қолланылады.

Тийкарынан, сазан балықтың түрлері, көлеміне қарай арқа диалектте бир қатар атамалар менен ушырасады: *Айқулақлы сазан* (сазанның ири семіз, үлкен түри), *құмыр* (сазанның ең семіз, етлісі) → *бөрге/қара бөрге* (сазанның кишісі) → *мөңке/қара бүрге* (сазанның ең киші шабағы).

Марқа/ақ марқа – семіз, майлы, ақ балықтың түри. Көбинесе *ақ қуырық балыққа* байланысly да айтылады. *Марқаның* еки түри болады: *ақ марқа, аузы қызыл марқа* (Мойнақ районы).

Қарақалпақстанның арқа районлары қазақлары тилин арнаулы изертлеген Н.Жүнісов Тахтақөпір, Қоңырат, Шымбай т.б. арқа районларда балықтың түрлеріне байланысly бир қатар атамаларды ұсынады. «*Ақмарқа* – ерни қызыл марқа балық, *ақтауша* – балықтың түрі, *аққылтық* – шортан балық, *айнакөз* – түсі ақшыллау, кишкене жалпақ балық, *ақ балық, бекіре – мекире хәм т.б.*» [9].

Ылақа – жыртқыш ири балық: *Ылақаның бир қызық жери, майда-шүйде шабақларды да, көл қуларын да, суудағы басқа ҳайуанларды да жей береді* (Шоманай районы). Қоңырат районында үлкен жастағы балықшы, исбилермен Жуманазаров Жұмайдың көрсетуінше: «*Ылақа* – бул өз алдына ылағып, күш бермейтуғын ири, жыртқыш балық, сонлықтан да аты *ылағыу* – *ылағып кетип* жүзіуіне байланысly *ылақа* деп аталады» – деп мағлыұмат береді.

Т.Бегжанов Мойнақ сөйлесімі материаллары тийкарындағы арнаулы мақаласында ылақаның түрлерін үлкен-кишілігіне қарай халық тилинде хәр бирінің өз алдына бир-бирін тәкирарламайтуғын өзгеше атамалары бар екенлігін айтып өтеді [6]. Оны тилимиздеги градуонимия (дәрежеленіу) қатнасы арқалы избе-излигін салыстырып, төмендегі кестени ұсынамыз.

Ылақаның ең үлкени	Жайынның кишілеуі	Ылақаның кишілеуі	Мешел/қарамен-шелден кишісі
↓	↓	↓	↓
Жайын→	Ылақа→	Мешел/қарамен→	Ылапыш

Шабыра балық – кишкене айдынан усланған балық, *көлдің балығы* – көлден ауланған балық, *ағын суудың балығы* – дүшшы, ағып турған суудан тутылуына байланысly, *изейкештиң балығы, уйықтағы балық* – салы атыздың суы тартылғанда, атыздың ой жерлерінде жыйналып қалған майда балықтың улыўмалық атамасы.

Балықтың дене мүшелеріне байланысly сөзлер. Балық атамалары түрліше болса да, дене қурылысының жайласуы хәм атқаратуғын хызметіне қарай түрліше атамаларға ийе.

Айқулақ – балықтың бас сүйегінің ең үлкени. Мысалы: *Бала гезимизде балықтың сорпасын тез суўиды деп, айқулаққа қуып ишетуғын едик* (Мойнақ, Қазақдәрья елаты).

Сағақ – балықтың бас бөлімінде болатуғын тутас үлкен сүйек. Мойнақ сөйлесімінде *сағақ/сағалдырық* деп те аталады. *Сағақтың* сырты халық тилинде *сағақ қақпағы* делінсе, татар тилинде *сағақ* – балық қалағы, ал *сағақ* бөлімлері: *сағақ жапырағы, сағақ пердеси нурлары* сыяқлы бирнеше атамалар менен аталады [3].

Желбизек – балық сағағы ишіндегі мүшесі. Ол балыққа сууды тазалап, сүзип беріу (фильтр) хызметін атқарады. Сондай-ақ, үйдің ханасында есик хәм қапы ашық турғандағы халатының атамасы да арқа диалектте *желбизек/желбезек* *самал* түрінде қолланылса, Хожели, Қоңырат хәм Әміўдәрья районларында жасаушы қарақалпақтар тилинде *желемик/желәмик* варианты айтылады. Бирінші атамасы балықтың бас бөлігінің мүшесі *желбизек* – ең тийкарғы номинативтік атамасы, ал айна-қапының ашық уақытындағы усы аралықтағы *өлпең самал, леп, жел* атамасы – *желбизек* болса, балықтың қурылысына байланысly атамадан мәнилік жақтан ауысқан деп есаплаймыз.

Тапаиш/тафаиш/тийфаиш – балықтың қуырық тәрепін. Мысалы: *Балықтың тапаишы майлы, мазалы болып келеді* (Шымбай районы). Басқа аймақларда барлық балықтардың қуырық тәрепін бөлімі *қуырық қалаиш* деп аталады. Демек, бул атама арқалы айырым жағдайларда белгилі түсиниктің атамасы әдебий тилде жоқ болса, я бир неше сөз дизбегі арқалы аңлатылса, (мысалы: *балықтың қуырық тәрепін* түрінде) ал, сөйлесімлерде усы ұғымлардың атамасы бир ғана лексема менен билдиріледі.

Торсылдақ/торсулдақ – балықтың ишкі бөлімінде болатуғын ишине хаўа толып туратуғын ақ жуқа қабық. Мойнақ сөйлесімінде *торсулдақ* – балықтың дем сақлау мүшесіне байланысly айтылады: *Торсылдағы тесілсе, балық суўға батады*. Ал, Хожели, Шоманай районларында «*балықтың паңқылдағы/паңқылдауығы*» деп айтылады.

Қабыршақ/теңге қабыршақ – балықтың сыртқы денесін қаппап туратуғын бөлімі. Қабыршақтары домалақ, сыйпақ, жылтырақ, теңгеге ұқсас болғанлықтан *теңге қабыршақ* деп те қолланылады.

Демек, балықтың үлкен хәм кишілерінің түрліше атамаларда айтылуы жасы, семізлігі, жылғаған түри ямаса шабақ формасы, сондай-ақ, ауланған жеріне қарай хәр бирін айырымлап, бөлеклеп көрсетуіде хәм балық мүшелерінің түрліше атамалар менен аталуы – балықшылық кәсібі лексикасында бул кәсіп ийелерінің көп жыллық тәжірибесін көрсетуі менен бирге халықтың хәр қандай ұғымға атама беріуіде бийтәкирар, бай сөз саппау, атама қойу шеберлігін көрсетеді.

Әдебиетлар

1. Баллиева Р. Традиционное природопользование Каракалпакии. -Нукус: «Каракалпакстан», 1996. – С. 69.
2. Олесова Н.Г. Рыболовская лексика в говорах камчадалов: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Ярославль: 2006, – С. 22.
3. Бятикова О.Н. Лексика рыболовства в татарском литературном языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Казань: 2003. – С.22.
4. Сарыханов М. Рыболовная лексика в туркменском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Ашхабад: 1991. – С. 23.
5. Айтязин К. Профессиональная лексика рыбного хозяйства Казахстана: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Алма-Ата: 1973. – С.25
6. Бегжанов Т. Балықшылық кәсібине байланыссы лексикадан// ӨзССР ИА ҚҚФ Хабаршысы. – Нөкіс, 1964. № 4 (18). – Б. 85-93 (1); Сөзлердің семантикалық топары (Қарақалпақ тили Мойнақ говорының материалы тийкарында)// Қарақалпақ тили бойынша изертлеулер. –Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1971, 79-90-б.
7. Доспанов У. Вопросы диалектно-профессиональной лексики каракалпакского языка. //Вопросы каракалпакского языка. – Нукус: Каракалпакстан, 1983. – С. 175-186.
8. Саниязова Г., Султанов К. «Ақдәрәя романында балықшылық лексикасының қолланылыў өзгешеликтери. // «Илим хәм тәлим-тәрбияда алдыңғы тәжірийбелер»: Илимий-теориялық хәм әмелий конференция материаллары. – Нөкіс: 2015, 301-303-б.
9. Жүнісов Н. Халық тилинің жергілікті ерекшеліктері. – Алматы: «Мектеп», 1981, 124-б.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақалада қарақалпақ тили шимолй шевази балиқчилик лексикасининг ўрганилиши, шунингдек, туркий тилларда, жумладан, қарақалпақ тилида балиқчилик лексикасининг тадқиқи кенг ёритилган. Қарақалпақ тилидаги балиқчиликка (балиқ турларига) оид сўзлар уларнинг бошқа туркий тилларда қўлланилиши ва қарақалпақ тили шимолй шевазидаги қўлланилиш хуеусияти мисоллар орқали берилган.

РЕЗЮМЕ

Данная статья посвящена изучению лексики рыбоводства в северном диалекте каракалпакского языка, а также лексике рыбобоводства тюркских языков, в том числе числе каракалпакского языка. Употребление рыбобоводческих терминов (виды рыб) в северном диалекте каракалпакского языка описываются с помощью примеров, слова относящиеся видам рыб сопоставляются с другими тюркскими эквивалентами.

SUMMARY

The article deals with the study of fishing vocabulary of the northern dialect of the Karakalpak language, wore-over Turkic languages. The usage of fishing vocabulary (fish species) Karakalpak nor-thern dialect with some element of Turkic vocabulary are presented with examples.

ЛЕКСИЧЕСКИЕ ВАРИАНТЫ ТЮРКСКОЙ ЛЕКСИКИ (КАРАКАЛПАКИЗМОВ)

Г.Н.Каландарова – старший преподаватель

Каракалпакский государственный университет имени Бердаха

Таянч сўзлар: лексика, туркийзмлар, ўзлашган, икки тиллилик, лексик гурух, туркий лексема.

Ключевые слова: лексика, тюркизмы, заимствование, двуязычие, лексическая группа, тюркская лексема.

Key words: lexicon, Turkisms, borrowing, bilingualism, lexical group, Türkic lexeme.

Лексика тюркского языка в настоящее время остается основным слоем заимствования всей русской лексики. Заимствования тюркизмов происходило на протяжении всей истории развития Российского государства как устным путем, так и книжным. Не все заимствованные слова дошли до наших дней, многие из них устарели, а о многих даже ничего не известно.

Самым большим словарем тюркских заимствованных слов является словарь, автором которого является Е.Н.Шипова. В этом словаре содержатся около 2 000 слов. Тюркизмы в русском языке, конечно, на много больше. В основном они пришли от татар – представителей двух диалектов [4].

Ключевой пласт тюркизмов в русском языке охватывает период нашествия монголо-татар в XIII-XIV веках [2]. Но существует группа тюркизмов XII века – несколько слов, заслуживающих особого внимания. Это общие понятия бытового и культурного значения, некоторые из них отмечают как слова болгарского происхождения: богатырь, орда, шатер, лошадь, кумыс.

Последствием вторжения монголо-татар на Русь стало логичное ускорение роста тюркских заимствований в XIII-XIV столетиях. Новый массив слов тюркского происхождения охватил понятия: к тюркизмам эпохи Золотой Орды можно отнести следующие слова: арбуз, колчан, алмаз, серьги, стакан, сундук, ураган, туман, деньги, казак, ямщик, кинжал, отара, караул, сабля, барыш, казна, фата, сарафан, кафтан.

Все тюркизмы можно разделить на следующие лексические группы [3]:

1. Животные:

Ишак (ешек). Слово тюркского происхождения. В русском языке впервые появилось в XVI веке. Значение слова – осел. *Трудился в полях, как ишак.* (А.Давыдов, «Светлый день»). *Эти три вещи надо попробовать*

волю. Иначе превратишься в ишака (М.Каиров, «Черный чемадан»).

Лошадь (ат). Слово происходит из древнетюркских языков (перевод с чувашского слова *lasa*; в крымско-татарском – *alasa*). Значение слова – домашнее животное, ходящее в упряжи или под седлом. *Маркиз со злобой ударил лошадь по шее рукояткой хлыста и поскакал* (М.Арцыбашев, «Мститель»).

2. Растения:

Инжир (энжир). Слово тюркского происхождения, дословно переводится как «винная ягода». Значение слова – дерево, из семейства тутовых и его плод. *Дастархан был накрыт действительно ханский: фрукты и сладости, орехи и персидский инжир* (Т.Каипбергенов, «Дочь каракалпака»).

Кунжут (гүнжи). Слово «кунжут» происходит от персидского слова «конджет». Значение слова – однолетнее масленичное растение и его зерна.

– *Сливки у меня самые лучшие, жирные как масло кунжута* («Анекдоты Омирбека»).

3. Еда:

Плов (палау). Слово в русский язык вошло из тюркского языка, а в тюркский – из персидского. Значение слова – кушанье из мяса, риса, моркови и лука. *Когда чай был допит, хозяйка поставила перед ними подогретый плов без мяса.* (Т.Каипбергенов, «Последний бой»). *Рейнгард все чаще навязывался на шашлычный базар, где готовился, продавался также плов.* (С. Хожаниязов, «Трудная дорога»). *Хорошо, на «продоводы» свари плов* (А.Бекимбетов).

Кишмиш. Слово заимствовано из тюркского языка и буквально переводится «сдавленный виноград». В русском языке появилось уже в XVII веке. Значение слова – сушеный виноград. *И еще раз появился Сымарбай в юрте, чтобы спросить у шутника, что он больше любит в плове – кишмиш или урюк.* («Анекдоты

Омирбека»). Девушек угощают чаем с конфетами, молодых – кишимшиом (Ж.Аймурзаев, «Проделки Кокембая»).

4. Напитки:

Кумыс (кымыз). Происходит от тюркского *kutmak* (трясти, шевелить, мешать). Слово «кумыс» в разных модификациях отмечен в древнетюркских текстах. В русский язык этот термин перешел также очень рано и отмечен в «Ипатьевской летописи». Значение слова – напиток из кобыльего молока. *Очень правильно вы говорите, бай-ага: Кто не сватает девушку, кто не пьет кумыс? (А.Бегимов, «Дочь рыбака»).* Вошла Акбидай и принялась разливать в пиалы кумыс. (Т.Каипбергенов, «Сказание о Маман-Бише»). Я приду, будем много-много беседовать, выпьем много-много чаю, кумысу и шубата (У.Бекбаулов, «Тарас на Арале»).

5. Экономика:

Казна. Слово образовано от кыпчакско-тюркской формы арабского слова *хазина* (сокровище). Слово «казна» в Московской Руси употреблялось часто. Значение слова – деньги, имущество, принадлежащие государству. *Новгородский пояс хранился в числе драгоценностей в казне великих князей XIV века. (М.Тихомиров, «Труды по истории Москвы»).* Царская казна пощады не знает. (А.Толстой, «Петр Первый»). А чего с ними цацкаться – деньги казенные, казна не обеднеет (Ч.Айтматов, «Плаха»).

Базар (базарчик). Слово «базар» тюркского происхождения, заимствовано в свою очередь из персидского языка. Значение слова – рынок.

Внизу базар бушует голубиный (А.Дабылов, «Светлый день»).

– Говорят, задуманную дома цену меняют на базаре, - хмуро ответил Елмурат (Ж.Аймурзаев, «Проделки Кокембая»).

6. Религия:

Ислам. Слово «ислам» происходит от арабского и буквально переводится «покорность». Значение слова – религия, в основе которой лежит культ Аллаха, мусульманство. *Не одни старики, а все, кому дорого ислам, будут с нами вместе, – поклялся мулла. (Ю.Леонтичев, «Последний выстрел»).* Джуманияз, не

сменя нарушит предписания Ислама: скрепя сердце, освободил всех батраков от работы. (А.Бекимбетов, «Яркое солнце надежды»). Эх, взял бы он этого воина ислама за шиворот да выбросил на улицу (Т.Каипбергенов, «Дочь каракалпака»).

Ходжа (хожа). Слово тюркского происхождения. Значение слова – название одного из каракалпакских имен, называющих себя потомками пророка Мухаммеда или первых халифов. *Ибрагим – ходжа, отдыхая, пил неспеша зеленый чай. (Ю.Леонтичев, «Последний выстрел»).* Он поинтересовался у ходжи, есть ли у того жена, дети. (Т.Каипбергенов, «Последний бой»). Медресе ходжи Ахмеда Яссави давало более глубокие, крепкие, всесторонние знания (У.Бекбаулов, «Тарас на Арале»).

Таким образом, лексика любого функционирующего языка состоит из исконных и заимствованных слов. Русский язык – не исключение. Тюркские заимствования образуют значительный пласт лексики русского языка, наполняя его смыслами, которые представляют большой научный интерес не только в филологическом плане, но и как предмет для этнографического и исторического исследования.

Рассмотрение культурной лексики тюрков дает нам возможность представить ту картину их духовной и физической жизни, о которой нам ничего достоверно не известно. Именно благодаря изучению лексики мы знаем о тюркском народе, что они занимались скотоводством, охотой, земледелием. В каждом хозяйстве был конь, который был и средством передвижения, и источником основных продуктов питания. Во всех тюркских государствах господствовали разные хозяйственные традиции. В одних развивалась оседлая культура, в других – кочевническая, в третьих – городская и т.д. Все это привело к развитию торговли. Существующая религиозная лексика говорит о том, что у тюркских народов преобладал шаманизм. Значимость изучения лексики тюркских народов проявляется в том, что она позволяет независимым методом верифицировать хронологические рамки, в которых происходили с ними дивергентные процессы.

Литература

1. Ахматов И.Х. Вопросы теории словосочетания и предложения в тюркских языках: статьи / И.Х. Ахматов. –Нальчик: Эльбрус, 2006. –С. 279.
2. Бурибаева М.А. Тюркизмы в русском языке: от вариантов к норме: монография / М.А. Буриева. –М.: Флинта: «Наука», 2015. –С 315.
3. Убайдуллаев К.У. Каракалпакский язык: Грамматика, орфография, развитие речи / К. Убайдуллаев, Е.Дауенов. -Нукус: «Каракалпакстан», 1983. –С. 174.
4. Шипова Р.А. Словарь тюркизмов в русском языке / Е.Н.Шипова (сост.). –Алма-Ата: «Наука», 1976. –С. 444.
5. Юналеева Р.А. Тюркизмы русского языка. / Р.А.Юналеева. –Казань: «Таглитат», 2000. –С. 171.

РЕЗЮМЕ

Маколада нафакат филологик нуктаи назардан, балки этнографик ва тарихий тадқиқотлар предмети сифатида ҳам катта илмий қизиқиш уйғотадиган рус тилидаги туркий ўзлашмаларни ўрганишнинг аҳамияти муҳокама қилинади.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается значимость изучения тюркской лексики, которая представляет большой научный интерес не только в филологическом плане, но и как предмет для этнографического и исторического исследования.

SUMMARY

The article examines the importance of studying the Turkic vocabulary, which is of great scientific interest not only in philological terms, but also as a subject for ethnographic and historical research.

ПРОБЛЕМЫ ТОЖДЕСТВА И РАЗЛИЧИЯ СИНОНИМОВ

Г.А.Каллибекова – кандидат педагогических наук

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Таянч сўзлар: карашлар, лингвистик тавсиф, синонимлар, дублетлар, бир тилли тавсиф, айнанлик, фарқлар, «мутлак синонимлар», «аник синонимлар», «квази-синонимлар».

Ключевые слова: аспекты, лингвистическое описание, синонимы, дублеты, монолингвальное описание, тождество, различия, "абсолютные синонимы", "точные синонимы", "квазисинонимы".

Key words: aspects, linguistic description, synonyms, doublets, monolingual description, identity, differences, "absolute synonyms", "exact synonyms", "quasi-synonyms".

Аспекты лингвистического описания синонимов определяются такими целями, которые стоят перед преподаванием русского языка как иностранного или

как языка межнационального общения. Здесь необходимо соблюдать ориентирование лингвистического описания на определенный этап обучения учащихся

(начальные, средние, старшие классы, студенты-филологи и т.п.), на носителей определенного языка и т.п. Однако в любом случае лингвистическому описанию подлежат сами синонимы как явление лексической системы языка. Этот аспект описания называется монолингвальным описанием, задача которого, как отмечает Н.М.Шанский: "...на основе объективного, строго научного анализа выделить и всесторонне описать базисный русский язык как предмет преподавания в иностранной аудитории" [1].

Монолингвальное описание синонимов предполагает выяснение их места в лексической системе языка среди других лексических единиц, вскрытие семантического существа синонимов, которое сводится главным образом к решению проблемы тождества и различия синонимов, характеристику функций синонимов в языке и речи и т.п.

Описанию этих основных особенностей синонимов мы уделим главное внимание.

Синонимы, несомненно, представляют собой наиболее основной тип семантической связи между близкими по значению словами. Однако их отличия от других близких типов семантической связи (а именно - дублетов, вариантов слова, родовидовых отношений, отношений в лексико-семантических группах и т.п.) являются далеко не самоочевидными. Охарактеризованные ранее критерии определения синонимов - обозначение одного понятия, название одного предмета, взаимозаменяемость - в значительной мере бесплодны, потому что они соотносят синонимию с разными отдельными аспектами языка. Главное же, на наш взгляд, в решении вопроса о синонимах - это выяснение тех свойств, которые присущи синонимам в лексико-семантической системе языка. отождествление синонимов в одной лексико-синтаксической конструкции (в одном контексте), возможность дифференциации их смысловых нюансов в разных позициях обусловлена отношениями слов-синонимов в парадигматике, исторически установившимися соотношениями их значений в сознании говорящих. Что же является самым главным в определении синонимов в системе лексики? В какой мере синонимам свойственны смысловые различия?

Полагаем, что для отличия синонимов от других смежных (близких) типов смысловых отношений можно пользоваться двумя взаимосвязанными понятиями - какова степень сходства и характер различий между сопоставляемыми единицами. Выделяемые в лингвистике при рассмотрении проблем синонимии такие понятия как "абсолютные синонимы", "точные синонимы", "синонимы", "квазисинонимы" и т.п. лучше всего свести к двум понятиям - "дублет" и "синоним", чтобы легче можно было пользоваться терминами. Дублетами при этом можно называть такие лексические единицы, которые обозначают одно и то же явление и в употреблении не противопоставляются друг другу ни по одному признаку, существенному на семантическом уровне [2]. Синонимы же, в отличие от дублетов, - это такие лексические единицы, которые имеют тождественное предметно-логическое значение, однако на семантическом уровне имеют и различия, обусловленные уточнением, детализацией, градацией содержательных особенностей значения, а также выражением эмоционально-экспрессивных и стилистических различий, которые тоже надо отнести к сфере семантики слова. Примеры дублетов: орфография - правописание, лингвистика-языкознание и т.п. Примеры синонимов: анализ-разбор-рассмотрение: беззаботный - беспечный, чрезвычайно: холодно-мороз : как - как-будто и т.п.

Говоря о различии дублетов и синонимов, мы не случайно подчеркнули, что дублеты не имеют различий ни по одному из признаков, релевантных на семантическом уровне. Однако это не означает, что дублеты -

совершенно тождественные во всех отношениях единицы.

Если бы это было так, то скорее всего какое-либо слово из числа дублетов ушло бы из употребления: известно, что язык, как правило, не терпит совершенно одинаковых слов, одинаковые во всех отношениях слова лишь обременяют язык. Наличие довольно большого количества дублетов (на семантическом уровне) заставляет думать, что между ними есть различия не смыслового, а иного характера: различия в употреблении, в стилистической характеристике, в эмоционально-экспрессивной окраске и т.п. Вопрос о различии слов, имеющих семантическую тождественность или близость, можно ставить, но только в предметно-логическом аспекте, но и, например, психологическом. Для говорящих на русском языке далеко не одно и то же представляют собой такие, например, слова, как адаптация-приспособление, алкоголизм-пьянство, конус-воронка, гипноз-внушение, аденома-опухоль, симптом-признак, спазм-судорога, токсический - ядовитый и т. д. Хотя с семантической стороны выше приведенные пары слов представляют как будто одно и то же, они не равны по своим другим характеристикам: так адаптация - слово нерусское, приспособление - русское; первое вероятнее всего будет более употребительно в качестве термина в медицине, в биологии и т.п., а второе - в разговорной речи людей, не являющихся специалистами в той области, в которой употребляется слово-термин типа адаптация.

Если признать нашу только что изложенную точку зрения на проблему различий между семантически одинаковыми словами, то придется думать, что сфера синонимии, т.е. слов, имеющих одинаковое предметно-логическое значение, но допускающих различия, значительно расширится. Мы придерживаемся той точки зрения, что синонимами надо называть слова, имеющие тождественные предметно-логические значения и допускающие различия любого (не только семантического) характера. Такая постановка вопроса целесообразна и с методической точки зрения: в учебный пособия необходимо включать синонимы, различающиеся не только семантическими оттенками, но и особенностями употребления, сочетаемостью, стилистической характеристикой, эмоционально-экспрессивной насыщенностью и т.п.* Правда, поставленная перед составителями синонимических словарей задача различать синонимы в словаре становится достаточно трудно выполнимой. Но зато синонимический словарь, в котором описываются всевозможные различия между синонимами, является значительно эффективнее для научения русскому языку, чем словарь, в котором указанные различия не описываются.

Подводя итоги рассуждений о различии дублетов и синонимов, можно сказать, что отношения синонимии - это всегда отношения различий при большей степени общности. Однако, что значит большая степень общности? От чего зависит степень близости сходных значений?

В решении этих вопросов предлагались различные точки зрения. Одна из них уклоняет решение этого вопроса к тождественности или близости обозначаемых синонимами понятий, "Если понятия, отражаемые словами, тождественны, но отражаются с разных сторон - имеет место синонимия, если близкие родо-видовые и "видовые" отношения, "далекие", но сопоставимые (противоположные) - антонимия" [2].

Такой подход решает проблему синонимии только в общем виде, так как здесь не предлагается никакой методики определения тождественности, близости или сопоставимости понятий. Объяснение синонимов в этом духе учащимся национальной аудитории будет очень затруднено или даже совсем не реализовано.

Совсем другую методику определения синонимов, в отличие от других близких по смыслу слов, предлагает С.Г.Бережан: "Если представить семантическую структуру в виде набора лексико-семантических вариантов, то синонимами окажутся лишь те близкие по смыслу лексические единицы концептуального поля, которые обладают в качестве общего множителя хотя бы одним лексико-семантическим вариантом. Под синонимией, следовательно, надо понимать, не смысловое совпадение целых слов, значения которых не представляют собой мельчайших семантических единиц, а именно полное тождество отдельных структурных элементов их значений. Это необходимое и достаточное условие для признания двух (или более) слов синонимами. При его отсутствии о синонимах не может быть речи, сколь

угодно близкими не являлись бы слова с точки зрения интуитивного восприятия их смыслового сходства. Предложенный выше критерий синонимичности лексических элементов является только отчасти формальным, но зато вполне материальным основанием определения синонимичных слов" [3]. Нетрудно заметить, что С.Г.Бережан предлагает методику определения синонимии лишь полисемичных слов, справедливо утверждая, что при изучении синонимов необходимо сопоставлять не слова в целом с другими словами, а слова в тех значениях, которые являются общими для них. Иными словами, высказывается мысль, что предельной единицей семасиологического уровня является лексико-семантический вариант слова, который и лежит в основе синонимических отношений.

Литература

1. Шанский Н. М. Русское языкознание и лингводидактика. -М.: 1985, -С. 199.
2. См. об этом: Бытева Т. Н. Семасиологическая интерпретация системных отношений в лексико-семантических группах// Вопросы исследования лексики и фразеологии сибирских говоров. -Красноярск: 1978, -С. 141-142.
3. Бережан С. Г. Теория семантических полей и синонимия // Проблемы языкознания: Доклады и сообщ. советских ученых на X Международном конгрессе лингвистов / Бухарест, 28. УШ-2. IX. 1967/. -М.: 1967, -С. 167-168.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада рус тили синонимикасини назарий англаш, рус синонимларининг маъноларини тушуниш ва таҳлил қилиш кўникмаларини ривожлантириш, лексик синонимия, синонимлар каби муҳим лексикологик тушунчаларни ўзлаштириш, лексик маъноларининг яқинлигига асосланиб, лексикадаги бошқа муносабатларнинг синонимик муносабатлари ўртасидаги фарқни ўзлаштириш мақсадлари қўйилган. Дублетлар сифатида, синонимлар ўртасидаги айнанлик ва фарқлар, синонимлар ўртасидаги фарқлар турлари, семантик, функционал ва услубий, ҳиссий жиҳатдан экспрессив синонимлар мос келади.

РЕЗЮМЕ

Данная статья ставит цели теоретического осмысления синонимии русского языка, выработки навыков понимания и анализа значений русских слов-синонимов, овладения такими важными лексикологическими понятиями как лексическая синонимия, синонимический ряд, отличие синонимических отношений от других отношений в лексике, основанных на близости лексических значений, таких как дублетов, тождество и различия между синонимами, типы различий между синонимами смысловые, функционально-стилистические, эмоционально-экспрессивные, сочетаемостные.

SUMMARY

This article sets the goal of theoretical understanding of the synonymy of the Russian language, the development of skills for understanding and analyzing the meanings of Russian synonyms, mastering such important lexicological concepts as lexical synonymy, synonyms, the difference between synonymous relations from other relations in vocabulary based on the proximity of lexical meanings, such as doublets, identity and differences between synonyms, types of differences between synonyms are semantic, functional-stylistic, emotionally expressive, combinable.

ОБ ЭКОЛОГИИ ЯЗЫКА НАШИХ УЛИЦ

К.М.Кошанов – кандидат филологических наук, профессор

Ш.Гайратова – студентка

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

З.С.Назарова – преподаватель

Узбекский государственный университет мировых языков

Таянч сўзлар: тил, ривожланиш, экология, тозалик, маданият, хозирги давр.

Ключевые слова: язык, развитие, экология, чистота, искусство, современный этап.

Key words: language, development, ecology, purity, art, modern stage.

Язык улиц - это язык народа. Это его культура, обычаи, традиции, менталитет, грамотность, характер, психология и другие общечеловеческие параметры.

Люди, бывающие и бывшие за рубежом, сразу замечают разницу в языке улиц разных народов и государств. Язык улиц даёт нам представление о культуре, традициях и обычаях, о психологии, о характере, о менталитете и духовности народа.

Известные политики, бизнесмены, общественные деятели и руководители советуют: для того, чтобы глубже и шире узнать о том или ином народе нужно смотреть их телевидение, слушать радио, читать газеты и журналы, особое внимание обратить на язык их улиц, в которых и отражается вся жизнь того или иного народа.

Народная мудрость «По одежке встречают, а по уму провожают» находит свое непосредственное отражение в языке улиц, где одежда (внешний вид, оформление) и ум (содержание, точность, доходчивость, грамотность языка) народа, государства, города и района.

Особое место занимает язык баннеров, объявлений, витрин, стендов расположенных на наших улицах, а также внутри предприятий, вузов, техникумов, лицеев, школ, детских садов и других учреждений.

Необходимо отметить, что на баннерах на ино-

странных языках допущены множество орфографических, пунктуационных и стилистических ошибок, смешенное использование каракалпакских и русских слов в названиях. Например: СТРИЖКА ЖЕНСКИЙ И МУЖСКОЙ. Свадебный и вечерние прически.

СЛАЁНИЕ ҚАМЫР БАР.
СОБОЙ
НАРУЖНАЯ И ВНУТРЕННЯЯ РЕКЛАМА
РЕКЛАМА ДВИГАТЕЛЬ ТОРГОВЛИ.
РЕМОНТ БЫТОВАЯ ТЕХНИКА.
ОДЕЖДА ОБУВИ АКСЕССУАРЫ
БЫТОВЫЕ ТЕХНИКИ
СОТОВЫЕ ТЕЛЕФОНЫ ШИРОКИЕ АССОРТИМЕНТЫ
ДЕТСКИЕ ПОДРОСТКОВЫЕ ОДЕЖДЫ И ОБУВИ.
ЖАРЕНый ПЕЧЕНЬ
ИШИМЛИК СУЎ ТАБЫҒЫЙ ДОСТАВКА БИЙ-ПУЛ
МИР ПОСУДА И ЛЮСТРЫ.
ЦВЕТНОЙ ФОТО
ВСЕ ВКУСНЫЕ У НАС.
ХОЗ-ТОВАРЫ И ДР.

Поэтому каждый, кто пишет или заказывает текст или сам баннер, объявление, указатель, табличку, инструкцию, приглашение должны тщательно подумать о

содержании, о грамотности, о доходчивости, о понятности, об эстетичности, об этичности, о внешнем оформлении и даже о том, где и когда повесить это свое изобретение, это свое творчество. Это его лицо, ум, культура и находчивость. В надписи и рекламе, прежде всего, люди видят хозяина этого творчества.

Эти ошибки, неточности и даже малюсенькие погрешности сразу замечаются народом. Подавляющее большинство граждан, заметившие эти ошибки, ухмыляются над ними, но не говорят об этих ошибках хозяевам этих творческих изобретений.

И это естественно, потому что у всех свои заботы и дела. И у многих людей просто нет времени говорить об этом владельцам этих «шедевров искусства».

Особенно обидно, когда приезжие к нам иноязычные делегации, туристы и другие гости видят ошибки и неурядицы на наших улицах, предприятиях, учреждениях, учебных заведениях.

Такие ошибки и неувязки очень часто встречаются в текстах не только на каракалпакском и узбекском языках, но и в текстах на русском, английском и казахском языках.

Необходимо отметить, что на улицах Нукуса и других городов и райцентров Республики Каракалпакстан названий магазинов, маркетов, реклам, объявлений и других рекламных плакатов на других языках по количеству стало намного больше, чем на родном, каракалпакском языке.

А может быть в этом и кроется основная причина обилия допущенных ошибок. Потому что большинство авторов этих реклам и читающие их люди плохо знают иностранные языки. Например, в городе Нукусе висят баннеры названий:

Hilook by HIKVISION;
NEW LOOK
MARINE HEALTH
GPOVP
SHIMCE
CARHAN БАННЕР и БУКВЫ
HLOOK HIKVISION,
CYBE ROOM
DEKBY
CLAMOUR
PIZZA PALERMO
VERSUS
LIVERPOOL
GAME CLUB
HILOOK,
PLAY STATION,
VEPSUS MAN,
BROTHERS BYRCER
BELLA COSSA

Некоторые объявления, извещения и вывески сопровождаются развернутыми справочными данными на иностранных языках поясняющими основное содержание данного документа.

Разнообразна тематика современного языка улиц. В этот стиль входят тексты на различные темы и содержания. Это продукты питания, одежда, обувь, промышленность, сельское хозяйство, культура, спорт, образование, медицина, наука, быт, театр, юбилей, достижения, техника, строительство и т.д., словом, вся человеческая жизнь отражается в современном языке улиц.

Эта огромная масса уличного языкового творчества до сих пор остается мало исследованным, не систематизированным и не приведенным в определенный порядок. А мы хотим того или нет, встречаемся с ними ежедневно и ежедневно на каждом шагу.

Изучение этого языкового материала, естественно, очень трудно и очень ответственно. Язык улиц не собран. Нет архивов, нет картотек, нет словарей, нет справочников и рекомендаций, нет устоявшихся и об-

щепринятых норм этого языка и этого стиля. Язык улиц необходимо собрать и составить их картотеку по каждому городу и району. Необходимо собрать и проанализировать язык стен внутри предприятий, учреждений и учебных заведений. Их очень много и они очень быстро меняются, обновляются, старые убираются, появляются новые.

Но есть и такая часть языка улиц, которые более или менее постоянны. Это вывески, т.е. названия улиц, предприятий, учебных заведений, театров, площадей, кораблей, кабинетов и т.д., которые также необходимо привести в надлежащий порядок.

Настала необходимость в поисках нахождения путей и методов для правильного оформления этих названий.

1. Необходимо по республике, по городам и районам организовать консультативные центры или бюро для оказания консультации рекламодателям.

2. В каждом учреждении, вузах, заводах, фабриках, больницах и др. предприятиях необходимо также организовать центры или бюро для консультации и проверки всех надписей.

В школах, средних и высших специальных учебных заведениях необходимо ввести прохождение специальных курсов по языку улиц, где необходимо обучать основам грамотности языка улиц.

В эти консультационные пункты (бюро) необходимо привлечь специалистов языковедов по языкам реклам и баннеров, которые бы оказывали консультативную помощь по правильному написанию слов и текстов. Нельзя такую очень важную работу спускать на самотек. Грамотная улица — это залог грамотности всего народа, особенно молодежи. Потому что нельзя в школах и других учебных заведениях учить грамотному письму, а на улицах писать с ошибками.

Но в то же время нельзя сковывать творческий потенциал авторов этих оригинальных и интересных текстов и реклам, не нужно тормозить их инициативу и творческую изобретательность, нельзя для всех придумывать ненужные тормоза.

Все материалы языка улиц до их вывешивания должны тщательно проверяться специалистами языковедами. И только после согласования с ними можно рекламы вывешивать на улицах райцентров, городов, внутри предприятий, школ, лицеев и вузов, т.е. в те места куда их готовили. Эти консультанты должны быть творчески инициативными, выдумщиками, творцами и изобретателями новых текстов и названий. И это поможет и принесёт большую пользу хозяевам реклам и названий. Консультанты должны поощрять инициативу и выдумки авторов текстов реклам, помогать им в их творчестве. Не должны только находить ошибки хозяев текстов, а должны развивать идеи и инициативу. Не должны рекламы приводить в неинтересные и общепринятые стандарты и тусклые шаблоны. При тесном сотрудничестве и творческом подходе консультанты еще больше вдохновят хозяев текстов, придадут им экзотичность, необычайность и оригинальность своими идеями, чувствами и эмоциями.

Ни в коем случае нельзя сковывать творческую деятельность и инициативу рекламодателей. Необходимо поощрять оригинальность и своеобразие авторов реклам.

Язык улиц не может быть однообразным и строго нормированным. Язык улицы развивается и меняется ежедневно и ежечасно.

Сотрудничество и взаимопонимание консультантов и рекламодателей еще лучше украсит и улучшит качество, оригинальность и главное грамотность реклам наших улиц и городов, что в свою очередь будет благотворно способствовать повышению грамотности народа.

Литература

1. Кошанов К.М. Қарақалпақ тилин еле де тереңрек изертлеу хам раўажландыруу ҳаққында. // «Илим ҳам жамийет» 2018, №3 19-20-б.
2. Кошанов К.М. Об экологии языка наших улиц и городов. Перспективы сотрудничества: школа, вуз. –Нукус: 2020, 3-4 б.

РЕЗЮМЕ

Мақолада ҳозирги давр кўча тилининг – реклама хам эълонлар тилларининг ривожланиши ва тозалиги тўғрисида сўз юритилади.

РЕЗЮМЕ

В статье идёт речь о развитии и чистоте языка улиц и реклам на современном этапе.

SUMMARY

The article deals with the purity and development of the spoken language and modern advertisements.

ҚАРАҚАЛПАҚСТАН ОЙКОНИМЛЕРИНИҢ ҲҲРЕНИЛИҲ ТАРИЙХЫ

М.Д.Қурбанов – филология илимлериниң кандидаты

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: топоним, географик номлар, ойконим, ойконимларнинг ўрганилиши, гидроним

Ключевые слова: топоним, географические названия, ойконим, исследования ойконимов, гидроним

Key words: toponyms, geographic names, oikonim, a study of oikonyms, hydronym.

Топоним грекше *topos* – «орын, жер», *опота* – «ат, атама» деген сөзлерден жасалған. Топонимлер халықтың рухый, материаллық мәдениеті, социал-экономикалық турмысы, дүнья танымы, касиби тағы басқалар хакқында кымбатлы мағлыўматлар береді. Н.И.Надеждин: «Жер – бул топонимлер жәрдемінде инсаният тарийхы жазылған китап» деген еді.

Топонимлер аталған объекттиң типине қарай: гидронимлер (суў объекти атамалары), оронимлер (таў, ойпатлық атамалары), агроонимлер (атыз, егис жер атамалары), некронимлер (әўлийе атлары), ойконимлер (адамлардың жасаў орын атамалары) болып бөлинеді. Булардың ишинде ең көп тарқалған түри – ойконимлер, олар, көбинесе, топонимлердің қурамында Ҳрениледі.

Түркологияда топонимлердің изертлене баслануы өткен әсирдің 50-жылларына туўра келеді. Бул тараўда Г.А.Гейбуллаев, М.А.Мамедов (Әжербайжан), А.А.Камалов (Башқуртстан), Г.Ф.Саттаров, О.Хисамов (Татарстан), С.Атаниязов (Түркменстан) сыяқлы алымлар жемисли мийнет етти. Қазақстан топонимиясы (қурамында ойконимлер) бойынша дәслепки изертлеулер А.Абдирахмановқа тийисли, оның исин Г.К.Қонқашпаев, Е.Қойшыбаев, Т.Жанузақов, Қ.Рысбергенов, Н.А.Прмановалар даўам етти. Өзбек топонимикасының жол басшысы Ҳ.Хасанов болды. Оның мийнетлери, тийкарынан, Өзбекстан хам Орта Азия топонимлери түсиндирмеси, географиялық терминлердің русша аўдармалары сыяқлы мәселелерге арналды. Өзбек тили топонимлери хам олардың аталыу өзгешеликлери Н.Охуновтың, тарийхый этимологиялық анализ усыллары Т.Әнзаровтың, тиллик қатламлары Э.Бегматовтың, географиялық терминология, топонимлер түсиндирмеси, транскрипциясы, имласы С.Қораевтиң мийнетлеринде арнаўлы Ҳренилди. Сондай-ақ, аймақлық топонимлер бойынша да көлемли изертлеулер майданға келди. Атап өтсек, З.Дўсимов (Хорезм), Т.Нафасов (Қашқадарья), Ш.Қодирова (Ташкент), Ж.Латинов (Марғулан), А.Зокиров (Жиззақ), Т.Рахматов, Н.Бегалиев (Самарқанд) т.б. алымлар диссертация қорғады, монография, сөзлик, мақалалар жәриялады.

Өзбек топонимикасына ойконим, этноойконим, антропоойконим терминлердин бириншилери болып С.Н.Наймов киритти. Ол 1984-жылы «Бухара ўлаяты ойконимлери» деген темада кандидатлық диссертация қорғады. Жумыс мазмұны, материаллардың хәр тәрәппеме Ҳренилиуи жағынан пухта орынланған. А.Туробовтың Самарқанд этноойконимлери (1999), Ю.Неъматованың Наманган ойконимлериниң (2018) тарийхый-этимологиялық, лингвистикалық анализи бойынша қорғаған диссертациялары өзбек топонимикасына бахалы жумыс болып қосылды.

Қарақалпақстан топонимлерин илимий жактан Ҳрениу 1960-жылдан соң басланды. Жергиликли то-

понимлер биринши рет Қ.Абдимуратов тәрәпинен монографиялық жобада изертленди. 1966-жылы «Қарақалпақ тилиниң топонимлеринен очерклер» деген темада кандидатлық диссертация қорғады. Онда Нөкис, Шымбай, Хожели, Қоңырат, Мойнақ (сийрек жағдайда кубла) районлары топонимлери (солардың қатарында *Қазақдарья, Шағал көпир, Жаңабазар, Тахиата, Қумаўыл, Шеге* т.б. аўыл атамалары) структура-семантикалық, тарийхый-этимологиялық жактан Ҳренилди. Оның «Неге усылай аталған?» (1965), «Почему так названо?» (1967) мийнетлери де қарақалпақ топонимиясына арналды.

Т.Бегжанов қарақалпақ тили Мойнақ сөйлесимин изертлеп, оның жуўмағы ретинде «Қарақалпақ тили диалектологиясының мәселелеринен» (Нөкис, Қарақалпақстан, 1971) деген монографиясын жәриялады. Онда усы аймаққа тийисли 67 жер-суў атамасы тематикалық жактан топарларға бөлінген. Олардың қатарында *Қазақдарья, Қаражар, Мойнақ, Ушсай* сыяқлы аўыл, елатлы орын атамаларының келип шығуы себеплери диалектологиялық, көркем шығарма материаллары негизинде анықланады. Автордың жергиликли топонимияға бағышланған басқа да мақалалары бар.

Профессор Қ.Қошановтың мийнетлериниң бир қатары қарақалпақ топонимикасына байланысly болды. Ойконим, урбаноним, микропоним терминлери дәслеп усы автордың мийнетлеринде қолланылды. Автордың қарақалпақ топонимлер системасының раўажланыуында өзге тиллердің тәсири, топонимизация, атама қойуы сыяқлы әҳмийетли мәселелерге қаратылған изертлеулери бар. Оның А.Зарымбетов пенен жәриялаған мақаласында қарақалпақ тилинде аўыл, елатлы орын атамалары неликтен гидронимлер менен байланысly аталыуы талланады [7:71-72].

Топонимикада структура-компонентлик анализ усылы кең қолланылады. Қ.Пахратдинов хам Қ.Бекниязовлардың «Қарақалпақстан топонимлериниң қурылысы» на арналған мақаласы бар [14:69-70]. Онда атап өтилгениндей, топонимлерди қурылысы бойынша таллау тилдеги ески формалар, сөз жасау усыллары, фонетикалық қубылыслар сыяқлы мәселелерди анықлау имканын береді. Сол ушын авторлар топланған материаллардың структуралық дүзилиси, сөз шақапларына қатнасын сөз етеди. Мақаладағы материаллар, таллау үлгилери ойконимлерди изертлеуде әҳмийетли дерек бола алады.

Бир қатар тилиши, тарийхый, географлар жергиликли газета, журнал басылымларда Қарақалпақстан топонимлериниң хәр қыйлы мәселелерине бағышлап илимий-публицистикалық мақалалар жәриялады. Атап өтсек, Ж.Матмуратовтың «Қарақалпақ топонимикасы машқалалары хакқында»

деген мақаласында республика топонимлери (айырым ойконимлер), олардың пайда болуы дереклери географиялық көзқарастан сөз етиледі. Топонимлердің пайда болуы социаллық-жәмийетлик (руў, адам аты, идеологиялық) хәм тәбийғый шараятлар (өсімлик, рельеф, орографиялық өзгешеликлер) менен байланыслы деп көрсетиледи [12]. Тилши илимпаз Е.Бердимуратов «Топонимиялық атамаларға дыққат аударайық» деген атамаларға мақаласында [4] Қарақалпақстан топонимлери елеге дейин изертлеу объекти болмағанын, сөзлик дүзиў, монографиялық бағдарда изертлеу жумысларын шөлкемлестиреу, өзлестирме атамаларды қайта көрип шығыў сыяқлы әхмийетли мәселелерди белгилеп өтеди. Аўыл, қала, елатлы орын атамалары имласы туўралы билдирген пикирлери орынлы айтылған.

Айырым ойконимлердің этимологиясы мақала түриндеги изертлеулерде сөз етилди. О.Доспановтың Төрткүл, Қ.Абдимуратовтың Нөкис топонимлерине арналған мақалалары бул бағдарға жол салып берди. Себеби, Қ.Абдимуратовтың: Нөкис – парсыша «ну»-тоғыз, «кәс»-адам сөзлери менен байланыслы [1:93-94] – деген пикири басқа илимпазлардың бул атаманы үйрениўине түртки болды. Белгили топонимист Э.М.Мурзаев атаманың парсыша *нух* («тоғыз») хәм *кәс* («үй», «орын»), сөзлеринен келип шыққанын айтса [13:103-104], этнограф Х.Есбергенов оны Әмиўдәрьяның ески аты –Укуз (Окус) пенен дәреклес, «Нөкислилер» - Әмиўдәрьялы халық дегенди аңлатады деп жуўмақ шығарды [6:78-81]. Тарийхшы М.Мамбетуллаев бул айтылғанларға сын баға береді. Атаманы парсыша «жаңа» мәнисиндеги «*нау*», «*нуз*» хәм ески Хорезм тилинде «аўыл, қала»ны аңлататуғын «*кас*» сөзлери менен байланыстырды [11]. Көркем өнертанушы А.Алламуратов Нөкис қаласы атамасы этнонимнен келип шыққан деген пикирди билдиреди [3.]. Демек, Нөкис ойконими этимологиясы хақында пикирлердің көплиги, оны еле де тереңрек изертлениў керек деген жуўмақты келтирип шығарады.

Қарақалпақ тилинде аймақлық топонимлер бойынша да айырым изертлеулер ушырасады. Профессор Ш.Абдиназимов фольклорлық дәретпелерде қолланылған жер-суў атамаларын үйрениўдің зарур екенлигин атап өткен еди. («Лингвофольклористика», Н., 2015). Ал, Н.Елеўов Мойнақ, С.Рқанлыкөл, А.Есемуратов Хожели, И.Халмуратов кубла районлар топонимлериниң структура-семантикалық, диалектлик өзгешеликтери, этимологиясы бойынша мақалалар жариялады.

Қарақалпақстан топонимлери диссертация көлемин-

Әдебиятлар

1. Абдимуратов К. О происхождении названия «Нукус». –Н.: // «Вестник» ККФАН РУз. 1965, №1.
2. Абишов Г. Шымбай районы топонимлериниң тарийхый-лингвистикалық анализи. Филол.илим.филос. док. (PhD) ... дисс. –Нөкис: 2019.
3. Алламуратов А. «Нөкис» атамасы туўралы мақалаға байланыслы. –Н.: //«Жеткиншек» 1982, 14-сентябрь. №74 (5407).
4. Бердимуратов Е. Топонимиялық атамаларға дыққат аударайық. –Н.: //«Еркин Қарақалпақстан» 2000, 20-июнь.
5. Дусимов З., Эгамов Х. Жер атамаларының қысқаша түсиндирме сөзлиги. – Нөкис: «Билим», 1991.
6. Есбергенов Х. «Нөкис» атамасы хақында // ӨзИА ҚҚФ Хабаршысы. 1972, №2 (48).
7. Кошанов К., Зарымбетов А. Об исследовании топонимов, происшедших от гидронимов Каракалпакистана. // «Илим хәм жәмийет» 2012. №3-4.
8. Қораев С. Топонимика. – Тошкент: Ўзбекистон файласуфлар миллий жамияти. 2006.
9. Қурбанов М. Қарақалпақ тилиндеги географиялық терминлердің лексика-грамматикалық өзгешеликтери. Филол. илим канд. ... дисс. –Нөкис: 2011.
10. Мамбетова Г. Қарақалпақстанның арқа районлары гидронимлери. Филол. илим. филос. док. (PhD) ... дисс. –Н.: 2018.
11. Мамбетуллаев М. «Нөкис» атамасы хақында. –Н.: // «Жеткиншек» 1982. 10-август. №64 (5397).
12. Матмуратов Ж. Қарақалпақ топонимикасы машқалалары хақында. –Н.: //«Еркин Қарақалпақстан» 1991, 4-июль, №126 (15795).
13. Мурзаев Э. О происхождении названия «Нукус». // Вестник ККФАН РУз. 1967, №2.
14. Пахратдинов Қ., Бекниязов Қ. Қарақалпақстан топонимлериниң қурылысы. –Н.: // «Илим хәм жәмийет» 2010. №1-2.
15. Эрнazarов Т. Ўзбекистондаги баъзи топонимларнинг этимологик талқини. -Тошкент: ЎЗМУ, 2004.
16. Юлдашев Д. Жанубий Қорақалпоғистон топонимларининг тарихий-этимологик тадқиқи. Филол. фан.номзоди ... дисс. – Нукус: 2012.

РЕЗЮМЕ

Мақолада ономастиканиң топоним, ойконим терминларининг изохи берилған. Тилшунослик, жумладан, ономастикада ойконимларни ўрганишниң аҳамияти кўрсатилған. Туркий тиллар топонимияси, ойконимиясининг тадқиқи талқин қилинған.

Қорақалпақ тилшунослигида мазкур мавзу бүйича олиб борилған ишлар кенг өритилген. Географик номларни лисоний тадқиқ қилиш усуллари айтылган.

РЕЗЮМЕ

В статье даётся объяснение ономастики топонимических, ойконимических терминов. Отмечено важность изучения ойконимов в лингвистике, в том числе и в ономастике. Интерпретируется топонимика тюркских языков, исследования ойконимии. Работы, выполненные по данной теме в Каракалпакском языкознании, широко освещаются. Изложены методы лингвистического исследования географических названий.

SUMMARY

The article provides an explanation of the toponymic onomastics, oikonomic terms. The importance of studying oikonyms in linguistics, including onomastics, is depicted. Interpreted toponymy of the Turkic languages, and research of oikonomy. The works performed on this topic in the Karakalpak linguistics are widely described. Methods of linguistic research of geographical names interpreted.

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНИҢ ТҮСИНДИРМЕ СӨЗЛИГІНДЕ ОМОНИМ СӨЗЛЕРДИҢ БЕРИЛИҢИ

М.Т.Мамбетмуратова - докторант

Әжсинияз атындағы Нәкіс мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: семантика, омоним, кўрғазмалы материал, сўз, луғат.

Ключевые слова: семантика, омонимия, наглядный материал, слово, лексика.

Key words: semantics, homonymy, visual material, word, vocabulary.

Тил бирликлериниң структурасы баянлаўды, ал семантика мазмунды белгилеп береді. Баянлаў менен мазмун арасындағы байланыс омонимияны келтирип шығарады. Булар бир лингвистикалық бирлик дегеринде бир-бири менен мазмунды жағынан байланысы болмаса, тил бирликлериниң омонимиясын пайда етеді.

Омонимлерди қалай айыра аламыз? Олар: 1) айтылыуы хәм жазылыуы жағынан бирдей; 2) мәнилериниң бир-биринен кескин парықланыуы менен ажыралады.

Тил билиминде омонимия тил бирликлери арасында (лексемалар, морфемалар, фразеологиялық бирликлер) пайда болады: *Тер* ат.-І тери асты бези ислеп шығаратуғын суйықлық; *Тер* ф.-ІІ биримлеп жыйнап ал.

Әлипбелі сөзликлерде сөзлердиң мәнилері арасындағы байланысқа қарай сөз мәнилері хәм мәни оттеноклерине (реңк), ажыратылады. Егер, мәнилер арасындағы байланыс орташа рәуиште болса, сөзликте сөзлер семемаларға бөлинип, сөзлердиң хәр бир мәнісі араб саны менен белгиленип айырылады. Ал, олардың арасында хеш қандай байланыс болмаса, олардың мәнилері бөлек лексемаларға жикленип, сөзликлерде өз алдына мақала ретинде бериледи хәм рим саны менен белгиленип, омонимлерге ажыратылады.

В.В.Виноградов тәрәпинен омонимлер үш усылда көрсетилген:

- 1) тарийхый-лексикологиялық;
- 2) морфологиялық, сөз жасалыуы;
- 3) структура-семантикалық [1]

В.В.Виноградов тәрәпинен усынылған бул усылларды тийкар етип алыу мүмкин, деген менен онда хәр бир тилдиң өзине сәйкес тарийхый раўажланыуы, сөз жасалыуы нызамлары, олардың этимологиясы есапқа алыныуы керек. Себеби, омонимлер лексикалық усыл арқалы бирнеше бағдарда пайда болса, хәзирги тилимиздиң сөзлик курамын байытыуа әхмийетли болып табылады.

Статистикалық жағынан ҚТТСниң төрт томлығында берилген омонимлердиң улыўма саны-725 сөзден ибарат.

Олар I томда 77, II томда 144, III томда 119, IV томда 385 болып, сөздиң санына қарап еки сөзден 5-

6 сөзге дейин барып жетеді.

ҚТТСде басқа категориядағы сөзлер менен қатар омонимлерди бериу мәселеси де айрықша орынды ийелеп, олардың өзине тән өзгешеликлери бар, себеби омонимлер хәм көп мәнилі сөзлер бир-бирине тығыз байланыссы. Сонлықтан, олардың бирин екиншисинен айырыуа бир қанша қыйыншылықлар да бар. Олардың өзгешелиги формасында емес, ал мәнісинде екенлигин көрсете отырып, В.И.Абаевтың: «Көп мәнилі сөзлерди айыра алмаушылықтан соңғы ўақытлары сөзликлерде омонимлер көбейип кеткен» [2] -деп айтқан пикири оғада тийкарлы.

Усыған байланыссы гейпара изертлеушилер омонимлерге хәр түрлі көзқараслар билдирип, белгилі бир жуўмақларға келмекте.

Бизиң пикиримизше, тилдеги омонимлердиң хәммесин көп мәнилі сөзлерге байланыссы деп айтыуға болмайды. Оның ишинде келип шығыуы, жасалыуы бойынша полисемия кубылысына байланысы бар омонимлер ғана көп мәнилі сөзлер менен өз ара байланысып, сөзлерди бир-биринен айырады, ал бөлиуге келгенде қыйыншылықты пайда етеді.

Көп мәнилі сөзлер бир-бирине жақын, мәнилериниң арасындағы байланысты қосымша омонимниң жүзеге келиуиниң бир жолы деп есапласақ, омонимлер бирдей айтылып, хәртүрлі түсиникке ийе сөзлер топарын билдиреди [3].

Көп мәнилі сөзлерде тийкарғы мәни дегерегинде жасалма мәнилер жүзеге келеді. Сондай-ақ, сөз мәнісиниң ауысыуы, кеңейиуі, тарайыуы сөзлерде де этимологизация процесі нәтижесинде омонимлердиң келип шығыуы—лингвистикалық әдебиетларда илимий жақтан дәлилленген, әмелий жақтан сөзликлерде берилген: қол-рука, қол-подпись, айлуна, ай-месяц [4] т.б.

Келтирилген омонимлер тек сыртқы формасы жағынан бир-бирине ұқсас. Егер де усындай тәрәплерин есапқа алсақ, омонимлер менен көп мәнилі сөзлердиң арасындағы парықты айырыу исиниң аңсат емеслигин көремиз.

Хәзирге дейин омонимлер хәм көп мәнилі сөзлерди (полисемия) бир-биринен айырыуа қолға алынбай қиятырған мәселелер де баршылық. Мысалы: ай сөзин алып қарайық. Оны гейпара сөзлик

дүзіушилер омоним десе, басқалары көп мәнилі дейди. Мәселен, «планетаның бір түрі» дегенди аңлатуғын **Ай** сөзі менен «жылдың он екі бөлегінің бири» дегендегі **ай** бір-бирине онша уксамай, хәр қайсысы түрліше бағдарда өзінше хызмет етеуғынлығын көреміз. Булардың келип шығуы төркіні де бир. Бирақ, хәрбириниң өз алдына айрықшалықтары бар екенлигин есапқа алып, оларды жеке сөзлер ретінде омонимлик дизбекти курай алады десек мақұл болады [3:73].

Бизің пикиримизше, ҚТТС ти дүзіуде сөзлердің басқа топарлары менен қатар омонимлерди де

анықлау, олардың мәнилерин хәр тәреплеме ашып көрсетиуге ерисиу, булардың хәр бирин көргизбелі (иллюстрациялық) материаллар жәрдемінде беріу – оны дүзіушилердің биліми, шеберлиги хәм тәжірибесине тиккелей байланысly.

Омонимлер, сондай-ақ, көп мәнилі сөзлердің мәнилері, өз ара мүнәсибетін буннан былай да жетилистириу, оларды айырыуға жәрдем етеуғын тилдегі омонимлер сөзлігін дүзіу, гейпараларының этимологиясын қарастыруу түсіндірме сөзлікті дүзіушилер алдында әхмийетлі мәселелерден деп есаплаймыз.

Әдебиәтлар

1. Виноградов В.В. Об омонимах в русской лексикографической традиции. // Лексикология и лексикография. -М.: 1977. / „Советская тюркология“, 1984, №4, 93-6.
2. Абаев В.И. О подаче омонимов в словаре. ВЯ, 1957, №3, 31-6.
3. Османова А. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде омонимдердің берілуі мен бір-бірінен ажыралыуы жайында. Жыйн: Қазақ тілінің түсіндірме сөздігін жасау тәжірибелері. –Алматы: «Ғылым», 1989, 63-6.
4. Равшанов М. Ўзбек тилининг изоҳли луғатида омонимлар тавсифи. Автореф.дис.канд.наук. –Т.: 1991, 20-б.

РЕЗЮМЕ

Мақолада қорақалпоқ тилининг имло луғатида омоним сўзларнинг берилиши, сўз маъноларига, этимологиясы-га этибор масалалари ўз ифодасини топған.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются вопросы маркировки омонимичных слов в каракалпакском орфографическом словаре, значение слов, а также этимология слов.

SUMMARY

The spelling dictionary of the Karakalpak language speaks about the giving of homonymous words, attention to their meanings and etymology.

БАДИЙ МАТНДА ФРАЗЕОЛОГИК ПОЛИСЕМИЯНИНГ ЛИСОНИЙ ТАДҚИҚИГА ДОИР

С.Ж.Рахимова - ўқитувчи

Муҳаммад ал-Хоразмий номидаги Тошкент ахборот технологиялари университети

Ургенч филиали академик лицейи

Таянч сўзлар: бадий матн, полисемия, фразема, ибораларда кўпмаънолилиқ, маънодошлиқ, семантика, стилистика, лисоний имконият.

Ключевые слова: художественный текст, полисемия, фразеология, множественность во фразах, семантика, стилистика, лингвистическая возможность.

Key words: artistic text, polysemy, phraseology, polysemy in phrases, semantics, stylistics, linguistic possibility.

Тилшунослиқда фразеологик бирликларни ўрганиш муҳим аҳамият касб этади. Зеро, жаҳон тилшунослиғида ҳам мазкур лисоний бирликлар турли аспектларда кенг тақиқ этилган. Фразеология назарияси ривожига Е.Поливанов, Л.Булаховский, Ш.Балли, В.Виноградовлар қатта ҳисса қўшган. Ш.Балли фразеологик семантикани уларнинг мутлақ белгиси деб эътироф этиб, бирикмаларни лексик-грамматик, семантик ва синтактик яхлит бирликлар эканлигини таъкидлаган [1:23].

Кейинги йилларда ўзбек тилининг ўзига хос хусусиятлар чуқур тадқиқ этила бошланди. Айниқса, миллий менталитетни ифодаловчи лексик бирликлар табиатини ўрганишга қатта эътибор берилмоқда. Жумладан, Қ.Ҳақимовнинг фразеологизмларнинг зарурий бирикувчанлиги, Ш.Раҳматуллаевнинг феъл фраземаларнинг боғлашуви, Абдимурод Маматовнинг фразеологик меъёр муаммолари, Абдуғафур Маматовнинг фразеологиянинг назарий асослари, Б.Йўлдошевнинг фраземаларнинг функционал-услубий хусусиятлари, К.Бозорбоевнинг сўзлашув нутқи фразеологизмлари, Ш.Алмаматованинг фраземаларнинг компонент таҳлили, М.Вафоеванинг фразеологик синонимлар, Ш.Ғаниеванинг фразеологизмларни шаклий ва мазмуний моделлаштиришга бағишланган тадқиқотлари ўзбек фразеологиясининг ривожига сезиларли таъсир кўрсатди.

Шунингдек, ўзбек тилшунослиғида Ш.Раҳматуллаев, Б.Йўлдошев, А.Маматовлар икки ёки ундан ортиқ сўздан таркиб топган, тузилиши жиҳатидан бирикмага, гапга тенг, мазмунан сўзга муқобил, яхлитлиғича устама кўчма маъно

англатадиган луғавий бирликларни фразеологик объект деб эътироф этадилар [2,3,4]

Ш. Раҳматуллаев фразеологик бирликларнинг маъно табиатини биттадан ортиқ сўз яхлитлиғича маълум бир образ асосида, кўчириш йўли билан семантик таракқиётни бошдан кечиради деб таъкидлаб муайян образ асосида юзага келган маънони фразеологик маъно деб номлаган [2:42].

Проф.Х.Жамолхонов эса фраземаларни кўчма маъноли турғун конструкция деб ҳисоблайди. Олимининг таъкидлашига кўра, фразема ҳам лексема каби луғавий бирлик саналади, аммо ўзининг ифода ва мазмун планларидаги қатор белгилари билан фарқланади [5:21].

Кўп маънолилиқ тилнинг муҳим имкониятларидан биридир. Бу жиҳат бошқа лисоний бирликлар қатори фраземаларга ҳам хосдир. Фраземалар контекстда турли маъноларни ифодалаб келиши мумкин. Буни қуйида келтирилган мисоллар ва уларнинг таҳлили орқали изоҳлаш мумкин. Ўткир Ҳошимов ўзининг “Нур борки, соя бор” романида бир иборадан турлича ва турли ибораларни битта маъно ифодалашга хизмат қилдирган [8:254].

Иборалардаги кўпмаънолилиқ ва маънодошлиқни ҳам аниқ фарқлаш лозим. Масалан, кўзида ўт ёнди, кўзида олов ёнди, кўзида чўғ ёнди, кўзларида ўт чакнади, кўзида ўт порлади, кўзидан учкун чакнади ва бошқалар битта маънони ифодалашга хизмат қилади. Масалан, кўзларида ўт сачраб кетди ибораси “кўзидан ўт чиқиб кетди” ўрнига ишлатилган. “Кўзларида ўт сачраб кетди” фраземасида маъно ҳам анча кучли. Мисол: Унинг рўпарасида Шерзод, кеча ўзи пачоқлаб

кетган ўша Шерзод кўзларидан ўт сачраб турарди. 416-бет.

Ёзувчи кўзида ўт ёнди иборасининг феъл компанентини яъни ёнмоқни порламоқ феъли билан алмаштириб қўллайди. Йирик-йирик теран кўзларида Шерзодга таниш ўша мулоийм самимий ўт порлаб кетди. 263-бет Болкайнинг мовий кўзларида эса ғафат гўдақлардагина бўладиган тиник бир ўт порлади (327-бет). Ўзбек тилининг изоҳли луғатида “Порламоқ” [6] 1. Ёркин нур сочиб турмоқ, равшан ёнмоқ. 2. Кўчма Нур сочмоқ, барқ урмоқ, балқимоқ. Шунда унинг тиник чехрасида, қоп-қора кўзларида яна ўша жозибали ўт порлаб кетди (329-бет).

Ёнмоқ ЎТЛда [6] куйидаги маънолар билан изоҳланади: 1. Ўт олмоқ, ўтда куймоқ. 2. Нурда товланмоқ, нур қайтармоқ. 3. Ортиқ даражада иссиғи, харорати ошгандек сезмоқ, кизимоқ. 4. Кўчма қайғурмоқ, куймоқ, ачинмоқ. 5. Кўчма. Қизишиб, асабийлашиб кетмоқ, тутоқмоқ, алангламоқ. 6. Кўчма. Алангламоқ, ўт олмоқ. 7. кўчма. Ошиқмоқ, сабрсизлик билан кутмоқ қаби. Унинг боши сирқиллаб оғир, кўзининг ич-ичида олов ёнаётгандек ловиллаб ачишар эди 415-бет. Ёзувчи баъзи ўринларда кўзида ўт ёнди иборасини кўзида чўғ ёнди деб ишлатган. Бу иборада ўт компоненти чўғ компаненти билан алмашган. Рауф Абдуллаевичнинг ўйчан кўзларида бирдан тагин ўша чўғ ёниб кетди (263-бет). Ўтга нисбатан чўғда маъно киррасида маъно оттенка кучайтирилди. Унинг боягина мулоийм йилтиллаган кўзларида энди совуқ ғазаб олови ёнар, боягина ипакдек майин товланган овози энди темирдек жаранглаб чиқарди (375-бет). Эрим йўк! – Унинг кўзларида нафратли олов ёниб кетди. Ўлган! (219-бет).

Иборанинг лексик таркибини ёзувчи ўзгартириб қўллайди. Бунда компонентлар бошқа компонентлар билан алмаштириляпти. От компоненти ва феъл компонентини алмашилди. “Бош айланди” ибораси умум тилда икки маънони англатади. Беҳуд бўлмоқ [7]. Мувоzanатини йўқотмоқ организмнинг касалланган ҳолати, бунда гўё атрофдаги ҳамма нарса айланиб кетаётгандек туйилади. Ёзувчи асарида бу фраземадан фойдаланган. Масалан. Унинг кўзлари ачишар, борган сайин тамоғи қурир, боши айланиб кетаётганга ўхшарди (417-бет).

Элмира боши айланиб кетгудек бўлиб институт ҳовлисида тушди (310-бет). Бош айланди фраземасининг умум тилдаги иккинчи маъноси эсанкирамоқ Ў.Хошимов асарида бу иборанинг иккинчи маъносидан ҳам унумли фойдаланган. Масалан: ... димоғига урилаётган нафас атир иси бошини айлантириб қўйгандек бўлар (242-бет). Шерзод чечакларини димоғига яқин келтириши қалби ҳаяжонга тўлиб, боши айланиб кетгандек бўлди (211-бет).

Умумхалқ тилида бош кўтармоқ фраземаси бор. Бу фразема уч маънони англатади. Лекин кўтармоқ иборасининг қарамоқ маъноси жуда кўп ўринда учради. Масалан: Шерзод бир зум бошини кўтариб қоради-да, ҳаяжондан энтикиб пичирлади (236-бет). Раис кескин бош кўтарди-ю, анчагача ўзига келолмагандек, Шерзодга тикилиб қолди (316-бет). Куйидаги ибораларда эса қилиб турган ишини тўхтатиб қараш маъноси бор: Фарида ҳам худди Шерзоднинг кириб келишини кутиб тургандек бошини кўтариб қаради (242-бет). ...сигнал ҳадеб чалинаверганидан кейин бошини кўтариб қаради. (277-бет). Қиз қадам товушини эшитиб бошини кўтарди (272-бет). Шундагина Фарида бошини кутардида, қайрилма қошларини чимириб,

аудиторияга бир дафта қизиксиниб қараб қўйди (241-бет).

Умумхалқ тилида бош чайкамоқ [7] ибораси бор. Ёзувчи ўз асарида бу фраземадан ҳам унумли фойдаланган бўлиб, уни 20 ўринда турлича маъноларда ишлатган. Масалан, Врач пастки лабини тишлаганча, **бош чайқади-да**, “дарров ётинг”, деб имо қилди (263-бет).

– Йўк! – котиба кескин бош чайқади. – Битта ўзингизни чақиряптилар (346-бет) – Асарнинг ўзи қанақа, дурустми? – Йўк! – Зухра охиста бош чайқади – Майда гап (273-бет) – Раҳмат! Шерзод бош чайқади. Каска берсангиз бўлади. Ўзим топиб оламан (362-бет). Юқорида келтирилган мисолларда бош чайқади ибораси бошини (икки ёнга бир неча марта) буриб, йўк жавобини бериш маъносини билдирган. Бошқа ўринларда эса бош чайқади ибораси (бошни икки елка томон бир неча марта эгиб) таассуфланганни билдирган. Масалан: С.Рустамович изтироб билан бош чайкаган эди. Ҳозир харидорлар ёмон бўб кетган! – деди бош чайқади (369-бет).

Умумхалқ тилида кўз ўнгида ибораси 2 хил маъно оттенкасига эга. Бу иборадан ёзувчи 30 дан ортиқ ўринда унумли фойдаланган. Куйидаги кўз ўнгида [7] ибораси “бевосита кўринган, кузатилган ҳолда” маъносига эга. Масалан: Кейинги воқеа шу қадар тез бўлиб ўтдики, Шерзод кўз ўнгида рўй берган нарсаларни яхши англаб ҳам ололмади (376-бет). Негаки, улар ҳар куни сизнинг кўз ўнгигизда рўй беради (355-бет) С.Соқиевич унинг кўз ўнгида ҳар куни минг хил товланиб кўринар, аммо ҳеч қачон сенсирмаган эди (254-бет).

Кўз ўнгида ибораси “тасаввурида сақланган” маъносини ҳам беради. Бу маънодаги иборалар асар қаҳрамонларининг нутқида унумли ишлатилган. Масалан: Шу ондаёқ бетон девор тагида икки букилиб ётганча лабининг қонини артаётган Сирожддин кўз ўнгига келди. (410-бет), (254-274,276,338-бет) Шерзоднинг кўз ўнгида Рауф Абдуллаевичнинг самимият тўла чехраси жонланди (326-бет) ... иш пул билан битади, деб ўргатган С.Соқиевич Шерзоднинг кўз ўнгига келди-ю, икковини ҳам ёмон кўриб кетди (205-бет).

Умумхалқ тилида кўз олайтирмоқ ибораси бор. Икки хил маънони ифодалайди. Масалан: – Нима, “нима бўлди” – деди кўзи олайиб – нега осилиб қолдинг менга? (415-бет). От унга кўзини олайтириб қаради, безовталаниб кулоқларини чимирди (305-бет). Бу иборада кўзни ўқрайтириб қараш маъноси етакчидир. Энди ёзувчининг яна бир ишлатган иборасига мурожаат қилайлик. Масалан: Қабулхонада ўтирган котиба қизнинг тақинчоқларига кўз олайтириб ўрнидан туриб кетди. (374-бет). Юқоридаги мисолда кўз олайтириб ибораси “ўз манфаатига бўйсундириш (олиш) ниятида бўлмоқ” маъносини изоҳляпти.

Хулоса ўрнида шунини айтиш мумкинки, бадий матнда Ў.Хошимов фразеологик бирликлардан самарали фойдалана олган. Айниқса, полисемантик фразеологизмлар ижодкорга, сўзловчига ўз фикрини ихчам ва таъсирчан ифодалай олиш имконини беради. Бир асарда бир фраземани турли маъноларда қўллай олиш матн муаллифининг маҳоратини кўрсатади ва бу ўзбек тилининг лисоний имкониятлари кенглигини кўрсатади. Битта фраземанинг матн мазмунидан келиб чиқиб икки ва ундан ортиқ маънолари ифодалаши маълум бўлди. Полисемантик фразеологизмлар махсус тадқиқ этилиши ўзбек тили лисоний табиатини янада аниқроқ очиб беришга хизмат қилади.

Адабиётлар

1. Балли Ш. Французская стилистика. – М.: 1961. –С. 98.
2. Раҳматуллаев Ш. Нутқимиз кўрки. –Тошкент: “Фан”, 1970, 56-б.
3. Йўлдошев Б. Фразеологизмларнинг адабий тил нормасига муносабати. // Ўзбек тили ва адабиёти. 1992. № 3-4, 37-42-б.
4. Маматов А.Э. Ўзбек тили фразеологизмларининг шаклланиши масалалари. Филол. фанлари доктори... дисс. автореф. – Тошкент: 2000, 50-б.

5. Жамолхонов Х. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Янгидан классификатор асосида қайта ишланган ва тўлдирилган нашри. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2013, 334-335-б.
6. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. –М.: 1981, 256-б.
7. Раҳматуллаев Ш. “Ўзбек тилининг фразеологик луғати” –Т.: 1978, 456-б.
8. Хошимов Ў. Нур борки, соя бор. Роман. –Т.: 2018, 256-б.

РЕЗЮМЕ

Мақолада бадий матнда фразеологик полисемиянинг лисоний, стилистик тахлили асосида муайян ҳулосаларга келинган. Мавзунинг тадқиқ этилиши таснифланган ва муайян даражада муносабат билдирилган. Фразеологик бирликларнинг контекстда ифодалаётган маънолари, ибораларнинг кўпмаънолилиги ва маънодошлигини фарқлаш, изоҳлашга доир мисоллар асосида айрим тақлиф-мулоҳазалар баён қилинган.

РЕЗЮМЕ

Статья основана на лингвистическом, стилистическом анализе фразеологической полисемии в художественном тексте с конкретными выводами. Изучение предмета было засекречено и в определенной степени среагировало. На основе примеров из интерпретации были описаны некоторые пропозиции, дифференцирующие значения фразеологизмов в контексте, множественность и многозначность выражений.

SUMMARY

The article is based on a linguistic and stylistic analysis of phraseological polysemy in a literary text with specific conclusions. The study of the subject was classified and reacted to a certain extent. Based on the examples from the interpretation, some propositions were described that differentiate the meanings of phraseological units in the context, as well as the multiplicity and polysemy of expressions.

BELGI BILDIRUVCHI SOʻZLARINING METAFORA HOSIL QILISHDAGI OʻRNI

(Shavkat Rahmon ijodi misolida)

D.Yunusova – oʻqituvchi

Samarqand VXTXQTMOHM

Tayanch soʻzlar: metafora, leksema, tasviriy ifoda, belgi bildiruvchi soʻzlar, kognitiv, nutq, polisemantik, istiora.

Ключевые слова: метафора, лексема, художественное выражение, характерные слова, когнитивное, речь, полисемантика, аллегория.

Key words: metaphor, lexeme, figurative expression, qualitative words, cognitive, speech, polysemy, allegory.

Metaforani jiddiy va chuqur tekshirish XX asrdagina hind, xitoy faylasuf va tilshunslarining asarlarini oʻrganish evaziga amalga oshirila boshladi. Antik davr falsafasining tadqiq davri gullab-yashnagan XX asrda metafora tilning kommunikativ, nominativ, bilish maqsadlarining ajralmas qismi sifatida talqin qilindi [1].

Bu vaqtda metaforani oʻrganuvchi qiyosiy nazariya J.Serl va M.Blek tomonidan jiddiy tanqidga uchradi. J.Serl metaforani ikki semantik maʼnoning verbal, yaʼni metaforik ifoda va aynan boʻlgan kontekstual qurshovning taʼsirlashuvi yoki oppozitsiyasiga bogʻliq deb taʼkidladi [2]. M.Blek esa fanda birinchilardan boʻlib metaforani “qiyosni ifoda etuvchi emas, yuzaga keltiruvchi” sifatida taʼrifladi [3].

Metaforaning psixolingvistik tabiatini birinchi marta I.M.Sechenov oʻrgandi va inson his-tuygʻularining belgilarga aylanish jarayonini sof fiziologik omillar bilan asosladi [4].

Oʻzbek tilida metaforalarni oʻrganishning tarixi asosan Sharq mumtoz adabiyoti va falsafa maktablari bilan uzviy bogʻliqligini atroflicha tekshirgan U.S.Qobulova metaforani adabiy istiloh deb baholaydi hamda uni oʻxshatish (tashbeh)dan “bamisoli”, “misli”, “kabi”, “singari” soʻzlarining tushib qolishi evaziga farqlaydi [5]. Metaforani istioraga ekvivalent oʻrinda qoʻyish ham ilmiy-adabiy merosimizda mavjud boʻlib kelgan qarashlar mahsulidir. Xudusan, arab olimi Ibn Xaldun, shuningdek, Umar Rodisoniy, Rashididdin Vatvod, Qays Roziy, Atulloh Husayniy, Shayx ibn Xudoydod Taroziy, keyinchalik Fitrat singari adabiyotshunslar metaforani sheʼriy sanʼat sifatida koʻrsatdilar [5].

Barcha tillarda kuzatilgani kabi, metaforalarni tekshirish oʻzbek tilshunosligida ham XX asrning soʻnggi oʻn yilliklariga kelib oʻzining jiddiy ilmiy-tadqiqiy rivojini topdi.

Oʻzbek leksikologiyasiga doir keng qirrali izlanishlar muallifi, atoqli olim M.M.Mirtojiyev metaforalarni nutq hodisasiga va til hodisasiga oid turlarga ajratadi. Nemis tilshunosligidagi metaforalarning: personifikatsiya, simvolizatsiya, allegoriya, sinesteziya deb nomlangan koʻrinishlariga: “Nutq hodisasiga oid metaforalarning bu koʻrinishlarini baʼzi oʻzgarishlar bilan til hodisasiga oid metaforalarga tatbiq etsa boʻladi. Bunda nutqning sof oʻz xususiyatidan kelib chiqqan simvolizatsiya va allegoriyalarni chiqarib tashlashga toʻgʻri keladi. Chunki simvolizatsiya nutq kechimidagi ellipsis bilan bogʻli sodir

boʻluvchi metaforadir. Allegoriya esa nutq kechimidagi qochirim va intonatsiya bilan bogʻli holatda yuzaga chiqadi. Shundan kelib chiqib, til hodisasi boʻlgan metaforalar oddiy metafora, personifikatsiya va sinesteziya kabi koʻrinishlarga boʻlinadi” deb munosabat bildiradi.

M.M.Mirtojiyevning taʼrificha, oddiy metaforani deyarli qisqargan oʻxshatish deb boʻlmaydi. Oddiy metafora referentlarning oddiy qiyosi, oʻxshashligiga asoslansa, personifikatsiya jonsiz referentning jonli referentga oʻxshatilishiga; sinesteziya bir sezgida his qilingan referentning boshqa sezgi bilan his qilingan referentga belgilarini ongda umumlashtirib qiyoslanishiga, oʻxshatilishiga asoslanadi [6].

D.S.Xudayberganova metaforalarni matnda muhim kognitiv-semantik ahamiyat kasb etish bilan birga, til egalarining milliy-madaniy tafakkuriga xos jihatlarni namoyon etuvchi hodisa sifatida baholaydi va oʻxshatish hamda metaforalar asosiga qurilgan matnlarning muayyan tilda qoliplashgan matn shakllarini aniqlash imkoniyatini berishini aytadi. Olima ularni matnning pretsedent shakllari sifatida baholaydi [7].

Metafora boshqa badiiy tasvir vositalariga qaraganda ancha faol boʻlganligi sababli xassos shoir Shavkat Rahmon sheʼriyatining bu qadar jozibali boʻlishida metaforalar va ularni hosil qiluvchi leksik-grammatik birliklarning ifoda xususiyatini oʻrganish, metaforaning yondosh hodisalarga munosabatini, ifodalovchi vositalarning oʻrni, ahamiyati va darajasini aniqlash zarurati mavjud. Shavkat Rahmon sheʼriyatida belgi bildiruvchi, harakatni ifodalovchi soʻzlarga qaraganda metafora hosil qilishida ot soʻz turkumi kammahsul hisoblanadi. Shunday boʻlsa-da bu borada shoirning metafora yaratish mahorati, mavjudlaridan foydalanish uslubi baʼzan boshqalarnikidan ancha farq qiladi:

// **Oq** sukunat portlar saharda,

Kun nurida yonib, yaraqlab,

chopib kirar **sovuq** shaharga

yalangoyoq yashil daraxtlar.

Mazkur misralarda ajratib koʻrsatilgan ikki oʻrinda metafora ishtirok etmoqda. Bu oʻrinda “sovuq” soʻziga alohida urgʻu berish lozim. Chunki kontekstdan tashqarida sovuq shahar oʻz maʼnosida haroratning nihoyatda pastligini ifodalashi ham mumkin. Ammo bandda “yashil daraxtlar”, “kun nurida yonib yaraqlab” birikmalari sovuq soʻzining metaforik maʼno ifodalab kelayotganini bildiradi.

Quyidagi misralarda qoʻllanilgan asov soʻzi esa soyga

nisbatan ko'chma, o'xshatish ma'nosida kelmoqda:

//Unutganim yo'qdir hali
o'rikzorni, **asov** soyni,
soy bo'yida ko'zdan xoli
baqaterak o'sgan joyni.//

Boshqa bir she'rda asov belgi bildiruvchi leksema mavhum ot oldidan kelib boshqa bir metaforik ma'no ifodalamoqda:

//**Asov** ko'ngil...
ergashar andom,
qadim yo'ldan qayga yetaklar.
Qorong'ilik quyular qandoq,
qandoq titrar edi chechaklar.//

Asov so'zi soyga nisbatan qo'llanganda ham otga nisbatan qo'llanilgan jilovlab bo'lmaydigan, to'sib bo'lmaydigan kabi o'xshashroq ma'nolarni ifodalaydi. Biroq shoir uni ko'ngilga nisbatan qo'llaganda butunlay yangicha ma'no, she'rga o'zgacha mazmun bag'ishlab turibdi. Bu oshiq ko'ngilning holatini ro'y-rost ifodalab turibdi.

Shavkat Rahmon uchun she'r umrining, tiriklikning ma'no-mazmuniga aylangan edi. Uning dard-u armonlari, iztiroblari xalqning dardi, millatning dardi bilan, jamiyatning muammolari bilan chambarchas bog'lanib ketgandi. She'rda yorug' so'zi boshqa bir metaforik ma'noda qo'llanilmoqda:

//Yashamog'im zarur
har daqiqani
g'azab bilan, sevgi bilan to'ldirib,
dunyodagi barcha qora narsani
yorug' lahzalarda o'ldirib.//

Tahlil davomida Shavkat Rahmon tilimizdagi so'zlarni o'quvchi kutmagan so'z bilan qo'llab, yangidan-yangi ma'nolarda qo'llamoqda. Masalan, porloq so'zi ham kelajak, xotira so'zlari bilan metaforik ma'no hosil qilar edi, quyidagi bandda bu so'z gullarga nisbatan qo'llanilib yangi ko'chma ma'noni ifodalamoqda:

//Ishon, odam, bahorga ishon,
qara, go'dak kabi beg'ubor —
minginchi bor olovday **porloq**
gullarini ko'rsatar bahor.//

“Porloq” sifati “gullar” turdosh otiga bog'langandagina shakliy o'xshashlik ma'nosi orqali yangi metaforik ma'nolar hosil qilmoqda.

Shoir ijodida gullarga nisbatan porloq so'zi ko'chma ma'noda qo'llangani bizga ma'lum, ammo yoniq so'zining metaforik ma'noda boshqa so'zlar bilan kelishi ham odatiy hol. Quyidagi misralarda yoniq so'zi gullar so'zi bilan birga qo'llanib, o'quvchida yangi taassurotlar hosil qilmoqda:

//Tog'lar tiniq qorini berar,
yashil vodiy — **yoniq** gullarin,
kechalarning bag'rini yoqdim,
mazaxladim sassiq ko'llarni.//

Kuzatishlar Shavkat Rahmon qo'llagan aksariyat belgi bildiruvchi metaforalar asosdan anglashilgan ma'noga, belgi asosidagi o'xshashlikka tayanmay, ot — metaforalar kabi shakliy o'xshashlikka aloqadordek taassurot qoldiradi: tabiat unsurlarlarining, garchi inson kabi bo'lmasa-da tirik ekanligi ilmiy tasavvurlar orqali ma'lum, biroq shoir tomonidan suvga nisbatan tirik so'zning qo'llanilishi she'rda yangi metaforik ma'noni hosil qilmoqda:

//**Tirik** suvman — gajir, o'ynoqi,
kunlar uxlar quchoqlarimda,
bekor boqmas hamisha maftun
daraxtlar-u o't-giyohlar ham.//

O'z xususiyatiga ko'ra suv tabiatni jonlantiradi, biroq

Adabiyotlar

1. Аристотель. Поэтика. -М.: 1984.
2. Серль Дж. Метафора // Теория метафоры. -М.: “Прогресс”, 1990.
3. Блэк М. Метафора // Теория метафоры. -М.: “Прогресс”, 1990.
4. Сеченов И.М. Избранные философские и психологические произведения. -М.: “Огиз”, 1947.
5. Қобулова У.С. Метафорик матнда интеграл ва дифференциал семалар муносабати (Ўзбек халқ топишмоқлари мисолида). Фил.фан.ном. илмий дар. олиш учун тақдим этилган диссертация. -Т., 2007.

uning o'zi jonli yoki tirik ekanligi haqida aksariyat o'quvchida, olimlardan tashqari tasavvur mavjud emas, shuning uchun she'rda “tirik suvman” deya qo'llanilishi odatiy holat emas.

Kontekstda odatda sovuq, iliq so'zlari bir qancha ko'chma ma'nolarni ifodalab keladi, shunday odatiy o'xshatish Sh. Rahmon ijodida ham uchraydi:

//Juda zarur sahardan boshlab
ko'chalarni suyib bosmog'ing,
qotib qolgan **sovuq** yuzlarga
iliq tabassumlar osmog'ing.//

Belgi bildiruvchi so'zlar, asosan, predmetni ifodalovchi so'zlarda oldin kelib aniqlovchi vazifasida keladi. Ba'zan sifat so'z turkumiga doir ayrim so'zlar harakatni ifodalovchi so'zlar bilan bog'langanda holatni bildiradi. Quyida qattiq so'zi ko'chma ma'noda qo'llanilgan:

//Uncha quv emasdi shekilli, faqat
ko'zlari g'alati kulib turardi,
o'zini xotirjam tutardi, ammo
negadir yuragi **qattiq** urardi.//

Aslida qattiq so'zi yurak urishining ovozigga nisbatan qo'llanilganda baland ma'nosini anglatadi, yurak qattiq yoki yumshoq urishi kabi ifodalar nutqda uslubiy g'alizlik hisoblanadi.

Ayrim salbiy ma'noni ifodalovchi so'zlar ham nutqda ba'zan ko'chma ma'nolarda qo'llanadi. Belgi-xususiyatni ifodalovchi “dag'al” so'zi quyidagi bandda vaqtni ifodalovchi so'zlar bilan birga qo'llangan va yangi metaforik ma'no hosil qilmoqda:

//Men sezmay qolibman, o'ynoqi ko'zi
yurakning tubiga borib yetibdi,
jarangdor va sirli kulgisin, ayyor
dag'al kunlarimga osib ketibdi.//

Og'ir kunlar, yomon kunlar, hatto qora kunlar kabi ko'chma ma'nolar nutq jarayonida tez-tez uchraydi, biroq dag'al so'zining kunga nisbatan qo'llanilishi no'anaviy yondashuvdir. Bu shoir tomonidan foydalanilgan yangi metaforadir.

Til vositalaridan bunday unumli foydalanish, shoir ijodida boshqa asarlarda uchramagan nodir o'xshatishlarni sodir qiladi. Masalan, er yigit so'z birikmasida metafora bor deb bo'lmaydi, shunchaki, odatiy sifatlovchi-sifatlanmish munosabati, ammo er so'zining qizga nisbatan qo'llanilish — bu yangi nutqiy va uslubiy hodisadir. Buni metafora deb hisoblash mumkin:

//Bormi er yigitlar,
bormi **er** qizlar,
bormi gul bag'ringda **jo'mard** nolalar,
bormi bul tufroqda o'zligin izlab,
osmon-u falakka yetgan bolalar.//

Bahor tasviriga bag'ishlangan quyidagi she'rda qo'llanilgan tasviriy ifodalar orasida rang ifodalovchi safsar va oq sifatlari yangi metaforik ma'no hosil qilmoqda:

Endi **safsar** kechalarda **oq**
mash'alalar tutib ulug'vor
kengliklarda kezar chiroyli
kunduzlarni axtarib bahor [8].

Odatda bahorni tasvirlaganda ijodkorlar tomonidan oq belgi ifodalovchi semasi faol qo'llaniladi, biroq safsar so'zining kechaga nisbatan qo'llanilishi ham Shavkat Rahmonning yangicha tasavvurini aks ettirgan. Umuman olganda shoir ijodida belgi bildiruvchi so'zlarning metafora hosil qilishdagi ishtiroki faol ekanligi, qolaversa, muallif tomonidan tanlangan va mahorat bilan qo'llangan metaforalar o'ziga xos, takrorlanmas ekanligini ta'kidlash lozim.

6. Миртожиев. М.М. Ўзбек тили семасиологияси. –Т.: “Mumtoz soʻz”, 2010.
7. Худайберганаева Д.С. Ўзбек тилидаги бадий матнларнинг антропоцентрик талкини. Докторлик диссертацияси автореферати. –Т.: 2015, 18-б.
8. Шавкат Раҳмон Абдиқат оралаб. Сайланма. –Тошкент: 2012, 258-б.

РЕЗЮМЕ

Мақолада белгиланган билдирувчи сўзларнинг метафора ҳосил қилишдаги ўрни таҳлил қилинган. Шунингдек, Шавкат Раҳмон ижодида белгиланган билдирувчи метафораларнинг ҳосил бўлиш йўллари, тил воситаларидан унумли фойдаланиш имкониятлари ўрганилган.

РЕЗЮМЕ

В статье проанализировано место характерных слов, образующих метафору. А также, изучены способы образования характерных метафор в творчестве Шавката Рахмона, возможности рационального применения языковых средств.

SUMMARY

The article analyzes the role of qualitative words in the formation of metaphors. Also, the ways of formation of metaphors expressing the sign, the possibilities of effective use of language tools were studied, in the works of Shavkat Rahmon.

Адебиётта

КЕЎИЛ САНДИҒЫНАН ЗЕР ШАШҚАН ШАЙЫР

(Т.Мәтмуратовтың өмири хәм дәретиўшилиги)

К.Алламбергенов – *филология илимлериниң докторы, профессор*

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: Т.Матмуратов, лирик ва фалсафий шоир, ўғит-насихат, дидактик лирика, инсонпарварлик, фалсафий-этик лирика, лирик қахрамон, муаллиф образи, пейзаж лирикаси, публицистизм, лиро-эпик поэма, лиро-драматик поэма: «Яхшилик саройи», «Яхши одам юраги»

Ключевые слова: Т.Матмуратов, лирический поэт философ, нравоучение, дидактическая лирика, гуманизм, этико-философская лирика, лирический герой, образ автора, пейзажная лирика и публицистизм, лиро-эпическая поэма, лиро-драматическая поэма: «Жаксылық сарайы», «Жаксы адамның жүреги».

Key words: T.Matmuratov, lyricist and philosophical poet, morality, didactic lyrics, humanity, philosophical-aesthetic-lyrics, lyric hero, author's character, landscape lyrics, publicism, lyric-epic poem, «Yahshilik saroy» (Palace of kindness), «Yahshi odam yuragi» (Heart of kingman).

*Бахыттың қуяшын парлатып кетиң,
Өмирдің жұлдызын жайнатып кетиң,
Мәңгилик естелик орнатып кетиң,
Мәңгилик уйқыға кетпестен бұрын.*

Өзиниң бир қосығында усылайынша жазғанындай, XX әсир карақалпақ әдебиятының көрнекли ўәкиллериниң бири Төлепберген Мәтмуратов, ҳақыйқатында да, әпиўайы, бирақ үлкен адамгершилиқ кәсийетлери менен де, жоқары адамгершиликти, ар-хүждан, жақсылықты, сап мухаббатты жырайтуғын жыллы лиризмге толы, нәзик сезимтал поэзиясы менен де тирилигинде өзине мәңгилик естелик қалдырып кеткен шын мәнисиндеги әдебий тулга, ҳақыйқый талант ийеси, үлкен ҳәриплер менен жазыўға ылайық әжайып инсан болды. Оның бул инсанийлық, дәретиўшилиқ сыпатлары ўақтында заманласларын да қатты сүйсіндирди. Мәселен, Қарақалпақстан Халық жазыўшысы Ш.Сейтов ол ҳаққында оның «Жақсылық сарайы» томламына жазған алғы сөзинде «Сен көз жасындай мөлдири мухаббаттың, таңғы шықтай таза хүжданның, асқар таўдай жоқары адамгершиликтиң, қара бастың ғамы ушын емес, пүткил адамзаттың ийгилигине бағышланған нандай ҳадал мийнеттиң мақпал даўысы, бәлент лапызлы жыршысы едиң» [8:3] деп еске түсирсе, профессор С.Баҳадырова «ол әдебиятта қайталанбайтуғын ҳақыйқый шайыр, ҳақыйқый инсан еди», «оның өмир жолы да, өзи де әпиўайы, тек ғана оның қосықлары әпиўайы емес еди...» [2:108] деп жазады. Бул пикирлерди белгиле илимпаз Т.Мәмбетниязовтың изертлеўлери де тастыйықлап турады. Илимпаз өз изертлеўлеринде шайыр өзи өмирде қандай жақсы инсан болса, әдебий-көркем дәретиўшилиқ мийнетте де жақсылықтың әжайып жыршысы болғанлығын айрықша атап өтеди [6:111-112; 7:20-52].

Шайырдың өзиниң де, поэзиясының да усындай бир әжайып дүнья екенлигин ўақтында дурыс аңлай билген М.Нурмухаммедов [10:32] шайыр поэзиясының дәслепки дәўирлеринде-ақ бул поэзияның арнаўлы изертлеўге турарлық екенлигин атап өткен еди. Ўақтында С.Ахметов [1:125-128], Қ.Султанов [11:371-375], Қ.Камалов [5:11-12] усаған илимпазлар да оның дәретиўшилигине айрықша баҳа берди. 2000-

жыллардың басында болса жас илимпаз Э.Ешнйазова [4] шайыр поэзиясындағы шеберлик мәселеси бойынша арнаўлы илим изертлеў жумысын жуўмақласа, П.Дабыловтың [3] 2018-жылы жақланған диссертациясында шайыр поэзиясындағы лирик қахарман образының жаратылыў мәселеси қарастырылды.

Ҳақыйқатында да, Т.Мәтмуратов 60-жыллардың басында өз қатарлы қәлемлеслери Ш.Сейтов, У.Хожаназаров, К.Рахманов, Т.Сәрсенбаев, У.Пиржановлар менен бирликте нағыз ҳадалый инсан жүрегин тереңнен ашып беретутын, өмирдің мазмунын бийик ақыл-парасат пенен сәўлелендиретутын эстетикалық сыпатлары мол лирикалары менен миллий поэзиямызға еркин хәм батыл түрде кирип келди. Оның гейпара қәлемлеслери соңынан поэзияны қойып, ямаса лирика менен көркем прозаны қатар алып барса да (Ш.Сейтов, К.Рахманов, У.Пиржанов), ал, Т.Мәтмуратов тийкарынан поэзия жолына садық болып, лирика тили менен «Жақсылық сарайын» салды. «Жақсы адамның жүреги»ниң сөз бенен сүўретин сызып оның ең жиңишке қан тамырларына шекем кирип бара алған, қосықлар, поэмалар дәретти. Өйткени, оның аталған лиро-эпикалық шығармалары карақалпақ поэмашылығында айрықша жаңаша поэтикалық өзіншеліклердин бетин ашты. Лирикалары болса мың сан жүреклерди жаўлап алып, лирикалық қахарманлардың ишки руўхый дүньясының ҳадаллығы, меҳирбанлығы, сап адамгершилиги, ойшаңлығы, бийик ақыл-парасатлығы сыяқлы ең ағла унамлы кәсийетлерин сәўлелендирди. Әсиресе, оның пүткил поэтикалық жолы шығыс лирикасының терең гуманизм хәм бай пикир дүньясына қурылған ақыл-нәсият, этико-философиялық, дидактикалық сыпатларының жүдә зор екенлиги менен ажыралып турады.

Мине, әдебиятымызда усындай белгиле орны бар, талантлы әжайып шайыр Т.Мәтмуратов 1939-жылы Қараөзек районында дийқан шаңарағында туўылды. Жаслайынан ата-анасынан жетим қалып, балалар үйинде тәрбияланды. Т.Мәтмуратовтың шайырлыққа, улыўма көркем дәретиўшиликке болған ықласы усы балалар үйинде тәрбияланып, оқыўшы болып оқып жүрген жылларында-ақ пайда болды. Мектепти питкериўден шайырлық жолды таңлап алғысы келип,

Ташкент мамлекетлик университетининг журналистика факультетине тапсырмакши болды. Оның журналист, шайырлар таярлайтуғын оқыў орнының студенти болсам, деген бул эрманы 1958-жылы иске асты. Студентлик жылларында Т.Мәтмуратов жақсы әдебий орталыққа араласып, өзиниң курсласлары болған, соң өзбек хәм қарақалпақ әдебиятының белгилі ўәкиллери болып жетилискен талантлы жазыўшы-шайырлар, журналистлер А.Арипов, Ш.Халмурзаев, К.Мәмбетов, С.Садықовлар менен жақын дөретиўшилиқ байланыста болды.

Т.Мәтмуратов университетти питкерген 1963-жылда шайыр сыпатында әдеўир ысылып қалған еди. Көп узамай оқыўшы журтшылығы оның дәслепки шайырлық сауғасы «Ақ терек пе, көк терек» (1964) пенен танысты.

Шайыр, мине, усы 60-жыллардың орталарынан басланған шайыршылық өнерин 70-жылларда әдеўир жетилистирди. Ол республикалық газеталарда, мамлекетлик радиоситтириў хәм телекөрсетиў комитетинде, соң «Әмиўдәрә» журналында әдебий хызметкер, бөлим баслығы, жуўаплы хаткер, бас редактордың орынбасары болып ислеген жылларында өз мийнет лаўазымларын қандай минсиз атқарған болса, өмириниң ақырына шекем лирикаға, поэзияға садық қалды, көп ғана қосықлар, поэмалар жазды, аўдармалар иследи. Шайыр қысқа өмириниң ишинде «Ақ терек пе, көк терек» (1964), «Лирика» (1966), «Гөззаллық оянды» (1970), «Айсәнем» (1973), «Ашылысыў» (1977), «Арзыў шәмәни» (1981), «Жақсылық сарайы» (1986), «Жұлдызлар жанар» (1989) қосықлар хәм поэмалар топламларын мийрас етип қалдырды. Оның рус тилинде де еки (1984, 1988) поэзиялық топламы басылып шықты. Ол Гетениң «Фауст» трагедиясын қарақалпақ тилине аўдарды. Т.Мәтмуратов 1986-жылы «Арзыў шәмәни» поэтикалық топламы хәм «Жақсы адамның жүреги» поэмасы ушын ҚР Бердақ атындағы мамлекетлик сыйлықтың лауреаты болды.

Әлбетте, бизиң усы мағлыўматларымыздан-ақ шайыр табыслары, өмирдеги пүткил инсанияттың алға умтылыслары менен унамлы жетискенликлери аңсатлық пенен қолға киргизилемегени сыяқлы, өз өзинен бирден пайда болмағанлығы толық аңласылып турады. Булай деўимиздиң себеби, Т.Мәтмуратовтың поэзиясындағы айтылған, биз сөз етежақ болған унамлы сыпатлар да өз ўақтында дәрхал-ақ дурыс, объектив баҳасын толық алған жоқ. Ол ўақтында надурис, субъектив сынға алынды. Бирақ, Т.Мәтмуратов өзиниң поэтикалық жолы менен идеялық-эстетикалық принциплерине садық болып, мұдамы өз ишки көркем ой-пикирлерин принципиялылығы менен қәлем тербеди. Сонлықтан да, ол өз өмирлик мақсетлери хәм көзқараслары туўралы лирик қахарманларының руўхыйлық сыпатларын дурыс ашыўға бағдарланған мынадай қатарларды жазып қалдырғанлығы баҳалы:

Алдым ба, я қалдырдым ба дос кеўилин,
Үйге қатал, досларыма бос кеўилим,
Дослар менен, қостар менен хош кеўилим,
Қатты кетсем, өзимди өзим қысарман.
... Асып кетсем кейин жеймен пушайман,
Сонда ғана мен өзиме усарман.

Мине, бул шайыр Т.Мәтмуратовтың ямаса оның типкестирілген унамлы лирик қахарманының дәл өзи десек болады. Қақыйқатында да, әдебиятшы илимпазлар, лириканы атақлы изертлеўшилердиң дурыс көрсеткеніндей-ақ, поэзиядағы лирик қахарман дегенимиз ең алды менен автор образының, шайырдың өзиниң ишки руўхый дүньясының терең ашылыўы деген сөз. Сонлықтан да шайырдың таза, қақ, хадал кеўил сандығы алтындай жарқырап турмаса, ал оның жасаған

әдебий образлары да, кеўилге қонатуғын реалистлик сыпатлары да жалған сөзлер жыйындысы ғана болып қалатуғыны сөзсиз. Усы көзқараслардан, хәтеки, публицистикалық шақырық формасындағы қосықларда да шайыр – автор жүреги айқын көринис табыўы зәрүр. Мысалы, атақлы Қахарман шайыр И.Юсуповтың барлық публицистикалық қосықлары усындай шын жүрек төринен атылып шығып, сол дәўир руўхы менен социаль-психологиялық қәсийетлерине терең суўғарылған болып келеди.

Т.Мәтмуратов та поэзиядағы хәм жекке ойлаў өзгешелигинде тап усындай терең социаль - психологиялық сыпатлары, социаль хәм жәмийетлик руўхыйлық қәсийетлери басым келетуғын нағыз қарақалпақ халқының миллий шайыры. Оның лирикасының терең маңызы менен күш-қуаты ең алды менен шайыр шығармаларындағы миллий психикалық сыпатларды терең ашыўында көзге түседі. Усындай қәсийетлер оның хәзир халыққа терең синсип, күн сайын нама қосығы сыпатында танылып қалған «Ұаха-хасы болмаса, қарақалпақ болмайды» хәм терең түсинип оқыўға ыңғайластырылып дөрелген «Ғаўқылдасқан қарақалпақлар» атлы лирикалары соңғы дәўирлердеги қарақалпақ лирикасында салмақты орынларға ийе. Мысалы, сол қосықлардағы төменде келтирилгендей қатарлардың өзи миллий колорит пенен терең ойлы көркемлик детальлар арқалы дәўир шынлығын айрықша реализм менен ашқанлығы көплеген мийнетлерде еле жетерли айтылмай қиятырғанлығы ашынарлы:

«Коммунизм» деген қиятыр десип,
Бири, аўа, бири, тура тур! десип,
«Жақсылықты айтпаў гүнадур» десип,
Ғаўқылдасар кеште қарақалпақлар,
... Москва, Бакуден, Оштан, Шегеден,
Самолёт бортында, автобусларда,
Ғаўқылдасып келер қарақалпақлар...

Бизиңше, бул орынлардағы «коммунизм» сөзи ушын сол дәўирдеги идеологияға берилгенликте шайырды айыплаўға хәм усы қатарларды ўақыт өткен сайын оның шығармаларын қайта бастырыўда текстологиялық көзқараслардан өзгертип, «жақсылық», ямаса «ғәрезсизлик» деген сыяқлы шайыр ислетпеген лексикалық бирликлер менен алмастырыў қәте есапланады. Ал, буның орнына сол лексеманың образ жаратыўдағы, шайыр көзқарасларын ашып бериўдеги поэтикалық хызметин, оның философиялық, турмыслық пикирлеў өзіншеліклерин, сол тарийхый социаль-жәмийетлик шараяттың кемшилиқ, шекленген, қәте-дурыс таманларын терең түсиндириў мақсетке муўапық келеди.

Т.Мәтмуратов терең реализм менен суўғарылған лирик хәм философ шайыр еди. Мысалы, оның өз туўылған жери қаққындағы патриотлық темадағы мынадай қатарлары лирикалық бояўларының нәзик хәм қойылыўы менен ажыралып турады:

Аўылым, таныдың ба,
Баяғы жас баланы?
Шадлығым, анығында,
Өзиннен басланады.
Қара үйде жатсамдағы,
Ойларым балалаған,
Қыялым аспандағы,
Жұлдызды аралаған...

Күнлерим күлимледі,
Ойнадым Ай батқанша,
Ишлерим дүбирледі,
Бир бала ойнап қалса...

Бундай типтеги қатарлардың толып атырған фактлери оның қақыйқат лирик шайыр, қыял теңизине шүмген, ақыл-парасаты мол гуманист жүрекли инсан екенлигинен дерек береді. Ол усы сыпатлары менен бизди қоршаған орталықтағы түрли-түрли кубылыслар, пейзажлық картиналар менен тереңнен сырласады,

оларды, анығырағы, айқын сөйлете алады. Қараңыз:

Шуылдап келип,
Жыбырлап келип,
Сыбырлап келген толқынлар,
Толқынлар, жаным, толқынлар!
Ямаса мынадай қатарларды алып қарайық:
Аўылдың дөгергеи,
Жап-жасыл, жасыл-жасыл,
Ақ пахта жөнеледи,
Шадлығым машин-машын!
Тийелген машиналар,
Тартады ыныранып,
Гәрдийер бригадир,
Дүмпекте турып алып.
Тик өскен ақ терегеи,
Кеўлимди бийиклеткен,
Қалайша бул жерлерди,
Көзлерим қыйып кеткен.

Мине, бул кешеге 90-жылларға дейинги тубалаў дәуириниң көринислери болса да, ол сол дәуир идеологиясы ямаса пахта монополиясы түсиниги менен суўғарылса да, бәрибир шайыр әпиўайы аўыл пейзажына жан ендирип, хәттеки, оған публицистикалық мотив ендиргени менен де, оның лиризмге терең суўғарылғаны оқыўшылар кеўлине жағымлы, унамлы көринетуғынлығын хеш ким бийкарлай алмайды. Расында, ыңыранып пахта тийелген машиналар менен көк корабльлерди де сағынғанымызды жасырыў қыйын...

Т.Мәтмуратов жоқарыдағыдай етип турмыс пенен өмирдеги елеспесиз нәрселерден, гейпара картиналық көринислерден де айрықша лирико-психологиялық түрде тәсирленип, гейде публицистикалық мазмунға да айрықша лиризмди арттырып сүўретлейтуғын қәлем ийеси екенлиги қызықтырады, олар оқыўшыларға өзгеше эстетикалық тәсир жасайды. Мысалы:

Тракторшы суўшы да,
Насосшы да қап-қара,
Бирақ, нурға қосып,
Суўға мехирип,
Аппақлығын берер олар пахтаға...

Бул қатарларда дәуир колоритине бериўдеги теңлик, лиро-философиялық мазмун айқын көзге тасланады, ямаса усы мазмунға да былайша публицистикалық сыпат берип, шығарманың турмысшақлығын келтирип шығарады:

Сулыўым жылыслап қашып баратыр,
Кем-кемнен араны ашып баратыр,
Маған Арал емес, қосық киятыр,
Жалма жан изинен куўсам болмай ма?!
Әмиў суўы халласлаўда, бурқыўда,
Берилмей шаўқымға, қуры қыйқыўға,
Қумға аққан гәўхар суўды бийхуўда,
Өзиме қаратып бурсам болмай ма?!

Мине, шайыр Т.Мәтмуратов Әмиў, Арал мәселесин 70-жыллары-ақ басқа қәлемлеслеринен өзгеше түрде усылайша айрықша лиризм хәм жаңаша поэтикалық ой-пикирлер ағымы менен сәўлендирген көркем сөз зергери еди.

Т.Мәтмуратов поэзиясы, соның ишинде лирикасы тематикалық жақтан жүдә рәңбәрең. Оның қосықларында тәбият, туўылған жер темасы айрықша бир йош пенен жырланады. Т.Мәтмуратов «Жабаным-жасыл далам» дуркинине «Ана-жер толғаўы», «Ана жердиң гиясы», «Жуўсан», «Туўылған мәканға», «Саратан», «Ақтал», «Көклем қосығы» дәрәтпелеринде ўатан уллылығын, туўылған үлкениң гөззал тәбиятын сүўретлейди. «Қара таллар» қосығында:

«Сырласым-қара таллар,
Бир нәрсе сыбырлаған,
Астында ақ отаўлар,
Шымышқлар жуғырлаған»,

деп жырлайды шайыр ана тәбияттың усы гөззал, уйғын халатын.

«Жап-жасыл, жасыл, жасыл» қосығында талант ийеси киндик қаны тамған қәдрили ата мәканын төмендегише тәрийп етеди:

Шыртылдар қаўынлары,
«Тийсең, тек шытнарман» деп,
Шабдалы дәртке дәри,
Жийдеси шықлардан көп...
Жап бойы тереклери,
Ийилип ойға шүмген,
Ах, мениң өскен жерим,
Ах, мениң қыймас, ярым».

Т.Мәтмуратов тәбият темасындағы усындай мазмундағы қосықларында тәбияттың тек мәзи бақлаўшысы, оннан руўхланыўшы әпиўайы инсан болып қалмастан, оның тәбийғыйлығы менен гөззаллығының, бир пүтинлигиниң, былайынша айтқанда, тәбият хәм инсан бирлигиниң тилеклеси, жанкүйери, үлкен адамгершиликли, сап хұжданлы терең толғанисларға толы лирик қаҳарман сыпатында да көзге тасланады. Бул лирик қаҳарман досты менен дәрәтлес, тәбият пенен сырлас бола отырып, өзін қоршаған барлық тәбият көринислеринен, пүткил әлем гөззаллығынан рәхәтлене алады, оны тек өзи ғана билип, уғып қоймастан, бул гөззаллықты басқалар да билсе, уқса, сезсе екен дейди, бундай қайталанбас шадлы демлер менен мәўритлерди пүткил инсаниятқа рәўа, мүнәсип көреді, сол ушын да ол барлық адамларды тәбият пенен хәмнәпес, уйғын болыўға, оны сүйиўге хәм қорғаўға шақырады.

Т.Мәтмуратов дәрәтиўшилигине тән және бир сыпатлы белги адамгершилик, инсан қәлбиниң тазалығы, өмирге қуштарлық, жақсылыққа жаны қумарлық, жаманлыққа қарсы гүрес, улыўма өмирге философиялық ой жуўыртыў оның пүткил поэзиясының баслы бағдарына айланып кеткен.

Мысалы, инсанның уллылығын сөз ететуғын «Сүйенеди адамға адам» қосығындағы

Қапаланып тартқанда жәбир,
Сүйенеди адамға адам,
Қуўаныш та жалғызға аўыр.
Сүйенеди адамға адам,
Ғайры демей миллетин, ултын,
Алыс демей мәканын, журтын
Әне, сөйтип, бийгәрез бийнул,
Сүйенеди адамға адам,-

деген қатарларда пүткил адамзат өмириниң мазмуны ашып бериледи. «Адамлар, адамлар», «Адам болыў», «Өмир толғаўы», «Елден артық болған жоқ», «Елден гина табылмас», «Дүнъя», «Арзыр», «Жақсылықтың белгиси», «Болмаса», «Намыс», «Шырайлы» қосықларында да инсаният тарийхы, жақсылық және жаманлық хәккында пикир жүргизиледи. Усы бағыттағы «Бахыт», «Бәлентлик», «Уллы» қосықлары, «Күншығыс муқамлары» дүркими терең мазмунлылығы менен ажыралып турады. «Жүрек», «Кеўил», «Пүтинлик», «Нур хәккында қосық», «Бир тамшы шықты көрдим», «Сағынғанда», «Шайыр тәбияты», «Не аўыр», «Антей», «Аяныш», «Шыдамлылық» дәрәтпелери де усындай руўхта жазылған. Мысал ушын мына қатарлардың мәнисине бир пикир жүритип көрейик:

Дәрәя уллы болған сайын,
Ағыслары ийримлирек.
Адам уллы болған сайын,
Мийримлирек.

Басқа атлар шапқан ўағында,
Өз үйирин ол да сағынар.
Делебеси қозып оның да,
Гүлдир-гүлдир киснер жаныўар.

Шайыр үлкен инсанийлық пазыйлетлер хақындағы бул қосықларында буннан бұрынғы шығармаларында қолланылмаған сүүретлеудің жаңа усылларын дөретіушілік пенен шебер ислетеди. Әсиресе, адамлардағы жақсы-жаман пазыйлетлер жыр етилетуғын орындарда өмир уақыяларын деталластырып, бир-бирине контраст қойып сүүретлеу арқалы оннан үлкен философиялық мәнилер шығарыу шеберлиги айрықша көзге тасланады. Оның бундай усылдан пайдаланып жазылған көпшілік шығармаларында кишіпейиллік пенен менменлік, пәклик пенен нәпәклик, уллылық пенен келтепәмлик, улыуа, адам бойындағы жаман-жақсы пазыйлетлер бир-бирине карама-қарсы қойып сүүретленип, жақсы нәрселердің, жақсы адамлардың, жақсылықтың хәммесинен үстин туратуғынлығы айрықша пафоста көтеріңки руұхта көрсетип бериледи. Сол ушын да ол бундай тематикадағы қосықларының көпшілигинде «Адамгершілікке абайлы болың!» дегендей үлкен инсанийлық шақырықларды ортаға таслап, өзіннің де усындай жақсы пазыйлетлерге ие үлкен жүрек ийеси, адамгершіликлі, ар-хұждан, жақсылық хәм пәклик жыршысы екенлиги менен көзге тасланып турады.

Т.Мәтмуратов нәзик лирикада миллий үрп-әдет, миллий минез-қулықты сүүретлеп беріуіге де оғада шебер шайыр. Усы замунда «Ғауқылдасар карақалпақлар», «Күлкі деген мүлкі бар» шығармалары қызықлы оқылады. «Көзлерім жолында», «Саған мегземес», «сүш ай болды», «Жигит отыр гүл дийдарға караған», «Сен өзин», «Күтиу», «Бул ақшам», «Сениң келгениң» дөретпелери адам сезимлеринің уллылығын жыр етеди. Шайыр алтылықлар, төртликлер, эпиграммалар жазды.

Т.Мәтмуратов эпикалық поэзияда да әдеуір танылған шайыр. «Перийзат», «Айсәнем», «Урыс дәртлери», «Садықлық», «Ғаррының әңгимеси», «Мениң жулдызым», «Жақсы адамның жүрегі» сыяқлы бир қатар лирикалық, лиро-эпикалық, драмалық поэмалардың авторы. Оның «Айсәнем» (1967), «Перийзат» (1973) поэмалары лирикалық поэмалар болып табылады. Мухаббат темасы бул еки поэманың да тийкарғы сюжетлик өзегин курайды. «Садықлық», «Ғаррының тәғдири» поэмаларында болса конкрет қахарманлар образын эпикалық жобада ашып беріуіге умтылыушылық бар. Мәселен, «Садықлық» [9:95-99] поэмасында урыс дәуириндегі жас жубайлар Гүлзийба менен Қунназардың тәғдири сүүретленеди. Гүлзийба ел-журтын қорғауға атланған Қунназардың қазаланғанлығы жөнінде «қара қағаз» алса да, оны өмир бойы күтеди, улын ержеттирип, адам қатарына қосады. Поэмада сабырлылық, мәртлик, адамгершілик усаған пазыйлетлер оның турмыс қыйыншылықтарына қарсы төзимли гүресинде айқын сәулелениу табады.

*Үйге жүр, деп әке келди,
Үйге жүр, деп шеше келди,
Бауырына басып улын
Жесир күні кеше берди.
Жауынгердің шаңарағын
Жығып қалай кетермен, деп,
Оның бала-шағаларын
Қыйып қалай кетермен, деп...*

*Көз алдына елеслетип,
Яр дийдарын сағынады.
Яры жогы тур-ау өтип
Басқа бәри табылады.
«Қой, кеуилим, әззи болма,
Қапаланып, қамықпағыл,
Қууанышқа қанат қолма,
Яр күтиуден жалықпағыл» [9:95].*

«Қунназардың хатлары» бөлиминде ұтан ушын душпанға қарсы шығып, қолына курал алған жауынгер

жигит келбети оның елге, халыққа, ұтанға, ата-анаға, сүйикли ярына, перзентине деген мухабат сезимлерин ашып көрсетиу арқалы көркем жасады:

*«Құрал алдым қолларыма,
Елим ушын, сүйиклим,
Душпан келген бағларыма,
Өлим ушын, сүйиклим.
Атланғанман жауларыма
Жеңиу ушын, сүйиклим.
Атланғанман жауларыма
Сениң ушын, сүйиклим,
Сен қарай бер жолларыма
Мениң ушын, сүйиклим».*

*«Муздай қарды төсек етип,
Муздай тасты дастандым,
Қәдири өтти тынышлықтың,
Қәдири өтти қостардың» [9:98].*

«Урыс дәртлери» поэмасына ХХ әсирдің баслы тарихый хәдийселери тийкар қылып алынған, онда урыс майыбы, Ақ жаулықлы хаял, Қара жаулықлы хаял, Почтальон тийкарғы қахарманлар сыпатында сәулелениу табады. Шайыр поэмада хәр бир қахарманның иш-ки кеширмелерин өзлеринің тилинде жүрек дебдиулері арқалы оғада исенимли хәм көркем етип сүүретлеп бере алған. Мысалы, урыс майыбының монологындағы қайғылы сыпатқа кимнің де болса жаны ашымай тура алмайды:

*«Мен бийкарға оқлар атпадым,
Мен бийкарға майып болмадым,
Не сұларды кештим, бапададым,
Не отларды кештим, жанбадым...»*

Ақ жаулықлы хаял тилинен баян етилген сөзлер сол дәуирдегі хаял-қызларымыздың мәртлигинен, трагик халатынан дерек берип турады.

*«Төрт жыл бойы көзлер төрт болып,
Биз күткенбиз кеткен ерлерди,
Кеуил сандығына дәрт толып,
Сағынғанбыз бесик тербеуді».*

Көріп отырғанымыздай, еки поэмада шайыр лирикалық Мен – биринши бет арқалы иштен толғандырып сүүретлеу усылынан пухта пайдаланып, шығарманың эпикалық сыпатына лирикалық сыпатта қарыстырып жиберіп, жүйи билинбестен бир пүтин синтезлик көркем форманы асқан бир шеберликте жарата алған. Поэмалар бас қахарманлары төмендегі индивидуаллық (иш-ки монологлар хәм т.б.) лирикалық сыпаттың тереңлесиуіне хызмет етип турғанындай, авторлық объектив баянлауларды бул шығармалардың эпикалық сыпат ийелеуін де толық тәміинлеп тур. Сол ушын да бул шығарма қахарманлары образына лиро-эпикалық образлар деп баға беріп, олардың екеуін де «лиро-эпикалық поэмалар» қатарына жатқарса болады.

Т.Мәтмуратов 1985-жылы «Мениң жулдызым» поэмасын китап оқыушыларына усынды («Әмиүдәрәя», №3). Дөретпе уақыялары Биринши адам, Екинши адам, үшінши адам, Куяш, Әбеший рух, Халайық хәм Феникс тиллеринде өзіннің тәсирли, көркем сәулелениуін табады. Поэмада Биринши адамның ана-жер хақындағы толғаныслары дыққатқа ылайық берілген:

*«Жер-айым бесик зой, билиуің дәркар,
Барлық адамзатты тербетип атыр.
Оннан камал тауып нешиге әуладлар,
Оның қушағында ержетип атыр».*

Биринши адам поэмада планетада паракатшылық, келешек ушын гүресшең сыпатында көзге тасланады. Екинши адам өз пайдасын ғана ойлайды:

*«Айтпақшы тағы да ядыма түсти,
Алтын жүзигимди жоғалтып алдым,
Гәп қылып қәйтемиз жерди, урысты,
Өзиме жетеди, өзимнің қайғым...
Жер үстине апат дөнген уақларда,*

*Не ислей аламыз? Илаж бар қаниа?
Ушып кетер едим басқа жақларға,
Егер де құс киби қанатым болса»*

Поэмада Биринши адам арқалы ортаға тасланған ана-жердің қәдирине жетіу, оны көздің қарашығындай сақтау, салқын урыс-ядро апатшылығының алдын алыу жаққындағы баслы идеяны шәртли абстракт символлық персонаж Саза толықтырып турады.

Саза арқалы жердің адамзат ушын қәдирлиги белгиленеди:

*«-Сен өзиңсең тиришилик уясы,
Өмир болып тауланады мың ирең.
Барлығы да сум урыстың салдары,
О, Ана-Жер, гүңирен, сен гүңирен».
«-Басын алыу керек уулы жыланның,
Уулы силекейі тамбастан бурын,
Урыс апатының алыңлар алдын,
Ана жер жалынлап жамбастан бурын»*

Поэмада Ана жердің монологу тәсирли бериледи:

*«-Барлығын да сезе билемен,
Адамларды мен де сынайман,
Қуғанаштан мен де күлемен,
Хәсиреттен мен де жылайман.
Адамларды туғанман өзим,
Узақ-узақ өмир көрсин деп,
Туымағанман, хасла оларды
Бир-бирине азап берсин деп».*

Қуяштың тилинен ХХ әсирдегі адамзат тәғдири, оның келешегі жаққында ой толғаныслары бериледи:

*«-Адамзат анасы тәшүишин шегер,
Жер-алтын жұлдызым, мениң өз балам.
Адамзат меңирин төкпесе, егер,
Жансыз планета болар музлаған.
Қуғанаман мениң шашқан нурымнан,
Ана-жерде гия өссе, гүл өссе,
Қуғанаман Ана-Жерде туылған,
Барлық адам жақты ушын гүрессе».*

Поэма күшлі оптимистлик рух пенен суғарылған.

Биринши аламанның:

*«-Қайғыларды қыйратамыз,
Бахыт нурын себемиз.
Жақсылықты орнатамыз,
Жаманлықты жеңемиз».*

-деген жуымақлары ХХІ әсирге исеним пайда етеди. Екинши аламан да усы исеним менен адамзат келешегине жақсы тилеклер тилейди:

*«-Бузылмасын хеш уялар,
Бағда гүлдер солмасын,
Перзенти өлип аналар,
Зары-гиран болмасын».*

Үшинши аламан халайық та биринши, екинши аламанның бул пикирлерин қуаттайды.

Поэмада инсанияттың дослық, тилеклеслик, ауызбиршиликтей уллы сезимлерине хеш қандай күш қарсы келе алмайтуғынын түсинип, хеш қарсы илаж ислей алмай қарып-шаршаған әбеший рухтың әбигер рухый халаты төмендегіше тәрипленеди:

*«-Жаманлық жолынан хәммеси безип,
Жақсылық жолына хәмме қосылар,
Кеулимди уайранлап, бауырымды езип,
Жанымды жегидей жейди усылар».*

Феникстің сөзлери әбеший рухқа қарсы. Ол бул бирликті өмирдің уллылығын, мәңгилігін тастыйықлап турады

*«-Адамлар, адамлар, жүрмеңдер налып,
Мен өмир мәңгилік екенін билдим.
Күл болдым, күл болдым. Қайта тирилдим.
Өлимди жеңемен талай қатырып,
Мен өмир қусыман, құдиретли күшпен.
Өмир дәретилсин, жаным атырсам,
Хәр қашан әжелден тураман үстем,
Құдиретли халайық,*

Мен сизлер менен!»

Жанрлық жақтан бул шығарманы драмалық поэма ретинде бағалауға болады. Қахарманлардың монологлары, диалоглар хәм прологлар арқалы тарийхый ұақыялар жаққында пикир билдириледі: Эйнштейннің тәғдири, Америкада, Германияда жүзеге келген сиясий шараят жөнинде мағлыұмат бериледи. Шайырдың шеберлиги поэмаға қахарман таңлауда, образ жасауда көринеди, өтмиш, хәзирги заман хәм келешек бир сахнада жәмленеди, персонажлардың ұақыт және кеңислик бойынша хәрекетлери еркин тәмийин етилген.

Қулласы, бул поэма идеялық мазмуны бойынша да, көркем формасы жағынан да 80-жыллар поэмаларының ең көркем туындыларының бири есапланады, онда дәуирдің баслы машқаласы- урыс хәм паракхатшылық, ана- жерди ядро апатынан аман сақтап қалыу усаған мәселелер оғада бир шеберлик пенен көркем сәулеленіуін тапқан.

«Жақсы адамның жүрегі» поэмасы да өзинің ортаға қойған идеясының уллылығы менен характерленип турады. Онда жақсылықты улығлау, жаманлыққа қарсы гүресіу идеясы хәммесинен үстин етип берилген. Шайырдың жақсы адамлар халықтың сүйіушилигине, иззет-хүрметине бөлениуі керек, олар өлсе де, олардың даңқы, иси өлмеуі тийис, деген шақырығына толық қосылыуға болады.

«Жақсы адамның жүрегі» (1983) поэмасы, айырым сыншылардың көрсетиуінше, драмалық поэма болып есапланады [7:41]. Сюжетке тийкар етип алынған ұақыялар бес көринистен ибарат болып, адамлардың драмалық формадағы бетпе-бет сөйлесіуі арқалы баянланып отырады.

Поэманың биринши сахналық көринисинде сүүретленгеніндей емлеұхананың хирургия бөлиминде еки наұқас түседі. Биреуі автомашина авариясы ақыбетинен жулыны үзилген, бирак, жүрегі сау, соңынан өледі. Екиншиси жүрек ауырыуына шалынып, өлим халатында жатырған адам. Профессор операция жолы менен ауырыу жүректі алып таслап, орнына жулыны үзилген адамның сау жүрегін салажақ болады. Мийирбийке қыз буған қарсы турады. Себеби, жулыны үзілип өлген адам оның, мектепте оқытқан муғаллими, ол өмирде хәр тәреплеме билимди, адамгершиликли, жақсы адам сыпатында из қалдырған болса, ал, жүрегі ауырыу адам паракхор, өзинен зорларға жағымпаз, өзинен әззилерге менмен, барып турған жаман адам еди. «Жақсы адамның жүрегін жаман адамға зая етиуге болмайды», -дейди биринши мийирбийке.

Поэмада биринши мийирбийкенің образы жақыйқатлық, хадаллық, жақсылық ушын гүресшен қахарман сыпатында хәр тәреплеме исенимди жаратылған. Ол жақсы адамның жүрегіннің бир нәкас адамға өткерилетуғын хабарын еситиуден-ақ бул иске тис-тырнағы менен қарсы болады:

*Көнип тураман ба, қайтемен енди,
Яқ, мен булай етип қоймауым керек,
Хүжданым бар болса, өз ролімди
Хүжданлы адамдай ойнауым керек.*

Жақыйқатында да, мийирбийке өз хызметин хәм па-рызын усылай атқарыуға хәрекет етеди:

*Ауа, сондай таза, хадал жүрек ол,
Бирақ та өз ийесине дерек ол.*

Бирақ, профессор хәм биринши шыпакер оның бул пикирлери менен есапласқысы келмейди. Поэманың тийкарғы конфликти де, мине, усы гүреске, яғный поэма қахарманларының жақсылыққа, ийгиликли иске қатнасы, көзқарасына байланысы келип шығады. Профессор хәм биринши шыпакер, әсиресе бас шыпакер бул операцияны медициналық нызам көзқарасынан ийгиликли ис, әжайып жаңалық деп ойлайды. Жақсы адамның жүрегіннің сырын жақсы билген биринши мийирбийке болса олардың бул хәрекетин адамгерши

ликке қайшы келетуғын жынаятлы ис деп есаплайды:

*Жақсының жүрегін жаманға берсе,
Ийгилик ис емес, жынаят ғой бул!*

Жақсы адамның тәрбиясында болған биринши мийирбийкениң де жүрегі, жаны таза жан, сол ушын да оның жаманлыққа жаны төзбейди, оған қарсы қайтпай гүреседи:

*Бул жүректің зая болғанын көріп,
Өксип жылайын ба? Жыламайман, яқ!
Оны бир нәкасқа салғанын көріп,
Мен қалай шыдайман? Шыдамайман, яқ!*

Деген менен, ол жақсы адамның жүрегін жүрек ий-еси денесінде қалдыруға қанша хәрекет еткени менен, профессор менен биринши шыпакер оны «Сен үйрегің, пухта бол өз исине!», «Сөйлем, бәр-әй!», «Берман бер жүректі, үйижаңғыр, ақмақ!» дегендей сөзлер менен қуып салып, өзлерінің ұазыйпалы жұмысын бәржай қылады. Ақыры, олардың (бас хирург, профессор Нурылла Нәбиевтің) «хызмети» менен жақсы адамның жүрегі паракор, нәкас адам Зарымбет Әбеновтың денесіне орнатылады.

Шайыр қахарманлар образындағы усы сыпатлы белгилерди ашып көрсетіу арқалы поэма жуўмағында төмендегідей үлкен инсаныйлық идеяларды ортаға таслайды:

*Жақсыны құрметлеңдер тири гезінде,
Жақсы сөзлерге хам гүлге бөлеңдер!
Жүрегине тиймең, тұрсын өзінде,
Хәтте, өлгенде де жәбирлемеңдер!
Болса да қолында әжайып өнер,
Жүрегін нәкасқа беріп хор етпе!
Руўхын тирилтпек болсаңыз, егер,*

Әдебиетлар

1. Ахметов С.Қарақалпақ совет поэзиясы. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988, 371-375-б.
2. Бахадырова С. Ол жақсылық жыршысы еді. // «Әмудәрья», 1989, №9, 107-108-б.
3. Дабылов П. Қарақалпақ шеъриятида лирик қахрамон образининг яратилиш хусусиятлари. Филол. фанлари бўйича филос. доктори (PhD) дисс.автореф. –Нукус: 2018.
4. Ешнйизова Э. Поэтическое мастерство Т.Матмуратова. Автореф.канд. дисс. –Нукус: 2003.
5. Камалов Қ. Дала бүрkitи. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1990, 11-12-б.
6. Мәмбетниязов Т. Т.Мәтмуратовтың жаңа топламы туўралы. // «Әмудәрья», 1987, №7, 111-112-б.
7. Мәмбетниязов Т. Поэзия-турмыс, гүрес хам талпыныў. –Нөкис: «Билим», 1993, 20-52-б.
8. Мәтмуратов Т. Жақсылық сарайы. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1986, 3-б.
9. Мәтмуратов Т.Садықлық. // «Әмудәрья», 1989, №11, 95-99-б.
10. Нурмухамедов М. Карақалпақская поэзия. (Краткий очерк). –Ташкент: «Фан», 1977. -С.32.
11. Султанов Қ. Инсан қудирети. –Нөкис: «Билим», 1992, 125-128-б.

РЕЗЮМЕ

Мақолада ХХ аср қарақалпақ назмининг атоқли вакили Т.Матмуратов ҳаёти, лирик, эпик, асарлари кенг таҳлил этилиб, унинг донишманд лириклиги, инсонпарвар ва ватанпарвар шоир сифатидаги адабий портрети кенг диапазонда очиб берилади. Муаллиф шоир ижодининг ушбу хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда унинг инсонларни эзгуликка чорловчи қалб хазиначисидан порлоқ нур сочган лирик ва файласуф шоир эканлигини ҳар томонлама ишончли далиллайди.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируется жизнь, творчество, лирика, эпические произведения знаменитого представителя каракалпакской литературы XX века Т.Матмуратова. В широком диапазоне поэт рассматривается как мудрец, лирик, гуманист и патриот. Автор на основе вышеуказанных качеств писателя всесторонне доказывает что он является лириком и философом который в произведениях призывает к благодеянию и к чистоте души.

SUMMARY

The given article deals with analyses of life, work, lyrics, epics of well-know representative of the karakalpak literature of XX century T.Matmuratov. Poet is described in wide range as thinker, lyrics, humanist and patriot. Author on the basis of the given qualities proves in details that poet was lyrics and philosopher, who leads people to kindness and pure soul.

SOME IMPORTANT ISSUES OF STUDYING HISTORY OF KARAKALPAK FOLKLORE AND LITERATURE IN THE CONTEXT OF PHILOLOGY OF THE TURKISH PEOPLE

K.A.Allambergenov – Doctor of philology, professor

Nukus state pedagogical institute named after Ajinuyaz

Таянч сўзлар: қорақалпоқ фольклори, адабиёт тарихи, миллий идеология ва фольклор, адабиёт тарихини адабиёт тарихини даврий ўрганиш масалалари, қорақалпоқ адабиётининг оғзаки ва ёзма манбалари.

Ключевые слова: каракалпакский фольклор, история литературы, национальная идеология и фольклор, вопросы периодического изучения истории литературы, устные и письменные источники каракалпакской литературы.

Key words: karakalpak folklore, history of literature, national ideology and folklore, issues of periodic study of the history of literature, oral and written sources of Karakalpak literature.

The rapid development of economic reforms and democratic processes in the Republic of Uzbekistan with the achievement of impartiality has created ample opportunities for the renewal of the artistic and spiritual world in the republic. Most importantly, fiction and cultural heritage have been freed from the ills of politicization, and class and party views on their evaluation have been removed from the agenda. As a result, many historical figures and their wonderful heritage, which have a special place in the history of our spiritual world, today find their true value and are revived among the people. A clear example of this is the restoration of the heritage and names of Imam al-Bukhari, Imam al-Termizi, Sheikh Nadzmatdin Qubra, Bahawatdin Nakshbandi, Ahmad Fergani, Ahmad Yassawi, Suleiman Bakrgani, who were invaluable treasures of the entire human world.

These examples are complemented by the fact that the millennium anniversary of the epic "Alpamis" is celebrated throughout the country [1] and undoubtedly provided a wide range of opportunities for in-depth study.

The study of national values and priceless literary and cultural heritage from the point of view of ideas of national impartiality has not escaped the attention of Karakalpak folklorists and literary critics: the publication of Soviet cultural heritage in the twentieth century There have been positive developments that have led to a rethinking of the history of the government and a reorientation of its teaching. In particular, Ayapbergen, Abbaz, Sadyk, Kazy Mavlik, who acted as a bridge between folklore and written literature, and I. Pazhratov, who published a number of articles on the problems of education of the representatives of the written literature of the new period, such as I.Fazylov, S. Mazhitov. saw. The controversy over the authorship of Berdakh epic Khorezm also served as a wonderful example of literary rethinking. In fact, the well-known Berdakh scholar I.T. In his article "Khorezm - a significant work of Berdakh" [10] Sagitov refuted his earlier statement that "Khorezm - does not belong to the education of Berdakh" and set an example of high science and culture, which is characteristic of great scientists.

Similar researches were held in the field of re-learning of folklore genres. In particular, the oldest genres of folklore, such as myths, legends, rhetoric, evil, pathos, gratitude, curses, traditional songs, which are considered to be our national values, began to be studied in a new way from the point of view of the ideas of impartiality.

Well-known folklore professors in this direction: Conversations between Maksetov and the author of this series on a new assessment of folklore exercises, Zh.Khoshaniyazov's monograph on mythical motifs in heroic epics, as well as young scholars S. Kazakbayev, S. It is worth noting the traditional researches of Bautdinova on folk songs and folk songs, G. Kalbaeva and I. Allambergenova on legends and myths [2].

The problem of humor and satire in the lyrical and epic genres of folklore is also a well-known writer Yusupov. It was specially researched by Pakhratdinov and defended in 1993 as a doctoral dissertation [9].

One of the main genres of folklore, epics, has been resolutely cleansed of the swamps of politicization of the past. In this regard, a special study of the Karakalpak his-

torical and heroic epic "Edige" can be a full proof of our opinion. In fact, not all national versions of the saga had been sufficiently studied until the early 1990s as a result of slander and persecution against the Russians, "do not make the rich feudal lords sing." Basically, the truth to be studied in this epic is a folklore work, in which the struggle for the embassy, the idea of love for the country, the heroes who defend the country, would not contradict the idea of humanity. Epos is a real national heritage of the young generation, which develops in all respects the virtues of morality, spiritual beauty, nurtures them in accordance with the ideas of impartiality, national patriotism. This is because in this epic, the ideas of the struggle of the Turkic people for revolt against aggression and independence became stronger and clearer than in other epics.

A large-scale, specialized scientific research work on such a great epic in the folklore of the Turkic peoples as a monograph and a doctoral dissertation was created by the author of these series in the mid-90s [4].

In recent years, the study of epics from the point of view of the ideas of national impartiality has been carried out by Zh. Khainiyazov, K. Palymbetov, The research work of Zh. Nizamatdinov, H. Dzhaksymova continues. Along with the publication of scientific articles and monographs on the epics "Korkyt Ata", "Yer Shora", "Yusup-Akhmet", these young scientists also defended special PhD dissertations on exercises related to these epic poems.

Among the major works on epics and folklore exercises are the "Forty Girls" in 1997, the "Edige" epic in 2001, as well as the international conferences on folklore and art of the Turkic people held in Nukus in 2003.

One of the most important and, at the same time, one of the most studied exercises in Karakalpak folklore and literature is the uniqueness of the performing and pedagogical arts of poets, more precisely, the social and authorial nature of poets.

If we believe that there is a great soul in the opinion of the famous folklorist K. Aimbetov "Karakalpak folk poets" (poets – A.K.) "Masters of rhetoric connecting the two Karakalpak oral and written literature." The scholar elaborated on this idea and suggested that "when studying the history of Karakalpak literature, it is necessary to pay attention to the tradition of poets before written literature" [2: 8].

This means that the direction of research, which began the beginning of the written literature of the early period with the formation of early poets, is very correct. This means that the poetry of the early period is not only an example of the harmony of folklore and the synthesis of realistic literature, but also a model of true individual education - author's poetry.

This means that the branches of Karakalpak literature go far beyond the education of Soppasly Sypyra Zhyrau in the XIV century, more precisely in the education of Korkyt Ata in the IX-X centuries. In modern Karakalpak art and folklore, there is a strong opinion that the school of Karakalpak poets begins with the school of Korkyt Ata poets in the IX-X centuries, before the school of Soppasly Sypyra zhyrau in the XIV century. Oral and written literary monuments common to the Turkic peoples, which are one of the sources of the emergence and formation of early Karakalpak literature, in particular, differ from the VI centuries,

when the original statehood of the Turkic peoples began to appear. - Orkhon-Yenisei written monuments dating back to the 14th century, such as "Oguznama", "Book of Korkyt Ata" can be said about the common cultural heritage of all Turkic peoples.

It is true that from the Turkic peoples of Central Asia, Kazakhstan, the Caucasus and the Altai Mountains to the Ospan Turks, it is impossible to say that I did not fully understand the history of the origin and formation of native literature without studying this heritage. This is because these heritages arose as the common ancestral heritage of all these peoples in the epochs of the tribes belonging to the same Turkic-speaking peoples in the same epochs, in the same ethnic groups, in the same state structures.

But this is only the theoretical and educational side of the issue. The importance of the practical and educational side of the issue is even more important. This is because these cultural heritages are not only one of the pillars of the formation and formation of any national literature of the Turkic peoples, but also the true love of the young generation of the Turkic peoples, protection of its impartiality, friendship and brotherhood of these peoples. is also one of the most important indispensable facts of upbringing.

If we look at the history and results of such problems in Karakalpak folklore and literature, we can see that there are old and new problems that have not yet been fully resolved and are still waiting to be resolved. In particular, one of such exercises is the specificity of oral and written literature, the issues of their artistic value. It is unfortunate that in this regard, the tendency to underestimate the folklore in the opinions of a number of literary scholars and writers is lower than in the written literature, and today, although rare, it is reflected in the opinions of distinguished scholars. According to such views and writers, the protagonist of oral literature is not created, the psychology of the protagonist, in which the narrative prevails over the descriptions, where hyperbolism takes place more than realism.

It is true that in folklore works there are such characteristics due to their specific features. However, these features do not preclude the thesis that the written literature is in the first place, and folklore is in the second place.

In our opinion, the difference between folklore and written literature is similar to the difference between a father and a child. Just as generations acquire all the good qualities based on the thousands of years of experience of their ancestors, continue and develop them, so the written literature begins with the source of all the positive features of folklore and folklore. This is because folklore is the flowerbed of thousands of years of experience and the mouthpiece of the artistic word that wears with us since the dawn of time. This is the meaning of the fact that all great masters of speech, whether Byron, Balzac, Goethe, Pushkin, Navoi, Abai, Makhtumkuli, Berdakh, repeatedly resorted to folklore in their education.

Such controversial issues have long been present in the solution of various theoretical problems of Karakalpak literature. Most importantly, it is unfortunate that such a controversial issue continues to this day in the context of the written literary character of the Karakalpak literature of the XVIII-XIX centuries. This is because this issue was systematized in the 30s and 40s of the last century, and was confirmed in the 50s and early 50s, and in the late 60s and early 70s of the same century, a certain point was made and formed as a stable idea. , was put into scientific circulation. In particular, N. Davkarayev in his Ph.D.dissertation on the basis of the available literary, artistic and scientific-theoretical materials of that period, it is necessary to start the Karakalpak written literature from the upbringing of Jiyen Zhyrau in the XVIII century and Kunkhoja, Berdakh, Azhiniyaz, Utesh, Sarybai, Gulmurat in the XIX century, all of them are representatives of written literature, and this opinion was fully confirmed in the scientific discussion

initiated by B. Ismailov in the late 50s of the last century [6]. In the 60s and 70s of the same century, our scientists, such as M. Nurmuhamedov, I. Sagitov, K. Mambetov, made scientifically sound recommendations that the branches of Karakalpak written literature should begin in the tenth century. In the literature classes of higher educational institutions, the study of the Nogai period from the XIV-XV centuries began with the education of poets [7]. Nevertheless, the conservative view that gay Karakalpak literature should begin with Berdak, or even Azhiniyaz, rather than with Kunkhozha in the 19th century, is still widespread.

We are open to a literary debate with these techniques and would like to express the following opinion:

First of all, Karakalpak literary works have never been published by N. Daukarayev, K. Aimbetov, M. Nurmuhamedov, I. Sagitov, B. Ismailov, K. Maksetov, A. Karimov, A. Pakhratdinov, K. Sultanov, K. Mambetov. has no right to deviate from his views on the literary character [8]. This is because these ideas have been proven a thousand times in our literary life, or when they have become a traditional scientific fact.

Secondly, at the mouth of any literature, whether it is written in time, not received, written down, not recorded, whether for some reason it disappears and spreads by word of mouth, there is an author's style of hatred, and hatred of authorship.

The history of Karakalpak literature is full of examples of such authorship. Moreover, since the time of Beruni (X century) in the Karakalpak lands, written literature has probably appeared and flourished. The teachings of Ahmed Yassawi, Rabguzi, Al Kerderi, Suleiman Bakirgani, and others are clear examples of this. Thus, the branches of Karakalpak literature, which are rooted in oral and written authorship, today are taught not only by Kunkhozha, Berdakh, Azhiniyaz in the XIX century, but also by A. Yassawi, Beruni, Rabguzi, Sulaiman Bakirgani, Al Kerderiy in the X-XIV centuries.

It is true that it is difficult to identify these great thinkers as representatives of the literature, culture and science of a single nation. These encyclopedic scholars, even in the epochs in which they were created, emerged as one nation, as representatives of the nation, and became the bright stars of the entire Turkic peoples, the city, and the spiritual world of the world.

However, there is enough scientific evidence to consider them, first of all, the children of the Karakalpak land, the encyclopedic thinkers, the jewelers of art, who lived in the mouths of our ancient written literature. In particular, the son of the tenth century encyclopedist Abu Raihan al-Beruni was born in 973 in the city of Qiyat (modern-day Beruni), and in the XI-XII centuries in the Turkic and Arab-Islamic world his son Abulqasim Mahmud al-Zamakshari in 1075. - He was born and raised in one of the border villages near Takiyatash. Sulaiman Bakirgani, one of the most prominent representatives of mysticism in the XII century, was buried in the cemetery of Bakirgani village near Konyrat. Rabguzi (Burkan uly Nasraddin) was born in the 30s of the 14th century in the town of Rabotoguz in the Akmangyt region (now Tok). Mahmud bin Ali Sheikh Al Kerderi, a well-known historian, jurist and philosopher of this century, was born in Kerder (nowadays Kerder Farm, Akmangyt District), the birthplace of the Karakalpak statehood in ancient times.

The same can be said about Khoja Ahmed Yassawi and Ahmed Yugnaki, who were masters of speech in the Turkic world in the XI-XII centuries. After all, one of the founders of Turkish literature, the famous poet Khoja Ahmed Yassawi was born in the XI century in Sairam, one of the oldest cities of the Syrdarya Karakalpaks. Ahmed Yugnakiy, the author of one of the epics, the Prize of Truth, was born in the Karakalpak village of Yugnak (Sygnak) in

Turkestan. The most important thing is that most of them, Suleiman Bakyrani, Rabguzi, Yassawi, Yugnakiy, Khorezmi, are outstanding masters of rhetoric in the Turkic world. As for the great encyclopedic scholars Beruni, Zamakhshari, Kerderiy, they were also well-known representatives of the literary world. For example, Beruni is the author of a collection of selected poems "Mukhtar-ul-Ashar" and is considered a model of expression in Turkish literature as a collector and educator of folk prose with the task "Memories of the ancestors of the past." Zamakhshari is also a master of words, writing many artistic and philosophical treatises, poems and epics. The words "Speakers" and "Introduction to Literary Studies" prove it as the first literary theorist in the Turkic Islamic world. A. Kerderiy's book "Naqsh-al-Faradis" ("Open Way of Paradise"), written in 1357, is not only a scientific task, but also shows that the writing of this period is an example of literature. This work also contains a number of fairy tales, legends and myths

that are close to the spirituality and spirit of the Karakalpak people.

These sources, firstly, show that the Karakalpak region was an integral part of the ancient Khorezm civilization, and secondly, prove that our ancestors also made a significant contribution to the development of this culture.

In conclusion, the teaching of these literary and cultural heritages common to all Turkic peoples, from the point of view of heredity, is, first of all, to teach the youth of Turkic peoples the Turkic world, the Turkic homeland, its impartiality, their ancestors, kinship and deep kinship. and, secondly, that the creation of a sense of national pride and optimism in them also serves as an influential national spiritual and aesthetic source. This is because these heritages are historically and genetically close to each other, as they are the common spiritual heritage of related peoples in certain epochs, as well as, to some extent, national and universal values.

References

1. Resolution of the Council of Ministers of the Republic of Uzbekistan on the celebration of the 1000th anniversary of the epic Alpamys. (January 13, 1998)
2. Aimbetov K. Folk wisdom. -Nukus: "Karakalpakstan", 1988.
3. Allamberganova I. Karakalpak folk legends. Author's abstract (PhD). -Tashkent: 2018, 22 pages; Kalbaeva G. Karakalpak folk legends. Author's abstract (PhD). -Tashkent: 2019, 22 pages.
4. Allamberganov K. Karakalpak folk epic "Edige" Monograph. -Nukus: "Knowledge", 1995, 14 pages; And the same author: "Er Edige", the epic "Edige", gay issues in the history of the Golden Horde and the Mawarawnahr period. Monograph. -Nukus: «Bilim», 2017, 8 p.
5. Daukaraev N. Essays on the history of pre-revolutionary Karakalpak literature. -Nukus: KKMB, 1958.
6. Ismayilov B. On the written literary character of Karakalpak literature. // «Amiudarya», 1953, №3.
7. Mambetov K. Early Karakalpak literature. -Nukus: "Knowledge", 1992. 8. Nurmuhamedov N. "On the development of Karakalpak written literature". // «Amiudarya», 1968, №6; Sagitov T. "From what epochs should the history of literature begin?" Amiudarya, 1968, №11; Maksetov K. "Soppasly Sypyra zhyrau". Amiudarya, 1969, №8; Mambetov K. "And about the Turkic of our literature." Amiudarya, 1972, №9.
9. Pahratdinov Yu. Humor and satire in Karakalpak folklore. Author's abstract of the dissertation for the degree of Doctor of Philological Sciences. -Nukus: 1993. 41 p. And the same author: Karakalpak satire.-Nökis "Karakalpakstan", 1992. Page 422
10. Sagitov I. "Khorezm" is a significant work of Berdak. // «Amiudarya», 1991, №8.

РЕЗЮМЕ

Маколада коракалпок фольклори ва адабиётининг хусусиятлари, уларнинг ўзаро муносабатлари, унинг пайдо бўлиши ва шаклланиши тарихидаги коракалпок адабиётининг ўрни ҳақида сўз боради. Шундай қилиб, ушбу ўқитувчиларни коракалпок адабиётига жалб қилиш масаласи, уларни тарбиялашни туркий халқларнинг фольклор ва адабиёти тарихи билан таққослаб ўрганиш орқалигина тўғри очилиши мумкин, деб тахмин қилинади

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается характеристика каракалпакского фольклора и литературы, их взаимосвязь, роль каракалпакской литературы в истории ее возникновения и становления. Таким образом, предполагается, что вопрос о причастности этих воспитателей к каракалпакской литературе может быть решен только путем сравнительного изучения их воспитания в контексте истории фольклора и литературы тюркских народов.

SUMMARY

The article deals with the characteristics of Karakalpak folklore and literature, their relationship, the role of Karakalpak literature in the history of its emergence and formation. Thus, it is assumed that the question of the involvement of these educators in Karakalpak literature can be properly resolved only by a comparative study of their upbringing in the context of the history of folklore and literature of the Turkic people.

KARAKALPAK FOLK SONGS ARE A SPECIAL KIND OF FOLKLORE

K.Allamberganov - Doctor of philology, professor

E.Kanaatov - a doctoral student

Nukus state pedagogical institute named after Ajiniyaz

Таянч сўзлар: тарихий қўшиқлар, фольклор, шеърят, тасниф, Тауелибай коракалпоклари.

Ключевые слова: исторические песни, фольклор, поэзия, классификация, тауелибайские каракалпаки.

Key words: historical songs, folklore, poetry, classification, Taelibay Karakalpaks.

Introduction: Karakalpak folk historical songs are considered to be the ones that provide historical information in the work of folk poetry, have different poetic features in terms of genre nature. It reflects not only the epoch, but also the spiritual heritage and historical events of many captives in terms of its unique form and development.

Historical songs provide additional information to history, but in many cases offer opportunities that history cannot give. It shows events and heroism that are unknown to history. Therefore, historical songs can be considered as enriching history, reflecting the true history of the people, giving the breath of that era.

Karakalpak historical poems and historical songs are genres that can live on their own. Only the basic features of true historical works will be preserved only in historical

collections. Historical songs are born in a fast-paced, eventful atmosphere and evoke the image of social life. That is why the mood is lyrical.

Below we give a brief overview of the genre and artistic features of the historical composition of the Karakalpak people, the origin, history and classification of research.

Main part: Distinctive examples of children's folklore in Karakalpak folklore, mourning, farewell, some lyrical songs, and even heroic epics are intertwined with historical songs. However, historical songs is a genre in itself. In the historical songs of the Karakalpak people, the grief of the people who were oppressed by the khans, the upper class, the image of brave citizens who defended the country from enemies, the feelings of nostalgia for the homeland, indescribable feelings, etc. radiated.

The historical connection is formed on the basis of events that took place in the life of the people. However, the reasons for the beginning, continuation and agreement of the event are not specified. The place of that historical event is built on a concise plot only through terms. It lyrically depicts the struggle of the national hero through the historical conflict.

Although historical songs are thematically based on historical events, they have their own genre-specific historical songs and poems.

Historical songs are epic legacies in terms of their originality, pronunciation, content and form. From it you can find all the features of the epic.

The issues of collection, publication and study of historical songs of the Karakalpak people are considered in the context of the collection and study of Karakalpak folklore. Although the collection and study of Karakalpak folklore dates back to the 1930s, with the focus of Tsarist Russia on Central Asia since the 18th century, delegations among Karakalpaks have focused on the lives, cultures, and histories of our ancestors.

A. Tazhimuratov's contribution to the collection of historical songs of the Karakalpak people was high. Well-known scientists N. Daukarayev, K. Aimbetov and K. Maksetov, who played an important role in the arrangement of folklore samples, also spoke about historical additions in their work. However, there were deviations in the classification of N. Davkaraev [1, pp. 127-160] and K. Aimbetov [2, pp. 79-80]. A. Tazhimuratov was the first scientist to identify and suggest the boundaries between historical poems and historical songs [3, pp. 18-19].

During the collection of Karakalpak folklore A. Tazhimuratov was commissioned to collect folk songs, and in 1965 he published a collection of "Karakalpak folk songs". The author wrote an 82-page foreword to the book, which will form the content of his PhD dissertation. These materials were included in Volume V of the multi-volume (20 volumes) of Karakalpak folklore. The book was published in 1980 [4].

A. Kozhikbayev, a scientist on historical songs, published his dissertation entitled "Historical songs", in which he expressed his views on the artistic features and historical validity of historical songs. Historical songs with the author are also used as examples in this work [5].

Doctor of Historical Sciences, Prof. M. Tilevmuratov in his work "Historical Poetry - Historical Source" provides information on the origin of the Karakalpak people, Karakalpak tribes, the history of the Karakalpak people in the Middle Ages, the history of the Karakalpaks in the Syrdarya and Zhanadarya eras, their history in Khorezm. Special emphasis is placed on the fact that the information is reflected in the historical works of the Karakalpak people and in the works of Berdak [6].

The main theme of the historical songs is the separation of the country from the time of its destruction and the transition to new places, the farewell to the homeland, the plight of the people who were oppressed by the khans. There are rumors that the heroes who defended the country and fought against the enemy.

The difference from the historical songs is that it is the time of the historical event, because the situation of the country, the attitude of the people to it is reflected in terms of historical reality. Land, water, and human names are based on those historical facts. Thus, Karakalpak folk songs are considered to be an artistic reflection of the people's history.

The Karakalpak historical songs derives its origins from the folklore patterns common to the Turkic peoples of ancient times. The study of the common heritage of the Turkic peoples, including the peoples of Central Asia, will help to study the history, way of life and culture of our people. Although such ancient literary memoirs are written

in the ancient Turkic, Arabic, and Persian languages, we recognize them as a reflection of the history of our national literature.

The early literary heritage of some peoples belongs to the literature of the people who lived on that soil. It may have been in another language. However, it remains the property of the people.

In the territory of Karakalpakstan there were Sak-Massaget, Sarmatian, Alan, Oguz, Kipchak and others. Turkic and Persian languages were created by such peoples. Some languages (Avesta) are among the dead languages. Therefore, the works written in the languages of these peoples are the core of our national values.

The epic "Alyp Er Tonga", "Avesto", Orkhon-Yenisei inscriptions, "Book of Korkyt Ata", "Oguznama", "Devani lugat at turk" by Mahmud Kashgari are examples of early Karakalpak poetry. The artistic traditions in these works have remained strong. Given that most of the events in these works, typical of the Turkic peoples, took place around the Aral Sea, Syr Darya and the Amu Darya, we can call these works a mirror of our history, cultural and literary life of the distant past.

When we study the problem of classification of Karakalpak folk historical songs, we consider it in the classification of folk songs. There are different views on the systematization and classification of the genre.

In other nations, too, there are different approaches to the classification of folk additions. Some scholars focus on the content and theme of folk songs in order to classify them, while others focus on the center of performance and others on the genre. Others focus on where the songs was born. There are also ways to classify a song by linking it to a particular social group or by certain types of professions [7, p. 146].

For example, Karakalpak folklore and Kazakh, Nogai and Uzbek folklore are close to each other. However, it can be seen that these peoples have their own peculiarities and differences in the classification of ethnic groups.

We have studied the content of the historical contributions selected during the study and decided to divide them into the following topics:

1) Songs related to the homeland; 2) Songs related to the Basmachs; 3) Songs related to excavation; 4) Songs about the history of Karakalpaks; 5) Songs related to labor; 6) Songs related to escape; 6) Songs about the tyranny of the khan.

The selected songs describe the historical events that took place in the life of the Karakalpaks between the XIII century and 1916. Our dissertation also includes historical recordings of Karakalpaks living in the Tamdy district of Navoi region. The chronological division of historical sources can be divided into the period of separation from Khorezm as a result of the Mongol invasion, the period of Nogai, the period of Turkestan, the period of Zhanadarya and the return to the territory of Aral Sea. It should also be noted that the samples of folk poetry of the Nogai period have come down to us in the form of *tolgau*.

Historical songs are one of the leading genres in the oral traditions of the Karakalpak people. In this heritage, the concretization of the truth, the mastery of its historical logic is fully reflected. In the historical context, the events in the life of the people are not mythological, but historical. Artistic interpretation of social, socio-political events, historical turning points is the main content of works of this genre.

There are not as many types of literary expressions and means of art in folk historical songs as there are in written literature, and not as much space is given to artistic descriptions as in folk tales. For example, in heroic epics there are a lot of hyperbole, *litota*, epithets, equations. Since historical events are based on the life of a specific people, the means of art, especially *lithos*, hyperboles, do not go

unchallenged. However, we see that other means of artistic expression are deeply rooted in the language of the people, so they are also used in historical works. After all, the people are the creators of historical traditions.

Concepts, in addition to the negative meaning, are variable, variegated, figurative. Such means of depiction are effectively used in Karakalpak historical works. However, whichever method of depiction we take, it is the result of reflection on the word, the metaphor, the artistic meaning, and it is compatible only if the method used is the only rational, effective way of expressing the thought. When used in the right place, at the right time, the metaphor of the word should have a different meaning and artistic character than its true meaning.

We can see from the texts in the historical songs that there is a situation in which the concepts of direct and indirect meaning coincide, and each of them is skillfully

used to reveal a separate historical picture.

Thus, the tropes, ie epithets, similes, metaphors, metonymy, synecdoche, prosopopeys in folk historical poems show that the mature and developed poetry in folk poetry is deeply rooted in the poetics of the art of writing.

In the poetics of historical poems, the appearance of the person or natural phenomenon is not limited to the figurative description, but the image depicts the descriptions and expressions of the people, as well as the internal content of social phenomena and art.

Conclusion: In short, Karakalpak historical songs is a genre that can live on its own. Only the basic features of true historical works will be preserved only in historical songs. Historical songs are born in the moment of rapid, eventual events and give the impression of social life.

Thus, in Karakalpak folklore it is expedient to recognize historical songs as genres.

References

1. Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. 2-том. – Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1977, 356-б.
2. Айымбетов К. Кожуров О. Қарақалпақ әдебиятының түрлері // «Қарақалпақстан әдебияты хәм искусствосы», 1939, №7.
3. Қарақалпақ халық қосықлары (Баспаға таярлаған Ә.Тәжмуратов). – Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1965, 398-б.
4. Қарақалпақ фольклоры. V том. – Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1980, 464-б.
5. Қожықбаев Ә. Тарихий қосықлар. – Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1980, 56-б.
6. Тилеумуратов М. Қарақалпақ поэзиясы – тарихий дерек. – Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1994, 342-б.
7. Қанаатов Е. Қарақалпақ халық қосықларының классификациясы. // Сборник материалов международной научно-практической онлайн-конференции «Литература и художественная культура тюркских народов в контексте Восток-Запад», Казань, 22–25 октября 2020, -С. 370.

Мақолада сак-массагетлар ва туркий халқлар пайдо бўлган даврлардаги қорақалпоқлар тарихи ҳақида маълумотлар берилган ва биринчи марта Тауелибай қорақалпоқлари томонидан ёзиб олинган тарихий қўшиқлар илмий муҳокамага тақдим этилган. Шунингдек, унда XIII асрдан бошлаб XX асрнинг 20-йилларига оид қорақалпоқ халқ тарихий қўшиқларининг жанри, мазмуни, тарихий аҳамияти ҳақида сўз боради. Мақолада тарихий қўшиқларнинг таснифи қисқача муҳокама қилинади ва уларнинг самарадорлигини оширишда тропларининг ўрни тўғрисида фикрлар билдирилади.

В статье представлена информация об истории каракалпаков в период возникновения сака-массагетов и тюркских народов, и впервые на научное обсуждение вынесены исторические песни, записанные у тауелибайских каракалпаков. Также говорится о жанре, содержании, исторической ценности и характере каракалпакских исторических песен с XIII по 20-е годы XX века. В статье кратко обсуждается классификация исторических песен и комментируется роль тропы в повышении эффективности исторических песен.

The article provides information on the history of the Karakalpak people in the period of the emergence of the Saka-Massaget and Turkic peoples, and for the first time the historical poems recorded among the Taulibay Karakalpaks were submitted for scientific discussion. There are also spoken about the genre, content, historical value and character of the historical songs of the Karakalpak people from the XIII century to the 20s of the XX century. The article briefly discusses the classification of historical songs and comments on the role of tropes in increasing the effectiveness of historical songs.

КЕҒИЛ АЙТЫҰ

(И.Юсуповтың «Кеґил айтыў» (Яхыт жеңгей қайтыс болғанда Жолмурза ағаға айтылған сөз дәретпеси мысалында)

С.Бауатдинова – филология илимлериниң кандидаты

Әжсинияз атындағы Нөкіс мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: «тағзия», жанр, фольклор, мақол, қўшиқ, ҳағтий-маиший қўшиқлар.

Ключевые слова: соболезнавания, жанр, фольклор, пословицы, песни, жизненные бытовые напевы.

Key words: condolences, genre, folklore, proverbs, songs, every day life songs.

Қарақалпақ халық аўызеки көркем әдебияты оғада бай жанрларына ийе болып, халық турмысы менен қарысып кеткен. Әсиресе, турмыс – салт жырлары жүдә актив түрде халық турмысы хәм үрп-әдет дәстүрлері менен бирге жанлы өмир сүрип қиятыр. Той дәстүрлеріне байланыслы хәўжар, беташар жанрлары хәрекетте болса, өли мерекесинде жоқлаў, кеґил айтыў жанрлары хәрекетте болады. Халық турмысында, дәстүрінде хәр бир жанрдың келип шығыўы хәм атқаратуғын хызметлері бар. Кеґил айтыў- қарақалпақ фольклористикасында дыққаттан шетте қалып қиятырған жанр. Бул жөнинде фольклорист изертлеўши Т.Қанаатов: «Кеґиллик жанры хәм оның үлгилерин халық арасынан жыйнаў иси Қ.Айымбетовтан басқа фольклоршылар итибарынан тыс қалғаны себепли, бул мәселе қарақалпақ фольклортаныў тараўындағы хәзирге шекем тың болып тұрған машқалалар қатарына киреди» [1] деген пикирди дұрыс айтып өткен еди. Фольклорист Қ.Айымбетов «Халық даналығы»нда көплеген фольклор үлгилерин, жанрлық өзгешеликлерин анализ еткен.

«Аўыз әдебиятының муң-шер жырларының бир түри «еситтирий» кеґил айтыў. (жубатыў) болып аталады...» Кеґил айтыўшы кеґил айтқанда халық нақыл-мақалларын толық пайдаланып отырады. Себеби, булар халық дәреткен тураклы таяр сөз үлгилери» [2] деп атап көрсетеди.

«Кеґил айтыў» дың жаңа әдебий формасы шайыр И.Юсуповтың дәретіўшилигинде бар. «Кеґил айтыў» (Яхыт жеңгей өлгенде Жолмурза ағаға айтылған сөз) [3] дәретпеси бары-жоғы еки куплеттен турады.

Еркек еки жерде жетим қалады
Биринде мийирман анад өлгенде
Екинши жетимлик сонда болады
Өмирлик жолдасың – хаял өлгенде
Байтерек қартайса, нарт шығар ғаўлап,
Өмир деген дәрәя, тоқтаўсыз ағар,
Сен шүкир ет аға! Ғарры болмай-ақ.
Үш мәрте жетим қалғанларда бар [4]

Өне бойына жикленген туракласқан сөз дизбеклері сол дәрежеде мазмұнын кеңейтип, хәр бир адамның

кеўлиндеги сөзлериндей болып ағытылып түр. Тил илиминде тұрақласқан дизбеклер жүдә кең түрдеги фразеологизм, идеома, этикет, паремия сөзлерди өз ишине камтыйды. «Кеўил айтыў»да шайыр тәрәпинен пайдаланылған сөзлер фразеологизм сөзлерге жакын. Халық ишине терең синийи аркалы шайырдын бұл қосық қатарлары афоризм хәм хикметли сөзлерге айланған. Қосықтын жүзеге шығыўында түрмыс-салтқа байланыслы дәстүр себеп, этнографизм сүүретлеў куралы болған.

Шайыр халықтың этнографиясын көре отырып, ўақияны фольклорлық мотивтен пайдаланып фольклоризм менен этнографизмди бир-бирине әбден байланыстырады. Бұл ұсыл шығарманың поэтикасын тереңлестірип ғана қоймай оның форма хәм мазмұнына да белгили дәрежеде тәсир еткен. Шығарма көлеминиң қысқалығы, мазмұнының кеңлиги оның тәсиршенлигин күшейткен. Шығарма поэтикасының фольклоризм менен этнографизм менен тығыз байланыслылығы халық поэзиясына жакынластырады.

Халық аўзындағы «кеўил айтыў» сөзлери, көбинесе, нақыл-мақал сөзлердиң формасында объектке алған жерине тийисли болған даналық пикирлерди жүпкерлестірип 2,4 қатарлар менен бериледи. Шайыр И.Юсуповтың «Кеўил айтыў»ында халық аўзында, фольклорда бар нақыл-мақалларға теклес бұл сөзлер көркемдилік қатнас жасай отырып қайтадан исленген.

Фольклордан синтезленген фольклоризм енди және фольклорға айланған. Фольклорлық мотивлерди миллий әдебиятқа алып кирип синтез қылыў – фольклоризм И.Юсупов дәретийшилигинде айрықша орын тутады.

«Кеўил айтыў» - фольклорлық мотивтен шебер пайдаланған дәретпе. «Кеўил айтыў» - түрмыс - салт жырларының бир түри болып, бүгинги күнге шекем халық түрмысында сақланып, даўам етип, жасап қиятырған жанр. «Кеўил айтыў» - дерлик барлық халықларда бар. Дәстүр бойынша қаза болған адамның шаңарағына барып, оның бала-шағасына, түўған-түўысканларына ағайинлери, қоңсылары дос-яранлары келип қайғысына шерик болып, жұбатып тәселле береди, кеўил айтады. «Кеўил айтыў» бұл инсанлардың бир-бирин қәдирлеп – қәстерлеўинен, мархұмға деген хүрметинен келип шыққан ең бийик адамгершилик нышанлары. Адамзаттың рўхый дүньясы соннан ибарат – олар шадлығын, қайғысын сөз аркалы жүзеге шығарып, сөз мәнилерин аңлап, сөзге рўхиятын, ой-пикирин, түйғыларын сезгилерин бәрин жәмлестірип бай ғәзийнеге айландыра алады.

Халқымыздың аўызеки әдебияты қатарынан орын алған ұсындай «кеўил айтыў» сөзлери - олардың даналығының тағы да бир көриниси.

Кеўил айтыўшы адам мархұмның кимлигине, байланыслы (ата, ана, перзент, өмирлик жолдас, түўыскан хәм т.б.) кеўиллик сөзлерин айтады. Бұл гендерлик тәлиймат пенен байланыслылығын көрсетеди. Айырым кеўил айтыўшы адамлар өмир хәм өлим саўдасына байланыслы хикметли сөзлерди даналық пенен өзлери ядынан шығарып айтады. Көпшилик кеўил айтыўшылар ұсындай айтылған (мысалы: шайыр И.Юсуповтың жоқарыда келтирилген «Кеўил айтыў»ы, ертеректе айтылған Мақтықұлының ямаса авторы белгисиз сөзге шешен басқа бир адамның айтқанынан пайдаланып) есте сақлап ямаса бұрыннан халық ишинде айтылып жүрген үлгилеринен пайдалана отырып кеўиллик сөзлерин айтады. Халық ишинде олардың төмендегише үлгилерин көремиз:

1. Қайырлы қаза болсын, ийманы жолдасы болсын.
2. Қайырлы қаза болсын, изи тойлар болсын.
3. Таканы таўсылған шығар, ийманын берсин.
4. Мархұмның ийманын берсин.
5. Ата менен ананың ғаррылығы жоқ,

Бұл ялғаншы дүньяның паяны жоқ.

6. Бәрше истин бар шарасы,
Сүм әжелдин жок шарасы.
7. Әжел хийле таптырмас,
Деми таўсылмай хешким қалмас,
Деми-қуниин болғаны шығар.
8. Ата деген- асқар таў.
Сүм өлим- адамға жаў.
Енди илаж жок шырағым.
Қалғанлар болсын аман-саў.
9. Ана деген алтын бесигиң.
Көкиреги ашыўлы кең есигиң,
Қалай тұрып қалай жаттың,
Билинбес еди кетигиң.
10. Нәресте – ол ушпақы, периште туўы бейиштиң бағына барады.
11. Ата-анасының басы аман болсын, бериўин жазбасын
12. Қудаға хәсилик етпең, буннан бетеринен сақласын.
13. Тирилик бар жерде, қаза да бар.
14. Баўыры пүтин адам жок.
15. Жаратылған өмири қысқа болып,
Жибересен енди оған ырза болып,
Алланың бұйрығына қайыл болып,
Баўырын күйиктен шилтер болып.
16. Өлмектиң изинен өлмек жок.
17. Аўқатта, ұйқыда, күлкіде ар жоқ,
Әжел наймытқа илаж жоқ.
18. Тас түскен жерине аўыр.
19. Ер азаматтың қайғысы,
Елли жылда да питпейди.
20. Ана өлип, қызы қалса,
Төсегиң шаң болмайды,
Ата өлип, бала қалса,
Жүги жолда қалмайды.
21. Ат орнын тай басар,
Орнында бар оналар.
22. Қайғы бұлты кетер.
Балаларың аман болып,
Бұл күнлер ұмыт болып,
Ұақты хошлық та жетер.
23. Жары жолда атын сүрникпесин,
Жары жолда жолдасың өлмесин.
24. Киминди оттан аларман,
Киминди сүўдан аларман,
Бендем меннен көрмесин.
25. Бұл – әжел алладан
Бұл – тәғдир алладан

- дегендей динге де байланыслы исеним сөзлеринен пайдаланып, тәғдирге тән бериўге тәселле, кеўиллик сөзлерин айтады. Аза тұтып отырған адам бұл сөзлерди еситип аз да болса түйинеди, тәғдир ислерине көне баслайды. Жоклаўшының психологиясына тәсир етиўши «кеўил айтыў» сөзлери әпиўайы емес. Олардың астарында қатлам-қатлам сөз мәнилері жатыр. Халық ишинде адамның түўылығы, басынан кеширетўын бұл дүньядағы өмири, өмирден кетийи барлығы тәғдиринде әўелден жазылған деген исеним хәм түсиник бар. Бұл адамзаттың тилсимли дүнья сырлары фольклорлық дәретпелер аркалы түрли жанрларда өз көринисин тапқан. Халық түрмысында басына түсип атырған мүсийбетлерден өзлерин алып шығыўда «кеўил айтыў» сөзлериниң ұлыўмаласқан мазмұнын қара сөз бенен де көркемлеп, әпсаналарға айландырып айтыў ұсыллары да бар:

«Көзи ашық (пәлкер) жасы әдеўирге барып қалған бир адамға,- Сенің әжелің сүўдан болады. Сүўдан абайлы болып жүр,-деп мәсләхәт берипти. Ол ақсақал жүдә сақланып, үйиниң алдындағы салмаға да жакынласпай жүрипти. Бир күни намазын оқыў ұшын дәрет алыўға қолына қуманың алып сыртқа шығыпты.

Дәрет алып болып, изине айланған Ұақтында абайсыздан дәрет алған сүўына аяғы тайып жығылыпты. Басы қолайсызлаў жерге тийип, сол жерде жаны шығып кетипти». «Әжел хийле таптырмас» – «кеўил айтыў» сөзинин мазмұны ұсылай баян етиледі. Бұл сөзлер бир канша тәселле берип, азалаўшыларды тынышландырады.

«Аўқатта, ұйқыда, күлкіде – үшеўинде ар жок» - деп айтылған сөзлерде де терең мазмұн бар. Адам биологиялық организм, тиришилик етиў ұшын ас-аўқат жеў керек, дем алыў керек. Кеўил айтыўшы аздағы ас батпай отырған адамға бұл жағдайды түсиндире отырып, тәселле береді. Пикирин жүпкерлескен, тәсирли сөзлерге айландырып, аза түтыўшыларды әсте ақырын даўамлы өмир заңларына бойсындырып отырған. Қайғыға батқан адамға тәселле, ақыл беріў, кеўил айтыў арқалы онда рўхый мәдет пайда етеді. Көзине дүнья тар болып, хәтеки, енди өмир жоктай, қараңғылық- ғәплет басқан адамға жарық нұр беріп, ұмит оятып, өмирдің даўамлылығын ұқтырады. «Кеўил айтыў»-жоқары адамгершиликтің, мәдениеттің белгиси. Жәмийетте хәр бир адам қәдири жоқары дәрежеде хұрмет хәм иззетке ылайық түрде қатнас

жасалады. Хәзир «кеўил айтыўдың» рәсмий формасы да пайда болып, олар газеталар арқалы бирге ислескен кәсиплеслери, жора-жолдаслары, жәмәт тәрәпинен жазба, қара сөзлер менен айтылады. Ел жұртқа танылған абырайлы адамлар, үлкен лаўазымлы шахслар дүньядан өткенде хұкімет басшылары тәрәпинен де мархұмның шаңарағына кеўил айтылады.

«Кеўил айтыў» жанрында дәретилген хәр бир қосық яки сөзлер образлы түрде мархұмның ким екенлигине байланыслы дәретилип гендерлік өзгешеліклерге ийе болады. Атаға, анаға, ер адамға, хаял адамға, жас адамға, өмирлик жолдасқа, нәрестеге байланыслы айтылатуғын поэтикалық мәни жүкленген сөзлер бир – биринен парк қылады, бир-биринен өзгешеленеді.

Тил илиминде болса «кеўил айтыў» сөзлерин этикет сөзлер қатарына жатқарады.

Фольклорлық дәретпелер мотивинде қарақалпақ әдебиятында жаңа форма болып дәретилген И.Юсуповтың «Кеўил айтыўы» қарақалпақ халқының мәдениет нормалары жоқары, адамгершилик пазыйлети, дүнья танымы кең, тарийхы терең, миллий өзіншелликке ийе халық екенлигин көрсетип тур.

Әдебиятлар

1. Қанаатов Т. Кеўиллик. // ӨзРИАҚБ «Хабаршы» 2000 №5 82-85-б.
2. Айымбетов Қ. Халық даналығы. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988, 19-20-б.
3. Юсупов И. Таңдамалы шығармалары үш томлық. II том. –Нөкис: «Билим», 2018, 288-б.

РЕЗЮМЕ

Мақолада қарақалпақ фольклорында «тағзия» жанрининг жанрий хусусиятлари ҳақида айтылған. Шоир И.Юсуповнинг янги адабий шаклда яратқан «Тағзия» асари талкинға олинған. «Тағзия» жанрининг аҳамияти, одамлар турмуши билан боғлиқлиги кенг ўрганилған.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются особенности жанра «соболезнования» в каракалпакском фольклоре. Приводится интерпретация произведения «Соболезнования», созданное поэтом И.Юсуповым в новой литературной форме, а также широко обсуждается важность жанра «соболезнования» и его связь с жизнью людей.

SUMMARY

The author of the article describes the features and peculiarities of the "condolences" genre in the Karakalpak folklore. The work "Condolences" created by the poet I. Yusupov in a new literary form is being interpreted. The importance of the "condolence" genre and its connection with people's lives is widely discussed.

ҚАХАРМАНЛЫҚ ДӘСТАНЛАРДЫҢ МАЗМУНЫ ХӘМ КӨРКЕМЛІК СЮЖЕТИНДЕ МИФЛИК МОТИВЛЕР ТИПОЛОГИЯСЫ

М.Есебаев - үлкен оқытыўшы

Әжсинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: достон, мифология, сюжет, ёлмағуз кампир, фольклор, образ, пайғамбар,

Ключевые слова: эпос, миф, сюжет, колдуня, фольклор, образ, мотив, профет, жиров, бахчи.

Key words: epos, myth, plot, witch, folklore, image, motive, holi saintd, syrow, baqsy, (national performers of folk works (eposes) in muicab instruments: ghobyz, dutar).

Қарақалпақ халық дәстанлары ұзақ тарийхый, мәдени экономикалық, социаллық турмыстың хәр түрли басқышларын ұзақ жыллар даўамында басып өтті. Усы дәуирде халық өзиниң ауызекі әдебиятын, өзиниң басынан өткен, ата-бабаларынан мийрас болып қалған эпослық шығармаларды өзиниң жасап турған дәуири менен байланыстырып, мазмұнын, идеясын, көркемлик жақтан байытып раўажландырып барды.

Алтай образын изертлеўши Л.П.Потановтың дурыс көрсеткеніндей, эпослардың ұқсас болыуының себеби олардың ерте заманда улыўма бир негизден келип шығыуы, яғный олардың өткендеги тарийхы турмыстың бирлигинен келип шығыуы болып табылады.

Түркий халықлардың этногенезин дүзген қәуимлер Ноғайлылар союзының дәуиринде өзлериниң тарийхый турмысының бир-бирине жақынлығы арқасында хәммесине ортақ фольклорлық шығармалар дәретилген. Соңынан бұл қәуимлердің тарийхый тәғдирлери айра түсип, булар өз алдына бөлинип, хәр қыйлы географиялық хәм этникалық жағдайда турмыс кешире баслаған дәуирде бурынғы ортақ фольклорлық шығармалар енди сол қәуимлердің турмыс тиришилигиниң жағдайларына сәйкес хәр қыйлы жағдайларда раўажланыўын даўам етти хәм ұсынған

сол шығармалардың түрли версиялары пайда болды. Бұл версиялар бизге өзбек, қазақ, алтай, башқұрт хәм т.б. редакция түринде жетип келди» [1].

Қарақалпақ эпосларының мазмұнында орын алатуғын гейпара мифлик элементлер ески мифологиялық тәсирден пайда болып, эпостың қурамына ажыралмас дәрежеде енисип кеткен. Көпшилик қарақалпақ дәстанларының мазмұнына сер салып қарасақ оның басланыуынан-ақ мифлик спатқа ийе болатуғынлығын байқаймыз. Дәстандағы тийкарғы ұқсаслықлар тийкарынан қахарманның туылыуы менен байланыслы болып келеді.

Белгили илимпаз Жаббар Эшонқуловтың көрсетиўинше «Алпамыс» дәстанында қахарман алыптың туылыуы илахий характерге ийе болып, бир нешше басқышлардан ибарат. Биринши: Алпамыс,- қахарман туылыуыдан алдын оның ата-анасының перзентсизлик жағдайы. Бұл жағдай ең алды менен символлик мәниге ийе. Бұл бир тәрәпинен ананың нәсиллиги менен байланыслы қыялларының дәстан қатламында сакланып қалғанлығынан дерек берсе, Екинши: тәрәптен, хәкимиятты беккемлейтуғын, дағдарысқа ұшыраған елди және де бирлестиретуғын жаңа әулад-жаңа қахарманның туылыуын аңлатады. Екинши: Қахарманның туылыуы илахий қараматлы

болыуы. Үшіншиси: Қахарман тууылыуы менен-ақ оның мойнына жүкленетуғын ұазыйпа яғный оның өтиуі керек болған сынаулардың алдыннан белгилеп қойылуы» [2], – деп түсіндіреді.

Қахарманның тәғдири оның пирлері илахият пенен белгиленип қалуын көрсетеді. Әлбетте бұл мотивлер көп жағдайларда тотемлик миф элементлерінің тәсірінде болатуғынлығын көреміз. «Қоблан» дәстаны түркий хәм тууысқан халықлар қазақ, өзбек, татар, башқұрт, қырғыз халықтарының версияларында усындай уқсаслықтарды көрсетіуіге болады. Қоблан дәстанында Қобланның қахарман, мәрт, батырлық образын жасау үшін дәстанды дөретиушілер уақыяны батыр тууылмастан алдын ата-анаснан баслайды. Қобланның ата-анасы Қыдырбай менен Бозкемпир перзентсіз болады. Бұл мотив қарақалпақ дәтанлары хәм түркий халықлары эпослары ушында дәстүрий мотив болып табылады. Мысалы:

Қарақалпақша «Қоблан»

Әулийени қыдырып,
Алладан тилек тилейик,
Әулийеге түнейик...[3]

Қазақша «Қобланды батыр»

Әуле қоймай қыдырып,
Етегин шеңгел сыдырып,
Жети пирге танысқан...[4]

Батыр тууылмастан-ақ Қыдырбай менен Бозкемпирдің қудайдан перзент сорап, түрлі әулийлерге түнеп, қудайдың жолына мал атап жүргенлигин көреміз. Батырлардың өзиде әулийлердің жәрдемі менен дүньяға келеді. Усы диний тәсір арқалы батырларды илахият пенен байланыстырады. Соның ушын жоқарыда келтирген Еки халық дәстанларында да пирлерінің пәтиясын алып хәм пирлері батырларды жолынан қайтара алмағаннан кейін, шарасыз қалып батырларға, сауытын, қылышын, найза менен қалқанын беріп, бір қудайға тапсырып батырларды жолға салады.

И.Сағытовтың илимий мийнетінде былай көрсетеді. Алпамыстың қарақалпақша, өзбекше, қазақша версияларының улыұма сюжетлик линиясы, бас геройлардың атлары менен бірдей хәм олар арасында көп улыұмалық уқсаслықтар болыуына қарамастан, бұл версиялардың хәр қайсысының өзінше көплеген өзгешеліктері бар. Жоқарыда аты аталған халықтардың хәр қайсысы бұл дәстанға өзлерінің миллий өзгешеліктерін киргизгін. Сонлықтан «Алпамыс» дәстанын хәр бір халықтың өз творчествосы деп қарау керек» [5], – деп көрсетеді.

Алпамыс дәстанының қарақалпақша варианты менен қазақтардың «Батырлар жыры» көп томлығында берілген Алпамыс дәстанының варианттары менен салыстырып оқығанымызда, еки бірдей дәстан сюжети жағынан толық бір-бирін тәкирарламайды, мазмұны жағынан өзгешеліктерге ийе. Бірақ еки бірдей дәстанда да ортақ бір қанша уқсаслықтар, улыұмалық элементтер, дәстүрлі мотивлер болыуына қарамастан, дәстандағы патриотизм идеялары бір бағдарда сүүретленеді. Соның ушында И.Сағытовтың көрсеткен пикирине толық қосыламыз. Мысалы: Өзбекше «Алпамыс» дәстанының қарақалпақша «Қоблан» дәстаны менен де уқсас жерлері бар екенлигин көриұимізге болады. Мысалы: **Өзбекше Алпамыс:** Байбүриниг кұзи уйқуга кетди. Тушида уч киши келиб: «Туринг, Бойбүри, охинг Худога етди, сенга Оллох бир ұгил, бир киз берди, уканг Бойсарига бир киз берди, уғини Оллох билади, жойингдан тур, хушхабарни ол», - дегандай бұлди. Бойбүри чориллаб жойидан туркалиб, кұзидан қатор-қатор ёш тизилип, кўнгли бузилиб: «Тур, Бойсари, охимиз Худога етди», - деб Бойсарини уйғатти. «Оллох талонинг қарами билан, тўққиз ой, тўққиз кун ўтиб Бойбүрига биттагина фарзанд ато етди.

Бойсори хонодонига хам шу куни фарзанд туғилди – бир кизгина! Шунда қаранг, сахар-сахар тушида бир одам келиб: «Ху-у, Байбүри, тилаган максадигни худо берди, отини Ҳакимбек кўй, - деди. Ул мамлакатингга бек бўлади». Бойсарига: «Қизингиг отини Барчин кўйгин, иккаовинг куда бўлгин деди» [6].

Қарақалпақша «Қоблан»: «Таң алды болған уақытта Қыдырбайдың көзі уйқаға кетти, баяғы қой баққан баба түсиние кирип, Қыдырбай ғаррыға, қабыл болды тилегін, көтер басыңды Қыдырбай, бир перзент берди қудай деп ғайып болды көзинен» [7]. «Манас» қырғыз халқанаң уллы қахарманлық эпосы болып оның тийқарғы идеяс «Алпамыс», «Едиге», «Қоблан» эпослары менен сюжетлик бағыты менен үнлес, жақын болып келеді. Мысалы:

Қырғыз эпосы «Манас»:

Ат коюлду «Манас» - деп,
«Алла Таала сактасын,
Ар балаадан калас!» - деп
Бата қылды бабасы...[8]

Дәстанлардың версияларының мызмуны тийқарғы бағыты жағынан бірдей болып, олардың усындай мотивлердің уқсаслығын көплеп ушыратса болады. Хәр бір эпослардағы версияларында қахарман тууылмастан алдын ақ қахарманларды илахий руұхый күшлері менен байланыстырады.

Белгилі илимпаз И.Сағытовтың илимий мийнетінде көрсеткеніндей, «Алпамыс»тың композициясы, ондағы уақыялардың бір-бирине шийеленисип рауажланыуы, хәр бір уақыяның мотивировкасы шебер қурылған. Дәстандағы хәр бір деталь хәр бір персонаж образ ретінде белгилі идеяны билдириу менен қатар белгилі композициялық хызмет те атқарады. Дәстан композициясына зыян келтирместен ондағы хеш бір персонажды дәстаннан шығарып таслауға болмайды. Егерде шығарылып тасланса, онда пүтин дәстанның композициясы бузылады.

Мәселен: Дәстандағы мәстан кемпир образы идеялық жақтан жауызлықтың уәкилі ретінде сүүретленсе, композициялық жақтан уақыяның байланысы ретінде Алпамыстың зинданға түсиуіне себепши ретінде киргизилген. Егер мәстан кемпирди дәстаннан алып тасласақ, онда дәстандағы барлық уақыяның байланысы, шийеленисиуі бузылады» [5].

И.Сағытовтың дурыс көрсеткеніндей дәстандағы хәр бір персонаж хәр бір деталь копозициялық жақтан орын-орнына қойылғанлығы дурыс пикир. Усы қахарманлық дәстанлардың вариантларында хәм версияларында мәстан

кепир образы унамсыз образ спатында бериледі. Мысалы:

«Алпамыс» қарақалпақша

Мен жийениң емес пе деп,
Булда алып келди бир кәса,
Буныда ишти Алпамыс.
Хызмет қылмақ кишеден,
Булда алып келди бир кәса,
Буныда ишти Алпамыс...[9]

Алпамыс» өзбекше

Қолмоқ элиниг хонини.
Қиркин киз қўлида тилла жом,
Опкелияпти-да дам-бадам.
Қиркин киз ўзи серкадам...
Гузага солиб шаробни,
Нозвоини осиб тўшига,
Қиркин кизлари, тўрам деб,
Ўтди жигит жонбошига...[10]

«Алпамыс» қазақша

Көтерип үйге киргизди.
Алпамыстай төрени.
Кезек пенен арағын.

Алдиярлап бередиди.
Биреуи берип кеткесин,
Кезеги нәубет жеткесин,
Биреу және келеди.

Арақты ишип болады...[11]

Алпамысты жети жыл зинданға жатыўға гриптар етеди. Дәстанды дәретиўшилер халық батырының келбетин жасаўда, оларды хәдден тыс батыр, күдиретли, ушырасқан қыйыншылықларға төзимли етип көрсетиў ушын жаўыз күшлер образын пайдаланғанлығын көремиз. Дәстанлардың өзбек, казак, қарақалпақ версияларының жоқарыда келтиргенимиздей уқсас тәрәплерин көплеп ушыратыўымызға болыды.

«Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди» деген илимий мийнетте былай бериледи. Мысалы: Ҳ. Т. Зарифовтың көрсетиўинше Апамыс дәстаны көшпели-шаруашы қоңырат урыўы арасында патриархал-урыўшылық дәўиринде, манғол басқыншылығынан алдын Сырдарьяның төменги тәрәпи хәм Арал теңизи әтирапында жүзеге келген деген жуўмаққа келеди. Сондай ақ дәстан мазмуны, ондағы образлар системасы, дәтандағы айрым географиялық орынлар менен байланысы хәм халқымыздың Этногенетик раўажланыўы бул пикиримизди тастыйықлайды. Соннан келип шығып дәстан, дәслең көшпели-шаруашы қоңырат урыўы арасында Х – ХІ әслерде жаратылды деўимиз мүмкин. Қоңырат урыўы бир қанша түркий халықлар, сондай ақ, өзбеклер, қарақалпақлар, казаклардың этногенетик бағдарында айрақша орынды тутатуғанлығын есапқа алсақ, бул мәселе және айдынласады. Дәстанның өзбек версиясы XV әсирдин ақыры хәм XVI әсирдин басларында аўызекки эпик дәстүринде «жаңаланыў» процессин өз басынан кеширди хәм толық қәлиплести» [12],-деп көрсетеди. Биз Зарифовтың пикирине қосыламыз. Бизің ойымызша халықлардың бир-бири менен мәдений, туўысқынлық байланыслардың жақын болыўының себеби болса керек деп есаплаймыз.

Қарақалпақ «Қоблан» хәм «Мәспатша» дәстанларын уқсаслық тәрәплери бар болып усы еки дәстандағы мотивлер, казакша «Алпамыс» дәстанында да ушырасады. Бул мотив қахарманның анасының Жолбарстың жүрегине жерик болыўы менен байланылы. Мысалы:

Қарақалпақша «Қоблан»:

Атқан оғы шырты етти.
Жолбарыстан оқ өтти.
Жаны шыққан жолбарыс
Қыймылдамай жатады..
Қабыл етти-ау тилегин.
Қоймай алды керегин,
Жолбарыстың алып жүрегін ...[13]

Қазақша «Алпамыс»:

Ажалдың оғы тийген соң
Тырып етпей Қаблан өлипти.
Арсалақтап жүгирип,
Қус кездигин суырып,
Кеудесинен тилипти.
Өкпеден алып сурып,
Жүрегін кесип берипти...[14]

Қарақалпақша «Мәпатша»:

Шериң айға атылды.
Отыз гезден айналып,
Әжелге туўры сайланып,
Туўры жолға қолайланып,
Таслақ жерге ала шер,
Тас төбеден шаншылды...[15]

Биз жоқарыда қарақалпақ халық дәтанлары Қоблан хәм Мәспатша дәстаны менен казакша Алпамыс дәстанларының айрым уқсас тәрәплерин көрдик.

«Едиге» дәстаны қарақалпақ халқының ең көп

таралған қахарманлық эпосы болып табылады. Бул эпос тек қарақалпақ халқында ғана емес казак, ноғай, қырғыз, башқут, татар, алтай халықларында да кеңнен таралғанлығы мәлим. К.Алламбергенов «Едиге» дәстаны версияларына тутас таллаў ислеп қарағанымызда, дәстан тек идеялық теметикалық бағдары, сюжетлик желиси, қахарманлар курамы хәм спатламасы жағынан ғана емес, формасы, сюжетлик желисиндеги бир қатар эпизодлардың ишки мазмунның уқсаслығы бойынша да «Едиге»нің қарақалпақ версиясы вариантларына (шақапшаларын) ең жақын версиялар казак, ноғай версиясы болып табылады. Бул үш версиядан да Едигениң шығысы (туўылыўы, ата-тегиниң ким екенлиги) хаққында эпизод, яғный сюжетлик желидеги ўақыяның басланыўы формалық жақтан да, мазмуны жағынан да бир-бирине жақын келеди. Үш версиясы да ўақыя мифлик, ертеклик сыпат алып басланады. Қарақалпақша версияда (Ерполпт жыраў, Қыяс жырыў, Жумабай жыраў хәм үш лиро-эпикалық вариантларында) ўақыя, Баба Түкли Шашлы Азиздин кептер кебиндеги пери қызға үйленип, сол екеўинен Едигениң туўылыўынан басланғанындай, казакша версиясында да ўақыяның басланыўына Едигениң арғы атасы Баба Омардан дөреген Түкли Шашлы Азиздин суў атасы патшасының қызы пери қызға үйлениўи, оннан Едигениң туўылыўы хаққындағы мифлик сюжетлик шақапша тийкар етип алынады» [16]. Көрсетилген мағлыұматлар арқалы дәстанның қайсы дәрежеде изертленгенин түсинип жетиўге болады. Мысалы:

Татарша «Идегәй»:

Китмә, китмә, Идегәй:
Ики туған пәри қыз,
Апасынан мин тусам,
Сеңлисиннән син туган... [17]

Қарақалпақша «Едиге»:

Жоқ еди сениң ядында,
Мен апаның баласы,
Сен сиңлиниң баласы,
Егиз едик, озалда... [18]

Көрсетилген мысалда еки бирдей дәстандағы уқсаслықлардың арасанда Атарлықтай өгешелик жоқ есабы, бир бирине жүдә жакан етип сүўретленген. Қарақалпақ эпосларының мазмунында орын алатуғын гейпара мифлик элементлер ески мифологиялық тәсирден пайда болып, эпостың курамына ажыралмас дәрежеде енисип кеткен. Мәселен, «Едиге» дәстанында Едиге кептер кебиндеги пери қыздан туўылады. Мине дәтанның басланыўынан дәстан курлысында мифлик деталь бериледи. Бизің ойымызша дәтанның көркемлик спатының байыўына өз тәсирин тийгизеди. Мине бундай өзлериниң ата-теклерин, аң-қусларға апарып ушластырыў төтемлик дәўир мифологиясының көриниси десек болады. «Төтемизим дини Исламға дейинги будпарасат арабларда болғаны сыяқлы Орта Азия халықлары арасында да болған. Оның қалдықлары сахра халықларында Ислам орнағаннан кейинде өмир сүриўин тоқтатпаған. Бул идиология болса өз гезегинде өзиниң ылайық руўхый дүнъяны-мифти келтирип шығарған» [18]. Мине, бундай аң-қусларға төтемлик спат бериў дәстүрлери көп ғана халық дәстанларында сақланып қалғанлығын көремиз.

Жуўмақлап айтканда Қарақалпақ халқы әсирлер даўаманда Орта Азия халықлары менен өз-ара жақын болып әсиресе өзбек, казак, түркмен қонсы халықлар менен социал-экономикалық хәм мәдений, тарийхый турмысы, тәрәплери менен раўажланыў процессинде тығыз байланысты болып келди. Сонлықтанда, қарақалпақ халқының өткендеги мәдениаты менен жоқарыда айтылған туўысқан халықлардың мәдениаты менен тығыз байланыста болып, бири бирине тәсир

етиў, бир-бирин байытыў жолы менен раўажланып келди. Сол себепли қарақалпақ халқының эпослық дәрегіўшилигинде туўысқан қонсы халықлардың эпослық дәрегіўшилигинде улыўмалық элементлер, улыўмалық мотивлер, сюжетлер, образлардан жақынлығы хәм басқада уқсас тәреплериниң бар екенлигин жумысымыз барысында үйрениўге ҳәрекет еттик.

Әдебиятлар

1. Потапов Л.П. Героический эпос алтайцев. // «Советская этнография» 1949, №1, -С. 132.
2. Эшонқулов Ж. Миф ва бадий тафаккур. Ўз.Р. фанлар академияси «фан» нашриёти. –Тошкент: 2019, 86-б.
3. Қарақалпақ фольклоры көп томлық. VIII том.-Нөкис: «Қарақалпақстан», 1981, 18-21-б.
4. Батырлар жыры. –Алматы: «Қазақстан мәмлекетлик көркем әдебет», 1959, 11- б.
5. Сағытов И.Т. Қарақалпақ халқының қаҳарманлық эпосы. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1986, 179-б.
6. Алпомиш достони. –Тошкент: «Ёзувчи», 1988, 7-10-11-б. Айтувчи: Хушбоқ Марданқул уғлы.
7. Қоблан, қарақалпақ фольклоры, VIII том. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1981, 22-б.
8. Фатых Урманчи. Тюркский героический эпос. -Казань: 2015, 20-б.
9. Алпамыс. Қарақалпақ фольклоры көп томлық. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 2007, 52-б.
10. Алпомиш достони. Тошкент, «Ёзувчи» нашриёти 1988.114-115. б. Айтувчи: Хушбоқ Марданқул уғлы.
11. Алпамыс. Батырлар жыры көп томлық. – Алматы: 1959, 203-б.
12. Имомов К., Мирзаев Т., Саримсоқов Б., Сафаров О. Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди. –Тошкент: «Ўқитувчи» 1990.
- 13.Қоблан. дәстаны VIIIтом. Есемуратжыраў Нурабуллаев варианты. –Нөкис: 1981, 24-25-б.
14. Мәпмтша дәстаны. X том. Қыяс жыраў варианты. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1982, 27-б.
15. Алламбергенов К. Қарақалпақ халық дәстаны «Едиге». –Нөкис: «Билим», 1995, 181-б.
16. Идгәй. Татар халқ дастаны: төзүче-мөхәррире Гыйльманов Г. –Казань: 1994, 98-99-б.
17. «Едиге» дәстаны. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1990, 210-211-б.
18. Алламбергенов К. «Ер Едиге, «Едиге» дәстаны алтын Орда хәм маўараўннахр дәўри тарийхының гейпара мәселелери. – Нөкис: «Билим» 2017, 103-б.

РЕЗЮМЕ

Қарақалпақ халқ достонлариниң поэтик тузилишида мифологик мотивларнинг ажиралмос даражада шакланиши ва унинг сабабларини урганиш. Мифологик мотивлариниң достон сюжетида типологик ва бадий жиҳатдан яқинлигини қиёсий таҳлил қилиш.

РЕЗЮМЕ

Статья рассматривает проблемы взаимосвязанностей поэтической структуры и мифических мотивов в народных эпосах каракалпакских и в сравнительной основе изучает их типологические и художественные подбавляющиеся стороны.

SUMMARY

The article deals with the reasons of occurring of mythical motives in the karakalpak folk eposes. The authors reveals the typological and artistic familiarities in the plots of the epos.

ШАҲС ҲОЖИАСИ ТАЛҚИНИДА БЕҒОНАЛАШУВ МАСАЛАСИ

Х.Хамракулова - филология фанлари доктори

Алишер Навоий номидаги Ўзбек тили ва адабиёти университети

Таянч сўзлар: инсон руҳияти, тафаккурдаги эврилиш, ҳаёт ва ўлим муаммоси, шахс ҳожиаси, экзистенциал адабиёт, адабиётда беғоналашув масаласи.

Ключевые слова: человеческая психика, эволюция мышления, проблема жизни и смерти, трагедия личности, экзистенциальная литература, вопрос отчуждения в литературе.

Key words: human mind, cognitive evolution, life and death problem, personality tragedy, existential literature, alienation in literature.

Инсон руҳияти тасвиридаги хилма-хиллик тафаккурнинг чегара билмаслигига далолатдир. Ана шундай турфа чизгиларда инсон деган номнинг улуғлиги кўзга ташланаверади. Бадий асарнинг маркази ўлароқ тасвирга тортилган персонаж ўзгалар билан, кўп ҳолда ўзидан беғоналашуви уни кўпроқ тафаккур одамига, ўйчил инсонга айлантиради. Албатта, инсоннинг жамиятдан, яқинларидан, ҳатто ўзидан беғоналашуви унинг мавжуд эканлигини такозо қилади. Персонаж қисмати шу тарзда талқин қилувчи айрим асарларда ўлим мотиви қаҳрамон мавжудлигини тасдиқлашнинг ўзига хос усули ҳисобланади. Бундай ҳол жаҳон адабиёти намуналарида ҳам кўзга ташланади. Масалан, Р.Тхокурнинг “Ўликми, тирик” ҳикояси қаҳрамони Кадоминининг бошига тушган кўргуликлар ўз тириклигини ўлими билан исбот қилиши ўлароқ якун топади. Адиб ижодида ўлим мавзусининг бот-бот тилга олиниши унинг шахсий ҳаётидаги айрилиқлар асорати билан боғлиқлиги хусусида Чўлпон “Тағўр кимдир” мақоласида ёзади: “Тағўрга ўлимнинг зарбаси ҳам жуда қаттиқ бўлгон. Шунинг учун унинг асарларида ўлим тўғрисида кўп учратилади. 1885 йилда хотини, ўғли ва кизи ўладир; 1905 йилда кичик ўғли ва отаси ўладир. 1918 да яна бир кизи ўладир [5:63]”. “Ҳожиани англаш учун одамнинг дунёқараши ва руҳонияти ҳожи кўлами даражасида бўлиши керак” [2:118]. Тхокур ижодида ўлим мавзуси асосан ижтимоийлик касб этади ва мавзунини ёритиш орқали миллат тақдирини безовта қилаётган муаммолар ечимини топади. Агар эътибор берилса, таҳлилга тортилган асарларда инсон

мавжудлигида ўлимнинг ўрни қандай деган масала асосий бўлиб қоляпти. Инсон мавжудлиги муаммоси билан шуғулланувчи экзистенциалистлар инсон мавжудлигида ҳаётнинг моҳияти очилмайди, дея унинг сабабини инсоннинг беғоналашуви билан изоҳлайдилар. Ҳозиргача бу беғоналашув уч босқичдан ўтди. Таҳлилга торганимиз персонажлар ҳолати беғоналашувнинг иккинчи ва учинчи босқичига тўғри келади. Яъни фан-техниканинг кучайиши, қачондир ягона бўлган одамзоднинг миллатлар, элатлар ва давлатларга бўлиниб кетиши, натижада инсоннинг ҳам табиатдан, ҳам кишилиқ жамиятидаги ўзaro қардошлик алоқаларидан узилиши; инсон ўзининг ички оламида беғоналашиб қолаётганлиги. Бунинг сабаби инсон ботиний табиатидан айрилиб, фақат зоҳирий табиатга мослашиб қолаётганлигидир. Одамнинг жамиятдан узилиб қолиши унинг ўлимни ихтиёрий тарзда танлашига туртки бўлаётганига мисоллар талайгина. Масалан, япон ёзувчиси Шимада Масахиконинг “Бир мумиё кундалиги [3]” ҳикоясида ўзини ўлишга мажбурлаган ва олтмиш икки кунлик машаққатдан сўнг бошқа ёруғ дунёга сафар қилган қаҳрамоннинг очликда кечирган ҳаёти баён қилинади. Ўлим олди ҳолатлари ўзи томонидан бевосита кузатилган, ҳар бир ўзгариш дафтарига қайд қилиб борилган бу тарздаги асарни ўқиб, инсон ҳар қандай синовга дош бериши мумкинлигини, айни вақтда ҳаёт инсонга омонат қилиб берилган неъмат, унинг шукри учун гўзал амаллар яшаш саодат эканлигини англаймиз. Аммо бу саодатни ҳар ким ўзича тушуниши мумкин эканлиги ҳам айни ҳақиқат. Агар буни япон адиби ўзининг англаш кўлами

даражасида тасвирлар экан бу унинг миллий ва диний эътиқодининг ҳосиласи эканлиги ҳам диққатимиз марказида бўлиши лозим. Дарвоқе, японларда ўзини ўлдириш унчалар фожиа ҳисобланмайди. Уларда сэппуку (ўз-ўзини ўлдириш) бу дунёдаги барча хўрликларни ўчириб юборади, деган ақида билан боғлиқ худкушлик бўлиб, бунда мазмунсиз ҳаётнинг ўлим орқали ижобий томонга ўзгартирилиши назарда тутилади. Кўпинча, ночор кишилар кейинги ҳаётда яхши бир оилада таваллуд топиш истаги билан ўлимнинг мазкур усулини танлайдилар. Япон камикадзеларида худкушлик эса қахрамонлик қилиш истагидан келиб чиқади. Бу ҳақда Саид Аҳмаднинг “Офтоб ойм” ҳикоясидан ҳам билиб оламиз. Япон самурайлари асир тушиш хавфи туғилганда, ўзини харакири қилиб, яъни ўзини чавақлаб ташласалар, камикадзелар (камикадзе – “ўқ одам” дегани) “мамлакат хавф остида қолганда, бир киши сиғадиган ва даҳшатли бомба жойланган самолёт билан душман истеҳкоми томон учурилади. Самолётга фақат учиб боришгагина етадиган ёнилғи қуйилади. Агар учувчи кўрқоклик қилиб, ортга қайтмоқчи бўлса, қайтишга ёнилғи йўқ. Камикадзе душманнинг қурол-яроғ омборига урилиб, ўзи ҳам портлаб кетиши шарт [1:79]”. Шу тарика японларда ўзини ўлдириш ҳам алоҳида сабаблар асосида юзага келади.

Ш.Масаҳико қахрамони “бу дунё менинг яшашимга арзимас экан”, деган хулосага келар экан, руҳ эркинлигини ихтиёрий ўлим топиш билан исботлашга уринади. “Похол устида узала тушиб ётган нарса ўлик тана эди. Совукдан беркиниш учун ўраниб олган мумиёни енгил чанг қоплаган, жасад тарашадай қотиб қолганди. Тарс-тарс ёрилиб кетган терисининг очик қолган қисмлари худди тўқ рангдаги чарм этикка ўхшар, кўзлари эса соққаси ичига чўкиб кетгандай қотиб қолган ва қоқ суяк эди. Иягида қуюқ сокол осилиб турар, пастки лабида юпка қуйқа қотиб қолган ва қорни бутунлай ичига кириб кетган эди. Тана парчаланиб кетишдан сақланган ва яхшигина қуриб қолган эди. Чамаси ҳали тирик экан, атайин танани мўмиёланган каби қотиб қолишини осонлаштириш учун у аста-секин оғирлигини камайтириб борган”. Қузатувчининг эътибори майит оёқлари остидаги кундаликка қаратилади. Кундаликда ўлим сабаблари батафсил ёритилган эди. Ёзувчи бир ўринда жасад эгасини ҳеч ким қидирмагани, ҳатто полиция маҳкамасининг йўқолганлар рўйхатида йўқ эканлигини айтиб ўтади. Асар қахрамони шу туришда унутилган ва унинг нима учун ўлишга асос қидирганлигининг сабаби ойдинлашиб боради. Очлик орқали ўз жонига қасд қилган қахрамонга оид белгиларни таҳлил қилиш унда аномистик худкушлик белгиси мавжудлигини кўрсатади. Очликнинг дастлабки кунлари нисбатан осон кечади. Қахрамон сув ичишга, мусиқа тинглашга мойиллик билдиради. Очликнинг ўн биринчи куни Токиодаги ўрта мактабда ўқийдиган учта яқин оғайни ўз-ўзини чўктириб юборганини радиодан эшитади. Бу маълумотда маълум даражада ҳақиқат мавжуд. Чунки япон ёшлари орасида худкушлик юқорида айтганимиздек, асосан, кейинги ҳаётда яхши бир оилада туғилиш истаги билан ҳам боғлиқ. Яна психологларнинг аниқлашича, вояга етмаган ўсмирлар ўз ота-онасини пушаймон қилдириш учун ҳам худкушлик қилади.

Ш.Масаҳико аста-секин очлик ўз таъсирини кўрсатганлигини, танаси оғирлашиб, сийдиги қон тусига киргани, танаси ўзига бўйсунмаётганини таъкидлаб ўтади. Дастлабки кунларда тушида нон еиши истаги кучайган бўлса, кейинроқ унга ҳам хоҳиш қолмайди. Ошқозони оғрий бошлади. Бир ўринда қахрамон “диндор бўлмасам-да, лекин дунёдаги кўплаб худоларга хурматим баланд, ахир бирорта худо

қаердадир менга шафқат кўргизиши мумкин”, дея фикр юритади. Қахрамон ўттиз саккизинчи куни “руҳ танадан чиқиш учун катта қувват талаб қилишини англаяпман. Руҳ қувват йиғиш учун гўштимни еб битирмоқда”, – деб ёзади. Тўсатдан ўлимдан кейинги ҳаёт бўлмаса, қийналиб ўлиш керак эмас, дея ҳаёлга боради, аммо ортга қайтишни ҳам истамайди, чунки ҳозирги азоб ортга қайтишдан кўра маънолироқ эди. Шу тарика очликнинг олтинчи иккинчи куни “Ассалом ёруғлик” дея умрини якунлайди. Ҳикоя китобхонга умидсиз инсоннинг бемаъни кечган ҳаёти ўлимни ҳис қилиш орқали маънога эга бўлганини англатади. Асар қахрамони ҳаёти унинг нафақат жамият томонидан, балки ўз табиати томонидан ҳам инкор қилинганига ишора қилади. Дарҳақиқат, инсон мавжудлиги масаласи жамият муаммоси бўлиши мумкинлиги экзистенциалистлар томонидан вақтида қаламга олинган эди. Таҳлил ва талқинлар шуни кўрсатдики, ҳаётда қай даражада умр кечириш, шунингдек, ўлим олди ҳолатлари ҳам унинг аъмолларига боғлаб қўйилади. Аммо Яратган меҳрибон – умид қилганни ноумид қолдирмайди.

Истиклол даври адабиётида инсон тасвири хилма-хил ракурсларда текширилмоқда ва бу шахс психологиясининг воқелик билан мутаносиблигини кузатишда адибларимизга кенг тасвир имконини яратмоқда. Ўзини ўлимга мажбурий тайёрлаш лавҳаси Абдуқаюм Йўлдошевнинг “Юракдаги из” қиссасида ҳам учрайди. Асар қахрамон Эржигит тилидан “Мен ўлишим керак. Бошқа йўл қолмади [2:5]” деган жумлалар билан бошланади. Қисса давомида Эржигитнинг бедаво касали, омон қолиш илинжидаги уринишлари, ниҳоят, бир оиланинг парокандалигига сабабчи бўлиб қолиши уни руҳан азоблайди ва ўлимдан чора истайди. Агар Ш.Масаҳико қахрамонида ҳаёт яшашга арзимади деган қараш устиворлик қилса, А.Йўлдошев қахрамони виждон азобида қолганидан ўлимни танлайдики, ҳар икки персонаж қисматида ўлим нажот йўли сифатида тақдим қилинади.

Рухоний оламнинг фусункорлигини акс эттирувчи “Жимжитхонага йўл” (Х.Дўстмуҳаммад) деб номланувчи ҳикоя инсон табиатининг ўзига-да номаълум қирралари ҳақида сўз юритади. Италиялик адиб Дино Буццатининг “Етти қават” ҳикоясига Назира ўлароқ ёзилган асарда исломий ёндашув ва миллийликка алоҳида эътибор берилади. Дино Буццати жамият ва шахс масаласига урғу беради, қахрамонни бино қаватларига дам-бадам қўчирилиши орқали шахс ва жамият муносабатларининг тубанлашиб кетганлиги ва ўлим олдидаги персонажнинг аянчли ҳолатини кўрсатади. Балки бу ҳаёт фақат шу дунёдагина мавжуд, ўлим – якун деган қарашларнинг инъикосидир. Шунинг учун Буццати қахрамонларида мавжуд дунёда қолиш истаги кучли. Адиб қахрамонлари тақдири орқали турли тоифа кишиларининг феъл-атворини, муҳими, ҳар бирининг ўлик ва ўлимга бир хил муносабатини очиб беради.

Буццати қахрамони Жузеппе Кортенинг қаршилиқ қила-қила ўзи хоҳламагани ўлим оstonасига келиши асосий мақсад эмас. Ёзувчи жамият ва шахс ўртасидаги тубан муносабатни муаммо даражасига кўтарди ва ўлимни бадий ечим сифатида тақдим қилади. Х.Дўстмуҳаммад талқинида эса шахснинг руҳоний жиҳатлари олдинга чиқади. Ёзувчи анланган ва анланмаган дунёни билишга ўлимни восита қилар экан, шу орқали тириклик моҳиятини очиб беради. Адиб қахрамони ўз хатти-ҳаракати орқали ҳаёт ва ўлим чегараларини бузиб ташлайди. Натижада, кўз ўнгимизда ўлим якун эмас, робита эканлиги ҳақидаги соф исломий талқин ўзининг гўзал ифодасини топади. Х.Дўстмуҳаммаднинг назира-ҳикоясидаги Дино Кортене Буццатининг Жузеппе Кортесидан тубдан фарқ қилади.

Жузеппе Кортэ жамиятнинг шафқатсиз тартибларига исён қилса, Дино Кортэ ўлимга қарши исён қилади. Ўлимни тан олишни истамайди. Унинг акси ўлароқ, Зоҳид Яқин ўлимга тайёр ва уни фожиа деб ҳисобламайди. Икки хил муҳит эгаларининг ўлимга муносабатларида эътиқодлари ҳам жам бўлган. Гарчи ўзбек ёзувчисининг ҳикояси Дино Буццати асарига назира қилинган бўлса ҳам, қаватлар ва қаҳрамонлар номининг ўхшашлигини айтмаганда, мазмун моҳияти ҳамда йўналган мақсадига кўра тамомила фарқ қилувчи мустикал асарлардир. Шу тариқа ҳар икки ёзувчи қаҳрамонлари қисматини касалхонанинг етти қаватига жо бўлган рамзлар воситасида таҳлил қилади, контраст усулидан унумли фойдаланган ҳолда, ўқувчини мушоадага ундовчи манзаралар яратади. Инсоннинг ўлим ва у билан боғлиқ синоатларни билишга интилиши, бир томондан, ўз тақдири ҳақида қайғуриши билан ҳам боғлиқ. Чунки инсон тақдири ҳамиша сирли. Ўлим ўша сирнинг пардасидир. Қачонки парда кўтарилса, инсон тақдиридан бохабар бўлади. Унғача ўша парда – моҳиятни англашга интилаверади. Инсон қайси тузумнинг вакили, қайси ғоянинг ташувчиси бўлмасин, борар манзилдан айро эмас. Бу манзил эса албатта ўлим орқали амалга ошади. “Сизлардан бирор кимса борар жойи қаер эканлигини билмагунча, ўрни жаннатми ё дўзахми эканини кўрмагунча, бу дунёдан кетмайди [6:49]”, дейилади ҳадисларда. Демак, инсон ўз манзилини ўзи тайин қилади. Ўлим алалоқибат махлуққа Холикни тан олдирадиган, унга Яратганни англашиб қўядиган илоҳий ҳодиса. Бунинг учун биргина Мусо алайҳиссалом ва Фиръавн қисматини эслаш кифоядир. Ўлим ортида боқий оламнинг ҳақиқий ажри турибди. Ажр учун мана шу дунёда пойдевор қўйилади. Шунинг учун тақдирнинг ёзуғи бўлмиш ўлим ҳамиша инсониятнинг диққат марказида бўлган. У борлиқдаги ҳар бир соҳани ўз қудрати ила забт этади. Бу бежиз эмас, зотан, ўлимга элтувчи йўлда моҳият акс этган. Моҳият бу – ҳақиқат. Ҳақ йўли эса Чўлпон айтганидек, албатта, бир ўтилгусидир. Бадий адабиёт инсонга ана шу моҳиятни англаштириш жихатидан маёқ вазифасини ўтайди. Буюк трагик асарларни улуғвор қилган омил ҳам ўлим. Ўлим нафакат қаҳрамоннинг асл қиёфасини белгилайди, балки жамиятни, инсониятни туб-тубидан кашф қилади. Ҳикояда инсон табиатининг қизиқ бир жихатига эътибор берилади: инсон бир умр ўлимни кутади, лекин айна дамда йўлиқшини хоҳламайди. Ниҳоят, Жузеппе кутгани, бироқ хоҳламагани биринчи қаватга етиб боради. Дераза қопқаларининг тушиши ўлим онлари етиб келганлигига ишора қилади. Ёзувчи қаҳрамонни қаватлар орасида саросар кездирар экан, шахс ва жамият ўртасидаги тубан муносабатни акс эттиради. Ёзувчи қаҳрамон ўлимининг сабабини ҳам мазкур муносабатдан излайди.

Дино Буццатининг яна бир ҳикояси “Ўликлар нега тирилмайди”да ҳам ўлим, руҳ ва унга жамиятнинг муносабати ёзувчи нигоҳи орқали акс этади. Ёзувчи марҳум скрипкачи Аппашерни бир кеча тириклик оламига қайтариш билан инсоний муносабатларнинг тубанлашиб кетганини аччиқ кулгу остига олади. Кечагина дўстининг дийдорини яна бир бор кўриш учун ҳар қандай вазиятга тайёр дўстлар уни эшигидан қувиб соладилар. Адиб марҳум қаҳрамонини жамиятнинг турли тоифасидаги одамларига йўлиқтиради. Қарангки, уларнинг ҳар бири марҳумга бир хил муносабатда бўлади. Ёзувчи инсониятнинг заиф жихатига, одамзод ҳеч қачон ўлим отлиқ манзилга тайёр бўла олмадлиги, ўлим ва унга боғлиқ ҳодисалар тасаввурдан четда эканлиги, бир сўз билан айтганда, ўлимни дахшат қаби қабул қилишларига ишора қилади. Шунинг учун ҳам адиб “Етти қават” ҳикояси қаҳрамони Кортенинг жамиятга ва шу орқали ўлимга нисбатан исён кўтаришига йўл қўйиб беради. Дино

Буццати учун ўлимнинг нима эканлиги эмас, қаҳрамоннинг ўлимга қандай муносабатда бўлганлиги муҳим. Инсон ва унинг ўлимга муносабати масаласи “Жимжитхонага йўл” ҳикоясида ўзгача сайқал топади. Ҳикояда ўлимнинг Дино Кортэ билан боғлиқ исёнкорона, Зоҳид Яқин билан боғлиқ исломий-руҳий талқини кузатилади.

Дино Кортэ ва Зоҳид Яқин аъмоллари қаватлар орасида сарҳисоб қилинади. Ёзувчи Зоҳид Яқиннинг юқори қаватларга бирма-бир чиқишини, тўртинчи қаватдан олтинчи қаватга кўтарилишини атрофлича изоҳламайди. Аслида Зоҳид Яқиннинг умри олтинчи қаватда ниҳоя топади. Еттинчи қаватда руҳоний манзара акс этади. Зоҳид Яқинга бириктирилган ҳамшираларнинг исми ҳам рамзий маъно касб этади.

Мужоҳида – арабча “ҳаракат қилмоқ”, “бор кучини ишга солмоқ”, Мушоҳида – арабча “бир нарсга гувоҳ бўлмоқ”, “бир нарсга қарамоқ” маъноларини англатади. Мужоҳидлик, мушоҳидлик, шавққа тўлиш, жон-руҳ билан боғлиқ ҳодиса. Ёзувчи инсон руҳияти тасвири олд масала қилиб қўйганлиги учун ҳам рамзларга ишора қилади.

Зиналарнинг ҳар бир пиллапоясида Зоҳид Яқин ҳаёти сарҳисоб бўлади. Бутун кучини ишга солиб юқорига кўтарилаётган паллада Мужоҳиданинг учраши қаҳрамоннинг ўзини мужоҳидга айлантиради. Ёзувчи ҳар бир хонадаги радиога эътибор қаратади. Бу детал қаҳрамонга куйи қаватларда тез-тез керак бўлгани эслатиб ўтилади. Аммо у олтинчи қаватда қаҳрамонга ортиқ зарур бўлмайди. Чунки, “қулоғига жуда сокин ва жозибадор мусиқа садоси куйила бошлади”. Ниҳоят, ёзувчи талқинидаги еттинчи қават касалхона билан боғлиқ эмас эди. Бу персонаж тилидан айтилган, фаришталаргагина насиб этадиган қават эди. Адиб Зоҳид Яқиннинг руҳлар оламидаги оний лаҳзалари тасвирида муайян даражада илмий ҳақиқатга асосланади.

Инглиз олими доктор Раймонд Моудининг “Ўлимдан кейинги ҳаёт” асари ўлим ортидаги ҳолат ҳақида маълум тасаввур уйғотади. Олим кўп фактларни ўрганиш натижасида қуйидагиларни аниқлайди:

1. Руҳ содир бўлаётган нарсаларни эшита олади.
2. Осойишталик ва оромни ҳис қилади.
3. Шовқин эшитилади. Бу шовқин ёқимсиз бўлиши ёки мусиқага ўхшаш ёқимли бўлиши ҳам мумкин.
4. Руҳ танадан ажрагач, туннелдан кетиши мумкин.
5. Танадан ташқарида ўзини кузатиши мумкин.
6. Шаффоф зотни ёки ёрқин нурни кўриши мумкин [4:118].

Айтиш мумкинки, Зоҳид яқиннинг ўлимдан кейинги ҳолати ёзувчи томонидан ўйлаб топилган эмас, балки ҳаётий ҳодисанинг бадииятда акс этишидир.

Қ.Йўлдошев “Жимжитхонага йўл” ҳикоясига тўхталар экан, “энг пастки қаватнинг Кортэга қоронғи кўриниши, “Жимжитхонага йўл”да эса Зоҳид Яқинга сўнгги қаватнинг оппоқ нурга буркангандай туюлиши икки хил эътиқод вакилининг ўзига хослигидан келиб чиқадиган жихатлардир. Яъни Кортэ учун бу дунё билан ҳаёт тамом бўлади. Зоҳид Яқин эса энди бошланаяк нурли ва абадий ҳаётдан умид қилади. Бошқача айтганда, Ботиш вакилини ўлим маҳв этади, Чикиш аҳлини ўлим юксалтиради, мақсадга яқинлаштиради [2:111]”, – деб ёзади ва маълум маънода улар эътиқодидаги турфаликка эътибор қаратади.

Бадий адабиётда қаҳрамон ўлими билан боғлиқ талқиннинг ўзгача енгил юмор туғдирувчи ҳолатлари ҳам мавжуд. А.Қаҳҳор ижодидан бошланган бу анъана Саид Аҳмадининг “Сағана” ҳикоясида чўққига кўтарилади. Ҳикоя ҳар қанча кулги уйғотмасин, унда инсонни тафаккур қилишга ундовчи асос – фоний дунёнинг бебақолигини кулги билан тасдиқлаш муҳим. “Ўлик деган ўз иззати билан кафанига ўралиб, тобутда

кимирламай ётгани дуруст бўларкан. Тобут йўлакда, кафан ғассолнинг елкасида. Аммо мурда ҳовлида келган-кетганларга қўл қовуштириб, деразадан патнис узатиб, қўнғил сўраганларга: “Бандалик экан, қандок қилай...” деб юрса, жуда хунук кўринар экан”, деб бошланади ҳикоя. Ана шундан сўнг қаҳрамонга очиқ муносабат билдирилади. Бу муносабат ёзувчининг изоҳи билан навбатма-навбат тўлдириб борилади. Саид Аҳмаднинг ҳикояси гарчи юморга бой бўлса-да, унда инсон табиатига хос иллатлар фош қилиб борилади, чунончи инсоннинг бир умр тирикчилик исканжасида

ўзини ўтга-чўтга уриши ўлим қаршисида арзимас нарсаларга айланиши билан тасдиғини топади.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, адабий қаҳрамонни турли синовлар билан тасвирлаш, бадий адабиётга ўлим мотивини дадил олиб кириш инсоннинг икки йўл ораллиғида турганлигини ҳар дамда ҳис қилиши, айни вақтда ҳаёт деб аталмиш улкан неъматни саодат ўлароқ қабул қилиш ва шунга муносиб равишда умр кечириш аслида инсоннинг олий бахти эканлигини англатишдир. Олий бахт мезонини ўзида топган одам учун ўлим кўркинчи эмас, балки саодатдир

Адабиётлар

1. Аҳмад С. Офтоб ойм. Қорақўз мажнун. – Т.: “Ўзбекистон”, 2001.
2. Йўлдошев Қ. Ёниқ сўз. – Т.: “Янги аср авлоди”, 2006.
3. Масахико Ш. Бир мўмий кундалиги (Инглиз тилидан А.Обидов таржимаси) ziyo.uz.com.
4. Моуди Р. Ўлимдан кейинги ҳаёт. – Т.: “Меҳнат”, 1992.
5. Чўлпон. Адабиёт надур. – Т.: “Чўлпон”. 1993.
6. Ғазолий Абу Ҳомид. Ўлимни эслаш китоби. – Т.: “Мовароуннаҳр”, 2004.

РЕЗЮМЕ

Мақсуд мақолада шахс фожиаси талқинида бегоналашув масаласи қай ўринда тургани тадқиқ қилинади. Шундан келиб чиқиб, шахснинг ижтимоий ҳаётда ўрнини йўқотиши кўп ҳолларда фожа билан яқунланиши бадий асарлар учун асос бўлгани кўрсатиб берилган. Шахснинг ўзидан ва жамиятдан бегоналашув кўп ҳолларда уни тафаккур қилувчи инсонга айлантириши, баъзан эса уни фожиавий қўламда акс этишига туртки бўлгани мақола марказига олинган.

РЕЗЮМЕ

В статье исследуется роль отчуждения в интерпретации личной трагедии. Таким образом, было показано, что потеря места в общественной жизни, которая часто заканчивается трагедией, является основой зарождения произведений искусства. В статье акцентируется внимание на том, что отчуждение индивида от самого себя и общества часто превращает его в мыслящего человека, а порой заставляет задуматься в трагических масштабах.

SUMMARY

This article deals with the concept of isolation out in interpretation of individuals tragedy. There by, it is found that losing position in society may lead to tragedy and also one of the main key of creating masterpiece of out. The article focuses on self-alienation concept of individuals, so that society transforms them as thinkers, and sometimes it evokes to think in tragic scale.

ҚАРАҚАЛПАҚ ХЭМ ҚЫРҒЫЗ ПРОЗАСЫНДА ЭДЕБИЙ ТАСИР ХЭМ ТИПОЛОГИЯ

Ж.О.Каниязова - филология илимлари бойынша философия докторы
Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: ёзувчи, наср, қисса, роман, образ, қаҳрамон, драматизм, психологизм, ретроспекция, композиция, сюжет.

Ключевые слова: писатель, проза, повесть, роман, образ, герой, драматизм, психологизм, ретроспекция, композиция, сюжет.

Key words: writer, prose, story, novel, image, hero, dramatic effect, psychologism, retrospection, composition, plot.

Қырғыз жазыўшысы Ш.Айтматов халық фольклорының эпикалық дәстүрлерин үйренип, прозалық дәретпелери сюжети синдиреди. Соның менен дүнья әдебиятының жаңаша эпикалық образ жаратыў тәжирийбесин өзлистерип, өз дәретіўшилигинде синтезлеп, қырғыз прозасына миллий дәстүрлери ишинде жетилскен жаңаша сўретлеў усылларын алып киреди. Тынымсыз изленислер нәтижесинде жазыўшы дәретіўшилигинде жүзеге келген тек ғана оның стилин белгилейтуғын сўретлеў усыллары қәлиплести хэм өз дәўиринде-ақ түркий халықлары жазыўшылары ушын Ш.Айтматов дәретіўшилиги үйрениў мектебине айланды. «Ш.Айтматов дәстүрлери», «Айтматов сўретлеў усылы», «Ш.Айтматов мектеби» сыяқлы терминлер пайда бола баслады.

Жазыўшы Ш.Сейтов та Ш.Айтматов мектебинен тәлим алғанлығын тастыйықлайды: «70-жыллары Ш.Айтматов дәретіўшилиги лирикалық прозаның мектебине айланды. Ең дәслеп мен де усы мектептен тәлим алдым. Мен Айтматовтан конкретликти, көркем прозада лирикадағы сыяқлы сезимлер аркалы оқыўшылардың ишки дүньясына қозғаў салыўды, қаҳарманлардың ишки дүньясын күшейтип сўретлеўди, олардың психологиясына кирип барыў жолларын үйрендим. Әлбетте, жазыўшы тек бир ғана автордан үйренбейди, деген менен маған Шыңғыстың бергени көп. Мен оны көркем дәретіўшиликте Дж.Лондон, П.Мериме, Л.Толстой, М.Шолохов, М.Әүезов, Т.Қайыпбергеновлар менен бирге үлкен устаз санайман» деп жазған «Советтик Қырғызстан» газетасында (1982, 22-август).

Әдебиятшы Ж.Есенов жазыўшының «Шырашылар» Романындағы сюжетлик - композициялық сыпатлар да

Айтматовтың дәстүрлерине уқсас келетуғынлығын айтып өтеди [1].

Ш.Сейтов өз дәретіўшилигине Ш.Айтматовтың көркемлик тәжирийбелерин, қаҳарман образын ашып беріўдеги усыллардан, композиция қурыў, ўақыяны баянлаў усылларын дәретіўшилиқ пенен пайдаланған. Сонда Ш.Айтматов прозасында қандай усыллардан пайдаланды? Бул ҳаққында жазыўшының өз дәретіўшилиги туўралы жазған мақалаларында, автобиографиялық шығармаларында, сәўбетлеринде айтылады. Соның менен қатар, ең тийкарғысы, жазыўшы дәретіўшилигине илимий таллаў жүргизиў хэм ол туўралы жазылған илимий жұмысларды үйрениў аркалы бул сораўларға жуўап табыў мүмкин.

Изертлеўлерде дыққат аўдарғанда, жазыўшы Ш.Айтматовтың шығармаларында тийкарғы қаҳарман сыпатында жас өспирим бала, жас жигит, кексе жас әўладлары таңланған хэм оларға байланысы ўақыялар өзлери тәрәпинен айтып берилген. Ўақыялар үшінши бетте қаҳарманлардың еске түсириўлери формасында беріў тийкарғы қаҳарманы әдеўир жасқа барып қалған ғарры образы сўретленген шығармаларына тән болады. Биз үйренбекши болған Ш.Айтматовтың «Боранлы бәндирги» романында кейинги баянлаў формасы қолланылған. Жазыўшының бул романы 1979-жылы рус тилинде басылған болса, қарақалпақ тилине Узакбай Пиржанов тәрәпинен аўдарылп, 1993-жылы «Қарақалпақстан» баспасынан «Боранлы бәндирги» деген ат пенен китап етип шығарылады.

«Көркем сюжет қурылысының тийкарғы усылларынан бири сыпатында ретроспекция өткен хэм хәзирги ўақыттың жанлы байланысын көрсетиў имканын бе-

риўши кең «тарқалған» әдебий усыл» [2:108-113],- деп есаплайды Н.Шодиев.

Шыңғыс Айтматов прозасында ўақыяларға баянлаўшы ямаса персонаж бақлаўлары арқалы баха бериледи, тийкарынан өтмишине дыққат қаратады хәм дерлик көпшилик шығармаларындағы ўақыялар баянлаўшы тилинен бериледи. Персонаж өмиринде бир ўақытлары жүз берген ўақыя тийкарында сюжет курыў принципине әмел еткенде, олардың жүз берген ўақты менен әңгиме етиў ўақты бир-бирине сәйкес келмейди. Сюжет линияларының персонаждың хәзирги халатынан оның «өтмишине қарай қайтыўда» күтилмеген бурылысларға ийе болыўы дәретиўшиниң санасында елеслеген ўақыяның көркем моделин жаратыўда өзгеше стиль сыпатында жүзеге келеди.

«Эпикалық шығармада баянлаўшының объектив хәм субъектив көринислери байқалады. Биринши жағдайда баянлаўшы «қалыс бақлаўшы» дәрежесинде турып алып барады, яғный баянлаўшы ўақыяларға араласпайды, сүүретлеў предметине мүнәсибет ашық сәўлелендирилмейди; екіншисинде болса, керисинше ўақыялар «иштен бақлап» барылады, сүүретлеў предметине мүнәсибет хәм ашық бериледи» [3:252]. Шыңғыс Айтматов шығармаларына бул келтирилген силтемедеги екінши баянлаў формасы тән болып, «Боранлы бәндирги»де Боранлы Едигей, «Сәрўи бойлы Нигарым»да Ильяс хәм Байтемир, «Жамила»да Сейит ўақыялардың тиккелей қатнасыўшысы болып, басынан кеширгенлери хәм өзлери гўясы болған ўақыяларды айтып береді. Бул шығармаларда автор өзін бул гүрриңши-персонажлар «артына» қояды, ўақыяларды баянлаўды олардың өзлерине «тапсырады». Оқығанда бул шығармалардағы ўақыялар жанлы көз алдында өтип турады. Оқыўшы қахарман менен жақын болып қалады, қахарманның ишки кеширмелерин сезип, оның менен бирге қыйналып, бирге толғанады. Жазыўшы сүүретленип атырған ўақыялар ишинде, қахарман руўхында жасар екен, ол хеш ўақытта өзлигин жоғалтпайды. Яғный, өзи сүүретлеп атырған қахарман образына кире алады.

Шыңғыс Айтматовтың «Боранлы бәндирги» романы сюжети ретроспекциялық сыпатқа ийе болып, бунда бириншиден, бас қахарманның еске түсириўлери арқалы оның өтмиши қайта жанландырылса, екіншиден, қырғыз халқының аңыз-әпсаналары шығарма композициясына киритиледи. Демек, бул шығармада ретроспекцияланыў еки бағдарда әмелге асырылған.

«Боранлы бәндирги» романында Қазанғап ғаррыны Ана Бейит қәбирстанына жерлеў ушын жетемен дегенше Едигей бир әсирге тең ўақыяларды еслейди: Үкибала менен кеширген бахытлы күнлери, урыстан контузия кеселине шатылып келиўи; Қазанғап хәм хаялы Бекей оларға жәрдем қолын созғанлығы (Едигей хәм Үкибаланы Сарыөзекке алып келиў хәм шубат дәрतिңе шыпа болады деп, Ақбас хәм Қаранарды оларға атайды); Әбиўтәлип хәм Зәрипалардың Сарыөзекке көшип келиўи, Әбиўтәлиптиң Қубла Бабарияда немислер қолына тутқынға алыныўы хәм өмириниң ақырына шекем тутқынлық тәғдирине тамға сыпатында басылып, шегиркөз Таңсықбаев тәрәпинен Әбиўтәлип Қуттыбаевтың тек балалары ушын жазылған еске түсириўлерине сиясий айыппаў қойылыўы; Едигей Зәрипаның балалары Даўыл менен Ермеклерге әкеси Әбиўтәлиптиң соңғы илтимасын (теңиз ҳаққында айтып бериўи) орынлаўы, Зәрипаны жақсы көрип қалыўы, лекин буны сезген Зәрипаның билдирместен Сарыөзектен кетип қалыўы; Қазанғаптың баласы Сәбийтжан әкесине сай жақсы перзент бола алмаўы – хәмме-хәмме ўақыялар Боранлы Едигей есәўлері тийкарында шығармада образлы сүүретленеди. «Ана-Бейитке баратырған бул жолда Едигениң ядына хәр қыйлы нәрселер түсе берди. Көк жийектен көтерилген күнге қарап, ўақыт ағымын есапқа алып, Едиге ырыл-тырыл тиришиликти, өткен-

кеткенди ойлай берди. Оның ядына нелер түспеди дейсең!» [4:102]. Мине, усы тақылеттеги қахарманның еске түсириўлерин байланыстыратуғын синтаксислик структуралар шығарма композициясынан кең орын алған.

Шыңғыс Айтматов прозасына тән болған ретроспекциялық усылды қарақалпақ жазыўшысы Шаўдырбай Сейтов дәретиўшилиқ пенен өзлестиреди хәм өз дәретиўшилигинде қолланады. Устаз жазыўшы Ш.Айтматов прозасында еске түсириўлер тек ғана бас қахарманға тән болса, Шаўдырбай Сейтов дәретиўшилигинде бир ўақытта, бир кеңисликте хәрәкет етип атырған бир неше персонажлардың психологиялық халатын, ишки ойларын бериў ушын қолланады. Мысалы, романның дәслепки бетлериндеги сүүретленген көринислер: ешекли ғаррыны ортаға алған Аман менен Ораз хәм оны аңлып қиятырған Ғарлылардың хәр қайсысы өз ойы менен бәнт. Ғарлы өзінен әдеўир алдында кетип баратырған үшеўин де өлтирип, өзиниң басының аўған жағына кетиўди, тыныш жасаўды ойлайды. Аман өткен өмирин еслеп, енди келешегі қандай болатуғынын ойласа, Ораз ғаррының үйине тезирек жетип, тамақ тойдырыўды ойлайды. Ал олардың айдаўында қиятырған Ёсжан ғарры биймәлел өткен күнлерин еслеп, өзиниң өмирде адамлардың пейли-ығбалын аңламай жасағанлығына өкинеди. Жазыўшы қандай да бир аўыр ситуацияға түскен қахарманның санасында өтмиш картиналарын (ўақыяларын) қайта тиклейди, яғный қахарманның яды ишки кеңислик болып, ондағы ўақыялар қахарманның еске түсириўлер болып, ол қахарман хәрәкет етип атырған орталық-сыртқы кеңисликтеги ўақыялардың раўажланыўын (қахарманның ис-хәрәкетлерин) психологиялық жақтан тийкарлап береді. Революцияны да, контрреволюцияны да мақулламайтуғын Ёсжан ғаррының өмириниң ең соңғы ақшамы астын-үстин болады. Қыпшақтағы әскер балаларынан хабар алыўға баратырған Ёсжан ғаррыны Байрамли сәрдардың нөкерлериниң тутып алып жөнсиз урып хорлаўлары, гелле қуны талап етип еки нөкерин қосып жиберіўи оның ишки дүньясына қозғаў салады. Бул ўақыя қахарман тәғдиринде үлкен бурылыс жасайды. Ёсжан ғарры өткен күнлерин еске түсире отырып, «мен хеш кимге тиймесем, маған ким тийеди» деген пикириниң қәтелигин түсинеди.

Шаўдырбай Сейтов «Шырашылар» романында Шыңғыс Айтматовтың дәретиўшилиқ усылларын туўрыдан-туўры қолланбастан, оларға белгили бир ўазыйпалар жүклейди. Мысалы, Ш.Айтматов қахарманның еске түсириўлеринен шығарма сюжетин дүзсе, ал Ш.Сейтов «Шырашылар» романында тек Ёсжан ғаррының еске түсириўлерине бундай функция жүкленеди. Ал басқа Ғарлы хәм Аманлардың еске түсириўлери арқалы олардың өтмишин қысқа бериў арқалы, олардың қандай адамлар екенлигин көрсетпекши болады. Әсиресе, жазыўшының бул максети Аманның еске түсириўлеринде анық көзге тасланады: «Күнлердиң күнинде Аман өзиниң қәлесин-қәлемесин, нөкер болып кеткенин Ораздың озбырлығынан көреді. Шаржаўдағы шойынжолшылар менен болған төбелесте Ораз шаўдырлардың бир жигитин өлтирип, обаға қашып келип еди, қанның ийеси мылтығын оқлап келгенде Ораз, абыра-ай, Жыланлы жақта жүр едидағы, орнынан ағасы Аманды тутты. «Иниң тутылғанша Шаржаўда домзақта боласаң» деди. Абайлап қараса, булар кек қайтарыўшылар емес, хукиўмет адамлары екен. Ташаўыздан өте берген жерде бир топар атлы шығып, екеўин туўрап-туўрап таслады. Қолын шешип қутқарғанлар Аманды обасын қайтармады. «Қайтқын келсе қайт, - деди усы күнги сәрдары Байрамәли сыңар көзин мысқыллы түрде сығырайтып. – Мойнында еки қызыл шәйтанның қаны бар, оларды қайерге, кимге, не ушын жумсағанын жумсаған адамлары жақсы биледи... ». Әне, ол усы сөз бенен қалды да барды. ... » [5:8-10].

Шығарма қахарманы Аман жолда киятырып өткен өтмиши ҳаққында ойлап, өз жүрисиниң мәниссизлигинен налып киятыр еди. Соның менен бирге, бул еске түсириўде иниси Ораздың өтмиши ҳаққында, баспашыларға косылып қалыў себеpleri берилген.

Және бир өзгешелик, Ш.Сейтовтың жаратқан Есжан ғарры образына байланыслы еске түсириўлер қахарманың соңғы мәўритлерине туўра келсе, Ш.Айтматовтың романында Боранлы Едигениң тәғдири басқаша. Онда өмир даўам етеди. Шаўдырбай Сейтов қахарманлардың еске түсириўлерин баянлаўда үшінши бет формасынан пайдаланады ҳәм шығармада авторлық шегинислер көп ушырайды. Мысалы, китаптың 56-57 бетлеринде ҳәм т.б.

Есжан ғаррының еслеўлеринде қызыллар командири Кумингер менен ушырасыўы ҳәм оны өлимнен аман алып қалыўы, баласы Досжанның Қыпшақтағы казармасына барыўы, қоңсы баласы Аллаяр менен сөйлесиўлері, дәрйада шырашылық еткен күнлері, еки үйден ибарат аўылдың ғалма-ғаллы күнлері, қайық урланыў уақысы, жаслық дәўири берилсе, соған параллель қахарман ҳәрекет етип турған уақыт уақыялары сүүретленип барады.

Демек, Ш.Сейтовтың дәретиўшиликтеги бул сыяқлы изленислери өзине тән стилин пайда етеди. Соның менен бирге көркем уақыт ҳәм көркем кеңислик

категорияларының сәйкеслигин «өзгертеди».

Қарақалпақ әдебияттануында изертлеўшилер қарақалпақ прозасында лиризм ҳәм психологиялық сүүретлеў усылларының қолланылыўын Ш.Айтматов дәретиўшилиги тәсири сыпатында бағалайды. Биз таллаўға тартылған Ш.Сейтовтың «Шырашылар» романында да автордың индивидуаллығын бийкарламаған ҳалда Ш.Айтматовтың дәретиўшилиги тәсириндеги шығарма сыпатында бағаланады.

Деген менен жазыўшылар жаратқан шығармаларда бир-биринен айырмашылыққа ийе: Ш.Сейтов романда қахарманың өмириниң ақырғы күнлері, соңғы мәўритлеринде өткен өмирин еске түсириў арқалы инсанның өзін-өзин аңлаўға умтылысларын берсе, Ш.Айтматов қахарманы Боранлы Едигей пүткил адамзат тарийхындағы зулымлықларды ҳәўиж алыўы нәтийжесинде инсанның өзлигин жоғалтып мәңгүрге айланыўы проблемасы ҳаққында бас қатырады ҳәм автор бул проблеманың жүдә қәўипилигин халық арасындағы аңызлар арқалы және де тереңирек «түсиндирмекши» болады.

Солай етип, Ш.Айтматовтың «Боранлы бәндирги» романы менен «Шырашылар» романы тек сюжет дүзилиси ҳәм композициялық қурылысы жағынан ұқсас болып, ал мазмұны жағынан олар бир-бирине ұқсамайды.

Әдебиятлар

1. Есенов Ж. Алатаўдың бийик шыңы. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 2016.
2. Шодиев Н. Горизонты эпоса. –Тошкент: Изд-во лит. и. искусство. 1986, -С. 108-113.
3. Қуროнов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. –Тошкент: Академнашр, 2013, 252-б.
4. Айтматов Ш. Боранлы бәндирги. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1993, 102-б.
5. Сейтов Ш. Шырашылар. Роман ҳәм повесть. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1986, 8-10-б

РЕЗЮМЕ

Мақолада қарақалпақ ёзувчиси Ш.Сейтов ва қирғиз ёзувчиси Ч.Айтматов асарлари қиёсий таҳлилға тортилади. Таҳлиллар асосида ҳар икки ёзувчи асарларининг сюжет тузилиши, композицион қурилишига ҳос ҳусусиятлар аниқланади ва асарларидаги ўхшашлиқлар ижодий маҳорат ҳосиласи сифатида баҳоланади.

РЕЗЮМЕ

В статье даётся сравнительный анализ творчества каракалпакского писателя Ш. Сейтова и киргизского писателя Ч.Айтматова. На основе анализа выявляются сюжетная структура и композиционные особенности произведений обоих писателей, а сходство произведений оценивается как продукт творческого мастерства.

SUMMARY

The article provides a comparative analysis of the works of Karakalpak writer Sh. Seytov and Kyrgyz writer Ch. Aitmatov. Based on the analysis, the plot structure and compositional features of the works of both writers are determined, and the similarities in the works are assessed as a product of creative mastery.

«ШӘРИЯР» ДӘСТАНЫНЫҢ КӨРКЕМЛИК АЙРЫҚШАЛЫҚЛАРЫ

(Дәстанның тийкаргы идеясы, образлар системасы, сюжетлик-композициялық өзгешеликтері ҳәм көркемлик)

Ш.К.Кенесбаева – II басқыш таяныш докторанты

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: ғоя, чукур мазмун, юксак бадийлик, образ, сюжет мотивлари ва бадийлик, композиция ва бадийлик, бадий деталь, бадий тасвир воситалари, бадий услуб.

Ключевые слова: идея, образ, сюжеты мотива и творчества, композиция и творчество, художественная деталь,

Key words: idea, the deep thought, high artistic, image, plot motives and art, composition and art, artistic detail, artistic imaging tools, artistic style.

Хәр қандай көркем әдебият шығармасының, ол, мейли, фольклор, мейли, жазба әдебият шығармасы болсын көркем қунлылығы, биринши гезекте, оның идеялық мазмұнының, халықтың, яки жеке автордың көркем шығармада айтылажақ болған ой-пикириниң адамзаттың алдыңғы қатар дәретиўши ой-пикирлерине қалай үлес қосқанлығы дәржеси, яғный жоқары мазмұнлық сапасы, сол мазмұнды қандай көркем сөз ҳәм көркем образларда, қандай шийеленискен конфликтлер менен қандай форма ҳәм усылларда, қандай көркем детальлар ҳәм сүүретлеў қураллары арқалы қалайынша шебер сәўлендирип бере алғанлығы менен тығыз байланыслы болып келеди. Усы көзқарастан фольклор шығармаларының, соның ишинде биз сөз етежақ болған «Шәрияр» дәстанының көркемлик қурылысына бир нәзер таслауғын болсақ, онда көркемликте келтирип шығарыўшы белгилер сыпатында дәстан идеясы, ондағы образлар системасы, композициялық қурылыс ҳәм көркемлеў қуралларының орны

айрықша екенлигин көриўге болады. Себеби, жаманлықтың үстинен жақсылықтың, әдалатсызлық үстинен әдалаттың жеңиси, идеясы, усыған сай конкрет жаратылған қахарманлар образының жаратылыўында, олар арасындағы кескин гүреслер, конфликтлер арқалы өзінше ықшам форма, шебер композициялық қурылыс ҳәм көркем сүүретлеў қураллары ҳәм усыллары жәрде минде ашып берилип отырады.

Хақыятында да, «Шәрияр» дәстанының көркемлик өзгешелиги - ондағы қахарманлар образының халық тәғдири менен тығыз байланыслы сүүретлениўинде, халықтың руўхый әрманларын оғада шеберлик пенен берилиўинде көринеди. Бул болса, өз гезегинде, оның терең халықлық дәретпе екенлигинен дерек береді [1:304].

«Шәрияр» дәстанының композициясы оғада шебер қурылған. Дурыс, дәстан бийперзентлик мотивиниң көркем сүүретлениўи жағынан, яғный дәстан қахарманы Дарапшаның көп уақыт бийперзентлик азабын

шегип, акыр соңында уллы, бир кызлы болыуы ўақыясы менен басланыўы, Шәриардың тулпар атына ийе болыуы, оны пирлердің қоллап қуўатлаўы, батырлық атланыслары мотивлеріндеги сәйкесликлер бойынша «Алпамыс», «Қоблан», «Ер Шора» хәм тағы баска да қахарманлық дәстанларға бир қанша жақын келеди.

Деген менен, «Шәриар» дәстанының композициясы қарақалпақ халқының басқа көрнекли дәстанларына сәйкес келсе де, ондағы сүўретленген ўақыялар ағымының берилиўи олардан бир қанша парқ етип турады.

«Шәриар» дәстанында басқа дәстанлардағыдай қолына қурал алып, саўаш майданында өзін көрсетип, айрықша көзге түсип жүрген батырлық хәрекетлер сийрек. Бул дәстанда батыр азаматлардың ис-хәрекетлерин, қахарманлықларын сырттан бақлап сүўретлеўден гөре олардың ишки кеширмелерин, психологиялық ой-өрисин майдалап сүўретлеў басым. Мине, усы халат «Шәриар» дәстанын басқа қарақалпақ халық дәстанларынан пүткиллей айрықшаландырып турады. Мәселен, «Шәриар» дәстанының орайлық қахарманларының бири Шәриар менен Әнжимнің анасы Гүлшараның азаплы тәғдирин психологиялық усыл менен сүўретлеў дәстандағы үлкен жетискенликлер болып табылады. Сондай-ақ, «Шәриар» дәстанындағы айырым қахарманлардың ис-хәрекетлери басқа қарақалпақ халық дәстанлардағы образларға сәйкес келеди. Мәселен, патшаның залым тоғыз хаялы, мәккар мәстан кемпир, қарақасқа тулпар ат образлары типологиялық жақтан қахарманлық дәстанлардағы усындай образлар жүйеси менен үнлес келип отырады.

«Шәриар» дәстанының композициялық жақтан төрт бөлимге бөлиўге болады. Биринши - Шәриардың, Әнжимнің туўылыўы, екіншиден, оны таў арасында ана кийиктиң емизйўи, үшінши - тап туўған ата-анасындай көрип еки жетимди Шасыўар менен Ақдаўлеттиң асырап алыўы, төртинши - Шәриар менен Әнжимнің түрли машақатлар менен ер жетип, өз ата-анасы менен табысыўы.

Дәстанның композициялық қурылысы ықшам, ўақыялар избе-излик пенен шебер баянланады хәм бирин-бири көркемлик жақтан толықтырып барады.

Улыўма алғанда, дәстандағы хәмме ўақыялар бас қахарман Шәриардың этирапына жәмленген хәм хәр бир ўақыя соған байланыстырылып баянланып барылады.

«Шәриар» дәстаны басынан аяғына шекем гуманистлик идея менен суўғарылған. Әдиллик пенен әдилсизлик, жақсылық пенен жаманлық араларындағы гүрес дәстанның тийкарғы өзегин қурайды. Улыўма алғанда, олардың арасындағы қыян-кески гүрес гуманистлик туйғылардың жеңиси менен тамамланады. Бундай шешим қарақалпақ халық аўызеки дәретиўшилиги дәретпелериниң демократиялық, реалистлик бағдарын белгилейди.

«Шәриар» дәстанында басқа қарақалпақ халық дәстанларындағыдай қырғын саўаш көринислери жоқ, буның орнына онда, көбинесе, мифологиялық-ертеклик мотивлер басым келип отырады. Бирақ, бундай сюжеттик қатламларды көплеп пайдаланыў дәстан қахарманларының психологиялық ишки сезимлерин ашып көрсетиўге хеш қандай кесент келтирмейди.

Дәстанның тийкарғы қахарманларының бири Гүлшараның көрген азаплары қандай тыңлаўшыны болса да тебрendirмей турмайды:

-Бийганаман, бийгана,
Бахты кара дийўана,
Перзентинен айырылған,
Ялғаншы пәний дүньяда,
Бармекен мендей мұптала,
Шаппай-желмей майрылдым,
Жез қанаттан қайрылдым,

Қуда берген перзентимнен,
Көп күн болды айрылдым. [2:35]

Гүлшараның бул зарланған ананың трагедиялық кеширмелери халық арасына кеңнен мәлим. Бул ырғақ «Алпамыс» дәстанындағы Гүлпаршын сулыўдың Алпамыстың тулпары Байшубардың мойнынан кушақлап турып, өз сүйгенин жоқлаған жерин еске түсиреди. Деген менен, бунда ананың сезиминиң күш – қүдирети ишки кеширмелердің терең толғаныўлары арқалы өзінше бир психологиялық жобада ашып бериледи.

Хәқыйкатында да, «Шәриар» дәстанында перзенттиң ата-анаға, ата-ананың өз перзентине деген сүйиспеншилиги, мұхаббаты оғада терең сүўретленген. Бундай көринислер өткир образлы қатарлар арқалы бериледи. Сондай-ақ, жаңа туўылған нәрестелерге зулымлық ислеген тоғыз ханым менен мәккар мәстан кемпирден хаслы хайўан ана кийик анағұрлым артық болып шығады:

Еки бирдей яш бала,
Сөйлерине тили жоқ,
Инғалайды жылайды,
Алтын баслы бул кийик,
Балаларға пәрмана болады,
Ағзы менен суў берди,
Емшегинен сүт берди,
Балларды кийик бағып қала берди. [2:41]

Бундай адамның жүрегин еритип жиберетуғын қатарлар «Шәриар» дәстанында оғада көп. Мәселен, меҳрибан ана Гүлшараның көп жыллардан соң азаптар менен көрискендеги баласы Шәриар менен сөйлескен сөзлерине қараң. Бунда меҳрибан ананың қаншелли аппақ жүрек сезимлери өз саўлелениўин тапқан :

Белиме салған я потам,
Жаратқан кеширгей, болса қатам,
Көре алмай қалған изимде.
Атам ба едиң сен?-деди.
Шәриар жуўап бермеді.
... Қан аралас сүт берген,
Аязлы күни айланған,
Жылағанда оянған,
Зар-зар жылап бозлаған,
Ақ сүт берген жан анам,
Анам ба едиң сен?-деди,
Шәриар жуўап бермеді.
Ямаса:

Еренлер түсима енген,
Қолыма еки гүл берген,
Шеп қолыма бир гүл берген,
Буның хаслы нашар деген,
Аты Әнжим пери болсын деген,
Емшек сүтке тоймай қалған,
Құндағында ғайып болған,
Әнжим бе едиң сен? - деди,
Шәриар жуўап бермеді.
Еренлер түсима енген,
Қолыма еки гүл берген,
Оң қолыма бир гүл берген,
Буның хаслы ул деген,
Емшек сүтке қанбай қалған,
Дийдарына тоймай қалған,
Құндағында ғайып болған,
Айналайын атыңнан,
Шәриармедиң сен?-деди.
Шәриар жылап қоя берди. [3:216-218]

Бунда ана менен баланың ада болмайтұғын сағынышы туйғылары көринип тур.

Өтенияз жыраў хәм Құламет жыраў «Шәриар» дәстанының ўақыяларын баянлаў барысында нақыл-мақалларды оғада орынлы пайдаланады. Дәстанда айтылған хәр бир нақыл-мақал қахарманлар образын ашыўға, олардың алдына қойған мақсетлериниң қандай екенин көрсетиўи үлкен жәрдем етеди. Мәселен, «Ат

басындай сом жүрек ханаға сыймай туўылады», «Дүньясы қурысын нетейин, бул журтты талақ етейин» хэм т.б.

«Шәрияр» дәстанындағы және бир айрықша көзге түсетуғын нәрсе-қахарманлардың портретин жасаудағы жыраулардың шеберлиги. Әсиресе, бул усылда хәр қандай қахарманның тек сыртқы келбети ғана көрсетилмейди, ал ондағы портретлик сыпатлар қахарманның ишки кеширмелерин бериудің де өзінше бир усылы болып хызмет етеди.

«Шәрияр» дәстанындағы қахарманлардың портретлерине қарап, олардың қандай тайпадағы адамлар екенін ап-аңсат билип алыуға болады. Дәстандағы қахарман портретлері аўызеки халық дәретиўшилигинин бай усыллары тийкарында дәретилген. Хәр қандай жыраў өз тыңлаўшыларына күшли тәсир етиў ушын халықтың бай тилиндеги ең ағла теңеўлерди, литоталық, гиперболалық усылларды пайдаланады. Бундай усыллар айрықша қарақалпақ халқының салтанатлы үрп-әдет, салт-дәстүрлері менен миллий психологиясын бериўде өнимли қолланылады. Мәселен, Шахидарап патша шикәрден келгеннен кейін хаялы Гүлшараның күшик пышық туўды деген хабарын еситкенде, оған инанбайды. Жыраў патшаның бундай еки ойлы кеширмелерин былай сүўретлейди.

«Патша ойлады, уламаны қозғап нетейин, қорран-дозды қозғап нетейин, усы алтмыш еки хәмелдардан-ақ сорап көрейин деп қыял етти:

Хан қасында бөрилер,
Бөримен деп жүргенлер,
Бирин-метер, бириң-дийўан,
Қусбеги, инақ, ўәзирлер,
Қәне, адамзат әўлады,
Ийт пенен пышық баласын,
Туўғанлығын көрдиңиз бе,
Болмаса еситип билдиңиз бе,
Хабарын бериңлер, -деди».[2:33]

Патша дәслепп инанбаса да, соңынан өсекке ерип, сүйикли қостары Гүлшараны қатты жазалайды. Бул қатарларда патшаның сыртқы көринисі сүўретленбесе де, оның ерме, онша ақыллы емес шахс екенін билиўге болады. Сондай-ақ, қахарманның сыртқы хәрәкетлері оның ишки психологиясын ашып көрсетеди. Мәселен, Гүлшараның елден шығарып жиберилгендеги өзін өрден ыққа урып, жанын қоярға жер таппай жүрген хәрәкетлері оның перзентинен айрылғандағы ишки дәртілеринен дәрек берип турады:

Пешин белге шалады,
Таяғын қолға алады,
Өрме қумды өрмелеп,
Еспе қумды еспелеп,
Жолға раўан болады,
Бийик-бийик нурадан,
Суўлар аққан жырадан,
Таўды, қумды аралап,
Бир күн жүзи толады,
Ел таппады Гүлшара,
Үш күни жүзи толғанда,
Бир елатқа келеди,
Қәлендер болып Гүлшара,
Хәр есикке барады,
Бийганаман, бийгана,
Бахты қара дийўана,
Перзентинен айрылған,
Ялғаншы пәний дүньяда,
Бармекен мендей мұптала,
Шаппай жемей майрылдым,
Жез қанаттан қайрылдым,
Қуда берген перзенттен,
Көп күн болды айрылдым. [34-35]

Жоқарыда келтирилген мысаллардан бийгана, залымлық пәнжесине мұптала болған мехрибан ананың

жүрек елжиретерлик психологиясы оғада терең ашылады.

«Шәрияр» дәстанында да қарақалпақ халқының басқа да уллы дәстанларындағыдай сатира хэм юморлық элементлер оғада орынлы пайдаланылады. Бул қахарманлардың унамсыз тәрәплерін ашып бериўде айрықша хызмет атқарады. Мәселен, Шахидарап патшаның тоғыз ханымының кәнизегиниң ис-хәрәкетине бир көз жуўыртып көрейик.

«Кәнизек ертең ерте турды. Тилладан дүнди арқалап сархаўыздың бойына барды. Дүнди суўға толтырып, майданға шығарып қойды. Арқадан даўыл турды, кәнизекти куда урды. «— Меннен жақсы адам бар ма, оған қарар айнама бар ма? Бастан сыйпар байым бар ма, оған қарар айнама бар ма? Басыма ораған алўан қасым бәлентпекен, пәспекен, қыйсыкпекен, дүзиўмекен? Хошреймекенмен, я нахошреймекенмен? Суўға өзимди бир қаратып көрейин», — деп қыял қылды. Келип суўға қарады, суўға қараса:

-Қарағай бармақ,
Жез тырнақ,
Дәлли көңли,
Көзи ойнақ,
Ап-аппақ,
Юпка додақ.

Бир хошрей кәнизек болды. «— Хаў, мен ғой суўға қарап едим, суўда хоширей көринип, мен бир сулыў кәнизек болдым-ғо. Енди дүндеги суўды көрейин.» деп қыял етти. Өне, келип дүнге қарады. Дүнге қараса, көзи дуздай, мурны биздей, қуабатурқы персиян шоры қәддине келди [2:39]. Сондай-ақ, «Шәрияр» дәстанында басқа қарақалпақ дәстанларында ушырасып отыратуғын дәстүрий улыўмалық қатарлар баршылық. Соның менен бирге, дәстанда қахарманлардың пирлерге, әўлийелерге сыйыныўы олардан медет сораўы да көпшилик қахарманлық дәстанлардағы усы мотивлер менен үнлес болып келеди. Мәселен, қойдың пири шопан ата, малдың пири зәңги баба, сондай-ақ қырық шилтер ғайып еренлер, Қызыр Ильяс пир т.б. пирлерге сыйыныў мотивлері «Шәрияр» дәстанында да көринеди.

«Шәрияр» дәстаны—халықлық дәрәтпе. Оны жырлаған жыраулар дәстанды халықлық көзқарастан жырлаған. Дәстанның тилинде улыўма қахарманлық дәстанларға тән болған дәстүрий теңеўлер, гиперболалар, эпитеттер көп пайдаланылады. Хәр қандай сүўретлеў қураллары «жыраулар тәрәпинен образ жасауда бийпарўа қолланыла бермейди. Дәстанда хәр бир сөз, хәр бир көркемлеў қураллары көркем образдың анаў яки мынаў қырларын ашып бериў ушын қолланылады. Мәселен, дәстандағы теңеўлер қахарманлардың сын-сыпатын, портретин көрсетиўде кеңнен қолланылады. Бул қахарман образын, оның басқа да белгилерін ашыўда да үлкен хызмет атқарады. Әсиресе, гиперболалық сыпатта сүўретлеў дәстанға айрықша көркемлик бағышлайды. Бул дәстандағы мәстан кемпир образында анық көринеди. Сондай-ақ фантастикалық элементтер, эпитеттер өз орнын тапқан. Дәстанда да метафора, метонимияларда көплек ушырасады.

«Шәрияр» дәстанының қосық қурылысы, басқа дәстанлардағыдай жети-сегіз буўынлы термә-толғаулардан, төрт қатарлы он бир буўынлы қосықлардан ибарат. Дәстандағы жети-сегіз буўынлы термә толғаулар ўақыяларды сүўретлеўде, ал төрт буўынлы, он бир буўынлы қосық қатарлары, көбинесе, қахарманлардың монолог, диалогларында қолланылады.

«Шәрияр» дәстанында басқа қарақалпақ дәстанларындағыдай қосық қатарлары бастан аяғына шекем қара сөзлер менен алмасып отырады. Қара сөзлер көбинесе узын-шубай ўақыяларды жыйнақлы, түсиникли етип баянлаў ушын пайдаланылады. Бундай жағдайда жыраулар өз шеберлигиниң мүмкиншилигине қарай

кара сөзлерди тап қосықтай етип уйқастырып жырлайды хэм ҳәм уақыяларды оғада сулыў етип баянлайды.

Жуўмақлап айтқанда, «Шәриар» дәстанындағы ҳәр бир сөз, ҳәр бир образ, ҳәр бир мотив, ҳәрқандай форма, усыллар, сүүретлеў қураллары, композициялық бирликлер ҳәм көркем тил ҳәр қайсысы өз орнында өзінше бир поэтикалық хызмет атқарып турғаны ме-

нен, ҳәммеси бир-бири менен тығыз байланысқан ҳалда өз алдына тутас бир көркемлик дүньяны келтирип шығарады. Бул болса, оз гезегинде, дастанның идеялық-көркемлик жактан бекем бирлигин, яғный айтқанда мазмунсыз форма, формасыз мазмун болмай-туғынын тәмийинлеп турады.

Әдебиятлар

1. Максетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем аўызеки дәретпелери. –Нөкис: «Билим», 1996.
2. Шәриар. Қарақалпақ халық дәстаны. Өтенияз жыраў варианты. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. XIII том. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1984.
3. Шәриар. Қарақалпақ халық дәстаны. Қуламет жыраў варианты. Көп томлық. XIII том. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1984.

РЕЗЮМЕ

Мақолада «Шәриар» достонининг бадий хусусиятлари Утанияз ва Қуламет жиров вариантлари мисолида кенг тахлил этилган. Шундай қилиб, ҳар қандай бадий асарда аниқ баён этилган, мохирона тасвирланган ўй-фикрнинг ҳам, ўз ўрнида қўлланилган ҳар бир сўзнинг, ҳар қандай образнинг, топқирлик билан тузилган композициянинг ҳам уринли танланган бадий шаклнинг, бадий тасвир воситаларининг катта кичик бир деталнинг ҳам бадий поэтик ходисани келтириб, чиқаришдаги роли бор деган хулосага келинади.

РЕЗЮМЕ

Художественные особенности эпоса «Шарьяр» подробно анализируются на примере вариантов «Утанияз» и «Куламет джирару». Таким образом, каждое слово, каждая гениальная композиция изображения, каждая хорошо подобранная художественная форма, все средства художественной выразительности, каждая большая и маленькая деталь, которая точно описана в любом произведении искусства, используются на своем месте. Сделал вывод, что это сыграло роль в индукции

SUMMARY

The artistic features of the «Sharyar» epic are extensively analyzed on the example of Utaniyaz and Kulamet jirau options. Thus, every word, every image ingenious composition, every well-chosen artistic form, every means of artistic expression, every large and small detail, which is precisely described in any work of art, is used in its place. Concluded that, it had a role in the induction.

ҚАРДОШЛИК МАВЗУСИДА ШЕЪРИЙ ТУРКУМ ЯРАТИШ ТАЖРИБАСИДАН

(И.Юсупов лирикаси мисолида)

Г.Қурамбоева – филология фанлари номзоди, доцент

Тошкент педиатрия тиббиёт институти

Таянч сўзлар: шоир, шеърят, лирика, бадий туркум, ижодий ўзига хослик, адабий мавзу, ғазал жанри, поэтик образ.

Ключевые слова: поэт, поэзия, лирика, художественный цикл, творческое своеобразие, литературная тема, жанр газелл, поэтический образ.

Key words: poet, poetry, lyrics, art cycle, creative originality, literary theme, gazelle genre, poetic image.

Ўзбекистон Қахрамони, Ўзбекистон ва Қорақалпоғистон халқ шоири Ибройим Юсупов ижоди ўзбек китобхонларига яхши таниш адиблардан бири. Муаллифнинг “Булоқлар қайнаганда”, “Олтин қирғоқ”, “Сахро орзулари”, “Чўл тўрғайи”, “Раҳмат, сенга замоним”, “Қоратол”, “Менинг йигит вақтим, сенинг киз вақтинг” каби шеърый тўпламлари Ўзбекистонда босилиб чиққан. Шоирнинг ўзбек тилида чоп этилган сўнгги тўпламларидан бири “Сўфитўрғай салом” (2015) деб аталади. Китобга кирган шеърларни Зулфия, Шухрат, А.Орипов, М.Али, Ҳ.Худойбердиева, Ж.Жабборов, О.Матжон, Ҳ.Шарипов, Н.Нарзуллаев, Р.Парфи, О.Ҳожиевадек халқ шоирлари, шунингдек, А.Абдураззоқ, М.Жалил, Я.Қўчқоров, М.Аҳмад каби турли авлодга мансуб тажрибали ижодкорлар ҳар хил даврларда ўзбек тилига ўгирган. Ўзбекистонда И.Юсупов шеърятига қизиқиш катта. Бунинг сабаби бор, албатта. Шоир ўзбек адабиётига, ижодкорларига ғоят яқин қалам соҳибларидан эди. Қорақалпоғистонда ўзбек адабиётини тарғиб қилишда ҳамиша фаоллик кўрсатган, шоирлари ва ёзувчилари билан дўстона муносабатлар ўрнатиб, икки адабиёт алоқаларига муносиб ҳисса қўшган И.Юсупов эди. Иккинчидан, шоир лирикасида Ўзбекистон мавзуси бошқа қорақалпоқ адибларига нисбатан кенг ёритилган. У лириканинг қайси жанрига қўл урмасин, дўстлик ва қардошлиқ мавзусини четлаб ўтган эмас.

И.Юсупов ўзбек ҳаётига доир лириканинг турли жанрларида ўттизга яқин шеърлар ёзган. “Ўзбекистон”, “Ўзбек сози”, “Бир гул уздим Чирчиқ бўйида”, “Тошкентлик шоир дўстларимга”, “Қизинг гўзал бўлсин, шоира бўлсин”, “Хивалик гўзал”, “Навоийга”, “Улуғбек хотирасига”, “Хоразмга”, “Мен Тошкентни соғинаман кўрмасам”, “Кел Беруний боғларига” ва яна ўнлаб шеърлар борки, ҳар бирида қорақалпоқ шоирининг бадий эстетик туйғулари, дўстликнинг ижтимоий-маърифий аҳамияти ҳақидаги фикрлари

ўқувчига завқ беради, фикр дунёсини бойитади. И.Юсупов мавзунини шунчаки қуруқ, таъсирсиз ифодалар билан таърифламайди, балки ҳеч бир шоирда учрамайдиган, бир ўқишда ёд бўлиб кетадиган бадий компонентларда талкин этадики, шоирнинг топқирлигига тан берасиз. Кичкина бир мисол фикримизни тасдиқлай олади.

*Томиримизда туғишганлик қонимиз бор қотишган,
Ота-бобо бир нон топса, бирга бўлиб тотишган.
Халқимиз бор бир дарёнинг икки бўйида туриб,
“Ассалому алайкум!” деб носвой сўраб отишган.*

Ёки:

*Бир қора қалпоқ остида икки кўзнинг бирисан,
Қийматлик қўшимсан сен, қозон-товоқ олишган.¹*

Мисоллар шоирнинг “Хоразмга” шеърдан олинди. Мазкур парчанинг ўзидаёқ ҳаётнинг ихчам бир манзараси кўз олдингизда гавдалангандек бўлади. Хоразм ва қорақалпоқ халқларининг қўни-қўшилиги, биродарлиги ҳақида кўп шеърлар ёзилган. Лекин ҳеч бир шоир бу дўстликни, унинг тарихи ва бугунини И.Юсуповчалик “бир нон топса, бирга бўлиб тотишган” ё “бир дарёнинг икки бўйида туриб, носвой сўраб отишган” ёки “бир қора телпак остида икки кўз” ёхуд “қозон-товоқ” олишган халқлар тарзида, бетакрор образли шаклда таърифламаган бўлса керак. Бу шеърятда халқларимиз дўстлигини ёритишнинг чинакам бадий кашфиёти, шоирнинг маҳорати

¹ Ибройим Юсупов. Сўфитўрғай салом. Тошкент, 2015., 30-бет. Бундан кейинги таҳлилга тортилган шеърларнинг барчаси шу китобдан олинди. Юқорида қайд этганимиздек, шеърларни атоқли ўзбек шоирлари ўгирган. Таржималарни аслиятга солиштириб кўрдик. Яхши таржима қилинган. Жиддий камчилик борлигини сезмадик. Шунинг хисобига олиб, таҳлилда асл нусхадан эмас, таржималардан фойдаланишни афзал билдик. (Г.К.)

белгиси. Маҳаллий-миллий колорит талқинининг бетакрор кўриниши.

И.Юсупов шеърлари оддий, самимий, лекин фалсафий маъно талқини чуқур. Муаллифнинг образли фикрлаш тарзи мукамал, чиқариладиган хулоса ҳам ғоят ибратли. Ўзбекистон ҳақида кўп шеърлар ўқиганмиз, қасидалар битилган. И.Юсупов ҳам бу мавзуга мурожаат этди ва бошқа шоирларга ўхшамайдиган “Ўзбекистон” деган шеър ёзди. Ўзбекистонни қорақалпоқ шоири қалби, ижодий тамойиллари асосида таърифлади. Шунинг учун ҳам у ўзбек шоирларининг Ўзбекистон ҳақидаги шеърларининг ҳеч бирини такрорламайди. Шеър йигирма банд. Уни қасида жанри намунаси дейиш ҳам мумкин. Шеърда Ўзбекистоннинг бетакрор салоҳияти, табиатию одамлари, шаҳарларию кишлоқлари, меҳмондўстлик фазилати қорақалпоқ шоири қаламида янада кўркам, янада жозибадор, ўзгача жаранглайди. Улуғбеги Навоийларни берган диёр, Тошкент, Хоразму Бухоро, Андижону Фарғонага маскан бўлган ўлкани шундай улуғлайдики, ўқиган ҳар бир инсон шу юрт фарзанди эканлигидан фахрланади. Бу фикрларнинг қорақалпоқ шоири тилидан айтилаётгани шеърнинг аҳамиятини янада кучайтиради. Мавзунинг дўстлик ғоялари билан боғлаб талқин этилгани шеърнинг яна бир ютуғидир. Шоир шеърнинг бир жойида:

Ўзга эмас, ўз жонимсан,

Гўзал Ўзбекистонимсан –

деб ёзади. Ва яна бир бандда бетакрор сатрларни ўқиймиз:

Юртин севган ўзбекдан гар

Камроқ севсам бу ўлкани,

Қорақалпоқ дема мани...

Шоир бу мисраларни тил учида эмас, дилдан ҳис қилиб ёзганига шубҳа йўқ.

Шоир лирикасида Тошкент билан боғлиқ икки шеър бор. Бири “Тошкентлик шоир дўстларимга”, иккинчиси “Мен Тошкентни соғинаман кўрмасам”. Шеърлар мазмунан яқин, бири бирини тўлдирди. Биринчи шеър ўн икки, иккинчиси ўн уч банд. Биринчи шеър бағишлов йўлида ёзилган. Ойбек, Ғ.Ғулом, Миртемир, Зулфиялар билан бўлган учрашувлар, қувноқ давралардаги жўшқин суҳбатлар, фикр алмашувлардан олинган таассуротлар шеър мазмунини ташкил этади. Шоир сафдошларини соғиниб: “*Дўстларим, сизларсиз кўнглим хуш бўлмас, Баримиз бир богнинг булбулларимиз*” деб хитоб қилади. Озод Шарқ кизи Зулфия овозини, Ғ.Ғуломнинг жарангдор қаҳқаҳасини соғинганидан сўзлайди. Ўзбек шеърлятига меҳри бекиёслиги куйидаги мисраларда ёрқин акс этган.

Улуғ Навоийдан тортиб, бу кунги

Кенжа Абдуллага қадар ўйласам,

Ўзбек шеърляти бир дунё бўлиб,

Рухимда яшайди мисоли кўклам.

И.Юсуповнинг ўзбек адабиётига ихлоси, садоқати шу тарзда ифодаланар экан, иккинчи шеърда бу мавзу янги фикр, янги ғоялар билан бойитилади. Бу ердаги соғинчнинг моҳиятида ҳамқору ҳамнафас ижод қилган сафдошлари шеърлятини кўмсаётганидан шоир сўз очади. Мазкур шеърда ҳам Ғ.Ғулом, Ойбек, Миртемир, Зулфия исмлари учрайди. Булар ёнига Э.Воҳидов ва А.Орипов номлари ҳам қўшилган. Мустақиллик йилларида улар билан ўтган мушоиралар, тажриба алмашув жараёнлари тилга олинади. Шеърда ижод аҳлининг қуроли бўлмиш ўзбек тили ҳам улуғланади, туркий таркибнинг энг бой тили сифатида баҳоланади.

Навоий шон берган, Бобур шеър битган,

Машраб ғазал айтган бу тил бор бўлсин.

Бу тил учун Қодирийни ҳўрлаган,

Номардлар охирда хору зор бўлсин!

Шоирнинг дўстлик мавзусидаги шеърлари орасида ўзбек халқининг тарихий шахсларига бағишланган бир

неча шеъри бор. Муаллиф уларнинг тарихдаги ўрни хусусида ишончли фикр юрита олган. Олим бўлса, олимлик салоҳияти, шоир бўлса, шоирлик истеъдоди, санъаткор бўлса, санъат оламидаги талантига хос қирраларни юксак бадииятда, образли шаклда тасвирлаган. Шоирнинг “Навоийга”, “Улуғбек хотирасига”, “Қизинг гўзал бўлсин, шоира бўлсин!” (Зулфия), “Сўзинг эл кўнглида топсин эътибор” (А.Орипов), “Овозинг сенинг” (О.Худойшукуров) в.х. шеърларда у ёки бу шахснинг тарих, адабиёт ва санъат олдидаги катта хизматлари маънавий салоҳияти тимсолларда берилади. Уларни шахс сифатида ижодкор, олим ёки санъаткор қиёфасида характерлай оладиган хусусиятлар реал чизилган.

И.Юсуповнинг Алишер Навоий ижодига шогирдлик меҳри алоҳида. Шеърларида улуғ шоир номи ҳурмат билан тилга олинишини аввал таҳлил қилинган шеърларда кўргандик. “Навоийга” номли шеър мана шу эҳтиромнинг навбатдагисидир. Шеърда Навоий “*чўлда битган бог*”га “*сояли, мевали бир дарахт*”га таққосланади. “*Гўзаллик иқлимин нурафишон этган, Зулматни ёритган шамчиروқ*”ка ўхшатилади. Куйидаги тўртлик қорақалпоқ адабиётининг мутафаккир шоирга ҳурмати рамзи десак, муболага эмас.

Сахро гулларини сочай пойингга,

Навоийни суйган қорақалпоқ бўлиб,

Ибройим дер: улуғ руҳинг олдида,

Бош эгайин шогирдинг Бердақ бўлиб.

Ҳали ҳеч бир қорақалпоқ ёки ўзбек шоири Алишер Навоийга нисбатан устоз-шогирдлик эҳтиромини бунчалик оригинал бадиий шаклда, образли ифодаламаган бўлса керак.

“Қизинг гўзал бўлсин – шоира бўлсин” шеърининг ғоявий талқини, бадиий шакли ҳам “Навоийга” шеърини эслатади. Шеър Зулфияга эмас, замондошларига мурожаат усулида ёзилган. Шеърда Зулфияни улуғлаш ғояси ҳам бор. Шу билан бирга, шоира шахсияти, ижодий-ижтимоий фаолиятдан намуна олишга даъват ҳам қаламга олинган. Бу икки йўналиш ўзаро уйғун ва ижодкор шахсининг янги қирралари билан ўқувчини таништиради. Бир қарашда, бу гаплар оддий, ҳамма биладиган маълумотлардек кўриниши мумкин. Агар биз бу фикрларга бошқа бир адабиёт вакили томонидан айтилаётганини назарда тутсак, шеърнинг ижтимоий-тарбиявий аҳамиятини ҳис қилиш қийин бўлмаса керак.

Яхши одам исми – кўнглининг нақши,

Ниятлаб от қўйсанг – ҳаммаси яхши.

Айтинг, ким қизига исм қўймоқчи?

Толе оқиомида бир зиё бўлсин,

Гар бўлсанг фарзандинг донгин ёймоқчи,

Илтимос, қиз оти “Зулфия” бўлсин.

Шеърнинг ифода шакли содда, маъноси ибратли, талқин самимий. Шеър мухлисларга ёд бўлиб кетгани ҳам ҳақиқат. И.Юсупов услубига хос бадиий сўзга халқона жило бериш, фикрни оддий, лекин фалсафий йўналишда талқин этиш аксарият шеърларига хос хусусиятдир. Масалан, шоирнинг “Туғишганлик” номли шеърда халқона тасвирнинг яна бир янги ифодасига гувоҳ бўлдик.

Бир ўчоқда ўт ёқтирган,

Бир яйловда мол боқтирган,

Тўй-ҳашамда от чоптирган –

Ризқи йўлдош туғишганлик.

Ўзбекни ўз оғам этган,

Улкан бахт инъом этган,

Бир қозонда ош дамлатган

Меҳри иссиқ туғишганлик.

Мисралар халқ оғзаки ижодига хос ифода шаклини ёдга солади. Икки халқ тақдирининг туташлигини, “*ор-номуси, виждони бир*”, “*моли билан жони шерик*”,

“бир тандирда нон ёпишган”, “бир дарёдан сув ичиб” гуллаб яшнаётган қорақалпоқ ва ўзбек халқлари дўстлиги халқона бадий услубда жуда ўқимишли қилиб ёзилган.

И.Юсупов ўзбек санъатидан ҳам яхши хабардор бўлган. Хусусан, куй ва қўшиқчилик санъатига мухлис шоир эди. Унинг “Ўзбек сози”, “Овозинг сенинг” шеърлари ана шу илҳомнинг натижаси ўлароқ ёзилган. “Тановар” ўзбек мумтоз куйларидан бири. Куйнинг оҳанги сеҳрли ва маънос. Тингловчини қисман бўлса-да, тушкун кайфиятга солади. Шоир шу туйғуни ҳис қилган ва таассуротини шеър қилиб ёзган. “Ўзбек сози” ғазал жанрининг гўзал намуналаридан бири. Ғазал шоирнинг аруз вазнида ҳам ижод қила олиш талантидан далолат беради. Ҳар бир байтда куйнинг ноёблиги, мафтункорлиги таъкидланганидек, қалбларга “дард соладиган”, “сеҳрли тузоғига” илтириб, маънавий дард уммонига ғарқ этадиган мўъжизавий қудрати ҳақида ҳам сўз айтилади. Ҳатто Навоийдек буюк шоир ҳам “бу тузоқдан чиқа олмай куйгани”ни эслайди.

*Юрак торидан ишланган асбоб торми дейман,
Сознинг энг нафис аълоси ўзбекда дорми дейман...*

Куйидаги икки байтда эса лирик қаҳрамоннинг рухий ҳолати, куй сабаб қалбида туғилган туйғулар ғалаёни тасвири табиий ва таъсирли чиққан.

*Титратмай чал торингни, жоним “Тановар” гўзал,
Йиғлатмоқ шоир жонини сенга даркорми дейман.
Ошиқлик оғушида ўртама Ибройимни,
Ҳой, сен, созанда дилбар, раҳминг борми дейман?*

Ғазалдаги поэтик образлар, рамзли маънолар, бошқада ифода воситалари бадийят кирраларидир. Ғазал ўзбек шоирларига ҳам илҳом берган кўринади. А.Ориповнинг “Муножот”ни тинглаб” шеърини ўқиганда И.Юсуповнинг “Ўзбек сози” ғазалини эсладик. Чиндан ҳам, бу икки шеър ўртасида, мазмун талқинида яқинлик бор. Икки шеърда ҳам шоирларнинг куйдан “норозилиги” акс садо бериб туради. “Созанда”, “Куй” поэтик образлари икки шеърда ҳам бир мақсад ва бир ғояга йўналтирилган. А.Орипов шеърда шундай сатрлар бор:

*Қани, айт, мақсадинг нимадир сенинг,
Нега тилкалайсан бағримни, оҳанг...
Бас, етар чолғучи, бас қил созингни,
Бас, етар, қўксимга урмагил ханжар...*

Мазкур шеърнинг И.Юсупов ғазалидан фарқи шундаки, ўзбек шоири куйнинг оғирлигини ўтмиш ҳаётига қиёслаб, одамзод бошига тушган ғам-аламлар тимсолида талқин этгани такрорланмас бадийят белгисидир. Икки шеърда ҳам Навоий тимсоли бор ва у бир мақсадда фойдаланилган. Агар И.Юсупов ғазалига Навоий образи “Бу тузоқдин чиқмоқ истаб, йўл сўрадим Навоийдан, “Мен ҳам куйганман, деди” мазмунида келтирилган бўлса, А.Орипов улғу шоирнинг куйга муносабатини “Қайлардан келмоқда бу оҳу фарёд, Ким у йиғлаётган, Навоиймикин?” мисралари орқали ифода этган. Ҳарҳолда, бу икки асарни бир-бирига боғлаб турадиган муштарак хусусиятлар анчагина бор. Лекин шеърларнинг ўзига хос жиҳатлари ҳам оз эмас. Аввало, уларнинг ифода шакли ҳар хил. И.Юсупов мавзуни ғазал жанрида ёритган бўлса, А.Орипов шеъри бармоқ усулида битилган. Поэтик образлар, мажозий талқин икки шоирда икки хил. Гарчи шеърларда куй тимсоли марказий ўринда турган бўлса-да, моҳиятан, эстетик таъсир кучи, сўз қўллашдаги бадий салоҳият ҳар бир шоирда ўзига хос. Айниқса, “Муножот”ни тинглаб”да интонация, талаб оҳанги кучлироқ. Аслида бу икки асар қанчалик ўхшаш бўлмасин, бири қорақалпоқ ғазалчилигининг, иккинчиси, ўзбек шеърятининг юксак намуналаридан бири бўлиб қолаверади.

И.Юсупов ўзбек мумтоз адабиётини, айниқса,

ғазалчилик анъаналарини яхши ўзлаштирган адиб. Бу тажриба шоирга аруз вазнида эмин-эркин қалам тебратиш имконини берган. Шоирнинг “Ўзбек сози” ғазали таҳлилида бу тажрибанинг самарасини кўрдик. И.Юсупов мумтоз шеърятга ижодий эргашиб ғазаллар туркумини яратди. Бу шоирнинг “Баҳор ва сен” ғазаллар туркуми.

Туркумга ўн етти ғазал киритилган. Биринчи ғазалга Навоийнинг “Наводируш – шабоб” девонидаги:

*Жуп қуралай қозлерингди ноз уйқасынан оят,
Уйқасын ашсын, оларды гўлзар ишинде оят*

байти эпиграф қилиб олинган. Ғазалларнинг ҳар бири етти байтдан иборат. Мазкур шакл Шарқ ғазалчилигида кенг қўлланилади. Шоир баъзи ғазалларида “Ибройим”, айримларида “Аёзий” тахаллусини келтирган. Муаллиф Шарқ, жумладан, ўзбек адабиётининг машҳур сўз санъаткорлари Ҳофиз, Лутфий, Навоий, Фузулий, Машраб, Нодири, Фуркат каби шоирларнинг ҳар бирига ғазал бағишлаган, уларнинг жаҳон адабиётидаги ўрнига баҳо бериб, шеърят даҳолари сифатида характерлаган. Афсуски, ғазаллар ўзбек тилига ўтирилмаган. Шу боисдан биз ғазалларнинг асл нусхаларидан фойдаланишни маъқул билдик. Лутфийга бағишланган ғазалда шундай бир байт бор:

*Лутфийннан жарлықан, Лутфий болсам, ажеп емес,
Ййип илхамын йошы, ий болсам ажеп емес...*

Шоир Лутфий ижодини илҳом булоғи тарзида таърифлар экан, Навоийга бағишланган ғазалида улғу шоир яратган қаҳрамонларнинг халқимиз орасида оммлашганига эътибор қаратади.

*Наўбаҳар келип, ашықларга даўайи болды
Жер жаҳан жасыл кийип, аспан ҳаўайи болды.*

Ҳар жигит озинше Фарҳад, ҳар қыз озинше Шийрин,

Ҳар кеўил шайырлықта қудды Наўайи болды.

И.Юсупов ўзига замондош ғазалнавис шоирларга ҳам ғазал бағишлашни унутмади. Уларнинг ўзбек адабиётидаги мавқеи, шоирлик салоҳияти тўғрисида ҳам илҳом билан қалам тебратди. Туркумда С.Абдулла, Зулфия, Э.Воҳидов ҳақида ҳам гўзал ғазаллар бор. Айниқса, Э.Воҳидовга бағишланган ғазалнинг талқин усули ҳам, мазмуни ҳам ўқувчи хотирасига муҳрланса ажабмас.

*Шайырлық сан-сыпатына илинсем де елимде,
Ышқы итибарына илинип, яр саналмадым.
Қосықта еркин қалем тартса да бул Аязий,
Ғазел бабында лекин мен Еркин болалмадым.*

Шоирнинг камтарона эътирофида ўзбек адабиётига, қаламқаш дўсти талантига ҳурмат, тан бериш қорақалпоқ адибининг нақадар бағри кенг, талантининг қадрига етадиган, самимий инсонлигидан дарак беради. Ғазалда яна бир ибратли нуқта бор. Шоир ғазалда туюқ жанридан ўринли фойдаланган. “Эркин” атамаси икки мисрада, икки маънода келади. Биринчи мисрада “эркин” сўзи “қалам тебратишда эркин бўлолмадим” маъносини билдирса, иккинчи мисрада бу сўз шоир Эркин Воҳидов деган маънони англатади. Бу И.Юсуповнинг мумтоз шеърят жанри билимдони эканлигини далиллайди.

Юқорида И.Юсуповни ўзбек санъатининг том маънодаги мухлиси, тарғиботчиси тимсолида таърифлаган эдик. Ўзбек санъаткорларини улғулаш анъанасини ғазалларида ҳам давом эттирди. Мукаррама Турғунбоева, Юнус Ражабий, Ҳалима Носирова, Ойимхон Шомуратова каби ўзбек ва қорақалпоқ санъати дарғалари ғазалларининг қаҳрамонларига айланди, ҳар бирининг санъат оламидаги мавқеини шеърят тили билан шарафлади. Санъаткорлар репертуарларидан “Дем бермес”, “Тановар”, “Самарқанд ушшоқлари” сингари ашулалар мисолида икки халқ ва уларнинг санъатлари барҳаётлигига ишора

қилинади.

И.Юсуповнинг Ўзбекистон ва ўзбек ҳаётидан
ёзилган ҳамма асарларини ушбу тадқиқотга қамраб

олдик деган ҳулосага келиш ўринсиз. Чунки мавзунинг
қамрови кенг ва серқирра. У алоҳида тадқиқотни тақозо
этади.

Адабиётлар

1. Миртемир. Қарақалпақ дэптери. –Нөкис: 1980.
2. Юсупов И. Йош. Қосықлар. -Нөкис: 1977.
3. Юсупов И. Сўфитўрғай салом. -Тошкент: 2015.
4. Юсупов И. Тасқа когерген гул. Қосықлар ҳам поэмалар. –Нөкис: 2017.
5. Орипов А. Йиллар армони. Шеърлар ва дostonлар. –Тошкент: 1984.

РЕЗЮМЕ

Мақолада атоқли шоир И.Юсупов лирикаси мисолида шеърятда туркум яратиш тажрибаси ҳақида сўз юритилади. Ўзбек ва қарақалпоқ шоирларининг қардошлиқ мавзусидаги шеърларининг ижодий ўзига хос қирралари очиқ берилди.

РЕЗЮМЕ

В статье на примере лирики рассматривается творческий опыт создания стихотворных циклов в поэзии известного поэта И.Юсупова. Рассказывается своеобразные грани стихотворений узбекских и каракалпакских поэтов, посвященных теме братства.

SUMMARY

The article deals with the experience of creating poetic cycle on the bases of poetry well-known poet I.Yusupov. It represents the peculiar facets of the poems of Uzbek and Karakalpak poets dedicated to the theme of brotherhood.

УДК: 821.51

АДАМЗАТ ЖЭМИЙЕТИНИҢ РУҰХЫЙ-МӘДЕНИЙ ТУРМЫСЫНДА ИМПРОВИЗАЦИЯНЫҢ КЕЛИП ШЫҒЫҰ ЗЭРҰРЛИКЛЕРИ

К.Г.Матимов - таяныш докторант

Әжсинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: адабиёт, фольклор, санъат, импровизация, импровизатор, жиров, шоир.

Ключевые слова: литература, фольклор, искусство, импровизация, импровизатор, жырау, поэт.

Key words: literature, folklore, art, improvisation, improviser, bard (zhyrau), poet.

Адамзат жәмийетиниң раўажланыўында әйемги дәўирлеринде көркем әдебият ҳам көркем өнер түрлери жүдә узақ дәўирлерде тамыр урғанлығы әдебият ҳам мәденият тарийхы арқалы жақсы билемиз. Өйткени, инсан сыртқы орталықты, жәмийетти, турмысты тек ғана әмелий хызмет барысында билиў менен шекленип қалмай, оларды көркем-эстетикалық пикирлеўлер, сезиўлер арқалы үйренеди. Демек, сыртқы орталық, жәмийет, турмыс туўралы түсиниклерди көркем образлар арқалы береді.

Инсаният тарийхының барлық дәўирлеринде де көркем әдебият көркем өнер түрлериниң бири болып ҳам олар арасында ең жетекши ҳам айрықша түри сыпатында үлкен орын тутып, әҳмийетли роль ойнап келмекте. Соның ушын да «Әдебият инсанларға тәбият ҳам жәмийет ҳақында кең мағлыўмат беретугын дәрек» [1:20] деп баҳалағаны бийкарға емес. Әлбетте, көркем әдебият – көркем сөз өнери болып, сыртқы дүньяны, жәмийетлик турмысты образлар арқалы танийды. Әдебият жәмийетлик сананың ажыралмас түри болып, тәбиятты, турмысты билиўге умтылады ҳам олар туўралы түсиниклерди көркем образлар менен береді.

Ең әйемги дәўирлерде буннан шама менен 2700-2800 жыллар бурын әйемги Грецияда әдебият, көркем өнер ҳам мәденияттың дәслепки үлгилери туўыла баслады. Соң жоқары раўажланыў басқышына көтерілген бул әдебият бизиң заманымыздың III әсиринде Рим мәдениатының қәлиплесиўине тийкар салды. Усы әйемги халықлар жасаған мәденият, әдебият ҳам көркем өнер антик мәдениаты, антик әдебияты деп аталады.

Көпшилик халықларда да мың жыллап тарийхларға ийе әйемги әдебиятлар бар, бирақ олардың ҳәр бири антик әдебияты деп атала бермесе керек. Тек ғана әйемги Греция ҳам әйемги Рим әдебиятын антик әдебият деп атайды. Себеби, усы еки әдебият өзлеринен соңғы дәўирлердеги әдебиятлар ушын көркем-эстетикалық тийкар болып хызмет етти. Антик әдебияты өзиниң жоқары көркемчилиги, терең ҳам демократиялық идеялылығы, жанрлардың байлығы менен басқа әйемги әдебиятлардан ажыралып турады [2:18].

Буның менен биз әйемги Греция мәдениаты, әдебият ҳам көркем өнердиң пайда болыўы ҳам раўажланыўы

ның орайы, үстини деген жуўмақ жеткиликсиздей көринеди. Өйткени, әйемги мәденият, әдебият ҳам көркем өнер үлгилери Мыср, Шумер, Қытай, Хинди-стан улыўма Шығыс халықларында пайда болғанлығын көпшилик илимпазлар мойынлап атыр [3:13-14.; 4:8.; 5:3]. Шығыс халықлары мәдениаты тарийхын үйреніўши алымлар «Әйемги Шығыста шегине жеткен жыртқышлық соншама мәдениятты жоқ етпегенде, биз Греция менен Римнен бурынырақ сол еллердиң мәдениатын тереңирек үйренген болар едик. Әйемги мәденияттың төркини Шығыстан таралыўына қарамастан, олар рехимсиз түрде қыйратылған» [3:13-14] - деп жазады. Буның айқын дәлили сыпатында Шығыс халықларында кең тарқалған «Гильгамеш», «Махабхарата», «Рамояна», «Авесто» ҳам т.б. көркем әдебий естеликлерди атап өтиў орынлы. Мине, усындай Шығыс халықларында кең тарқалған фольклорлық, мифлескен көркем әдебий естеликлер түркий халықлары әдебияты, соның ишинде, қарақалпақ әдебиятының қәлиплесиў ҳам раўажланыўы басқышларында поэтикалық көркемлик дүньясының байлығына үлкен әдебий тәсир жасады. Солай болса да, антик әдебиятының поэтикалық сағасы көпшилик дүнья әдебияты ҳам көркем өнериниң көркем поэтикалық, идеялық, жанрлық ҳам формалық-стиллик раўажланыўы тенденциясына көркем әдебий дәрек болып хызмет етти.

Жәмийетте инсанияттың руўхый дүньясы ҳам мәдени турмысында көркем өнер түрлери (көркем әдебият, музыка, театр, сұўрет, хореография, архитектура) айрықша әҳмийетке ийе болып, адамзат жәмийетиниң миллий-мәнаўий ҳам руўхый сана сезими, эстетикалық сезимталлығы, дүньялық көзқарасын қәлиплестириўде орны гүреўли жәмийетлик қубылыстардың бири болып табылады. Мине, усы көркем өнер түрлериниң пайда болыўы неше мың жыллық дәўирлерге барып такалады. Ерте дәўирлерде дүнья халықлары мәдениаты ҳам әдебияты тарийхында көркем өнер түрлериниң бир-биринен ажыралмай синкретикалық усыл арқалы раўажланғанын көриўге болады. Демек сөз өнери (көркем әдебият), саз өнери (музыка), ҳәркет (актерлық шеберлик) ҳам ойын (хореография) өнерлериниң бирикпесин синкретизм деп аталады [6:351]. Бул бириншиден, ерте дәўирлердеги адамзат жәмийетинде илим-техника, жазба әдебият ҳам жазыў мәдениатының

эле раъжажланбаган даъирлери менен белгилесек, екн-шн-ден аъйзеки эдебияттын үстемлигинде көринеди. Демек, көркем шығарма ямаса көркем өнер түрлери аъйзеки дөретилип, аъйзеки атқарылып, сол даъирдеги жәмийетлик турмыста терең из қалдырган хәм халық ядында мәңги сақланған эдебий дәстүрге айланды. Бул даъирлерде дөретиуши хәм атқарушы көркем шығарманы атқарғанда сөз хәм сазды (музыка) дөретиуде би-риктирип жиберуи кубылысы, шығармадағы образды жаратып бериуде сөз бенен саздың күши жетпеген жерде хәрекет-мимика (актёрлық) арқалы қахарман образына кириу өнери сақланған. Бундай дәстүр үлги-лериниң ең әйемги формаларын Әйемги Грецияның антик даъири эдебияты тарийхында да хәм басқа да халықлар эдебияты тарийхында да ушыратамыз.

Синкретизм формалары үлгилерин сақланған әйемги Грециядағы аэд-рабсодлар, өзбек халқындағы жираву, бахши түркменлердеги бахши, озан, эзербайжан менен түрклердеги озан, ашық, ашуг, ваншаг, якутлар-дағы олонхосут, хакасларда кайчи, башкуртларда сәсэн, кобайиршы, қазақ халқындағы ақын-жыршыларды хәм қарақалпақ эдебияты тарийхындағы жырау-бақсыларды атап өтиу орынлы.

Инсанияттың жәмийетлик турмысында импровизациялық эдебий кубылыстардың пайда болуы, қәлип-лесиуи хәм раъжаланыу басқышлары жүдә узак даъир-лерге барып тақалады. Бул эдебий кубылыс бүгн яма-са кеше пайда болған дәстүр емес. Хәттеки, ол рууҳый дүньяның барлық илимий-техникалық хәм жәмийетлик ой-пикирлердин қәлиплесиуине тийкар жаратты. Жаз-ба эдебияттың сағасы халқымыздың бай көркем аъйзеки дөретпелери болса, аъйзеки дөретпелер импровизациялық усуллар арқалы дөретилгенлиги тәбийи кубы-лыс. Әсиресе, көркем өнер түрлери (көркем эдебият, музыка, театр, хореография, сүүрет) импровизациялық усул арқалы раъжаланыуы мүмкин емес.

Әйемги Грецияда импровизациялық талантқа ийе болған Аэд-рабсодлар қудайлар хәм қахарманлар хақында Лира саз әсбабы менен қосықлар, жырлар дөретти хәм атқарды. Олар, тийкарынан, таяр қосықларды атқарудан гөре, атқаруи процесинде им-провизациялық усул арқалы жаңа шығарма (жыр) дөретиу уқыбына ийе болды. Бул импровизациялық усул арқалы дөретен шығармасын хәр атқаруи про-цесинде жыршы шығарманың идеялық хәм поэтикалық дүньясын жетилистирип барады. Эпик жыршының им-провизациялық қәбилети көпшилик халықлардың фольклорында бар болған дәстүр. Жыршы (Аэд) атқарған шығармасын (жыр) екнши орында тәкирар-ламайды. Жыршының (Аэд) көркемлик дүньясында поэтикалық формулалар қәлиплескен болып, оны дөре-тиу процесинде пайдаланып отырады [7:46]. Бундай эдебий кубылыстар өзбек эдебияты хәм фольклорында да гезлеседи. Өзбек фольклоры хәм эдебияты тар-ийхында импровизацияны **бадиҳа** деген атама менен жүритсе, импровизациялық талантқа ийе болған им-провизатор шайырды **бадиҳагүй шоир** деп атайды. «Бадиҳа – (арабша сөз болып ойлаусыз, бирден ай-тылған шырайлы сөз, тапқырлық» [8:61]-деген мәнини аңлатады.

Қарақалпақ халқының эдебияты, көркем өнери хәм мәдениаты тарийхында терең из қалдырган жырау-бақсылар мине усындай дәстүрге ийе болған. Қарақал-пақ халқының жыраулар мектебиниң тийкарын са-лыушысы Соппаслы Сыпыра жырау терме-толғауларды өзи дөретен, қобыз саз әсбабы арқалы намасы менен жырлаған. Бундай дәстүр Асан Қайғы, Қазтуған жы-рау, Доспанбет жырау, Шалкийиз жырау, Мүйтен жы-рау дөретиушилигинде де орын алған. Ал соңғы даъир-лердеги қарақалпақ жыраулары (Шаңқай жырау, Жийемурат жырау, Ерполат жырау, Нурабылла жырау, Әбдирасулий жырау, Қурбанбай жырау, Өгиз жырау

(Хожамбеген), Жумабай жырау Базаров, Шамурат жы-рау, Жумабай Сейдуллаев, Қыяс жырау, Есемурат жы-рау, Өтенияз жырау хәм т.б) дөретиушиликке қарағанда атқарушылық процеси әдеуир байқалады. Бул жы-раулар дәстанның дөретиушиси сыпатында толық ав-торлық хуқыққа ийе емес. Бирақ, деген менен бул жы-раулар дәстан атқарушысы болып қалмастан, сол дәстанның идеялық хәм көркемлик қуны, сюжет хәм образлардың байуына үлкен үлес қосқанлығын да естен шығармауымыз керек. Соның менен бирге, жы-рау дәстанның көркем поэтикасын тәмийинлеуде үлкен әхмийетке ийе болған. Бул жыраулар тек ғана сөз өне-риниң ийе болып қалмастан, сазгер, композитор, музы-кант хәм актёрлық талантқа ийе болғанлығын да көриуе болады. Жыраулардың дәстан жырлағанда сол дәстандағы унамлы яки унамсыз образларды жаратуи, образға кириуи, оның сөзи хәм хәрекет-мимикаларында анық байқалады. Демек жырау дәстан атқаруи про-цесинде кур дүзетип үлкен дала театрын жарата алған. Бундай процесс тек ғана қарақалпақлар турмысына ғана емес, барлық дүнья халықлары ерте даъирлердеги көркем өнер мәдениаты хәм эдебияты тарийхында гез-леседи.

Импровизация көркем өнер түрлериниң барлығында ушырасатуғын эдебий кубылыс болып табылады. Көркем өнер дөретиушилери хәм атқарушылары им-провизациядан пайдаланбаса, онда импровизациялық талант болмаса шығарманы поэтикалық писик хәм көркем етип атқара алмауы мүмкин.

Әйемги даъирлерден усы бүгинги күнге шекем көпшилик халықларда импровизацияның белгилерин көрсетип шығарма дөретиу дәстүрге айланған. Қарақалпақ халқында жырау-бақсылар, шайырлар (қыз-жигитлери айтысы ямаса шайырлар айтысы процесинде) шешенлер, ораторлар импровизациялық дәстүрдин жетик үлгилерин көрсете билген. Әйемги Грецияда аэдларда, Батыс Европаның жонглерлери ме-нен шпильманларында, руслардың скоморохлары ме-нен аңызшыларында, украинлардың кобзарьлары менен түрк хәм эзербайжанлардың ашугларында импровиза-ция дәстүрге айланған.

Жәмийетлик турмыста адамзат рууҳый дүньясысыз, мәдениат, эдебият хәм көркем өнерсиз жасай алмайды, мүмкин де емес. Адамзат усы рууҳый дүнья арқалы рууҳый шөлин қандырған, рууҳый мәдет алған. Солай етип, инсаният усы рууҳый дүнья арқалы жәмийетлик ой-пикир, көзқарас, миллий рууҳияты қәлиплесип жәмийетлик турмыс раъжаланған. Бул раъжаланыулар халықлардың миллий биригиуине, миллий сана-сезиминиң қәлиплесиуине, рууҳый дүньясының өсиуине, илим хәм мәдениаттың раъжаланыуына үлкен тәсир жасаған.

Ерде даъирдеги инсанияттың жәмийетлик тур-мысында адамзат рууҳый дүньяға мүтәж хәм көркем өнерге ышқыпаз еди. Жәмийеттиң эдебият хәм көркем өнерге болған ышқыпазы, миллий рууҳый дүньяға болған сезимталлағы нәтийжесинде эдебият хәм көркем өнер дөретиушилери хәм атқарушылары өсип жети-лишти. Адамзат жәмийетиниң рууҳый дүньяға болған зәрурликлери хәм талаптарын есапка алып дөретиуши хәм атқарушылар дөретиушилик процесинде мудам өз үстине ислеуи хәм дөретиушиликти буннан былай еле де жетилистириу зәрурликлери пайда болды. Бул зәрурликлерди толық иске асыруи хәм жетилистириуде халықтың бай миллий аъйзеки дөретпелерин, этногра-фиясын, халықлық педагогикасын, психологиясын, жәмийетлик қатлам үәкиллери хәм олардың характерин, халықлық турмысты терең үйрениуди бас-лы мәсет етти. Сондай-ақ дөретиушилер менен атқарушылар дөретиушилик хәм атқарушылық про-цессте бир-бириниң атқаруи техникасын, методологи-ясын, методикасын үйрени.

сыпатында дәслепки илимий жантасыўлар илимпаз П.Нуржановтың мийнетлеринде хэм докторлық (DSc) диссертациясында ушырасады [10]. Сондай-ақ, хронотоп мәселеси талантлы жас изертлеўши Г.Зинатдинованың жекке авторлықтағы хэм усы мақала авторы менен биргеликте жазылған бир қатар илимий мақалаларында хэм магистрлик диссертациясында үйрениледі [11]. Биз бул мақаламызда, тийкарынан, 1980-жыллардағы қарақалпақ прозасында жол хронотопы хэм босаға хронотопына-тоқтап өтиўди мақул көрдик. Себеби, жол хронотопы сөз өнеринде ертеден, яғный фольклордан бери қолланылып киятырған дәстүрий образ. Дүнья әдебиятынан хэм миллий сөз өнеринен буған көплеген мысалларды келтирйўге болады.

1970-жылларда қарақалпақ прозасына киши эпикалық шығармалары менен кирип келген талантлы жазыўшы К.Алламбергенов 80-жыллардың биринши ярымында «Қыйын өткел» (1983) повести хэм «Дәрбент» (1985) романы менен үлкен прозаға кәдем қойды. Жазыўшының бул эпикалық шығармаларының сюжет қурыў поэтикасы хронотоп теориясының тийкарын салыўшы М.Бахтиннің «Ұақыттың белгилери кеңисликте ашылады хэм кеңислик ұақыт арқалы түсиниледи хэм өлшенеди» деген илимий-теориялық пикирине сәйкес келеди [2:235]. Себеби, бул еки дәретпеде де ұақыт хэм кеңислик бир-бири менен соншелли уйғын хэм шеберлик пенен биригип кеткен, бас қахарманлардың қайсы кеңисликте (институт яки кәсип-өнер техникумында) хәрәкетленгенине қарап, олардың жас өзгешелиги (жаслық дәўири, мухаббат пасылы, өмириниң кәсип таңлаў басқышы), сондай-ақ индивидуал характери, психологиясы хэм өмирге көзқарасы ашылып барады.

К.Алламбергеновтың «Қыйын өткел» повестинде «қыйын өткел» – бул инсанның жаслық дәўири, оның образлы метафорасы. Егер турмыста кимде-ким сол өткелден дурыс өте алмаса, бахытқа ересе алмайды. Адам сол өткелден өтпйўде алжасса, соңы пушайманлыққа алып барады. Шығарма бас қахарманы Назар да жаслық өткелинен дурыс өте алмайды. Тийкарысз гәплерге ерип, өз өмириниң «жаслық» деп аталатуғын дәўирин бийбастақ өткереди, көп қәтелерге жол қояды. Сүйген қызы Зулфияға деген пәк мухаббатын аяқ асты етип, бир неше қызлар менен байланыста болады. Өзи сүймеген Сапаргүлге үйленеди. Ал, Назардың балалықтан достысы Ораз болса, оның Зулфияға қосылыўына тилеклес болып, бир неше мәрте жорасының усы қыйын өткелден «қуламай» өтиўине қаншелли хәрәкет етпесин, пайдасы болмайды. Себеби, Назар алдамшы гәплерге исенип, түскинликке хэм ғәзеп отына түсип өз өмирин кәте жолға баслап алады, сүйиклисинен айрылады. Сол себебли, бир өмир руўхый азапта қалады. Автор, мине, инсан өмириниң шешиўши дәўири есапланған жаслық демлерин хәр бир адам алжаспастан өткерийи керек деген улыўма адамзатлық идеяны берийи ушын қыйын өткел (эпитетли метафора) хронотопынан пайдаланған. Және де оған философиялық мазмунды да жүклей алған. Солай етип, қыйын өткел хронотопы повестте сюжет дүзийи функцияны атқарады.

Инсан өмириндеги екнши әҳмийетли мәселе – бул кәсип таңлаў. К.Алламбергеновтың «Дәрбент» романында жаслардың кәсип таңлаў мәселеси, әсиресе, онда кәсип-өнер техникумларының жаслардың келешек кәсипин таңлаўында тутқан орны дәрбент хронотопы арқалы ашып бериледи. Қарақалпақ тилинин түсиндирме сөзлигинде «Дәрбент. 1. Үлкен гүзар жоллардың бир-бири менен кесикен жери...» [12: 64] деп түсиндириледи. Ал, М.Бахтин «... дәрбент – бәркулла фольклорлық адамның өмириниң бурылыслы пункти» болып табылады деп келтиреді [2: 271].

Фольклордан саға алған XIX әсирдеги қарақалпақ классикалық әдебиятында Әжинияз шайырдың «Дәўран болмады» қосығында да дәрбент хронотопы усы көзқарастан сәўеленеди: «Гүзар дәрбентине қуған көшкимде, Дәртимди дәртлесер хәмдәм болмады». XX әсирде жазыўшы К.Алламбергеновтың «Дәрбент» романында бул фольклорлық мотив сәтти дәўам еттириледи.

Бул романның сюжети тутасы менен дәрбент хронотопына қурылған. Жазыўшы прозасында дәрбент образы, өткел хронотопы сыяқлы метафоралық мәниде қолланылады. Шығармада дәрбент – бул инсан өмириниң сондай дәўири, яғный ол шахстың қәлиплесийиндеги, кәсип таңлаўындағы шешиўши басқыш. Егер усы кесилиспеде хәр бир жас өзиниң кәсип жолын дурыс таңлай алса, оның жәмийетке пайдалы инсан сыпатында қәлиплесийине кең жол ашылады. Роман сюжетинде дәрбент хронотопының көркемлик қәсийетлери Алпысбай хэм сол сыяқлы жаслардың кәсип таңлаўға, техникумда оқыўға деген жекке қатнасы, жоқары оқыў орнын питкерип келген жас кадрлар Азамат пенен Турғангүлдің кәсип-техникалық билим берийи тараўында гезлескен айырым кемшиликлерге (мәселен, оқыўға келмеген баланы келди деп дизимге киргизип, олардың стипендиясы, азық-аўқаты ушын берилетуғын пулларынан пайдаланып отырған директор орынбасарының унамсыз қылықлары, оқыўшыларға машина айдап үйрететуғын майданшаның қараўсыз қалыўы, мастерскойда автомашиналардың бузылып жатыўы хэм т.б. ис-хәрәкетлерге) қарсы гүреси арқалы ашылады. Демек, бунда дәрбент хронотопы сюжет хэм конфликт дүзийишлик хызмет атқарады. Сондай-ақ, бул шығармаларда өткел хэм дәрбент хронотоплары инсан өмириниң бир басқышын, яғный биографиялық ұақыт мәнисин билдиреди.

О.Әбдирахмановтың «Босаға» романында босаға хронотопы сюжет хэм конфликт дүзийи функцияны атқарады. М.Бахтин «Әдебиятта босаға хронотопы ушырасыў мотиви менен де келийи мүмкин. Бирақ оның тийкаргы ұазыйпасы кризис хэм ұайран болған турмыстың мазмунын көрсетийи болып табылады. «Босаға» сөзиниң өзи-ақ (реал мәнисине көре де) мағанасы жағынан метафоралық мазмунға ийе. Ұайран болған турмыс, кризис, өзгерийишкен қарар ... түсиниклери менен сәйкес келеди. Ол бәркулла метафораласқан хэм символлық мәниге ийе болады» деп жазады [2:399]. Ҳақыйқатында да, О.Әбдирахмановтың «Босаға» романында қолланылған усы атамадағы хронотоп ушырасыў мотиви менен байланыслы келеди. Себеби, шығармада әзелден бояўбос, ерки хәлсиз Назардың өмирде алжасыўына, қыйсық жолға түсип, мәмлекет мүлкин талан-тараж етиўине оның ташкентли Ғаний прораб пенен ушырасыўы, сол адамның босағасына барып қалыўы себеп болады. Романда бас қахарман Назардың характериниң ашылыўында 1966-жылғы Ташкенттеги жер силкинийинен кейинги қайта тиклениў ұақыяларының тиккелей қатнасы бар. Ташкентке оқыў ушын келген Назар Ғаний прораб пенен ушырасып, оның менен аўыз бириктирип, бир неше мәрте мәмлекетке тийисли қурылыс материалларын басқа ўәлаятларға нобай пуллаиды хэм үлкен жынайтқа қол урады. Нәтийжеде, шығарма конфликти Назардың судланыўы менен өз шыңына жетеди. Бирақ сюжет соңында Назарды депутат Султан өз кепилигине алып, оны өзи менен бирге Үстиртке жұмыс ислеўге алып кетеди. 1980-жыллардағы қарақалпақ романларында характер жаратыў проблемасын изертлеген илимпаз Н.Орымбетова «Сол нәрсе дыққатқа ылайық, роман 1985-жылда, яғный жәмийет өз раўажланыўында жаңа басқышқа өтип атырған бир дәўирде жазылған. Усыған

байланыслы роман атамасы символлық мәнге ийе хэм тек шығарма қахарманы Назар ғана емес, ал пүткил жәмийет жаңа социаллық-экономикалық, жәмийетлик қарым-қатнастар босағасында туыпты...» [13, 14] деп жазады. Сондай-ақ, бул романда босаға хронотопы сюжеттиң тийкарын қурап, шығарманың барлық формалық компонентлерин (конфликт, композиция, баянлау усыллары хэм т.б.) өзінде бириктирген хэм мазмун тасыушылық хызмет атқарып келген.

Жоқарыда кеңислик образының жабық хэм ашық түрлерге бөлип үйренилиуи хакқында келтирип өткен едик. Әдебиятта өткел хронотопы, негизинде, жол хронотопының (теориялық әдебиятларда жол хронотопы, әдетте, ашық кеңисликке киргизиледи) бир бөлеги сыпатында еки мәнзилди тутастырыушы орын есапланады. Бирақ, жазыушы К.Алламбергеновтың «Қыйын өткел» повестинде бас қахарман Назар автор идеясына бола сол өткелден өте алмай қалады. Керисинше, жазыушының «Дәрбент» романында қахарманлардың өз өмирлик жолын таңлауында усы атамадағы хронотоп ашық кеңислик хызметин атқарады. М.Бахтин әдебияттағы босаға хронотопының

гейде ашық, бирақ көпшилик жағдайда имплицит (синискен) формада келетуғынын айтып өтеди [2:399]. Усы көзқарастан, О.Әбдирахмановтың «Босаға» романында босаға хронотопы имплицит, яғный дәслебинде Назар Ғаний прорабтың босағасынан үйине (жабық кеңисликке – бул жерде кеңислик символлық мәниде қолланылып, тубалаушылық дәуириндеги инсан қалбиниң кризиси сыпатында) кирген соң өз жолынан адасады. Бирақ, сюжет финалы Назардың депутат Султанның жәрдеминде мораллық жақтан дүзелиуи ушын тууры жолға түсиуи, жаңа өмирге жол алыуы менен тамамланады. Бунда босаға хронотопы жабық (үй) хэм ашық (жол) кеңисликлериниң ортасындағы шешиуши аралық мекан функциясын атқарады. Жуумақлап айтқанда, әдебий шығармаларда хронотоп хэм оның түрлери жанр, сюжет, конфликт, композиция, текст структурасы, автор стили хэм т.б. мәселелер менен байланыслы изертленсе, қарақалпақ әдебиятының изертленбеген тың мәселелериниң хэм индивидуал жазыушылардың дәретиушилик қырларының ашылыуына имкан жаратады.

Әдебиятлар

1. Литературный энциклопедический словарь. Под общей редакцией В.М.Кожевникова и П.А.Николаева. –Москва: Советская энциклопедия, 1987, –С. 752.
2. Бахтин М. М. Формы времени и хронотопа в романе. // Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет. – Москва: «Художественная литература». 1975, –С. 504.
3. Журакулов У. Михаил Бахтин кашфиётлари. // Бахтин М. Романда замон ва хронотоп шакллари. Тарихий поэтикадан очерклар. Рус тилидан Узоқ Журакулов таржимаси. –Тошкент: «Akademnashr», 2015, 288-б.
4. Темирболат А.Б. Категория хронотопа в свете современных научных концепций литературоведения. // «Филологические науки в России и за рубежом». Международная заочная научная конференция. –Санкт-Петербург. 2012. –С. 212.
5. Хализов В. Е. Теория литературы. Учебник. 3-е изд., испр. и доп. –Москва: «Высшая школа», 2002, –С.437.
6. Тўйчиев А. Ўзбек романларида макон ва замон. Монография. Тошкент. Mumtoz so'z. 2009. 152 бет; Шодиев Н., Тўраева Б. Бадийи фан ва унинг системаси. Рисола. Тошкент. Fan va texnologiya nashriyoti. 2012. 64 бет; Журакулов У. Алишер Навоий «Хамса»сида хронотоп поэтикаси. Филол. фан. бўйича фан доктори (DSc) автореферати. Тошкент. 2017. 73 бет; Назаров Ў. Омон Мухтор романларида бадийи хронотоп муаммоси. Филол. фан. бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс. автореферати. Қарши. 2018. 47 бет; Тўраева Б. Тарихий романларда бадийи замон муаммоси (О.Ёкубов ва П.Қодиров романлари мисолида). Филол. фан. бўйича фан доктори (DSc) автореферати. –Тошкент: 2018. 47-б.
7. Камалов Қ. Қарақалпақ повести (жанрдың эволюциясы). –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1978, 77-б.; Оразымбетов Қ. Таңла-малы шығармалар топламы. Еки томлық. I том. –Нөкис: «Билим», 2018. 408-б.
8. Жәрімбетов Қ. Турмыс ҳақыйқатлығынан – көркем ҳақыйқатлыққа. 1987-жылдың әдебий жыл жуўмағы. // «Өмиўдәрйя». 1988. №6; Аллаамбергенов К. Ығбал жағысы (Ш.Сейитовтың прозасы хакқында). // Өмиўдәрйя. 1989. №1. 93-б; Бахадырова С. «Китаби Дедам Қорқыт», «Қоблан», «Едиге» хэм хәзирги әдебият хакқында ойлар. –Нөкис: «Қарақалпақстан». 1992. 158 б.; Орымбетова Н. Испытание совестью (О романе К.Мамбетова «Совесть»). // Вестник ККО АН РУз. 1997. №4. СС. 132-134; Султанов А. Қарақалпақ прозасында Ш.Айтматовтың поэтикалық дәстүрлери. –Нөкис: «Билим». 2007; Нуржанов П. К.Мәмбетовтың «Хўждан» романында композициялық жанашылық хэм поэтикалық шеберлик. // Өмиўдәрйя. 2007. №6; Қаниязова Ж. Ш.Сейитовтың «Шырашылар» романында характер жаратыуи усыллары. // ӨзРИАҚҚБ хабаршысы. 2007. №1. 123-125-бб.; Ш.Сейитовтың «Ығбал соқпақлары» романында характер жаратыуида көркем психологизмнің әҳмийети. // «Түркий халықлар әдебиятының мәселелери». Илимий-теориялық конференция материаллары. 2004. 125-126-б.б.; Сагидуллаева Ж. Қарақалпақ повестьлеринде стильлик изленислер (1980-жыллар повестьлери мысалында). Канд. дисс. Нөкис. 2010; Усы автор. Эпикалық баянлауда көркем ўақыт мәселеси. // Қарақалпақ мәмлекетлик университети хабаршысы. 2012. №3-4. 119-122-б.б.;
9. Ешнйязова Э. Зулфияханым поэзиясында ўақыт мәселесиниң сәўлелениуи. // ӨзРИАҚҚБ хабаршысы. 2011. №2. 70-71-б.
10. Нуржанов П. Хәзирги қарақалпақ романы поэтикасы (композициялық хэм жанрлық-стильлик өзгешеликлери). Монография. –Нөкис: «Билим». 2008. 116 бет; Қоракалпақ романи поэтикаси: сюжет ва композиция (1970-2000-йиллар). Филол. фан. бўйича фан доктори (DSc) автореферати. –Нукус: 2020.
11. Сагидуллаева Ж., Зинатдинова Г. Эпик турда хронотопнинг ўзига хос хусусиятлари (хәзирги қоракалпақ романи мисолида). // «Марказий осие давлатлари олима аёлларининг илм-фан соҳасига қўшган хиссаси» мавзусидаги халқаро илмий-амалий анжуман материаллари (2-қисм). Мирзо Аўлўбек номидаги Ўзбекистон миллий университети. –Тошкент: 2020, 20 март. 245-247-б. Зинатдинова Г. Ш.Сейитов лирикасында көркем ўақыттың билдирилиуи усыллары. // «ӨзИА ҚҚБ хабаршысы». –Нөкис: «Илим», 2019, №4 (257). 166-169-б.; Усы автор. Драмалық хронотоп хэм оның үйренилиуи. // «Иктидорли талабалар, магистрантлар, докторантлар ва мустақил изланувчилар» онлайн илмий-амалий анжуман материаллари. Фарғона политехника институты. –Фарғона: 2020, 24-25-апрель. – Б. 918-920; Usl avtor. Sh.Seyitov lirikasinda kórkem bilan bog'lik ochib beriladi. máseleleri («Jollar» toplamı misalında). Magistrlik dissertaciyası. Ilimiy basshi: doc. J.Sagidullaeva. Nókis. QMU. 2020.
12. Қарақалпақ тилиниң IV томлық түсиндирме сөзлиги. II том. –Нөкис: «Қарақалпақстан». 1984. 387-б.
13. Орымбетова Н. Проблема характера героя в каракалпакском романе 80-х годов. АКД. –Нукус: 2001. –С.20.

РЕЗЮМЕ

Мақола қоракалпақ адабиётшунослигида жуда кам ўрганилган долзарб муаммоларнинг бирига бағишланган. Унда ўтган асриниң 80 йилларидаги қоракалпақ насрида хронотоп (замон ва макон) муаммосиниң ўрни тадиқ этилган. Мазкур муаммо истеғдолди ёзувчилар К.Алламбергенов ва Ў.Абдирахмоновларнинг насрий асарлари мисолида ўрганилади. Мақолада йўл ва бўсаға хронотоплариниң бадийи асар поэтикасидаги ўрни давр ҳақиқати ва ёзувчи услуби билан боглик очиб берилади. Шунингдек, хронотопнинг турлари (эпик ва очик макон, имплицит шакл) ва уларнинг бадийи асар структурасидаги функцияси таҳлил этилади.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена одной из актуальных малоизученных проблем каракалпакского литературоведения. В статье исследуется роль хронотопа (времени и пространства) в каракалпакской прозе 80-х годов прошлого века. Эта проблема исследуется на примере прозаических произведений талантливых писателей, как К.Алламбергенов и У.Абдирахманов. В статье раскрывается роль хронотопа дороги и хронотопа порога в поэтике художественного произведения применительно к реалиям эпохи и стиля

писателя. А также в нём уделяется внимание видов (замкнутое и открытое пространство, имплицитная форма) хронотопа и анализируется их функции в структуре художественного текста.

SUMMARY

This article is devoted to one of the most important and insufficiently explored problems in Karakalpak literature. The article examines the role of the chronotope (time and space) in the Karakalpak prose of the 80s of the last century. This problem is investigated using the example of prose works of talented writers like K.Allambergenov and U.Abdirakhmanov. The article reveals the role of the chronotope of the road and the chronotope of the threshold in the poetic work of art in relation to the realities of writer's period and style. The types of chronotope (closed and open space, implicit form) and their function in the structure of the work of art are also analyzed.

ШАЙЫР-ЖЫРАҰЛАР ДӨРЕТИҰШИЛИГИ ХӘМ КӨРКЕМЛИК ИЗЛЕНИСЛЕР

Т.Торткулбаева - филология бойынша философия докторы

Әжанияз атындағы Нөкіс мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: козoқ шоир-жировлар ижоди, мавзу, жанр, бадий эстетик қарашларнинг ўзига хослиги.

Ключевые слова: стихотворчество казахских поэтов-жырау, тема, жанр, особенности художественно-эстетических мыслей.

Key words: literary work of kazakh poets and bards, theme, genre, peculiarities of their literary-aesthetical viewpoints.

Қазақ ханлығы дәуіріндегі сөз өнеріне, ондағы тематикалық хәм жанрлық өзгешеліклеріне, көркемлік-эстетикалық қунлылықтарына итибар қаратсақ, миллет рухиятының жоқары басқышқа көтерілгенінің гүуасы боламыз. Хәқыйқатында да, «қазақ ханлығы дәуіріндегі әдебият тарийхында Асан қайғы (XV әсир), Қазтуған жырау (XV әсир), Шалкийиз Тиленши улы (XV әсир екінші ярымы - XVI әсир бирінші ярымы), Доспамбет жырау (XVII әсир), Жиембет жырау (XVII әсир), Ақтамберди Сары улы (XVIII әсир), Үмбетай Тилеу улы (XVIII әсир), Бухар жырау Қалқаман улы, Көтеш шайыр, Шал Қулеке улы (XVIII әсир) тағы басқа шайыр-жыраулардың мийрасының мазмұны оғада үлкен әһмийетке ийе. Усы бай мийраста қазақ халқының бирнеше әсирлик көркемлик ойы, сөз өнерлик тәжірийбеси жыйнақланыуы арнаулы түрде илимий тәрәптән изертлениуді талап етеди. Қазақ халқының сөз өнерінің изертлениуі, жууамақлары, нәтийжелери миллет әдебиятының көптомлық академиялық тарийхының пайда болыуына, жазылыуына тийкар болды. Соңғы жылларға шекем қазақ әдебияты тарийхын изертлеу сиясат, идеология қыспағында, бир қанша шеклеуге мәжбүр болған қыйын жағдайларда жүргизилсе, енди ел ғәрезсизлиги турақланып, рауажлана баслауы менен қазақ халқының бай көркем сөз ғәзийнеси хәққындағы илим де өсип, бийик дәрежеде болары сөзсиз» [1].

Тийкарынан, қазақ ханлығы ўақтында миллетлик сөз өнерінің хәр түрли үлгилери, атап айтқанда, мифология менен фольклорлық мийраслар, әйемги әдебий естеликлер, тарийхий-шежірелик материаллар, шайыр-жыраулар менен шешенлердің өмири, олар жасаған дәуір, дөретиушилик мийраслары кең көлемде көрине баслаған еди. Академик С.Қасқабасовтың айтқанындай: «Он бесінші әсирдің ортасында пайда болған қазақ ханлығы миллетлик мәдениет пенен әдебияттың рауажланыуына көп тәсир етип, өзгеше жағдай жасады. Алтын Орда заманында әйемнен берли жалғасып, рауажланып қиятырған улыўма түркийлик рухияттың мийрасхоры ретінде қазақ халқы менен мәмлекети енди бурынғы бабалардан қалған мийрасты сақлап ғана емес, оны байытып, жаңалап рауажландырыуға жууапкер болып, соған күш салды. Бул дәуірдегі мәдениет өзинің өзгешелик сыпаты, мазмұны менен тематикасы жағынан хәр түрли болды. Бунда әйемги мифологиялық аңызлар менен кейінги заманда пайда болған фольклорлық шығармалар, орта әсирлерде пүткил Шығыста дәстүрге айланған қолжазба кітаптар менен тарийхий-шежірелик шығармалар, халықлық музыка менен ойындар, сондай-ақ миллетлик қазақ әдебияты менен шешенлик өнер – бәри қатар, араласып, сабақлас өмир сүрди. Әсиресе, ауызеки әдебияты айрықша рауажланды. Оның баслы себеби, қазақ ханлығындағы болмыстың өзи менен мәмлекетлик дүзилісинің өзгешелиги еди, яғный көшпели өмир менен отырықшы турмыстың, пахташылық пенен дийқаншылықтың қатар болып, рауажланыуы сол гездеги рухый өмирдің алдыңғы қатарына өзінлик сыпаты зор

ауызеки әдебиятын, жыраулар поэзиясын хәм шешенлик өнерди шығарды.

Эмоциялық-экспрессивлилик мақсети тийкарында толғау-жырларда психологиялық параллелизм, қайталау, айырым ўақытта дауыс кууалаушылық пенен формулалық та кеңінен пайдаланылады. Улыўма поэзияға тән теңеу, салыстырыу, гипербола, контраст сыяқлы көркемлеу кураллары да толғауға жат емес» [2].

Әдебият арқалы көпшилик миллет пенен улыстың тарийхы менен тәғдирин, рухый өсиу жолын айқын билиуе болатуғынлығын бүгинги күн шынлыққа шығарып отыр. Бурынғы арналардың туўма баслауы менен терең ийримлеріне бойламай-ақ, өткенге тереннен шолып, ой көзи менен қарасақ, VI- VIII әсир естеликleri - әдебияттың дәслепки дәуирин танытса (түркий тиллес халықларға ортақ мийрас), X-XIII әсирлердегі сөз өнері – тарийх пенен таным кесилиспеси айқын, дәрек пенен тийкары мол әдебияттың ("Қутадағу билиг", "Девони лугат ат - турк", "Дийўаны хикмет", т.б.) кәлиплесип, толыса баслағанын билдиреди. XIII-XIV әсирлер әдебиятынан ("Алтын Орда дәуири") татар-монғол басқыншылығының зобалаң-зардабы, халық тарийхының тәғдирин хәм т.б. көремиз. XV әсирдің екінші ярымының дәслепки жылларында қазақ ханлығы пайда болып, тийкаргы әдебияты кәлиплести. Қазақ әдебиятының тарийхы жекке шайыр, жырау, жырышлар менен мысалы: Асан Қайғы, Қазтуған, Доспамбет, Шалкийиз, Жиембет, Марғасқа, Ақтамберди, Тәтикара, Үмбетей, Көтеш, Бухар, Шал хәм т.б. толысты. Олар өзлерінің қосық-толғаулары арқалы жәмийет пенен адам арасындағы қатнасты, бай-болыслар менен гедей - жарлылардың арасын, миллет мәселесин, ауызбиршилик хәққында, ғарры-жас орнын, халықлық, қахарманлық хәққында, қулласы, өмирдің көплеген қыры менен сырын, ўақыт нәпесин жеткерди. Миллет пенен әуладты кеңнен ойлап, терең толғанады.

Қазақ әдебияты тарийхының курамалы ўақытларының бири саналатуғын XV-XVIII әсирлердегі мийрасларды талқылауда, изертлеуде алымларымыз қунлы пикирлерин айтып, мәнили мийнет-мийрасларын халыққа усынды. Тематикасын ашып, жәмийетлик-сиясий хәм философиялық, этикалық ойларға, жанр менен көркемлик өзгешеликлерге, текст дүзилісине, тил, стиль сыпатына, еркин барды.

Бул бағдардағы изленислер менен мийнетлер қатарында ағартыушы-демократлардың дүньяға көзқарасын хәр тәрәплеме үйрениу менен жалғасып, толысты. Қазақтың тәлим-тәрбиялық ой-пикирleri арқалы да жаңа, өзгеше түс алды (мысалы, «Адамзат ақыл-ойының қазынасы» (10 том), «Әлемдік философиялық мұра» (20 том), «Қазақ халқының философиялық мұрасы» (20 том), т.б.).

Аталып өтилген дәуірлер аралығындағы шайыр-жыраулар мийрасы - «Әдеби мұра және оны зерттеу»

(1961), "XVIII-XIX ғасырлардағы қазақ ақындарының шығармалары" 1962., "Үш ғасыр жырлайды" 1965., "Ертедегі әдебиет нұсқалары" 1967., "Алдаспан" 1971., «Поэты Казахстана» (1978), "XV-XVIII ғасырлардағы қазақ поэзиясы" 1982., «Өсиетнаме» (1982), «Ерте дәуірдегі қазақ әдебиеті» (1983), "Бес ғасыр жырлайды" 1989., «Қазақ әдебиетінің тарихы» (3 том, 2000) т.б. топлам, кітаптарға кирди. «Қазақ әдебиетінің тарихы» атамасындағы он томлықта жекке сөз болды. Жекке шайыр, жыраулардың дәретиўшилиги арнаўлы кітап үлгисинде де баспадан шығып атыр.

XV-XVIII әсирлер әдебиятындағы шайыр-жыраулар мийрасы: жәмийет пенен адам, өмир-турмыстың, хан менен халықтың, дүнья дийдары, дәстүр менен дин, ер-хаял орны т.б. қәсийетлерин ашып берийи менен өзгешеленеди;

- шайырлығына жыршы, жыраулығы туўры келген халық өнерпазлары социаллық мәнис-мазмуну жокары мәселелер менен бирге өмир шынлығын, дәйир менен келген көплеген темаларға қосық-жыр, арнаў, толғауларын арнады;

- усы ўақытта шайыр-жыршылар мийрасында адам менен оның ис-хәрекетлери, өмир жасы менен ондағы көринислер сыры, т.б. кең көлемде көринис тапқан;

- сөз өнери арқалы халық өмири менен турмысы, тарийхы менен белгили, миллет пенен әўлад ғамы, ўақыт сыры, т.б. көринисли сыпатқа ийе болды;

- бул дәйирдеги жәмийет, қоршаған орталық, турмыс - тиришилиқ, жақсы менен жаман, қыз бенен жигит, жаслық пенен ғаррылық т.б. темалар анық, хәм көркем сөз, сырлы сўўретлери менен өзине дыққатты қаратады;

- қосық-толғауларда, арнаў мазмунынан халық пенен жер, хан сыпаты менен оның пәрманлары, батырдың бийик тулғасы, жилўалы гөззал менен оның ақылы, ар-хұжданы, адам келешегі, өмир-дүньяның қәдири менен қәсийети, сондай-ақ дос-душпан, байлық пенен гедейлик, ата-ана қәдири, қыз сыны, келин орны, өмир-өлим, саўаш жоллары, ер қанаты - ат орны, күн менен түн, жарық пенен көлеңке, бийик таў менен айдын көллер, ағын суўлар, бүркіт пенен сұңқар қус сыпаты, т.б. түсиниклер де жақсы жырланады.

Ең әхмийетлиси, шайыр-жыраулар мийрасында жәмийет, адам, өмир, дәйир көриниси кең мазмунға ийе болып, мәдени-тарийхый хәм руўхый дәстүрлерди, болмысты, дүньяны шынлық жағынан көрийи, адам менен оның ис-хәрекетлерин таныў миннетлери тәбийий, жүрек төринен шығады. Оларды жеткерийи, баянлаўда ой-сезим, мақсет еркин көзге тасланады. Соның менен бирге, халық әдебиятындағы (аўызеки әдебияты емес) турмыс-салт, үрп-әдет, дәстүрлери, социаллық темадағы қосық-жырлар, ертеклерге бергисиз батырлар образы, хақыйқатлық ис пенен мухаббат мәселеси, т.б. XV-XVIII әсирлер әдебиятында да тема, мазмун, көркемлик, поэтикалық жақтан кең раўажланған. Олай болса, дәйир көринислерин, адам менен дәйир сөзин кешеден бүгінге жеткерген шайыр-жыраулардың дәретиўшилигин, ондағы халық өмири менен мийрасы, жәмийет пенен тәбияттың көркемлик өзгешелигиниң бүгинги әдебиат қозғалысына жалғасыўы хәм тәбийий, хәм үлгили тәреплерин жан-жақлама танып, билиўи лазым. Ең баслысы, жәмийет, адам мәселеси, оның ис-хәрекетлери, орны т.б. мақсетлерине, кәсип-тиришилигине сәйкес сөз етиледі.

Белгили алым, изертлеўшилер, атап айтқанда, М.Әўезов, Қ.Жумалиев, Ә.Марғұлан, Е.Ысмаилов, т.б. шайырлық әлем, жыршылық, жыраулық дәстүр, ондағы көркемлик хаққында мазмунлы пикирлер айттып, системалы изленислер жүргизди. Әсиресе, шайыр-жыраулар дәретиўшилигиндеги социаллық-жәмийетлик жағдайлар, фольклорлық дәстүрлердин раўжланыўы, баслы темалар менен ондағы көркемлик

хызмети, қолланыўы хаққында тартыслы ой-пикирлердин бүгинги күни де әхмийети үлкен. Олардың айырым үлгилери төмендегише келтирилген:

Академик М.Әўезов: "Жыраў қуры ғана тақылдап қосық айтпайды: бул заман сыншысы, сөйлесе шешилмеген жумбақ, гүрмеўи шатасқан сөзлерди ғана сөйлейди. Өзи жасаған заманның белгилерине қарап, келешек заман не айтатуғынлығын болжайды. Сөзиниң бәрин терең ой, терең мәнис пенен сөйлейди. Сыртқы түри толық толғаў, салыстырған сўўретлер менен ұқсатқан көбирек, жоғалтқан белгиси менен келеди. Айтқысы келген жерлерин ашып, түсиникли етип, анықлап бермейди. Арнаўлы түрде жумбақ қылып айтады. Түсинген адам сол жумбақтан уғыныўы керек. Жыраўдың сөзи, мақсети айтылмайды. Не айтса да, көптең муңы менен ғамы, халықтың жағдайы хаққында, ямаса көпшиликке арналған ақыл, нәсияты есабында айтылады" [3].

Академик С.Қирабаев: "XVIII-XIX әсирлерде қазақ әдебиятында миллетлик ғәрезсизлик темасы айрықша мәниге ийе болып раўажланды. Бир жағынан жуңгар басқыншылары, екінши жағынан орыс әскерлери қысқыға алған халық басындағы аўыр қайғы әдебиаттың да азаматлық бийикликке көтерилиўине тиккелей жол ашты. Ел тәғдири оны қорғаўшы азаматлар тулғасы, өзгерислердин социаллық өзгешелиги, патриотлық пенен сатқынлық, тураклылық, тураксызлық, ийкемлескиш минезлер - барлығы шайырлар тилинде басқа образ таўып, әдебиат темасының байып, кеңейип барғанлығын аңдатады" [4]. Профессор Е.Ысмаилов "Ақындар" монографиясында: "Қазақ поэзиясында дәретиўшилиқ хызметине қарай шайырды еки жикке бөлемиз, бири қосықты домбыра менен суўырып салып айтатуғын ямаса жазып шығарса да ядлап қосыққа қосып, аўызеки әдебияты дәстүри менен айтатуғын импровизатор халық шайырлары. Екиншиси - оқыған, билимли, қосықты жазып шығаратуғын жазба шайырлар" [5].

Алым Р.Бердибаев: "Жыраўлар өзлериниң шығармаларына жәмийетлик мәниси терең, пүткил халықлық қәсийети анық, ел тәғдиrine тиккелей қатнаслы ири мәселелерди ғана тема қылған. Бундай жыраўларда қахарманлық, батырлық өзгеше тербелис пенен жырланады" [6].

Қосық сөздеги үйлесимлилик, көркемлик хаққында Аристотель, әл-Фарабий, Н.Буало, Ф.Малеро, М.Опиц, А.Потебня, М.Храпченко, т.б. бийбааха пикирлери дыққатқа ылайық. Сондай-ақ, қосық қурылысы, қосықтағы гармония менен ырғақ мәселелери, басқа илим тараўлары менен байланысы, раўажланыў бағдарлары Г.И.Абрамович, Л.И.Тимофеев, Қ.Жумалиев, Е.Ысмайылов, С.Қирабаев, З.Қабдолов, З.Ахметов, М.Базарбаев, Р. Бердибаев, Р.Нурғалиев, С.Қаскабасов т.б. мийнетлеринде хәр тәреплеме үйренилип, кең көлемде қарастырылады.

Соның ушын да, кешеден бүгінге келип жеткен руўхыйлық сағалары тематикалық жақтан, жанрлық хәм көркемлик системасы, эстетикалық қунлылықлары менен стильлик қубылыслары жағынан хәр тәреплеме изертленди.

М.О.Әўезов «Қазақ халқының эпосы мен фольклоры» атамасындағы мийнетинде: «Басқа мийрасты да кунт пенен жыйнайтуғын қатықулақ шайырлар өз жырлары менен бирге халық арасынан еситкен сол жырларды да қосып айтқан. Ким шығарғаны биймәлим қосық-жыр кең даланың бир түпкиринен бир түпкирине, әсирден әсирге усылай таралып отырған» [7] - деген пикирди айтады. Уллы алым миллетлик жыр менен сөздин қара шаңаракта сакланыўы менен таралыўы хаққында айтса да, оның қунлы ой-пикирлери, қарақалпақ аймағында жасап, қазақ сөз өнерин раўажландырған сөз шеберлерине де

тийислиги анық.

Ш.Ұәлиханов «Қазақ халқының поэзиясы жөнінде» деп аталатын мийнетінде: «Қосық, нама – жаңадан ядтан шығарылған ямаса бир атақлы қосықшы шайырдың бурынырақта шығарған қосықтары домбыраның, қобыздың, ым менен, дене қыймылларының сүйемеллеуі менен айтылып, халық арасына тарайды, айырым қосықшы шайыр өз тәрәпинен сол қосыққа кирисуі және жууымақлау сөз қосып отырады» [8] – дейди. Уллы алым жууымақларынан қарақалпақ аймағындағы қазақ шайыр-жыршылары мийрасларынан усундай нызамлылықтарды байқаймыз. Олар уақыт пенен кеңіслікке сәйкес адам тәғдирин, өмир сүрген орталығын

сәулендириу арқалы дәретиушилиқ етеди.

Қарақалпақ аймағында шайырлық, жыраулық өнери менен танылған, усы аймақтағы өзге миллет шайырлары менен дәретиушилиқ, дослық, устаз-шәкиртлик байланыста болған қазақ шайырларынан Қарасай, Ережеп, Ақпан, Ж.Мамыт улы, Ж.Төлепов, Ерқожа, Қосым, Жумағали, Жалғасбай, Ермахан, Сейдәли, Тилеумағамбет, Жақып, Қудайберген, Қайролла хәм т.б болды. Олар шығармалары арқалы туысқанларын ата журтқа биригиуі, сол журтты қадирлеуіге шақырды. Миллетлик қәлбимизди сақлауға, қахарманлықты, елди ардақлап, ар-намыссы болыуға тәрбиялады. Соның менен бирге, өзге миллетлерди қадирлеуіге жигерлендириди.

Әдебиетлар

1. Қазақ әдебиетінің тарихы. 3 том. – Алматы: «Ғылым», 2000, 27- б.
2. Қасқабасов С. Шығармалары. – Астана: «Фолиант», 2011, 486, 490-б.
3. Әдебиет тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1991, 201-б.
4. Әдебиетіміздің ақтандақ беттері. – Алматы: 1995, 12- б.
5. Ақындар. – Алматы: 1956, 18- б.
6. Жыршылық дәстүр. – Алматы: 1980, 8-9-б.
7. Өуезов М. Уақыт және әдебиет. Құрастырған, редакциялық алғы сөзін жазған Ы.Т.Дүйсенбаев. – Алматы: Қазақтың Мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, 1962, 35-б.
8. Уәлиханов Ш. Таңдамалы. 2-басылуы. – Алматы: «Жазушы», 1985. 67-б.

РЕЗЮМЕ

Мақалада XV-XIX асрларда яшаб ижод этган қозоқ адабиетідағи таниқли шоир-бахшилар хамда улар қолдирган бой меросининг мавзу, жанр ва бадийи-эстетик ўзига хослиқлари, шоир-бахшилар асарлари ҳақидағи олимларнинг қарашлари ўз ифодасини топган.

РЕЗЮМЕ

В статье идёт речь об известных поэтах-сказителях казахской литературы 15-19 веков, тематические, жанровые и художественно-эстетические особенности в оставленном ими наследии, о мнениях учёных о творчестве поэтов-сказителей.

SUMMARY

The article deals with peculiarities of literary works of kazakh poets and bards of XV-XIX centuries, their literary heritages and rich themes, genre and literary- aesthetic characters. Further more author presents different scholars hypothesis on the literary texts.

БОЛАЛАРНИ ЭРКАЛОВЧИ ХАЛҚ ҚҰШИҚЛАРИ

И.Шоймардонов - ўқитувчи

Термиз давлат университети

Таянч сўзлар: халқ қўшиқлари, “бешиқ” қўшиқлари “алла”, “хуй-ё, хуй-ё”, “хай ёр-эй”, “бўйни узун”, “қум ялаш”, “қумлади”, “уялади”, “болалар туя қувалар”, “хуй-я-қуш”, “Ушлагани гул бўлсин, ирискиси мўл бўлсин” жисмоний, ахлоқий, эстетик, маънавий тафаккур.

Ключевые слова: народные песни, «колыбельные» «алла», «хуй-йо, хуй-йо», «хай йор-эй», «длинная шея», «лижущий песок», «песком», «стыдно», «Дети гонятся за верблюдами», «Хуй-птица», «Пусть тот, кто ловит цветок, пусть ирис будет в изобилии», физическое, нравственное, эстетическое, духовное мышление.

Key words: folk songs, “lullabies”, “alla”, “huy-yo, huy-yo”, “hay yor-ey”, “long neck”, “licking sand”, “sanded”, “ashamed”, “Children chase camels”, “Huyya-bird”, “Let the one who catches a flower, let the iris be plentiful”, physical, moral, aesthetic, spiritual thinking.

Ер юзида ҳаёт пайдо бўлибдики, тафаккур эгаси бўлган инсон ўз турмуш тарзини яхшилашга, кечагидан кўра яхшироқ яшашга, фарзандлари иқболини кўришга интилади. Ҳар бир халқ ижтимоий адолат, фаровонлик йўлини тутар экан, табиийки, шу ният йўлида ҳаракат қилади. Шу орзу билан яшайди, келажагига умид ва ишонч кўзи билан қарайди.

Ҳукуматимиз раҳбарининг куюнчақлик билан дадил айтган ушбу фикрларини ўқиб мулоҳаза юритар эканмиз, ёш авлодни ҳар томонлама баркамол қилиб тарбиялаш жамият учун, жамият келажагининг тақдири учун нақадар муҳим эканлигини юракдан ҳис этамиз. Дарҳақиқат ҳозирги кунда мустақил республикамиз олдида буюк келажакни яратувчи баркамол авлодни, ривожланган замон ва жамиятнинг фаол кишини тарбиялашдек ўта маъсулиятли, машаққатли ва айни пайтда долзарб вазифа турибди.

„Тарбия қанча мукаммал бўлса, халқ шунча бахтли яшайди”, дейди донишмандлар. Тарбия мукаммал бўлиши учун эса бу масалада бўшлиқ пайдо бўлишига мутлоқо йўл қўйиб бўлмайди [1:505].

Тарбияда кадрларнинг ифода топиши эса, энг аввало, оиладан бошланади. Ҳар бир оила-муқаддас даргоҳдир. Ҳар бир оиланинг қувончи фарзанддир. Оилада фарзанд туғилиши-бу, шодиёна, қувонч, минг бир орзу-истакларнинг, умидларнинг ушалиши ва, албатта, жамият олдидаги маъсулиятдир. Бу маъсули -

ятни намунали оилаларда яхши тушунишади.

Шундай қилиб, оилада тарбиянинг негизига асос солинади. У болада шаклланиши лозим бўлган барча инсоний муносабат ва вазифаларни тарбияловчи ҳаёт мактаби ҳисобланади. Бола тарбияси кенг қамровли, узоқ давом этадиган мураккаб жараён бўлиб, уларнинг вақтини фойдали ўтказиш ва кадрига етишни ўргатиш тарбиянинг муҳим хусусиятларидандир. Шунинг учун ҳам мамлакатимизда ҳукуматимиз томонидан амалга оширилаётган қатор чора-тадбирлар фарзандлар бахт-саодати, уларнинг ёруғ келажаги учундир, десак, хато бўлмайди. Жамият томонидан ҳамма яхши нарсалар болаларга деган шиорнинг ўртага ташланиб туриши ҳам шундан. Бу туйғуни атоқли шоиримиз Шайхзода қуйидагича ифода этган:

Болалардир биламиз бун
Дунёимизнинг эртанги куни
Кўзимизнинг қорачуғидек,
Қизил гулнинг соф уруғидек,
Болаларни асраймиз ҳар дам,
Авайлаймиз, севаимиз маҳкам. [2:95]

Бола тарбиясида она алласининг роли ва аҳамияти-ни юқоридаги таҳлилларда кўрсатиб ўтдик. Бунда бола тарбиясини бошловчи она, аниқроғи онанинг меҳри эканлиги кўриниб турибди. Бола учун она бошдан охири гиргиттон, парвона бўлиши тасвирланади. Унинг меҳри алласидан тортиб, худо кўрсатмасин, марсиясигача

юксак ифода топади. Шоир Расул Гамзатовнинг куйидаги шеъри бу жиҳатдан ибратлидир.

Эллардан қадимдан бир хил қўшиқ бор,
Уларда ғам ила шодиёналар.

Биринчиси қувноқ кўп жозибатор,
Буни алла айтиб тўқир оналар.

Оналар қўшиғи иккинчиси ҳам,
Буни фарёд солиб айтади улар

Фарзанд тобутини кучоклаган дам
Учинчиси жами қолган қўшиқлар

Шундай қилиб, келажак авлоднинг маънавий тарбияси алладан бошланади, десак ўринли бўлади.

Алланинг ижтимоий-тарбиявий аҳамиятига шоир ва ёзувчилар, педагоглар ҳам алоҳида этибор берадилар, алла моҳиятан эзгулик ифодаси деб биладилар. Масалан, шоир Болта Ёриев “алла” шеърида уни шундай таърифлайди:

Қудрат тоғи – оналарнинг ушбу қўшиғи,
Юксакларга бошлаб юргай инсониятни
Ёвузликлар ёвидир у, софлик ошиғи,
Эзгуликка чулбаб тургай абадиятни. [3:107]

Шеърда она алласининг умуминсоний аҳамияти оналарнинг дунё тинчлигинининг тилакчиси эканлиги, унинг алласида умуминсоний туйғулар мужассамлиги, бу қўшиқ яхшиликларга ҳурмат, ёмонликларга нафрат ифодаси эканлиги ифода этилиб, она алласининг кенг қўламли туйғулар мужассами эканлиги таъкидланган.

Албатта, оилада бола тарбияси фақат она фаолияти билан чегараланиб қолмайди. Бунда оиладаги ижобий тарбиявий муҳитни ташкил этувчи кишилар: ота, бобо, момо, опа-акаларнинг ҳам ўзига хос ўрни бор. Уларнинг ҳам болага меҳри бекиёсдир. Шунинг учун ҳам шоир Теша Саидалиев “ота меҳри” шеърида қуйдагича ёзади:

Эй, шоир дўстларим,
Қалбларнинг сирин
Сизнинг шеърингиздан билади олам.
Улуғлаган чоғда оналар меҳрин,
Унутманг Оталар муҳаббатин ҳам. [4:25]

Ана шу жиҳатдан олиб қараганда, болалар фольклорида ота-боболарнинг “Хуй-ё, Хуй-ё” эркалатма қўшиқлари эътиборга сазовордир. “Хуй-ё, Хуй-ё”лар кўринишидан овутиш, эркалатиш хусусиятига эга бўлса-да, уларда ҳам худди оналар алласи каби, чуқур ҳаётсеварлик, инсонпарвалик туйғулари, юксак орзу-умидлар, фарзанднинг камолини кўриш ниятлари ифода этилади.

“Хуй-ё, Хуй-ё” ҳам халқ қўшиқларига хос воқеабандлик, ҳаётий таъсирлар, таъкидли ритмика, музикаий оҳанг ва бошқалар сақланади.

“Хуй-ё, Хуй-ё” қўшиқлари болани тиззага олиб, тебраниб эркалатиш қўшиғидир. Уни, асосан, боболар, баъзан оталар болани суйиб қуйлашган. Болани тиззасига олиб, гўё туяга миндириб кетаётгандай тебраниб, ушбу оувтамочқни айтишган. Бугунги кунда оилалар замонавийлашиб, ота-оналар ҳам зиёлилашиб, бу каби урф-одатлар тамомилда эскирган. Аммо улар халқ хотирасида ҳамон оғиздан оғизга ўтиб яшаб келади. Улар, айниқса, халқ бахшилари репертуаридан муносиб ўрнини топиб боради.

“Хуй-ё, Хуй-ё”лар асосан халқ қўшиқлари оҳанги мотивида яратилади. Халқ қўшиқларида асосий мазмунга қўшимча равишда маълум сўзларни такрорланади улар мазмунни бойитишга эмас, балки қўшиқдан завқланиш туйғуларини кучайтиришга хизмат қилади. Масалан:

Арик бўйида ялпиз-эй,
Хай ёр-эй, хай дўст, хай дўст!
Ялпизнинг барги ёлғиз-эй,
Хай ёр-эй, хай дўст, хай дўст!
Отанг бозор кетганда-эй,
Хай ёр-эй, хай дўст, хай дўст!
Қандай ётасан ёлғиз-эй

Хай ёр-эй, хай дўст, хай дўст!

Аслида, бу ерда халқ қўшиғи:

Арик бўйида ялпиз,
Ялпизнинг барги ёлғиз.
Отанг бозор кетганда,
Қандай ётасан ёлғиз?

Ушбу қўшиқни қуйлаш моқомида “Хай ёр-эй, хай дўст, хай дўст!” воситачи унсурлари матнга киририлган, бу эса уни завқ шавқ билан қуйлашга мослаган, қуйловчининг ҳаяжонли туйғуларини ифодалашга, тингловчида эстетик ҳаяжон кўзгашига хизмат қилган.

“Хуй-ё, Хуй-ё”да такрорланувчи ёрдамчи унсур асосан эркалатиш, болага ором бахш этишни ифодалайди. Қўшиқ матнида эса айтувчининг болага меҳри, унинг келажига билан боғлиқ орзу умидлари билан тарафдор этилади. Меҳр эса тарбиянинг ўзагидир. Кишидаги барча олийжаноб туйғулар болалигидаги ғамхўрлик, меҳрибонлик оқибатида юзага келган десак адашмаймиз. “Хар бир инсон болалигида меҳр ва ҳамдардликни талаб этади”, - дейди машҳур педагог В. Сухомлинский. Бола бераҳмлик вазиятида ўсиб улғайса, яхшилик ва гўзалликка нисбатан эътиборсиз бўлиб қолади. Мактаб оиланинг, хусусан, онанинг ўрнини тўла-тўқис боса олмайди, лекин бола уйда меҳрдан, шавқатдан ва ҳамдардликдан маҳрум бўлса, биз, тарбиячилар унга алоҳида ғамхўрлик қилишимиз керак” [5].

“Хуй-ё, Хуй-ё”ларда ҳам, бошқа халқ қўшиқлари, термалари, тўртликларида бўлгани каби, ахлоқ, тарбия, меҳнат, табиат, маиший турмуш ва ижтимоий ҳаёт ва бошқа қатор жиҳатлар билан алоқадор қарашлар яхши ифода топади. Масалан, Сурхондарёлик Ўзбекистон халқ бахшиси Қора бахши Умировдан ёзиб олганимиз “Хуй-ё, Хуй-ё” овитмачоғида халқнинг туякашлик, чорвачилик, деҳқончилик фаолияти билан алоқадор ҳолатлар, воқеа-ҳодисалар, тасвир ва мулоҳазалар мавзуси бўлиб келади. Овитмачокнинг

Хуй-ё бир, Хуй-ё, Хуй-ёлар

Хуй-ё бир, Хуй-ё, Хуй-ёлар

деб бошланишидаёқ болани суйиш, эркалатиш, айтувчи меҳрининг товланиши ўзига хос оҳангда ифода топади, “Хуй-ё, Хуй-ё”га киришнинг жозибали оҳангдор ритмикаси яратилганини кўрсатади. Маромли бу оҳангдор оувтамочқдаги “хуй-ё”, “хуй-ё” сўзининг такрор-такрор қўлланилиши болага мароқ ва ҳузур бағишлайди. Шундан кейин гўё болага уй ҳайвонларидан бири бўлган туяга хос бўлган хусусиятлар билан таништириш тасвирига ўтилади:

Бўйни узун ҳам туялар,

Қумни кўрганда уялар,

Болалар туя қувалар,

Хуй-ё бир, Хуй-ё, Хуй-ёлар...

Қаранг, бу ерда туянинг тасвири болалар боп содда қилиб “бўйни узун” деб кўрсатиляпти. Туянинг ҳамма белгилари эмас, айнан “бўйни узун” лиги туя кўринишининг бола назаридаги тез илғанадиган белгиси қайд этилмоқда. “Қумда уялаш” ҳам туя ҳайвонининг ўзига хос хусусияти туя ҳатто юк билан дарё кечганда ҳам баъзан дарё қумида ҳам уялаши мумкин буни халқ тилида “қумлади”, “уялади” дейилади. Туянинг қумда ором ола олмаслиги унинг оёғининг яссилиги билан боғлиқдир. Оувтамочқдаги “Болалар туя қувалар” сатрида болаларга хос ўйинқароқлик хусусияти тасвир этилган. Бу тасвирлар болада туяга нисбатан меҳр уйғотади, тасаввур ҳосил қилади ва ҳаёлида ижобий, завқли манзаралар яратади.

Бахшининг ушбу овитмачок термасида малум бўладиги “хуй-ё, хуй-ё”ларда асосан болаларга таниш уй ҳайвонлари, деҳқончилик ишлари, экинлар тилга олинади. Бу шеърий мулоҳазалар болаларда меҳнатга, меҳнат аҳлига, уй ҳайвонларига меҳр туйғуларини шакллантиришга ҳам хизмат қилади.

Хуй-ё бир хуй-ё, хуй кашқа,
Хўкизинг тушди-ё мошга
Дехқон бобанг билмасин,
Билса ҳам, сени урмасин,
Қувалаб ҳайдагин даш(т)га,
Хуй-ё бир хуй-ёлар.

“Нутқ маданияти бешик ёшидан бошланади, дейди тилшунос олим Л.В.Успенский. Унинг фикрича, бола тили ва нутқиға ташкилий таъсири энг аввал у ҳеч бўлмаганда бирон сўзни айтишға қобилиятли бўлганлигини сезганингиз пайтларданок бошлаш лозим” [6:78].

Бола бешикда аллани кучокда “хуй- ё, хуй- ё” ни эшитиб овунади ва ухлаб қолади. Ушбу қўшиқлардан мақсад ҳам шу, яъни болани овутиб ухлатиш эканлиги эслатилган ўринлар ҳам учрайди. Масалан:

Отанг айтади “хуй- ё” ни,
Онани айтади аллани,
Ёдга олиб Оллоҳ таолони,
Ухлатар йўлбарс болани.

Хуй-ё бир хуй-ё, хуй-ёлар,
Хуй-ё бир хуй-ё, хуй-ёлар.

Халқ тилида болаларни йўлбарсга, шерга, қарчиғайга нисбат бериб макташ, олқишлаш кўп учрайди. Бунда ўша ҳайвонлардаги кўпчилик, жасурлик, чакқонлик, сезгирлик сифатлари назарда тутилади ва фарзандларининг ҳам ана шундай фазилатлар эгаси бўлиши ният қилинади. Юқоридаги мисолда бола йўлбарсга ўхшатиладиган.

Халқ қўшиқларида табиат ходисалари паррандалар, ҳайвонларнинг ҳаёт тарзи тасвирлари ҳам ўзига хос ўринга эга. Табиатсеварлик болаларга ҳам хос айтиш мумкинки, табиат гуллари, кушлари, жониворлари болаларнинг жони дили, болаларнинг уларга меҳри мафтунлиги, қизиқиши ва ҳаваси ўзгачалиги тасвирланиши Хуй -ё, Хуй -ёларда болаларга завқ бағишловчи овитмачокдир. Уларнинг паррандалар ҳаракати ва табиатига ҳавас ҳамда меҳрини қўзғатувчи сатрлар ҳам яратилади.

Адабиётлар

1. Мирзиёев Ш. Миллий тараккиёт йўлимизни катъият билан давом эттириб янги босқичга қўтарамиз. 1-жилд. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 2017, 505-б.
2. Шайхзода. Асарлари, 6-жилд. –Тошкент: 1974, 95-б.
3. Болта Ёриев.Меҳр булоғи Сайланма 4-жилд. 107-б.
4. Теша Саидалиев. Ҳаёт қўшиғи. –Термиз: ”Жайхун”, 1993, 25-б.
5. Сухомлинский В. Сердце отдаю детям. –Киев: “Радянська школа”, 1969, -С. 78.
6. Успенский Л.В. Культура речи. –Москва: ” Знание”, 1976. -С 21.

РЕЗЮМЕ

Мақолада Сурхон болалари, шу жумладан, Сурхон болалар ўйин фольклорининг бадиий талқини, бахшилар тилидан ёзиб олинган термалар ҳамда уларнинг бола тарбияси, маънавий-ахлоқий тарбиясидаги аҳамияти баён қилинган.

РЕЗЮМЕ

В статье освещается значимость интерпретаций детского сурхандарьинского фольклора в воспитании духовно-нравственных качеств у Сурхандарьинских игр и терминов записанных с уст бахши.

SUMMARY

The article deals with importance of interpreting children’s Surkhan folk in upbringing spiritual-moral of children by means of childrens games and term which were recorded by Bakshi.

ЁЗМА АДАБИЁТДАГИ ЮСУФ АЛАЙХИССАЛОМ ҚИССАСИ СЮЖЕТИНИНГ ГЕНЕТИК АСОСЛАРИ

Н.Д.Бобожонова - ўқитувчи

Урганч давлат университети

Таянч сўзлар: ёзма адабиёт, фольклор, адабиётшунослик, қисса, сюжет, мотив, миф, афсона, ривоят, достон, мифологик тасаввур, мифопозитик контекст, образ, фабулат.

Ключевые слова: письменная литература, фольклор, повесть, сюжет, мотив, миф, легенда, предание, эпос, мифологическое воззрение, мифопоэтический контекст, образ, фабулат.

Key words: written literature, folklore, literary criticism, story, plot, motive, myth, myth, legend, epic, mythological imagination, mythopoetic context, image, fable.

Маълумки, ёзма адабиётда Юсуф алайҳиссалом қиссасининг сюжети асосида яратилган бадий асарларнинг юзага келиши ва такомиллашиб бориши узок тарихга эга. Жаҳон адабиётшунослигида Юсуф қиссасининг тарихий илдизлари ва бу образнинг шаклланишига асос бўлган қадимий манбалар ҳақида турлича фикр-мулоҳазалар билдирилган. Қайд қилиш керакки, Юсуф алайҳиссалом ҳақидаги қиссанинг келиб чиқишига асос бўлган бирламчи манбани аниқлаш масаласида адабиётшуносликда ҳамма томонидан эътироф этилган яхлит фикрга келинмаган. Ўрта аср татар мумтоз адабиётининг араб тилида битилган асарлардаги манбаларини ўрганган А.М.Ахуновнинг ёзишича, “Юсуф алайҳиссаломнинг қайси миллат ва динга мансублиги масаласидаги турли диний конфессияларнинг вакиллари ўртасидаги тортишувлар ҳамон тўхтаганича йўқ. Юсуф мусулмонми, яҳудийми ёки насронийми? Мунозарага сабаб бўлаётган асосий масала ана шунда. Шу ўринда мазкур сюжетнинг у ёки бу элементлари қай даражада турли маданиятлардан ўзлаштирилган ва умуман бу мавзу ўзлашма сюжетми ўзи, деган савол туғилади. Бу хусусда илмий адабиётларда турлича қарашлар илгари сурилган: насроний динининг агиографик манбалари тадқиқотчилари ислом дини бу сюжетни “Инжил”дан ўзлаштирган, деб ҳисоблайдилар; атеистлар “Қуръони карим”даги Юсуф алайҳиссалом қиссаси “Инжил”даги гулюзли Иосиф ҳақидаги ривоятнинг талқини, деб билдилар; ислом уламоларининг фикрича эса “Забур”, “Инжил” ва “Қуръони карим”ни Оллоҳ томонидан туширилган муқаддас китоблардир. Юсуф алайҳиссалом қиссасининг қиссасининг бу китоблардаги талқинларидаги муштараклик ва ўхшашликнинг сабаби ҳам ана шундай” [2:19-20].

Шундай бўлса-да, жаҳон адабиётшунослигида ушбу ғоят гўзал қисса сюжетининг келиб чиқишига асос бўлган бирламчи манбаларни аниқлашга доир муайян уринишлар бўлган. Жумладан, дунё халқлари адабиётининг қадимий даврини мифология билан боғлиқликда тадқиқ этган таниқли адабиётшунос олима О.М.Фрейдсберг ушбу сюжет моҳияти ҳақида “Гулюзли Иосиф ҳақидаги миф деганда мен шунчаки “Инжил” қаҳрамонининг тарихини эмас, балки ақл-фаросатли йигитни ўз тўрига илинтириб, шахвоний мақсадига эришолмаган бир аёлнинг тухмати туфайли бегуноҳнинг ўлимга маҳкум этилиши, аммо тақдир тақозоси билан йигит ҳақсиз жазодан қутулиши, тухматчи хотин эса қатл қилиниши ҳақидаги мифологик фабулатни тушунаман. Ушбу сюжет қадимги мисрликларни “Икки ака-ука ҳақида қисса” номли асотири, ҳиндларнинг бобокалонлари орасида машҳур бўлган “Етти донишманд” афсонаси, Кичик Осиёнинг туб аҳоли орасида бундан минг йиллар бурун қайд қилинган “Сурия илоҳаси” мифига қанчалар ўхшамасин биз унинг “Инжил”даги талқинини бирламчи дейишга ўрганиб

қолганмиз”, – деб ёзади [11:137]. Унинг тахминича, гулюзли Иосиф ҳақидаги “Инжил” қиссасининг келиб чиқиши Осирис ва Адонис ҳақидаги қадимий Миср мифларига бориб тақалади [11:138].

Таниқли туркман адабиётшунос М.Соегов будда таълимотини тарғиб қилишга қаратилган қадимги уйғур адабиётига мансуб “Оч қоплон ҳақида афсона”нинг С.Е.Малов тарафидан рус тилига қилинган таржимасини таҳлил қилиш асосида Юсуф тўғрисидаги яҳудий-насоний-исломий сюжетнинг илк манбаини кўҳна ҳинд буддавийлик манбаларидан излаш лозим, деган қарашни илгари суради [10]. Назаримизда, мазкур афсонада икки оға-инининг кичиги, яъни ука ўзини оч қоплонга емиш бўлишга рози бўлиши ва бундан воқиф бўлган отасининг изтироблари Юсуфни бўри еди деган хабарни эшитган Ёқуб алайҳиссаломнинг қанчалар фиғон чекишига ўхшаб кетса-да, аслида уйғур афсонаси сайёр сюжет асосида юзага келганлиги кўриниб турибди.

Юсуф ҳақидаги қисса сюжетининг юзага келиши тарихи ва манбалари юзасидан тадқиқот ишлари олиб борган тожик олими С.К.Азорбоевнинг тахминича, “Инжил”, “Қуръони карим”даги Юсуф қиссаси қаҳрамони образининг келиб чиқиши милoddан бурунги XVII-XVI асрларда яшаган Миср донишманди Имхотеп (бу шахс отининг қадимий шакли Имутес) тўғрисидаги ривоятларга боғланади. Чунки қадимги Миср папируслари орқали етиб келган маълумотларга қараганда етти йиллик қурғокчилик Имхотеп даврида рўй берган. Бунинг устига милoddан аввалги XVII-XVI асрларда ҳукмронлик қилган Миср фиръавнларининг этник келиб чиқиши семит тилларида сўзлашган қадимги яҳудий қавмларига мансуб бўлган. Олимнинг ёзишича, “Сахел оролидан топилган папирусдаги ёзувга кўра эса фиръавн Жосерга бўлажак етти йиллик қурғокчилик ҳақидаги хабар тушида аён бўлади, тушида халқ очликдан қанчалик азоб чекаётганини кўрган фиръавн буюк табиб ва улуғ донишманд Имхотепдан маслаҳат сўрайди. У ҳар бир шаҳарга етарлича ғалла жамлашни маслаҳат беради. Шундай қилиб, Имхотеп ҳақидаги оғзаки хикоялар даврлар ўтиши билан ривожланиб, ривоятга айланган, улуғ донишманд исми эса ривоятларда Футифар, Потифор, Ибн Риян ва бошқа номлар билан атала бошлаган. Юсуф образи билан боғлиқ қиссанинг тарихий асослари қадимги Мисрда яшаган семит тилли қавмлар ҳаётида рўй берган реал ҳаётий воқеаларга бориб тақалади. Яҳудийларнинг муқаддам китобида эса бу қисса диний руҳда талқин қилинган” [1:76-84].

“Қисаси Рабғузий”нинг “Қиссайи Юсуф алайҳиссалом” фаслини тадқ этган Ҳ.О.Сафарованинг фикрича, “Юсуф ва Зулайхо ишқий саргузашти ғоят қадимийдир ва дастлаб араб ва яҳудийларнинг оғзаки ижодиётида пайдо бўлган. Сўнгра муқаддас диний китобларга, жумладан, аввал қадимги Аҳд ҳисоблагувчи Таврот ва Забурга, кейин Янги Аҳд

саналувчи Инжилга ўтган ва беҳал силлиқ шаклида баён қилишган. Нихоят Қуръони каримда алоҳида сура шаклида бир қадар муфассал ифодасини топган” [8:17].

Маълумки, Юсуф пайғамбар қиссасининг диний манбалардаги ифодаси ва ёзма адабиётдаги ижодий талқинларида акаларининг ғарайғўйлиги ва кўрол-маслиги натижасида қудуққа ташланиб, отасининг дийдоридан мосуво бўлган ўғилнинг ғаройиб саргузаштларини тасвирлаш орқали Юсуфнинг сабр-матонати, садоқати ва ҳалол-покизалиги улуғланади. Бинобарин, қисса композицион қурилишидаги тугуннинг бевосита ака-укалар муносабати билан алоқадорлиги эса ушбу сюжетнинг келиб чиқиш манбаини қадимги Миср фольклорига боғлаш имконини беради.

XIX асрнинг ўрталарида француз археологи д’Орбини томонидан милoddан бурунги XIII асрда Эннана исмли битикчи тарафидан ўн иккита папирусга ёзилган иероглифли ёзув топишган. Мутахассислар бу папирус милoddан аввалги 1200 йилдан 1194 йилгача ҳукмронлик қилган Сети II, яъни Мисрнинг янги ҳукмдорлари XIX сулоласига мансуб ҳокон даврида ёзилганлигини аниқлашган. Унда олимлар тарафидан шартли равишда “Икки ака-ука ҳақида қисса” деб номланган миф баён этилган бўлиб, қадимги мисрликларнинг архаик фольклорига мансуб ушбу асотир Гомернинг машҳур “Одиссея” сидан анча аввал яратилганлиги билан аҳамиятлидир. Унда айтилишича, “бир замонлар яшаб ўтган чол билан кампирнинг икки ўғли бор бўлиб, уларнинг қаттасига Анупис, кичигига эса Бата деб исм қўйилган экан. Анупис уйланган бўлиб, ер-сув, мол-мулки мўл экан, Бата эса худди унинг ўғлидай уйдаги юмушларни бажараркан. Бата акаси Анупис нима иш буюрса бажарар, молларини боқар, ер ҳайдаб деҳқончилик қилар, ҳосил пишганда ўриб-йиғиб олар экан. Анупис ҳам унга худди отасидай меҳрибонлик қиларкан. Бир куни Анупис ерни ҳайдаб дон экиш учун Батага ҳўкизларни тайёрлашни буюрибди. Ер ҳайдаб, ғалла экишдаётганда бир пайт олиб келинган уруғлик буғдой етмай қолибди, шуна Анупис Батага дон олиб келиш учун уйига юборибди. Бата бир кўтарганда беш қоп буғдойни даст қўтарганини кўрган Ануписнинг хотини йигитнинг кучига қойил қолиб хаёли бузилибди. Дарвоза олдида уни тўхта-тиб, бирга бўлишни таклиф қилибди. Агар Бата бу таклифга қўнса унга яхши қўйлак тикиб беришни ваъда қилибди. Бундан қаттиқ ранжиган Бата жуда ғазабланиб, янгасининг таклифини қатъиян рад этибди ва бўлган гапни акасига айтмасликка сўз бериб далага қайтибди. Аммо Ануписнинг хотини бу гапга ишонмай, уёқ-буёғига буёқ суртиб, баданини тимдалангандай қилиб кўрсатибди-да, эри келгач Бата уни зўрламоқчи бўлиб қалтаклаганини айтиб тўхмат қилибди. Жаҳли чиққан Анупис укасини ўлдирмоқчи бўлибди, аммо бегуноҳ Бата ҳалос қилишни сўраб Ра тангрига илтижо қилибди. Ра уни ўз химоясига олиб, ака-уканинг ўртасида тимсоҳлар сузиб юрган жўшқин дарё пайдо қилибди. Акасидан қутулган Бата дарахтзор водийни ўзига макон қилибди, ҳудодлар уни ҳусн бобида дунёдаги ҳамма аёллардан ҳам зиёда бўлган бир қизга уйлантиришибди. Бата акаси шу ерга ҳам излаб келиши мумкинлигидан хавфсираб ўзининг юрагини “аш” деган дарахт ичига яшириб қўйибди.

Қунарлардан бир куни Батанинг хотини дарё соҳилида сайр қилиб юрганида унинг бир тола тилла сочи дарахт шохига илиниб сувга тушибди ва оқиб

бориб фиръавннинг қўлига тушибди. Фиръавн ана шу тилла соч эгаси бўлган қизни излаб топибди, қандай қилиб бўлса-да унинг қўнглини овлаб уйланиш учун қизга турли совға-саломлар берибди. Бундан эриб кетган аёл фиръавнга чўри бўлишни истаб қолибди ва эри Батанинг юраги яширинган дарахт кўрсатибди. Фиръавннинг одамлари қиз кўрсатган дарахтни чопишганда Бата ўлиб қолибди. Аммо ҳудодлар уни яна чақалоқ кўринишида қайта тирилтирибдилар. Фиръавн уни ўз ўғлидай кўриб парваришлабди, орадан маълум вақт ўтгач ўз эрига хиёнат қилиб, унинг ўлимига сабабкор бўлган аёл жазосини олибди [9:77-78].

Мазкур миф сюжетининг Ануписнинг хотини Батага ошиқ бўлиб қолиши ва севгиси рад этилгач, йигитга тўхмат қилиши, Ануписнинг ўз укасини ўлдирмоқчи бўлиши, худо Ра томонидан ака-ука ўртасида дарё пайдо қилиши, Батанинг акасидан олисдаги диёрга кетиб ғойиб бўлиши, фиръавннинг душманлиги каби мотивлари Юсуф қиссаси композицион қурилишидаги Яқуб пайғамбар ўғилларининг Юсуфни ўлдирмоқчи бўлишлари, Юсуфнинг қудуққа (сув детали орқали дарё тушунчасига алоқадор) ташланиши, Юсуфнинг Мисрда қул қилиб сотилиши (акаларидан узоклашиши), Зулайхонинг ўз қули (қадимги Миср асотирларида эрининг укаси, аслида хизматкор-қул) Юсуфга ошиқ бўлиши, аёлнинг Юсуфга тўхмат қилиши каби мотивларга ўхшаб келади. Бу эса диний манбалар орқали ёзма адабиётга трансформацияланиб кетиши натижасида бетакрор бадиий қадриятларнинг яратилишига асос бўлган Юсуф қиссаси сюжетининг тарихий илдизлари милoddан бурунги XIII-XII асрларга мансуб қадимги Миср мифологиясига бориб тақалишини кўрсатади.

Анупис билан Батанинг саргузаштига бағишланган қадимги Миср асотирининг сюжети кейинчалик маданий алоқалар натижасида аввал Олд ва Яқин Осиёга, кейинроқ эса Марказий Осиё ва Европанинг бошқа ҳудудларига ҳам кенг тарқалган. Г.Н.Потанин томонидан нашр этилган бир қозоқ эртагида ҳикоя қилинишича, Тўхтамишнинг хотини тўхмат қилганлиги сабабли ёш йигит Идига қочиб кетишга мажбул бўлади. Тўхтамишнинг амрига кўра вазир Жанбай Идиганинг изига тушиб қувади. Адиль деган дарёнинг бўйига келганида Жанбай Идигани қувиб етади. Ана шунда Идига ғаройиб тарзда дарёнинг нариги соҳилига ўтиб олади, Жанбай эса ўтолмайди (эртакнинг шу мотивига изоҳ берган Г.Н.Потанин “бу дарёдан Идига ўтиши, Жанбай эса нариги соҳилда қолиб кетиши, яъни Жанбай учун “ўтолмайдиган” эканлиги эртанинг архаик вариантларида бу дарё Идига ўтгач, ортидан пайдо бўлганлиги тасвирланган бўлса керак” деб тахмин қилган. Бу эса “Икки ака-ука ҳақида қисса” асотирларида Бата ўтган дарёдан акаси ўтолмай қолиши мотивини эслатади). Миср асотирларида бўлгани сингари, қозоқ эртагида ҳам Идига дарё бўйида бахтли ҳаёт кечиради, Батани ҳудодлар уйлантирган бўлишса, Идиганинг ўртоқлари Саттемирнинг қизини олиб келиб беришади [4:33].

Кўринадики, “Идига” номли қозоқ халқ эртагининг шаклланишига “сайёр сюжет” асос бўлган.

Тожик адабиётшуноси С.К.Азорбоев яратилиш асосларига кўра милoddан бурунги XVII-XVI асрларга мансуб деб қараладиган “Тўғри ва Эгри ҳақида эртак” номли қадимги Миср эртаги ҳам мазмунан гулгузли Иосиф тўғрисидаги диний қиссага жуда ўхшашлигини аниқлаган. Унинг фикрича, қадимги Мисрда рўй берган реал тарихий воқеаларнинг ми-

фопоэтик талқини натижасида юзага келган бу эртақ Юсуф мавзусидаги сюжетнинг шаклланишида муайян роль ўйнаган бўлиши мумкин. Яна бир қизиқ маълумот, С.К.Азорбоевнинг келтиришича, “Юсуф (Иосиф) ҳақидаги афсона милоддан бурунги VI асрдаёқ бевосита жонли оғзаки анъана орқали тилдан-тилга ўтиб, форсий тилоли аҳоли фольклорига ҳам кириб келган. Чунки айни ўша асрда яратилган “Зирья ва Авда” номли форс халқ лирик достони ўзининг мавзуси ва мазмунига кўра “Юсуф ва Зулайхо” достонига яқин келиши шундай тахмин қилишга асос беради” [1:6-7].

Ана шу қиёсий материалларнинг барчаси гулюзли Иосиф ҳақидаги қиссанинг яратилишига бирламчи манба бўлган мифопоэтик контекст қадимги Мисрда яратилиб, адабий-маданий алоқалар тизимида минтақа халқлари орасида кенг тарқалиб, кейинчалик кўпгина муштарак мотивли фольклор асарларининг яратилишига асос бўлган “сайёр сюжет” эканлигини кўрсатади.

“Икки ака-ука ҳақида қисса” сюжетининг композицион қурилиши жиҳатидан таҳлил қилинса, унда жаҳон, шу жумладан, ўзбек фольклорига ҳам кўп учрайдиган мифологик характердаги мотивлар мавжудлигини кўрамиз. Масалан, ўзининг шахвоний орзусига етолмаган Анобиснинг хотини Батага тўхмат қилиши “Инжил”даги Иосифга Пантефриянинг хотини тўхмат қилишига ҳамохангдир. Бу мотив “Эрали билан Шерали”, “Ширин билан Шакар” номли ўзбек халқ романик достонларида ҳам учрайди. Анобиснинг ўз укаси Батани ўлдириш ниятида қувлаши эпик қаҳрамоннинг таъқиб қилиниши мотивининг қадимий типларидан бири бўлиши мумкин. Акаси қачонлардир уни топиб келишидан кўрққан Бата ўз юрагини дарахт танаси ичига яшириб қўйиши жоннинг танадан ташқарида мавжуд бўлиши тўғрисидаги анимистик мифлар таъсирида келиб чиққан. Бу инонч-эътиқоднинг ўзбек халқ ижодидаги энг ёрқин мисоли девлар жонининг қути ичидаги каптар, тош орасидаги қуртда бўлиши, “Қиличқора” эртагида кенжа уканинг жони қиличида бўлиши каби мотивлар ҳисобланади. Олтин сочли парининг бир тола сочи дарёда оқиб кетиши натижасида қаҳрамоннинг бошига мушкул иш тушиши лавҳаси ўзбек халқ эртакларига ҳам хос бўлган сюжет элементларидан биридир. Батанинг худолар ёрдамида чакалоқ кўринишида қайта дунёга келиши ўлиб-қайта тирилувчи маъбудлар тўғрисидаги қадимги мифларга боғлиқ мотивдир. Шу нуқтаи назардан, О.М.Фрейденбергнинг Иосиф образининг генезисини қадимги Миср мифологиясидаги Осирис билан боғлаши [11:138] ўзини оқлайди.

Шу ўринда таниқли адабиётшунос олим Х.Г.Короглининг “ушбу сюжетдаги Юсуф “биографияси” “Авесто”даги Сиёвуш образи билан боғланиб кетади”, [6:336] деган илмий фаразига муносабат билдириб ўтсак. Юқоридаги таҳлиллардан ҳам маълум бўладики, Юсуф образининг келиб чиқиши билан “Авесто”даги Сиёвуш образи орасида бевосита боғлиқлик йўқ. Бу икки образни ўзаро боғлайдиган бир жиҳат бор бўлиб, у ҳам бўлса Юсуф (Иосиф) образининг генетик асослари қадимги Миср мифологиясидаги ўлиб-тирилувчи табиат культининг тимсоли, деб тасаввур қилинган [5:33-44].

Батанинг юраги (яъни жони) “аш” деб аталадиган

дарахт танасининг ичида яшириб қўйилгани каби қадимги Миср мифларида Осириснинг қабри устида уни кўриқлаб турувчи муқаддас дарахт ўсиб туради, деб баён қилинган [4. – С.33]. Ҳар икки персонаж ҳам дарахт ҳамда ўлиб-тирилувчи табиат култи билан боғлиқлиги уларнинг ўзаро боғлиқлигини, яъни “Икки ака-ука ҳақидаги қисса”даги Бата образи ўлиб қайта тирувчи табиат культининг тимсоли сифатида тасаввур қилинган Осириснинг мифопоэтик трансформацияси эканлигини кўрсатади. Қадимги мифларда Осирис бошқоқли экинлар, дов-дарахтлар ва ўсимликлар руҳи сифатида тасаввур қилинганлигини инглиз этнографи Ж.Фрэзер ҳам қайд қилган [12:169–197]. Ана шу тарихий-ворисий алоқадорликка кўра гулюзли Иосиф (Юсуф) образининг генетик асослари қадимги Миср фольклорига сақланиб қолган Бата сюжети орқали Осирис тўғрисидаги мифларга бориб тақалади.

Демак, “Юсуф ва Зулайхо” сюжетининг энг қадимги шакли деб қаралаётган “Икки ака-ука ҳақида қисса” асотирининг мазмуни “сайёр сюжет”га айланиб, турли вариантлар ҳолида бирмунча ривожланган ҳолда муқаддас диний китобларга кўчган. Жумладан, аввало қадимги Аҳд ҳисобланувчи Таврот ва Забурга, кейин Янги Аҳд саналувчи Инжилга ўтган. Кейинчаалик сюжет янада мукаммаллашган ҳолда муқаддас диний китобимиз “Қуръони карим”га ўтган. Биз дoston сюжетининг тарихий асосларини ёритишда ушбу мавзу ўз ифодасини топган қадимий манбаларни таҳлилга тортишга ҳаракат қиламиз. Зеро, “Юсуф алайҳиссалом ҳақида яратилган бадий асарлар таркибидаги сюжет жаҳон адабиётидаги трансдиний мифларнинг энг ноёб намуналаридан бири ҳисобланади. Шунинг учун мазкур сюжетнинг жаҳон адабиёти контекстидаги у ёки бу асар кўринишидаги ифодасини муайян диний тизим доирасида эмас, балки қадимги маданий архетипнинг бадий интерпретацияси сифатида талқин қилиш лозим” [13:15].

Милоддан бурунги XIII-XII асрларда шаклланиб, ёзувга олинган ака-ука ҳақидаги асотир аслида бир неча вақт халқ орасида бевосита жонли оғзаки ижро орқали оммалашиб келган. Кейинчалик Сети II сулоласи даври воқеа-ҳодисаларини папирусга муҳрлаётган пайтда котиб Эннана ўзи эшитган ушбу миф мазмунини ҳам ҳикоя қилиб кетган кўринади. Ана шу асотирнинг халқ орасидаги оғзаки намуналари таъсирида Иосиф (Юсуф) ҳақидаги эпик сюжетнинг илк намуналари дастлаб диний ривоят тарзига “Қадимги Аҳд” ва “Янги Аҳд”дан ўрин олган. “Қадимга Аҳд” номи билан машҳур бўлган муқаддас битиклар “Таврот” ва “Забур”, “Янги аҳд” эса “Инжил” деб номланган. Яҳудийлар динининг “Таврот” ҳамда “Забур” қадимги иброний тилида яратилган бўлса, насронийликнинг муқаддас китоби сифатида эътироф этиладиган “Инжил” қадимги юнон тилида ёзилган. Ана шу манбаларда илк бор гулюзли Иосиф ҳақидаги қиссанинг диний афсона шаклидаги талқини ўз аксини топган.

Ана шу ривоят кейинчалик бир мунча мукаммаллашган ҳолда ислом динининг муқаддас китоби “Қуръони карим”га ўтган. Юсуф қиссаси “Қуръон”нинг 12-сураси, яъни “Юсуф” сурасида келтирилган [14:235-248]. Мазкур сура “Алиф. Лом. Ра. Ушбу (оятлар) очик-равшан Китоб оятларидир” ояти билан бошланган бўлиб, унинг нозил бўлиши ҳақида М.Б.Пиотровский қуйидагиларни ёзади:

“Ҳадислардан бирида айтилишича, бир куни саҳобалар Муҳаммад алайҳиссаломга қизиқарли бирорта қисса айтиб беришни сўраганларида “Юсуф” сурасининг учинчи ояти: “(Эй Муҳаммад), Биз сенга ушбу Қуръон (сураси)ни ваҳий қилиш билан қиссаларнинг энг гўзалини сўйлаб берурмиз. Ҳолбуки, у (Қуръон нозил бўлиши)дан илгари, сиз (бу қиссадан) беҳабар кишилардан (бири) эдингиз” деган оят нозил бўлган. Шундан кейин қиссаларнинг энг гўзали – Юсуф алайҳиссалом қиссаси ҳикоя қилинади” [7:90].

Юсуф қиссаси сюжетининг араб, форс-тожик ва туркий халқлар фольклори ҳамда ёзма адабиётида кенг тарқалишида асосан “Қуръони карим”нинг 12-сурасидаги оятлар, унинг тафсирлари ҳамда пайғамбарлар қиссаларининг турли-туман талқинлари, жумладан, Носируддин Бурҳонуддин Рабғузийнинг “Қиссасул анбиё” асари асосий манба вазифасини ўтаган. Юсуф ва Зулайхо тўғрисидаги ишқий-романик достонларнинг юзага келишида Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Жарир ибн Язид ибн Касир ибн Талиб ат-Табарийнинг (839-923 йиллар) “Таърих ар-русул ва-л-мулук”, яъни “Пайғамбарлар ва подшолар” тарихи асари (бу асар сомониёлар даврида араб тилидан форс-тожик тилига таржима қилинган)даги Юсуф қиссаси талқинига бағишланган фасллар ҳам муҳим роль ўйнаган. Хусусан, ўрта асрлар туркий ёзма адабиётнинг йирик

намоёндаси Қул Алининг “Қиссаи Юсуф” достонининг яратилишига Табарий “Таърих”и асос бўлганлиги маълум.

Бизнингча, Юсуф мавзусининг ўзбек халқи орасида кенг ёйилишига сабаб бўлган энг муҳим манбалардан бири атоқли тилшунос олим А.К.Боровков томонидан XII–XIII асрларга мансублиги аниқланган ва фанда “Ўрта Осиё тафсири” [3] номини олган асардир. Қаршидан топилган бу тафсирнинг муаллифи ноаниқ бўлса-да, лекин унинг лексикасида ўша давр тилига хос луғавий қатлам яққол кўзга ташланиши ушбу асарнинг мамлакатимизда яратилганлигидан далолат беради. “Қуръони карим”нинг барча суралари, жумладан, “Юсуф” сураси ҳам ўзига хос тарзда шарҳланган ушбу тафсир бир неча асрлар давомида мадрасаю мактабларда, шунингдек, халқнинг ўқимишли катлами орасида кенг шухрат қозонган. Бу эса Юсуф алайҳиссалом тўғрисидаги гўзал қисса сюжети халқ орасида кенг тарқалиши ва унинг оғзаки жонли ижро орқали ривоят, эртак ва қисса тарзида омалашishi мазкур сюжетнинг бадий жихатдан такомиллашишига асос бўлган.

Генетик асосларига кўра, Юсуф алайҳиссалом ҳақидаги анъанавий қисса сюжетининг келиб чиқиши ва тарихий-тадрижий ривожини “мифологик фабулат”→“диний ривоят”→“бадий контекст” босқичларини ўз ичига олади.

Адабиётлар

1. Азорабеков С.К. Сказание о Юсуфе и его отражение в персидско-таджикской прозе X-XI веков: Автореф. дисс. канд. филол. наук. – Душанбе, 2005.
2. Ахунов А.М. Арабский источник средневековой тюрко-татарской литературы: на материале трудов ат-Табари. – Казань: Изд-во ТГГИ, 2001.
3. Боровков А.К. Лексика среднеазиатского тефсира XII-XIII вв. – М.: Наука, 1963.
4. Викентьев В.М. Древне-египетская повесть о двух братьях. – М., 1917.
5. Дьяконов М.М. Образ Сиявуша в среднеазиатской мифологии // Краткие сообщения института истории материальной культуры. Т.40. – М., 1951. – С.33-44.
6. Короглы Х.Г. Взаимосвязи эпоса народов Средней Азии, Ирана и Азербейджана. – М.: Наука, 1983.
7. Пиотровский М.Б. Коранические сказания. – М., “Наука”, 1991.
8. Сафарова Ҳ. Рабғузийнинг “Қиссаи Юсуф Сиддиқ алайҳис-салом” асари манбалари: Филол. фанлари номз. дисс. – Самарқанд, 2001.
9. Сказка о двух братьях // Бадж Э.У. Египетские сказки, повести и легенды. – М., 2009. – С.77-78.
10. Соегов М. Иудейско-христианско-исламский сюжет об Иосифе и буддийская легенда о принце и голдой тигрице (по материалам их переводов, языка и искусства) // Jazyk a kultúra. – Прага, 2013. – číslo 15 (www.ff.unipo.sk/jak/15_2013/soegov.pdf).
11. Фрейденберг О.М. Миф об Иосифе Прекрасном // Язык и литература. – Т.8. – М., 1932.
12. Фрээр Ж. Золотая ветвь. – М.: Политиздат, 1989.
13. Шарьяфетдинов Р.Х. Трансформация коранического сюжета об Иосифе Прекрасном в поэме Кул Гали “Қысса-и Йусуф”: Автореф. дисс. канд. филол. наук. – М., 2009.
14. Қуръони карим. Ўзбекча изоҳли таржима. – Тошкент: Тошкент ислом университети, 2001.

РЕЗЮМЕ

Мақолада жаҳон халқлари ёзма адабиётидаги Юсуф алайҳиссалом ҳақидаги қисса сюжетининг тарихий асослари билан боғлиқ адабий-фольклорий манбалар таҳлил қилинган. Қиёсий-тарихий метод асосида ушбу анъанавий сюжетнинг генезиси қадимги Миср мифологиясига бориб тақалиши асосланган.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются фольклорно-литературные источники, связанные с с генезисом традиционного сюжета об Иосифе Прекрасного в письменной литературе народов мира. На основе сравнительно-исторического метода доазана, что исторические основы этого сюжета связаны с древнеегипетской мифологией.

SUMMARY

The article describes the historical foundations of the plot of the history of Joseph in the written literature of the peoples of the world. Based on a comparative historical method, the genesis of this traditional plot is based on ancient Egyptian mythology.

M A Z M U N Í
TÁBIYIY HÁM TEXNIKALÍQ ILIMLER

Fizika. Matematika

Базарбаев Н.Н., Эшназаров А.И., Махмудов С.К., Холбаев И., Чиндалиев М.Х., Холов Д.М. Радионуклид ⁷ ve в месячных 2018 года и летне-осенних атмосферных выпадениях 2019 года в городе Ташкенте	3
Бектурсынова Д.П. Әдеттегі дифференциаллық теңдемелер үшін қойылған Коши мәселесін санлы шешіуі ұсылларының эффектвилігі бойынша салыстырмалы анализі	5
Илиев Х.М., Камалов А.Б., Турсынбаев С.А. Кремний с нанокластерами атомов марганца – новый материал для тензодатчиков	7
Исмаилов К.А., Косбергенов Е.Ж. Исследование деградации солнечных элементов на основе поликристаллического кремния	9
Нарекеев Б.М., Мырзанова Д.Е. Задача неванлинны-пики в матричной области	11
O'razboyev N.U., Madaminov U.A., Avezov M.A., Qunnazarov O.I. Kompyuter grafikasini o'rgatishda amaliy dastur ishlab chiqish	14

Ximiya, Ekologiya, Biologiya

Атоев Э.Х., Шарипова Н.У. Определения ниобия и тантала пирролидиндитиокарбаминатом натрия в хлорной кислоте	16
Базарбаева Д.О., Гулимбетов Б., Медетов М.Ж. Жанубий оролқум худудининг кам ўрганилган тўғриқанотсимон (insecta:orthopteroidea) хашаротлари	17
Ешмуратов А.Я., Холматов Б.Р., Гулимбетов Б.Д. Шимолі – ғарбий Ўзбекистон чўл худудлари визилдок кўнғизлари (coloptera: sarabidae) фаунаси	20
Мирамбетова Н.П. Анализ показателей функции внешнего дыхания у детей, проживающих в условиях приаралья	22
Шарипова С.Т., Мауленбергенова Г.М., Акрамова М.О. Маҳаллий ўсимлик хом ашёларидан курук экстракт олиш	24

JÁMIYETLIK HÁM EKONOMIKALÍQ ILIMLER

Ekonomika

Хожалепесов П.З., Зинатдинов Д.П. Ўзбекстанда аўыл хожалығын басқарыўды жәхән стандартына алып шығыў басқышлары	27
---	----

Geografiya

Seitniyazov Q.M., Baltabaev O.O. Methods for toponimic research of objects	28
Утепова Г. Мийнет ресурсларының қәлипесиўинде демографиялық тийкарлар	29

Filosofiya

Джумамуратова М.Т. Демократиялық қәдириятлардың көркем дәретиўшиликтеги талқысы	32
Ниязимбетов М.К., Алланазарова Б.Ж. Системное мышление в познании	34

Ruwxylyq tiykarlari. Tariyx. Huqqtanw

Abdukurimov A.A. Agriculture of Karalpakstan in conditions of the management of planned distributing system in 1960-1980 years	37
Аметов Т.А. Из истории провозглашения государственной суверенной декларации Каракалпакстана	38
Атамуратова М.Ж. Суфизм-исламдағы гуманистлик тәлиймат	41
Елмуратова А., Алламбергенова Б. Таълим тараккиети ҳамиша долзарб: таълим олиш ҳамма учун очик	42
Ишқуватов В. Фикаролик жамиятини шакллантириш ва ривожлантиришда маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органларининг ўрни	44
Kadyrov K.B. To the question of search for upbringing thoughts in the analysis of publications on islamic culture	47
Khojaniyazov U. Karakalpakstan museums in the chronicle of the independence years	49
Қаллибеков Т. Бала ҳуқықлары - халық аралық ҳүжетлерде	51
Қурбонов Х. Ўзбекистонлик “қуросиз аскарлар”нинг уралдаги меҳнат фаолиятидан	54
Назаров Н.А. Ўрхун-Енисей ёзувлари моҳиятини талқин этишининг аҳамияти	56

TIL BILIMI HÁM ÁDEBIYATTANÍW

Til bilimi

Allaniyazov A. Qaraqalpaq tilindegi rawish frazeologizmlerdiń manilik ózgeshelikleri	59
Jańabaeva U.Q. Keńesbay Raxmanovtiń prozalıq shıǵarmalarında somatizmlik frazeologizmlerdiń qollanıwı	60
Кайпназарова М.К. Каракалпак тили арқа диалектининг балықшылық лексикасы	62
Калаидарова Г.Н. Лексические варианты тюркской лексики (каракалпакизмов)	64
Каллибекова Г.А. Проблемы тождества и различия синонимов	65
Кошанов К.М., Гайратова Ш., Назарова З.С. Об экологии языка наших улиц	67
Қурбанов М.Д. Каракалпакстан ойқонимлерининг үйренилиў тарийхы	69
Мамбетмуратова М.Т. Каракалпак тилинің түсиндирме сөзлигинде омоним сөзлердің берилиўи	71
Рахимова С.Ж. Бадий матнда фразеологик полисемиянинг лисоний тадқиқига доир	72
Yunusova D. Belgi bildiruvchi so'zlarning metafora hosil qilishdagi o'rni (Shavkat Rahmon ijodi misolida)	74

Ádebiyattanw

Алламбергенов К. Кеўил сандығынан зер шашқан шайыр (Т.Мәтмуратовтың өмири хәм дәретиўшилиги)	76
Allambergenov K.A. Some important issues of studying history of karakalpak folklore and literature in the context of philology of the turkish people	82
Allambergenov K., Kanaatov E. Karakalpak folk songs are a special kind of folklore	84
Бауатдинова С. Кеўил айтыў (И.Юсуповтың «Кеўил айтыў») (Яхыт жеңгей қайтыс болғанда Жолмурза ағаға айтылған сөз дәретпеси мысалында)	86
Есебаев М. Қахарманлық дәстанлардың мазмуны хәм көркемлик сюжетинде мифлик мотивлер типологиясы	88
Хамракулова Х. Шахс фожияси талқинида бегоналашув масаласы	91
Каниязова Ж.О. Каракалпак хәм қырғыз прозасында әдебий тәсир хәм типология	94
Кеңесбаева Ш.К. «Шәрир» дәстанының көркемлик айрықшалықлары (Дәстанның тийкарғы идеясы, образлар системасы, сюжетлик-композициялық өзгешеликleri хәм көркемлик)	96
Қурамбоева Г. Қардошлик мавзусида шәрий турқум яратиш тажрибасидан (И.Юсупов лирикаси мисолида)	99
Матимов Қ.Г. Адамзат жәмийетининг руўхый-мәдений турмысында импровизацияның келип шығыў зәрүрликleri	102
Сагидуллаева Ж.Н. 1980-жыллардағы каракалпак прозасында ўақыт хәм кеңислик образлары (К.Алламбергенов хәм О.Әбдирахманов шығармалары мысалында)	104
Тортқулбаева Т. Шайыр-жыраўлар дәретиўшилиги хәм көркемлик изленислер	107
Шоймардонов И. Болаларни эркаловчи халқ кўшиқлари	109

Ádebiyat hám folklor

Бобожонова Н.Д. Ёзма адабиётдаги Юсуф Алайхиссалом киссаси сюжетининг генетик асослари	112
--	-----

Танысыңыз, редколлегия ағзалары!

Турсынбек Рақымжан Сағымбек ұлы

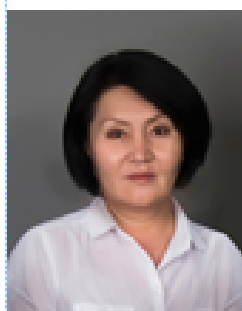
Тұрсынбек Рахымқазан Сәтімбекұлы 1958-жылы Қазақстан Республикасы Жамбыл ұларты Талас районында туыпшы.1980-жыл С.М.Киров атындағы Қазақ мемлекеттик университетинин филология факультетин тамалаған. 1986-2005-жылшар аралығында Қазақстан Республикасынын мемлекеттик бастасыз комитети хызметкери, М.Ауэзов атындағы әдебият хам ырдык өнер институтынын илимий хызметкери, Жүргенов атындағы Театр хам кино институтында эдл хам кафедасынын бастасы, Аль-Фарабий атындағы Қазақ миллий университетинин казак әдебияты кафедрасынын профессору лауазымдарында ислеткен. 2005-жылдан бастап, Д.Н.Павлов атындағы Европалык миллий университетинин казак әдебияты кафедрасынын бастасы.

Филология ғылымдарының докторы, профессор Тұрсынбек Рахымжанұлы Шайкышевтің ұлым кандидатты болыптан бастырылып өткен «2007-жыл ЖОО ең жақсы үздігі» мемлекеттік грантының иемденген. 2008-жылы Қазақстан Республикасы Билетменшілдігі аттасы. 2009-жылы

«Бйбай Алтынсарин» медалы, 2016-жылы «Кыргызтанын килм –танын дауазданырыуулануу кымети ушун» катмук кылышы менен сыйланган.

Профессор Турсунбек Рахымжановтың зейінгі үш жылдағы монографиялары, ықпалдарына дау, ықпалы жүйелеріне тамандалар келеді: «Қазіргі драматургияның дағу үрдістері», «Нүктелі емес (гетерогенді) этносаялық орталығы мектеп оқушысының зияткерлік пен шығармашылық әлеуетін дамытудағы болашақ мұрағаткерді дайындаудың әлеуметтік және педагогикалық сипаты», «Ұлттық тіл табиғаты: әліппі мен мен эволюциясы (Латын хаті хазында)», ««Менілік Ел» мұрағаттары және азындық өнер өрісі - «Қазақ білім ақсақалысы баяндамалары», «Шығын жанрдың көркемдік әлемі», «Түркі әлемі және «Манас» эпосы», «Эпистолярлық мұра: хаттар мен хаттасулар (С.Мұқанов жазбалары негізінде)», ««Менілік Ел» мәні: Алаш және руханият», «Абай мұрасындағы «Менілік Ел» мұрағаттарының көрінісі».

Ескеева Мағрипа Қайнарбай кызы

Есқазба Мәрипа 1961-жылы Қазақстан Республикасы Алматы қаласында туылған. 1984-жылы С.М.Киров атындағы Қазақстан мемлекеттік университетін тәмамған. 1984-2011-жылдарда Қазақ совет энциклопедиясы редакциясының зиялы редактор, Абай атындағы Алматы мемлекеттік университетінің әлеміі қазақ тілі, С.Сейфуллин атындағы Ақмола аграр университетінің қазақ тілі кафедраларының оқытушысы, Л.Н.Гумилев атындағы Евразия миллий университетінің профессоры лауазымдарында ілген. Хәзіргі ұақытта усы университетінің тюркология кафедрасының профессоры.

Филология ишматеринин докторы, профессор МБСкеева 2008-2015-жыллары Қазақстан Республикасының ең жақсы оқытушысы атағы, «Вирлик», «Мейрими» алтын медаллары менен сыйлықланған. 9 монография, 11 оқу құрланы, сабақшыллар хам Өзбекстан хам шет ел көлеминде журналларда, сондай-ақ халықаралық конференцияларда шығарған 200 ден астам илимий мийнетлеринин авторы. Буган мысал сыпатылда: «Исторические изменения звуков».

«Моносиллабические основы древнетюркских и современных тюркских языков», «Историческое место казахского языка в системе тюркских языков», «Лингвистическая основа древнетюркских памятников», «Морфологическая система древнетюркских письменных языков», «История формирования казахского языка», «Историко-лингвистические основы тюркологии», «Введение в тюркскую филологию», «Kultegin is the Commander of Ancient Turks», «Golden eagle in the cognition of Kazakh people Ethnographic and etnolinguistic analysis», «Semantic relation of medieval Turkic written monuments and modern Kazakh languages proverbs», «The VC structural model of monosyllables in ancient Turkic and Kirghiz languages», «General lexicological fund of Turkic languages», «On the History of Vocabulary Study of Kirghiz Languages Group», «Түркі тілдеріндегі үндесімділіктің бұрынғы ескері», «Түркі тілдеріндегі түбір морфемалардың даму ерекшелігі», «Қазақ тілі және кыпшак тілдеріндегі сын есім жұрнақтары», «Türk dillerindeki ek morfenlerin gelişme özellikleri», «К проблеме истинной лексики алтайских языков», «Monosyllabic system of the Turkic languages», «Kutadgu bilig dilindeki insan kavramı», «Современная тюркология в Казахстане: лингвистический аспект», «Түркістандың өзекті мәселелері», «Актуальные проблемы лингвистической тюркологии», «Ұлы дала құндылықтары оң үдерісін етіп мәселесі», «Түркі этнонимдерінің көне түркілік қабаты», «Қазақ тілінің лексикалық деректері», «Мүсіп Баласағұни мен Абай Құнанбаев шығармалары тіліндегі діни құндылықтар сабақтастығы» қам қамы басқа да ықпалы зиялыларға ықпалы.

«Илим ҳам жамъият» журналынинг ЎзРЖОО «Uzbekistan Research Online»

санда наърифномаи (<https://uzjournals.edu.uz/>) муҳим

[illegible]

Редакция

Танысыңыз, редколлегия ағзалары!

Еркибаева Гүльфайруз Гинаятовна

Гүльфайруз Еркибаева 1952-жылы Қазақстан Республикасында туылған. 1974-жылы ЧПИнің рус тили хам адабияты, 2008-жылы Х.А. Ясауий атындағы халықаралық Қазақ-түрк университетинин Қазақ тили хам адабияты канителигин диткерген. 1974-2005-жыллары Ш.Валиханов атындағы мектепте мугаллим, директор орынбасары. Сырдарья университетинде аға оқытушы, доцент, кафедра баслыгы. Мийрас университетинде илим тарауында вице президент лаўазымларында ислеп келди. 2005-жылдан баслап Х.А.Ясауий атындағы Халық аралық казак-түрк университетинде педагогика кафедрасынын хам Кубла Қазақстан мәмлкетлик педагогикалык институтынын профессоры болып ислемекте.

Педагогика илимлеринин докторы, профессор Г.Еркибаева 6 илим кандидатын тахрлап шығарған. 2009-2010-жыллардағы жо қары оқмў орнының «Ең жақсы мугаллим» атағын алған. 15 монография, 3 оқмў қолланба, сабақлық, 2 электрон сабақлықлардың хам ТИДО жаңа технологиясынын авторы. Оның Өзбекстан хам шет ел көлеминде журналларда хам халықаралық конференцияларда шығарған илимий мийнетлерине 200ден аслам болып, олар төмендегише: «Повышение качества образования –важнейшая проблема современности», «Научные основы лексикографии в учебном процессе», «Педагогика школы», «Педагогика», «Этнопедагогика» х.т.б. 2014-жылы профессор Гүльфайруз Еркибаева Esik (Ресейдин, Германиянын табиий илимлер академиясы, Германиянын китап Палатасы, Улыбританиянын табиий илимлер академиясы) бирлеспесинин «Мийнет хам илим» ордени, Россия табиий илимлер академиясынын «Хызмет көрсеткен билимлендириў хызметери» атағы, «Қ.Ушинский» атындағы алтын медаль, «Золотой корифей» халықаралық конкурснын дипломлаы менен сыйлықтанды.

Халилов Фахриддин Нуритдинович

Халилов Фахриддин Нуритдинович 1958-жылы Ташкент қаласында туылған. 1974-2018-жыллар аралығында Ташкент ўалааты Жоқары Шыршық районындағы 10 хам 24-санлы балалар музыкалық мектебинин мугалими, Өзбекстан Республикасы жаслар жәмийетлик ҳәрекети комитетинин мәдениет бөлим секция баслыгы, Низамий атындағы Ташкент мәмлкетлик педагогикалық институтынын саз атқаруўшылығы кафедрасынын оқытушысы, институттын докторанты, Низамий атындағы Ташкент мәмлкетлик педагогикалық университетинин Халық саз есаблары, Саз атқаруўшылығы кафедраларынын доценти, Ташкент мәмлкетлик көркем-өнер институтынын хабар технологиялары хам оқмў ислери бойынша проректоры, Низамий атындағы Ташкент мәмлкетлик педагогика университетинин Саз атқаруўшылығы кафедрасы доценти, университеттин кадрларды қайта тахрлаў хам канителигин жетилистириў орайынын, педагогикалық технологиялар, вокал хам музыканы оқытуў методикасы кафедраларынын профессоры ўазыйпасын атқаруўшысы, музыка атқаруўшылық кафедрасынын баслығынын ўазыйпасын ўақтынша атқаруўшы, улыўма педагогика кафедраларынын профессоры болып ислеген. 2019-жылдан баслап Өзбекстан мәмлкетлик Шығыстануўшылық университетинин педагогика хам психология кафедрасынын профессоры лаўазымында ислеп келмекте.

Педагогика илимлеринин докторы профессор Фахриддин Халилов бир неше монография, 10 нан артық оқмў қолланба, оқмўлықлардың хам 100 ден көп илимий мақалалардың авторы. Оның Өзбекстан хам шет ел көлеминде журналларда хам халықаралық конференцияларда шығарған илимий мийнетлерине төмендегилер киреди: «Развитие профессиональной компетенции будущего учителя музыки на современном этапе», «Учитель музыки и его роль в развитии нравственных качеств подрастающего поколения», «Лидерские качества учащихся как неотъемлемая часть развитой личности в их организационной деятельности», «Музыкально-исполнительская деятельность студентов и развитие у них профессионального интереса к выбранной профессии», «Миллий ифтихор ғойлар рухидә тарбиялашда адабийет ва санъатнинг урни», «Преимущества использования презентаций POWERPOINT в классе EFL», «Миллий ифтихор ғойлар рухидә тарбиялашда адабийет ва санъатнинг урни», «Развитие профессиональной компетенции будущего учителя музыки посредством образного мышления».

Diqqat, jaziluv - 2021!

Hürmetli, jurnal oqiruvshilari! Eger, Siz ilim, talim-tarbiya ham oqituvdagi yangi zamangoy usullari, yangiliklari menen oz waqtında yaqinlan tanispaqshi, o'zingizdagi taraflardagi yetiskenliklaringiz ham oy-pikirleringiz benen ortaq laspaqshi bolsangiz, «Ilim ham jamiyat» jurnaliga 2021-jil ushbu jaziluvga mirat etemiz.

Jilma 4 marte (Seriya esabidan 8 san) shugatu'gini bizni jurnalimizda barliq tarawlar bo'yimsha ilimiy, ilimiy-metodikaliq maqalalar jariyalanadi.

Onun ustine, «Ilim ham jamiyat» jurnalini O'zbekistan Respublikasi Joqari Attestatsiya Komissiyasi kollegiyasining 2013-jil 30-dekabrdegisi 201/3-sanli qarari menen filologiya, pedagogika, psixologiya fanlari bo'yimsha ilim doktori darajesini aluv ushbu maqalalar jariyalanuvini tiyis bolgan ilimiy basilmalar dizimiga kiritilganligini sizler yaqshi bilasiz.

O'zbekistan Respublikasi JAK ekspert qarari tiyakarida 2019-jil yanvar aymidan baslab bul dizim to'mende atilgan fanlar menen toliqlanadi:

- 01.00.00 – fizika-matematika ilimlari;
- 03.00.00 – biologiya ilimlari;
- 05.00.00 – texnika ilimlari;
- 07.00.00 – tariyx ilimlari;
- 11.00.00 – geografiya ilimlari.

Jaziluv bahasi—250.000 (Eki yuz eluv min) sum.

Elektron pochta: fanvajamiyat@mail.ru; fanvajam@mail.ru

Redaksiya manzili: Nohis qalasi, P.Seytov koshisi, u/j.

Indeks: 230105, Telefon: +998612294086; +998939205495.

JURNALDIN BASP SHI GARILWINA

JUWAPKER: Axboras atidagi NMFY baxarxanas.

«Ilim ham jamiyat» jurnalini esap beti:

BANK: MB BB XKKM Toshkent shahri

Esap beti: 2340 2000 3001 0000 1010

MFO:00014; INN:201 122 919

Ileki esap beti:4001 1086 0354 0179 5010 0079 003

INN:200 357 981

Maqalalardagi mazmuniga ham darsligiga
avtorlar javabker, olardagi pikirlari redaksiyani
pikirlari bolip esaplanmaydi

Jurnalga jil dawamında jazilgan avtorlar
mijazlari birinchi gerakte jariyalanadi. Maqala
kollemi 5 betten kam bolmasa, 7 betten
esaplanib ketadi.

Jurnal 1992-jildan shug'a basladu
ISSN 2010-720X
Indeksi: Ilek yuqardalar ushbu — 21.01.
Makendex ushbu — 21.02.

Barmu'ga ruxsat etildi: 24.12.2020
Buyurtma: №0200. Format: 60x84 1/8.
Kollemi: 120 b/t. Jurnal jilma 4 marte shug'a.
Nusqas: ____ dana. Regestr №11-3094